

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

**Влада і суспільство
в Україні**

Історичний контекст

Київ–2013

Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст / Відп. ред. В.А. Смолій. — К.: НАН України, Інститут історії України, 2013. — 506 с.

Відповідальний редактор — акад. НАН України **В. Смолій**

Авторський колектив: доктор історичних наук, професор **В. Верстюк**, доктор історичних наук, професор **В. Горобець**, доктор історичних наук, професор **С. Кульчицький** (керівник авторського колективу), кандидат історичних наук **О. Русіна**, академік НАН України **В. Смолій**, член-кореспондент НАН України **О. Толочко**, доктор історичних наук **В. Шандра**.

В історичних нарисах, авторами яких є провідні науковці академічного Інституту історії України, аналізуються відносини, які склалися на різних етапах між українським народом і державною владою. Авторський колектив узагальнює досвід взаємодії суспільства, що складалося з різних соціальних верств, які мали різноспрямовані інтереси, з державним апаратом, керованим з одного центру. Такий досвід може виявитися корисним для сучасної України.

ЗМІСТ

Від редактора В. Смолій	5
Розділ I. Київська Русь <i>О. Толочко</i>	10
1. Походження держави у письмових джерелах	10
2. «Далека торгівля» скандинавів у Східній Європі	13
3. Рання Київська держава	14
4. Князівський рід та династичні поділи. Держава як колективна власність правлячого дому	17
5. Легітимація державної влади	22
6. Князь як законодавець	34
7. Апарат управління. Князівський двір	36
8. Віче	39
9. Регіональні моделі	40
Розділ II. Політичні аспекти взаємодії держави й суспільства (часи ординської та литовської зверхності) <i>О. Русіна</i>	50
Розділ III. Держава і суспільство в Україні в ранній Новий час: практики Речі Посполитої <i>В. Горобець</i>	80
1. Тенденції соціополітичного розвитку Речі Посполитої	80
2. Політичний устрій Речі Посполитої	96
3. Королівська влада	98
4. Законодавча влада	101
5. Місцеве шляхетське самоврядування	104
6. Місцеві урядники: посади реальні та титулярні (почесні) ..	109
7. Суди та судочинство	113
Розділ IV. Держава і суспільство в Україні в ранній Новий час: практики Гетьманату <i>В. Горобець</i>	120
1. Тенденції соціополітичного розвитку Гетьманату	120

2. Генеральна рада як вияв військової демократії	129
3. Старшинська рада.....	139
4. Гетьманська влада	146
5. Вищі козацькі урядники та центральні урядові установи ..	159
6. Судові установи та судочинство	166
7. Козацька влада місцевого рівня: інститути та урядники в полках	173
8. Козацька влада місцевого рівня: інститути та урядники в сотнях	203
9. Козацьке, міське та сільське врядування	216
Розділ V. Взаємовідносини влади і суспільства в імператорській Росії (1775–1917 рр.)	
<i>В. Шандра</i>	237
1. Характер верховної влади в імперії.....	237
2. Національна політика імперського центру	242
3. На шляху до модерного суспільства.....	251
4. Державна Дума як мірило нових взаємовідносин.....	262
5. Перші кроки до громадянського суспільства	267
Розділ VI. Влада і суспільство: революційні виклики	
<i>В. Верстюк</i>	281
Розділ VII. Держава і суспільство в радянську добу	
<i>С. Кульчицький</i>	321
1. Соціалізм і комунізм у доктринальному вимірі	322
2. Метаморфози власності в комуністичному будівництві	332
3. Радянський суспільно-політичний устрій: форма і суть.....	339
4. Національна політика більшовиків.....	351
5. Радянська модернізація України.....	365
6. Українське суспільство в роки Другої Світової війни	374
7. Повільний розклад радянського комунізму	387
8. Крах «соціалізму з людським обличчям»	412
Суспільство та влада: уроки історії (замість післямови).....	452
Додаток. Вибрана бібліографія	458

ВІД РЕДАКТОРА

На сьогодні важко переоцінити актуальність дослідження проблеми взаєморозуміння влади і суспільства, пошуку можливостей посилення діалогу між ними. Принаймні з кінця 1980-х років в Україні відбувалися інтенсивні та неодноразовні процеси реформатування як суспільства, так і самої влади, що супроводжувалися створенням нового державного апарату. Більше того, демократична політична система як така передбачає постійне переосмислення «стикових ліній» суспільства та влади, вироблення, точніше, вдосконалення соціальних інститутів з метою корекції та гармонізації владних стосунків. Підкреслимо, що під «гармонізацією» у даному випадку маємо на увазі безперервний процес, а не певний кінцевий стан. Визначну роль при цьому мають відігравати наукові дослідження проблем, що стосуються владно-суспільної динаміки.

Безперечно, вказана тематика є надзвичайно складною. По-перше, вона багатопланова та міждисциплінарна за своєю суттю. Для її адекватного висвітлення необхідно об'єднати зусилля представників наукових дисциплін усього гуманітарного циклу — соціологів, політологів, економістів, філософів тощо. Крім того, конче потрібні екскурси в природничі науки (наприклад, ті, що досліджують взаємовідносини людини та природи). Це відповідає сучасним тенденціям формування так званої «превенційної гуманітаристики»^{*}.

^{*} Ева Доманська так описує вказану тенденцію: «...Коли ми задаємо собі сьогодні питання: якої гуманітаристики ми потребуємо, можна відповісти, що ми потребуємо такого типу пізнання, що має survival value, тобто слугує охороні та продовженню виду!» (Доманська Е.

По-друге, вивчення взаємовідносин влади та суспільства актуалізує низку методологічних проблем. Адже простір соціуму просякнутий владними відносинами і, водночас, влада є похідною від суспільства. Відповідно, їх механічне, штучне розділення приводить до формування викривленої картини взаємодії та вироблення недієздатних рекомендацій. Відомий французький інтелектуал М. Фуко писав про владу: «Не вистачить ані Маркса, ані Фрейда, щоб допомогти нам пізнати цю настільки загадкову річ, одночасно видиму та невидиму, присутню та приховану, інвестовану всюди, яку ми називаємо владою. Ні теорія держави, ні традиційний аналіз державних апаратів не вичерпують поля дії і здійснення влади. Перед нами велике невідоме: хто здійснює владу? І де вона здійснюється?... Аналогічним чином необхідно було б узнати, до яких меж, через які передавальні механізми і у яких, часто найнікчемних інстанціях ієрархії, контролю, надзору, заборони і примусу здійснюється влада... І, власне кажучи, ніхто не є її власником, але тим не менш вона здійснюється завжди в певному напрямку, коли деякі знаходяться по один бік, а інші — по другий, і ми не знаємо, у кого вона є, але ми знаємо, у кого її немає»^{*}.

По-третє, владно-суспільна динаміка є сферою, де відчувається значний негативний вплив побутових стереотипів, застарілих соціологічних конструкцій, ідеологічних міфів. У подоланні цієї проблеми визначну роль має відіграти історична наука. За виразом британського дослідника Д. Тоша, історична наука має відкликатися на «заклик сучасності» і «воскресити ті аспекти минулого, які можуть більше нам розповісти саме зараз». При цьому, на його думку, саме історики «мають необхідну кваліфікацію, щоб надати сус-

Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. — К.: Ніка-Центр, 2012. — С. 167).

^{*} Фуко Мишель. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью — М.: Практикс, 2002. — С. 73–74.

пільству достеменну історичну перспективу і уберегти його від шкідливої дії історичних міфів. Якщо професійно підготовлені історики не виконують цих функцій, з'являться необгрунтовані інтерпретації, створені іншими, менш інформованими і більш упередженими людьми»*.

Зазначимо, що українська історична наука вже має серйозні напрацювання у галузі дослідження взаємовідносин влади та суспільства. Водночас ці студії часто проводилися на базі певних історіографічних традицій: з певною мірою спрощення можна стверджувати, що вказана тема розглядалася переважно через призму настанов державницької або народницької наукових шкіл. Відповідно, в рамках першого напрямку, виходячи з філософсько-історичних, ідеологічних і політичних уподобань, перевага надавалася державним інституціям та владним елітам, а їхній вплив (чи його відсутність) гіперболізовувався. Тоді як в народницькій історіографії (а також марксистсько-ленінській), навпаки, головним діячем історії вважалося суспільство чи його певні верстви, а еліти змальовувалися переважно у негативному світлі.

Гострота дискусій між прихильниками державницької та народницької концепцій на сьогодні зменшилася, однак методологічні проблеми так і залишилися далекими від свого вирішення. Більше того, дотримання принципів вказаних історіографічних традицій досі спричиняє дискусії щодо можливості створення національного історичного нарративу. Логіка тут була така: оскільки українські землі тривалий час перебували під владою різних держав, то необхідно описувати минуле з наднаціональної точки зору. Частково можна погодитися, що відсутність безперервної державницької традиції ускладнює застосування у якості основного предмету національного історіописання тяглість влади, як це має місце, наприклад, у західноєвропейських чи російській історіо-

* *Том Д.* Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. — М.: Издательство «Весь Мир», 2000. — С. 53.

графіях. Незаперечним також є і той факт, що українське суспільство, маючи інтенсивні міжетнічні контакти, набуло різноманітний історичний досвід, який не можна підігнати під єдину абстрактну, логічно несуперечну схему.

Водночас, здається, що теза про неможливість формування національного історичного нарративу занижує дослідницький потенціал української історії та намагається уникнути, а не вирішити вказані методологічні проблеми. У нинішній епістемологічній ситуації варто переформатувати основний предмет історичних досліджень. Зокрема, перемістити дослідницький фокус з влади (як це робили «державники») та суспільства (як це робили «народники») на їхні взаємовідносини та зв'язки. Адже владні відносини мали власний темпоритм та, що головне, власну інерцію, і тим самим заповнювали прогалини у розривах державницької традиції та продовжували зберігати єдність української спільноти навіть тоді, коли вона перебувала під владою різних держав. Крім того, з історичної точки зору (особливо, в контексті українського минулого), не завжди слід ставити знак рівності між державою, державним апаратом та, власне, владою. Звідси, особливу увагу варто приділяти не тільки розривам соціального поля у вигляді народних протестних виступів або геополітичних зрушень, але й періодам «затишшя», коли взаємовідносини соціуму та владних еліт набували звичайного, рутинного характеру, адже саме тоді механізми влади проявлялися у «чистому вигляді».

Вказаний принцип був закладений в основу підготовки цих історичних нарисів. Вони охоплюють історичний період від початків формування державного апарату Київської Русі і до розпаду СРСР. Для деяких історичних епох джерельна база є обмеженою або деформованою, що суттєво ускладнювало дослідникам завдання утримувати пізнавальний фокус на діалозі влади та суспільства. Однак застосування нових підходів дозволило зафіксувати та описати погляди та цінності різних поколінь наших предків у контексті їхніх від-

носин із владою. При цьому авторський колектив нарисів намагався подати фактографічний історичний матеріал взаємовідносин соціуму та влади з максимальним врахуванням їх багатовимірності та плинності, не втрачаючи за анонімними структурами та механізмами влади основний предмет дослідження — Людину. Сподіваємося, що отриманий нами результат дасть можливість вдумливому читачеві сформулювати новий, не зашорений погляд як на історію, так і на сучасний стан владних відносин в Україні.

Академік Валерій СМОЛІЙ

Розділ І. КИЇВСЬКА РУСЬ

1. Походження держави у письмових джерелах

Історію походження *Русі* та діянь перших київських князів вперше було розказано в *Повісті временних літ*, — літопису, завершеному у 1116 р. ігуменом Видубицького монастиря Сильвестром¹. Ймовірно, і раніше цього часу в Києві побутували якісь уявлення про найдавніше минуле (наприклад, у вигляді генеалогічної легенди княжого дому або переказів, що зберігаються в усній пам'яті), але тільки Сильвестр зібрав воедино ці розрізнені фрагменти, доповнив їх вичитаними з візантійських хронік звістками і розташував уздовж осі християнської хронології. У якості вступу він спорядив свою оповідь ветхозавітною історією Вавілонського столпотворіння, поділу мов і розселення людських племен «по обличчю землі», визначивши таким чином місце свого народу і держави в грандіозній історії людства.

Одержана в такий спосіб розповідь про народ *русь*, який спочатку мешкав у Скандинавії, а потім, очолюваний своїми князями, мігрував до Східної Європи і через Новгород (або Ладогу) досяг Києва на Дніпрі, де — серед слов'янського населення — влаштував собі державу, являє собою класичне *origo gentis*, жанр середньовічних повістей «про походження народів». Цінність подібних *origines* для реконструкції минулого народів не висока, і наука давно навчилася поводитися з ними як з культурними артефактами, визнаючи за ними значення пам'ятників історичної уяви своєї епохи, але в пошуках достовірного знання звертаючись до свідчень іншого роду.

Тим не менше, створена на початку XII ст. і відтворювана впродовж наступних століть у численних літописах, ця легендарна історія походження народу і держави *Русь* стала основою не лише середньовічного розуміння походження Київської держави, але й, значною мірою, наукових уявлень про виникнення й ранню історію Русі.

Доречно нагадати основну сюжетну лінію літописної оповіді².

Після міграції з дунайської прабатьківщини і розселення на просторах Східної Європи єдиний до того слов'янський народ розділився на окремі «племена» (загальним числом більше десятка) і кожне почало «тримати своє княжіння» згідно власних «законів» та «звичаїв». Довколишні держави пригнічували слов'ян: хозари брали данину з південних «племен», варяги — з північних. Так продовжувалося, доки новгородські словени, стомлені внутрішніми негараздами та розбратом, не запросили на княжіння трьох братів із скандинавського племені *русь*. Прийшовши, ті встановили мир і порядок, розділили між собою землі для князювання, збудували міста. Після того, як Рюрик та його брати померли, князівський родич Олег разом із малолітнім сином Рюрика Ігорем здійснюють похід на південь. Вони завойовують міста вздовж «шляху із варяг у греки», аж доки не дістаються Києва. Тут завершується мандрівка князівського роду: Київ Олег проголошує своєю столицею, і варязька династія, нарешті прибувши до станції призначення, здобуває собі батьківщину і дає їй назву: «Руська земля». Звідси князь Олег, а після нього Ігор та Святослав, підкорюють навколишні слов'янські племена, накладають на них данину, здійснюють походи на Візантію, розширюють територію своєї держави.

Отже, літопис представляє історію утворення руської держави у вигляді міфу про міграцію правлячої династії зі Скандинавії у Середнє Подніпров'я³. Середньовічна хронографія знає досить аналогів та паралелей такому способу мислення. Міграційна легенда дозволила літописцю пояснити

головну, у XII ст. очевидну, суперечність між історично південним характером державного ядра — *Руської землі* довкола Києва — та скандинавським (північним) походженням правлячого дому.

Три елементи цього міфу були сприйняті наступною історіографією як в основі своїй достовірні відомості і продовжують на різні лади розроблятися наукою, навіть до наших днів. Це: 1) добровільне закликання князів; 2) існування числених «племінних княжінь» ще до династії Рюриків та 3) об'єднання «Півночі» та «Півдня» Русі, яке, власне, й сформувало територіальну структуру Київської держави.

Протягом останніх двох століть залежно від панівної ідеології часу той чи інший елемент обирався на роль «головного пояснення» виникнення держави. Так, протягом першої половини XIX ст. офіційна російська історіографія вбачала у добровільному запрошенні варязьких князів витоки особливої природи російського самодержавства, його унікального «народного характеру» і взагалі історичну санкцію на здійснення влади у Східній Європі. Той же елемент, але у радянські часи, розроблявся в руслі ідей «договірного» (і навіть — контрактного) характеру взаємин місцевих слов'янських «племен» із закликаними скандинавськими князями⁴. Це мало продемонструвати, з одного боку, високий соціально-економічний розвиток місцевого суспільства, яке самотійно дозріло до створення держави, а з другого боку — мало служити аргументом проти відомої «норманської теорії» походження давньоруської державності.

У історіографії радянських часів, з її ідеями держави як завершальної стадії у соціально-економічному та класовому розвитку суспільства, особливо популярною виявилася підказана літописом і підхоплена історіографією кінця XIX ст.⁵ ідея так званих «племенних княжінь», які існували ще до закликання варягів і встановлення влади династії Рюриків у Східній Європі. Вони уявлялися готовими міні-

державами із усім набором відповідних ознак і дозволяли інтерпретувати ранню історію Русі у руслі марксистських ідей повільного і внутрішньо зумовленого визрівання державних інститутів⁶.

Так само і третій елемент — об'єднання «Півночі» і «Півдня» Русі як фінальний акт, після якого утворилася Київська Русь — зазнавав ідеологічних обробок, здобувши нового життя в новітні часи, коли дві національні історіографії — російська і українська — намагаються вибудувати власні схеми найдавнішого минулого і поширюють сучасні територіальні поділи в глибину віків⁷.

У різних комбінаціях та із наголосом на різних компонентах ці три елементи, успадковані від середньовічного міфу, є постійними темами при обговоренні походження державності в Східній Європі. Четвертим (і також підказаним літописною оповіддю) є постійна увага до територіального розширення держави, намагання побачити її вже в самих зародках грандіозною плямою, що покриває собою усю карту Східної Європи.

2. «Далека торгівля» скандинавів у Східній Європі

Очевидно, що середньовічний міф, якої б «вченої» інтерпретації він не зазнавав, не може бути основою достовірних знань про виникнення державності в Східній Європі. Існують дві групи джерел, що дозволяють досягти, хоча й фрагментарної, але спертої на документальних даних, картини виникнення й початкового розвитку державності. Першою з них є синхронні подіям повідомлення візантійських, латинських та східних джерел. Другою є накопичений протягом останніх десятиліть величезний масив археологічних даних, які засвідчують як стан слов'янських суспільств напередодні утворення Давньоруської держави, так і глобальні процеси, в які була втягнута ця територія у IX–X ст.

Археологія відкрила значну і тривалу присутність скандинавів у Східній Європі. Матеріальні свідчення цієї присутності інтерпретуються сьогодні як рештки розвиненої інфраструктури трансконтинентальної (так званої, «довгої» або «далекої») торгівлі, яку здійснювали вихідці із Скандинавії між європейською північчю та арабським сходом.⁸ Головними предметами торгівлі були раби, хутро та озброєння. У зворотньому напрямку скандинави ввозили арабське срібло. Про масштаби цієї торгівлі можуть свідчити монетні та речовіклади, які відклалися у кінцевих (а також проміжних) пунктах торгівлі. Наприклад, за деякими підрахунками, лише протягом одного X ст. з Центральної Азії до Північної Європи було імпортовано 125 млн дирхемів (срібних монет) загальною вагою 3750 кг⁹.

Переміщення таких мас цінностей на такі далекі відстані — між Балтикою та Центральною Азією — звичайно, вимагало налагоджених торговельних шляхів, а також складної та розвиненої інфраструктури, що могла б обслуговувати комерційну діяльність: пункти обміну, стоянки кораблів, укріплені поселення для зимівлі тощо. Археологічно відкриті та досліджені пункти такої торгівлі вздовж головних річкових шляхів Східної Європи, налагодженої та підтримуваної переважно вихідцями із Скандинавії. У сучасній археологічній літературі існує тенденція до ототожнення цієї інфраструктури із матеріальною основою майбутньої Давньоруської держави¹⁰.

Очевидно, саме ці скандинави, що більш чи менш тривалий час мешкали у Східній Європі, починають із середини IX ст. фігурувати у писемних джерелах як *русь*.

3. Рання Київська держава

Не пізніше кінця IX ст. одна із груп скандинавської *русі* опанувала Середнє Подніпров'я і перетворила Київ на свій центр. Діяльність цієї групи була орієнтована на торгівлю із

Візантією. Завдяки тому, що київська група *русі* рано увійшла в контакт із Візантійською імперією, її історія виявилася найкраще відображеною у писемних джерелах. Із діяльністю саме цього відгалуження *русів* пов'язані виникнення і початкова історія Київської держави.

Перше століття документально підтвердженого існування Київської держави реконструюється на підставі археологічних слідів скандинаво-руської присутності в Середньому Подніпров'ї, а також завдяки двом групам синхронних візантійських джерел: трьом договорам (911, 944 та 971 рр.) Візантії з Руссю¹¹, та творам вченого-імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією»¹² і «Про церемонії візантійського двору» (950-ті рр.)

З цих документів рання Київська держава постає в образі чисельно невеликої групи *русів*, варязьких воїнів-купців, що контролює укріплений міський центр на межі Великого Степу і займається сезонною торгівлею із Константинополем. По суті, протягом першого століття свого існування київська *русь* являє собою торгівельну корпорацію, у чомусь дуже подібну до європейських колоніальних компаній Нового часу. Номенклатура товарів типова для Східної Європи: переважно це — работоргівля та торгівля цінним хутром. Дальня торгівля є джерелом добробуту цієї групи і, разом з тим, кінцевою метою її існування. Утім, успішне функціонування подібної торгівельної корпорації вимагає суттєвого воєнного забезпечення: каравани суден потрібно проводити вздовж Дніпрового шляху, серед ворожого кочового населення (печінігів), а товари, що мають попит на константинопольському ринку, добуваються не лише шляхом обміну із місцевим слов'янським населенням, але й експропріюються завдяки військовому домінуванню над ним¹³.

Так виникає досить значна зона, з якої київська *русь* здобуває матеріальні цінності, що забезпечують її економічний добробут. Як свідчить Константин Багрянородний, на середину X ст. декілька слов'янських «племен» (імператор

називає їх «склавінії») вже знаходилися у політичній залежності від Києва. Об'їжджаючи протягом зимових місяців території цих «склавіній», київські *руси* шляхом збирання данини нагромаджували кількість товарів і цінностей, необхідну для продажу в Константинополі протягом літніх місяців.

Контроль над такими значними територіями, як можна судити, здійснювався завдяки низці «фортець» вздовж головних транспортних (річкових) шляхів. Власне, невелика мережа цих фортів протягом X ст. і складає собою «територію» київської *руси*. Територіально безпосередня влада перших руських князів навряд чи виходила за межі найближчих київських околиць (Константин Багрянородний відзначає, що вже Вітичев був містом «пактіотів» (данників) русі; до «зовнішньої Росії» імператор зараховував навіть Чернігів та Вишгород). Далі простиралися землі Древлян, а за Дніпром — вже землі Сіверян. Економічно, звичайно, така держава «без території», але з добре організованим озброєним населенням (яке нічого не продукує) не може не тільки запропонувати щось для торгівлі, але й саме її виживання є під запитанням. Єдиний спосіб існування для такого суспільства — військове домінування над сусідніми територіями. Як очевидно з даних письмових джерел та аналізу археологічного матеріалу, до певного часу військово-торговельна структура ранньої київської держави не вимагала безпосереднього включення до державного тіла територій київських данників. Очевидно, майже до середини X ст. руські князі цілковито задовольнялися стягненням данини з сусідів.

В другій половині X ст. київським *русам* вдалося підпорядкувати собі укріплений центр на півночі Східної Європи — майбутній Новгород — і, таким чином, замкнути усю торгівлю між Балтикою та Чорним морем. Цей успіх назавжди визначив перевагу київської групи *варягів-русів* над іншими аналогічними групами, що діяли в Східній Європі, а в кінцевому підсумку — перемогу в конкурентній боротьбі за економічне і військове домінування в цій частині континенту.

Про внутрішню організацію київської *руси* в кінці IX–X ст. відомо надзвичайно мало. Треба гадати, що її складали люди високого майнового і соціального статусу, як про це можна судити на підставі археологічно досліджених курганних поховань у Києві і Середньому Подніпров'ї.

4. Князівський рід та династичні поділи. Держава як колективна власність правлячого дому

Найважливішою з історичної перспективи рисою цієї групи виявилось те, що її очолював князівський рід, чие право на військове, політичне та економічне лідерство, можливо, ґрунтувалося на уявленнях про особливу харизматичну природу влади.

З документів X ст. ми знаємо, що князівський рід був досить чисельним і, крім декількох імен, що стали згодом персонажами літопису (Олег, Ігор, Ольга, Святослав), включав у себе ще до двох десятків осіб. Загалом же, київські князі X ст. постають як типові для варварських королівств ранньосередньовічної Європи ватажки озброєних дружин. Вони контролюють не території чи населення, а надходження данини, прибутків від далекої торгівлі, військову здобич та розподіл їх між своїми послідовниками.

Лише на початку XI ст. (умовно кажучи, в правління Володимира Святославича) Київська Русь перетворюється на територіальну державу. З цього часу київські князі контролюють вже не еліти підвладних «склавіній» чи низку фортів вдовж торговельних шляхів, але безпосередньо управляють величезними територіальними масивами Східної Європи та стають володарями для їх населення. Причини, які запустили цей процес, як і його перебіг, не цілком ясні і лише легендарно відбиті у доступних джерелах. Відомий тільки кінцевий результат: на початок XI ст. Києву вдалося цілковито ліквідувати усі локальні політичні організації у Східній Європі («племенні княжіння» чи «склавінії»), фізично усунути

будь-які місцеві династії та еліти. З цього часу київський князівський дім перетворюється на єдину правлячу династію, яка монополізує право на політичну владу в Русі і утримуватиме цю монополію впродовж декількох століть.

Князівська династія розглядала підвладну їй державу як колективну родову власність. Подібного типу феномени родового володіння, вкорінені в традиційні уявлення про природу королівської влади, добре відомі в історії варварських держав середньовічної Європи; найвідомішим прикладом тут служить Франкська імперія¹⁴.

Родове володіння означало, що коло претендентів на політичну владу обмежене представниками лише однієї родини, але одночасно — що кожний, народжений в цій родині, має право на свою частку влади і територіальних володінь. Місце того чи іншого князя в державній ієрархії визначалося його статусом в родині, і від генеалогічної позиції залежала частка влади, на яку, врешті решт, він міг розраховувати. З цими уявленнями пов'язаний феномен так званих «династичних поділів»: переділу державної території між членами правлячого роду після смерті верховного володаря (генеалогічно старшого представника роду). Як правило, династичні поділи відбувалися між синами померлого князя, але часто також між родичами, що належали до різних поколінь. В такий спосіб структура держави щоразу достосовувалася до змін у чисельності роду (в разі смерті окремих членів) чи змін в генеалогічних позиціях окремих його представників (тобто їх переміщень на вищі родинні щаблі).

При збереженні родинної ієрархії як ідеальної норми, на практиці династичні поділи відбувалися із врахуванням багатьох практичних обставин, а лідерство визначалося як наперед досягнутими домовленостями (заповіт батька чи договір між спадкоємцями), так і відкритою конкуренцією, у тому числі й шляхом збройної конфронтації. Момент нестабільності наставав на межі, де одне покоління змінювало інше і мусило з'ясувати порядок на майбутнє. Як правило, саме тут

виникали міжусобні війни, які в дохристиянський період призводили до радикального зменшення чисельності роду, а після прийняття християнства — до перемоги одного претендентів без фізичної ліквідації конкурентів. У літературі триває дискусія, чи поділ між братами призводив до більшого об'єму влади старшого з них і забезпечував його владу над молодшими (так званий «сеньйорат»), чи поділ між представниками одного покоління наділяв їх однаковими правами.

Перший династичний поділ на Русі відбувся після смерті князя Святослава (972 р.) між трьома його синами: Ярополком, Олегом та Володимиром. Літопис подає його як наслідок розпорядження їхнього батька Святослава, але, не виключено, подібної конфігурації досягли після раптової смерті Святослава. Старший син Ярополк одержав Київ, другий Олег — щойно приєднану Деревську (Древлянську) землю, наймолодший Володимир — далекий і малопrestiжний Новгород. Невдовзі між братами спалахнула війна, після якої в живих залишився один Володимир і на довгі роки став «єдиновладцем» на Русі.

Відтоді династичні поділи стануть головним нервом життя Русі, визначивши назавжди, по суті, до кінця XIII ст., характер її політичної системи, а також держав-наступниць Київської Русі: Волині і Галичини та Суздальської Русі.

Наступний династичний поділ відбувся після смерті у 1015 р. Володимира Святославича. Він став наслідком не розпорядження чи договору, а кривавої міжусобної війни, в ході якої загинуло практично усе покоління Володимирових синів. Двоє вцілілих — Ярослав та Мстислав — розділили Русь навпіл, провівши кордон по Дніпру: Ярославу дістався Київ, Мстиславу Чернігів. Мстислав Володимирович помер бездітним 1036 р. і його володіння повернулися до Ярослава. По-за межами цих володінь лишалася лише виділена найстаршому з-поміж Володимировичів (і вже на той час померлому) Ізяславу Полоцька земля.

Найвідоміший династичний поділ стався після смерті Ярослава (або, якщо довіряти літопису, невдовзі перед смертю князя). Він став відомим у літературі як «заповіт Ярослава»: згідно літопису князь нібито розділив між синами володіння, вручивши молодших опіці старшого Ізяслава і наказавши решті підкорятися його волі¹⁵. З цим розпорядженням дехто із дослідників пов'язує виникнення «сеньйорату» — політичної конфігурації, за якої династично старший спадкоємець одержує верховну владу. Ізяслав одержав Київ та Новгород, Святослав — Чернігів, Всеволод — Переяслав та північно-східну Русь (Ростов, Суздаль), Ігор — Волинь, В'ячеслав — Смоленськ (ці двоє, щоправда, невдовзі померли і їхній спадок старші брати переділили між собою).

Ця система, хоча протривала найдовше, також виявилася нестабільною: між братами згодом виникли суперечності, які вирішували засобами війни. Київський князівський стіл переходив за старшинством: на ньому встигли правити один за одним три старші сини Ярослава: Ізяслав, Святослав та Всеволод.

Протягом життя перших трьох поколінь — Святославичів, Володимировичів, Ярославичів — картина виявляється досить прозорою. Усі три поділи відбувалися між представниками одного покоління і при тому — синами єдиного батька. Як правило, в ході усобиці між спадкоємцями гинула більшість членів князівського роду (і, відповідно, їх потомства), так що ситуація спрощувалася знову до стану невеликої родини, і ситуація могла реплікуватися в наступному поколінні.

Але вже в кінці XI ст. справи суттєво ускладнилися. Коли у 1093 р. зі сцени зійшов останній представник покоління Ярославичів (Всеволод), виявилось, що князівський рід не повернувся до стану простої сім'ї, складається із кузенів: синів трьох князів, які правили у Києві (Святополк Ізяславич; Давид, Олег та Ярослав Святославичі; Володимир Всеволодович), а також нащадків тих з Ярославичів, що померли, не

правивши в Києві: син Ігоря Давид та онуки Володимира: Василько та Володар Ростиславичі. Князівський рід вперше за свою історію зіткнувся із ситуацією, коли після смерті київського князя в живих лишалось не тільки два покоління дорослих князів, але й представники п'яти родин (була ще одна родина: Всеслав Брячиславич із синами, але полоцькі князі не могли претендувати на поділ Ярославової спадщини).

Династичний поділ в нових умовах було узгоджено на князівському з'їзді в Любечі у 1097 р.¹⁶ Було домовлено, що нащадки тих з Ярославичів, чії батьки сиділи на київському столі, одержать свої «отчини», тобто батьківські володіння, які тим було відведено поділом Ярослава: Святополк Ізяславич одержав Київ та Туров і Пінськ, Володимир Всеволодович Мономах — Переяслав, Ростово-Суздальську землю, Смоленськ та Білоозеро, троє Святославичів мали поділити між собою Чернігівську землю (із Сіверщиною, Рязанню, Муромом). Володіння інших князів (Давида Ігоровича та Василька і Володаря Ростиславичів) не були визнані спадковими.

Встановлення «отчин» передбачало, що нащадки трьох Ярославичів мають в майбутньому вважати їх своїм родовим спадком і провадити династичні поділи всередині «отчин». Цю просту схему витримати довго не вдалося: після смерті у 1113 р. київського князя Святополка його стіл зайняв переяславський Володимир Мономах і спробував перетворити Київ на отчину власної родини. Після смерті 1139 р. його сина Ярополка київський стіл захопив чернігівський Всеволод Ольгович і також спробував передати його в спадок брату Ігорю.

Протягом XII ст., із збільшенням чисельності князівського роду, накопиченням дорослих поколінь його представників та сегментацією колись єдиної родини на окремі князівські сім'ї, прості родові поділи, як вони відбувалися в перших поколіннях Рюриковичів, стали вже неможливими. Тим не

менше, родовий принцип владарювання не зник і продовжував бути головним у визначенні політичних конфігурацій на Русі. Хоча ситуація заплутувалася і для самих князів, які сперечалися, де чия отчина і хто має на неї першочергові права, поступово, на середину XII ст. вималювалися майнові комплекси окремих князівських родин, які ці родини вважали своїм родовим спадком. Вони не були цілковито стабільними, але, наприклад, чернігівські Ольговичі ніколи не втрачали контролю над Чернігівщиною і Сіверщиною, а Мономаховичі — над Переяславщиною чи Волинню. Декілька земель Русі з тих чи інших причин не стали отчинами і вважалися загальнодоступними; за володіння ними відбувалася жорстка конкуренція між різними гілками Рюриковичів. Такими були, наприклад, Київ та Новгород, а з рубежу XII–XIII ст. (після вигасання нащадків Ростислава Володимировича) таким же став Галич.

Протягом XII ст. династичні поділи значною мірою втратили свій первозданий родовий смисл, але постійні переділи територій («волостей») між князями — залежно від змін на київському столі, укладених договорів, родинних лояльностей, військових успіхів тощо — продовжували відбуватися.

5. Легітимація державної влади

Історик Київської Русі, намагаючись звернутися до проблем сакральної легітимації світської влади, опиняється в досить скрутному, просто відчайдушному становищі. Читаючи свої джерела, він не знайде текстів, які дозволили б йому обговорювати проблеми, аналогічні до тих, що їх історики, котрі практикують більш «західні» історичні досвіди, успішно ставлять і трактують в деталях. Жоден із збережених до наших днів текстів не трактує подібні теми (і можна бути впевненим, жодний так і не був написаний). Київські часи не залишили нам ні «князівських зерцал», ні емблематичних зображень володарів, що візуалізували б їхню владу, ні

чогось подібного до «чинів вінчання» на князівство. За стандартами візантійської чи західної історії, у нас практично відсутній корпус текстів (або артефактів, як на те пішло), щоб обговорювати проблеми легітимації державної влади на Русі. Усе, що було сказано досі і буде сказано у майбутньому, є знанням вкрай гіпотетичним. Отож, найдостовірнішими оцінками видаються ті, що сформульовані у найзагальніших та найобережніших твердженнях¹⁷.

З'явившись на рубежі IX–X ст., династія київських князів виявилася чи не найуспішнішою з-посеред правлячих домів християнського світу: вона утримувала монополію на владу в Східній Європі принаймні протягом чотирьох століть (а в деяких уламках Київської держави — навіть до XVI ст.) Можна здогадуватися: щоб досягти цього, Рюриковичі мусили мати певні уявлення про характер, обсяг і джерела власної влади і доносити свій «меседж» до тих, хто визнавав їхнє беззастережне право на владу і корився їм. Ми навіть можемо вгадати деякі базові елементи цих ідей і причини, чому вони виявилися настільки дієвими. За межами цих простих тверджень, однак, лежить територія, де править швидше дослідницька уява, ніж точні свідчення джерел.

Навіть побіжний огляд збережених джерел виявляє дивний факт: Рюриковичі, правляча династія Русі, ставилися до проблеми ідеологічної легітимації їхньої влади із дивовижною байдужістю. Звичне пояснення, яке можна знайти в літературі полягає в тому, що ми маємо справу із багатою політичною культурою, але джерела для її відтворення загинули і нині неможливо відтворити її з достатньою деталістю. Менш прихильна відповідь наполягатиме на тому, що Рюриковичі оперували в досить рудиментарній політичній культурі, яка не задавала собі подібних питань чи вважала їх несуттєвими. Обидві думки, ймовірно, містять частки правди. Київські часи породили занадто мало оригінальних текстів, і ще менша кількість з них вижила для того, щоб стати предметом наукового дослідження. Жодного трактату, при-

свяченого проблемам образу князя як християнського володаря, його авторитету, межам його влади і санкції на неї так і не було написано. Очевидним чином на Русі не могли чи не хотіли розмірковувати над такими предметами скільки-небудь теоретичним чином. Відсутність оригінальної літератури частково компенсували фрагменти «візантійської мудрості», доступні в церковно-слов'янських перекладах, але справжній вплив цього строкатого набору порад і тверджень (переважно вміщених у збірниках, складених з різною метою і за межами Русі) надто важко оцінити скільки-небудь точно.

Утім, проблема «відсутності» не менш цікава для історика. Що саме — в політичній системі Русі чи типі культури — сприяло тому, що й самі носії влади, і їхні придворні інтелектуали протягом століть демонстрували подиву гідну індіферентність до питань політичної ідеології?

Русь вийшла на світло історії як варварська країна на далеких північних околицях Візантії. Незважаючи на давню традицію вивчення «язичницьких вірувань» та «язичницької ідеології», ми дуже мало знаємо про те, як традиційне суспільство Русі ставилися до влади її лідерів. Пізня традиція, яка увійшла в літопис, стверджувала, що право на владу Рюриковичі одержали внаслідок свого роду суспільного договору, укладеного на зорі історії між місцевими слов'янськими племенами і мандрівним князівським кланом. Згідно з цією легендою, не в змозі подолати внутрішні розбіжності і через анархію безначалля, місцеве населення запросило варязьких князів і прийняло їх як протекторів землі і порядку в ній. Прибувши на Русь, Рюриковичі відновили мир, розділили між собою землі і розпочали будівництво міст та територіальне розширення. Рюриковичі, отже, були представлені як рід володарів, який встановив самий феномен громадянського порядку в Східній Європі. Більше того: цій історичній концепції князівський рід *передував* всякому порядку і владі, існував *до них* і став *джерелом* організованого людського співжиття. Рюриковичі були традиційними володарями: їх

влада стояла біля витоків всього того, що люди звикли асоціювати із соціальною організацією, була невідділима від неї і, отже, не потребувала подальшого обґрунтування.

Не має сумнівів, що, відбита у *Повісті временних літ*, ця історична концепція є продуктом ретроспективного осмислення.

Як сприймалася князівська влада сучасниками її становлення, важко судити. Перші Рюриковичів були купцями і військовими ватажками, що правили по праву меча, і саме цю сторону їх діяльності підкреслювала ідеологія. Це могло б пояснити популярність у IX та X ст. культу Перуна, бога відповідального за сфери життя, пов'язані із війною і воїнською елітою. Русько-візантійські договори X ст. (єдині сучасні документи, які збереглися з того часу) були скріплені присягою руських послів іменем дружинного бога Перуна, але також і Волоса, бога, під чиєю опікою знаходилися багатство, достаток і торгівля. Якщо правителю Русі відводилося особливе місце в колективній ідеології (як переконають порівняльні дослідження), то наші нечисленні відомості натякають, що він розглядався як особа, відповідальна за безпеку та благополуччя врученого йому співтовариства. Залишається, однак, відкритим питання про те, чи князь був сакральною фігурою і чи легітимність свого правління черпав із цього джерела. Деякі свідчення натякають, що руські князі, дійсно, мали особливі відносини зі сферою *sacrum*, про що, серед іншого, промовляють їхні імена. Тим не менш, на відміну від деяких інших європейських династій (франкських Меровінгів, наприклад), Рюриковичі ніколи не апелювали до походження від божественних предків чи язичницьких божеств.

Рюриковичам, як і іншим центральноєвропейським династіям, довелося стверджувати своє місце у світопорядку, який вже існував протягом багатьох століть. Його основою була ідея універсальної імперії — уособлюваної в цей час Візантією — від якої відраховували власні позиції в ієрархії усі

інші володарі¹⁸. Єдиний спосіб знайти своє законне місце в так влаштованому співтоваристві держав і династій полягав у тому, щоб визначити власне ставлення до імперії, бути нею поміченим і одержати з її рук певний ранг. Русь язичницьких князів IX і X ст. зробила це в найпростіший, єдино доступний варварам, спосіб — періодично нападаючи на Константинополь. Треба гадати, Візантія відіграла важливу роль у самоусвідомленні «варварських» і все ще язичницьких правителів Києва, і їхній інтерес до неї не обмежувався очевидною і безпосередньою економічною вигодою, яку імперія радо надавала в обмін на безпеку. Винагороди були різноманітні. Успіх у війні з Імперією сприяв зміцненню престижу правителя (все ще переважно ватажка озброєної дружини) і скріплював лояльність його збройних послідовників, в той час як військова здобич споряджала його престижними і коштовними предметами, що візуалізували його владу і ставили його вище і поза рештою суспільства. Ми знаємо, наскільки важливими були подібні предмети в традиційних суспільствах і яку значну роль відігравали вони в індивідуальному та колективному вивищенні варварських володарів. Артефакти, знайдені в так званих «великих курганах» Середнього Подніпров'я, дають певне уявлення про стиль життя воїнської еліти Русі, сформований значною мірою участю у військових походах та «далекій торгівлі». На жаль, відсутні «королівські кургани» (оскільки три перших покоління Рюриковичів загинули поза межами своєї столиці), і про їхній можливий вміст можна лише гадати.

Але ми знаємо, що одержання дорогих і екзотичних подарунків вважалося надзвичайно важливим для утвердження престижу володаря. Таких подарунків прагнули і вимагали. З однієї ремарки Константина Багрянородного можна здогадуватися, що апетити руських князів навіть у язичницький період були значними. У трактаті «*Про управління імперією*» імператор радить сину ухилитися від настійливих вимог варварів — серед них і Русі — одержати щось із

царських одеж чи навіть імператорських інсигній. Загроза, щоправда, була швидше теоретичною, ніж дійсною. Наскільки відомо, руські правителі ніколи не вимагали і, відповідно, ніколи не одержували якихось королівських інсигній з Візантії чи з інших місць. Крім того, язичницьким князям була незрозумілою і байдужою складна християнська символіка подібних предметів і ритуалів, в яких вони брали участь. Що б насправді не вимагали руські князі, справді інсигнії чи просто коштовні подарунки, які б унаочнювали їхній статус і престиж, ясно, що візантійське походження подібних предметів було надзвичайно важливим для дружинної еліти та її ватажків як підтвердження виняткового становища в суспільстві.

Завдяки контактам з Візантією, військовим або торговельним, князівська династія Русі здобула собі місце в картині світу Імперії. Але то було місце за межами цивілізації, оскільки Імперія мислилася як християнська. Хрещення Володимира 988 р. означало пропуск всередину співтовариства християнських володарів і значною мірою було зумовлене бажанням бути прийнятим в ньому. Нам варто прислухатися до тих авторів XI ст., хто саме так інтерпретував цю подію. Хрещення знаменувало не просто символічне долучення київського князя до сім'ї християнських володарів. Завдяки шлюбу із порфірородною Анною, сестрою візантійських імператорів, Володимир перемістився із незначного рангу «друга» в малодосяжний для європейських володарів статус імператорського «брата».

Хрещення і входження до співтовариства християнських володарів спричинили революцію як у самоусвідомленні, так і в усьому стилі репрезентації влади руських князів. Грандіозне будівництво, розпочате Володимиром, що включало кам'яні палаци і величний християнський храм в центрі столиці, а також циклопічні масштаби будівельної програми його сина Ярослава в середині XI ст. мали ствердити ідею нової природи влади київських князів як християнських воло-

дарів. Важливо, що окремі елементи — серед яких традиційно виділяються Софійський собор та Золоті ворота — апелювали до сакральних символів Константинополя, центру світу і християнства.

Володимир розпочав карбування монет. Великого економічного смислу вони не мали, їх завдання було символічне. Важливо, що серед випущених Володимиром монет були золоті, що вважалося прерогативою візантійських імператорів. Але найважливіше — саме на монетах вперше з'явилося зображення київського князя. Для підданих князя це було наочне підтвердження і демонстрація його влади. Символіка зображення також грала важливу роль: князь був зображений сидячи на троні, у діадемі візантійського типу і зі скіпетром в руках. На зворотній стороні містилося зображення Христа Пантократора (на пізніших випусках він поступився місцем персональному знаку князя — знаменитому тризубу).

Навіть якщо зображення київського князя як імператора було справою наслідування доступних візантійських зразків, а не елементом свідомої пропаганди, це перше відоме зображення правителя повинно було справляти сильне враження. Подібні зображення включили київського князя в канони християнської образності, поширюючи його «меседж» в сотнях і сотнях екземплярів. Чи були подібні заяви розраховані переважно на зарубіжне споживання, справляючи враження на сусідніх правителів, як наполягає дехто з учених, чи для внутрішнього вжитку (про що, як здається, свідчать написи кирилицею), вони служили важливими знаками нового статусу, здобутого правителем Русі .

З точки зору християнської ідеології хрещення означало початок радикально нового етапу в житті країни. Та обставина, що інструментом божественного провидіння виявився київський князь, ставила його і його нащадків у безпрецедентне становище династії, відзначеної особливою благодаттю. Істинний смисл метаморфози, а разом з тим і її

наслідки для статусу династії намагався пояснити в 1040-х рр. майбутній київський митрополит Іларіон у своєму знаменитому *Слові про закон і благодать*¹⁹. Ця проповідь, виголошена з урочистої нагоди перед усією князівською родиною, імовірно, у щойно збудованому Софійському соборі, є першою відомою спробою оцінити масштаби поворотної події в історії Русі і описати нове місце країни серед християнських народів.

Іларіон включив Русь в цілковито нову історичну перспективу. Хрещення було не випадковою подією, а частиною священної історії, божественного плану для людства. Складний богословський трактат Іларіона містить історичний і, так би мовити, ідеологічний додаток. Іларіон прославляє язичницьких пращурів Ярослава (втім, не наголошуючи на конфесійному аспекті), але найбільше — князя Володимира, що вивів свою державу з темряви на яскраве світло в історії. Проповідь закінчується панегіриком Володимиру, в якому зроблено спробу обґрунтувати можливість його канонізації. Як і інші автори XI — поч. XII ст. (Іаков Мних у *Пам'яті та похвалі Володимиру*, Сильвестр у *Повісті временних літ*) Іларіон розвиває концепцію Володимира як «другого Константина», подобу парадигматичного правителя-хрестителя.

Іларіона можна розуміти в тому смислі, що династія править як за успадкованим від предків правом, так і з божественної благодаті, що відвідала країну через хрещення. Християнство відкрило для правлячої династії увесь арсенал ідеологічних засобів, накопичених східним християнством в умовах співжиття з Імперією. Утім, більшість із візантійських політичних ідей, як також ритуалів та репрезентацій влади, лишилися для руських князів чужими, і ми практично не спостерігаємо спроб адаптувати їх до локальних умов²⁰.

Один епізод домонгольської літературної історії надає нам рідкісну можливість буквально заміряти вплив візантійських політичних ідей на руського князя. У 1110-х рр. київський митрополит Никифор написав два *слова* (насправді — про-

повіді) до великого князя Володимира Мономаха (*Про піст та Проти латинян*)²¹. Через декілька років сам князь завершив своє знамените *Поучення* до синів (точне датування текстів невідоме, але вони, схоже, з'явилися саме в такому порядку). Обидвох авторів, і митрополита, і князя, цікавило, в основному, одне й те ж питання: вони повчають своїх потенційних читачів у тому, що складає чесноти християнських правителів. Два тексти, отже, можна розглядати як свого роду «князівські зеркала». Цікаво, отже, з'ясувати, якою частиною візантійського політичного учення митрополит вважав за доцільне поділитися із князем, і що князь виніс із цього повчання.

Митрополит розвиває декілька основних тем. Світські правителі черпають законність правління від вищої влади, і кожного з них особисто обрав і підніс на правління Господь. Як бог править на небі, так і князі правлять на землі. Отже, головною місією християнського володаря є захищати віру, охороняти її православ'я і служити протектором церкви. Це — банальні вимоги. Правитель має бути благочестивим, справедливим і милосердним, адже він являє собою істинну *ікону* (подобу) бога.

Значно цікавіше те, про що грек-митрополит, присланий із Константинополя, не говорить. У його повчаннях ми не знайдемо нічого із набору ідей, що асоціюються із візантійською політичною ідеологією, навіть доктрину вселенської влади візантійського імператора і підпорядкованості йому решти земних володарів. Про причини умовчання можна лише здогадуватися. Натомість митрополит робить суттєві поступки місцевим смакам. Він підкреслює ідею королівської крові як умови для законного правління. Мономаха, на його думку, двічі обрано і особливо відзначено: він з'єднав у собі князівську і царську кров). Очевидно, династичні аспекти правління видавався слухачеві (чи читачеві) митрополита найважливішим. Никифор, крім іншого, демонструє, що місцеві ідеї колективного правління йому не чужі:

він завжди говорить про «князів» у множині і висловлює побажання, що їхня влада триватиме «в поколіннях і поколіннях».

Разом з тим, Никифор зображає (ідеального) князя в межах візантійських уявлень: правитель нерухоми́й, перебуває у власній столиці і діє (управляє) країною через апарат підлеглих і підданих. Митрополит вдається до порівняння: роль правителя у державі подібна співвідношення душі і тіла; душа нерухома, але саме вона керує частинами тіла, приводячи їх у рух.

У цілковитому контрасті із цими порадами ідеальний князь у *Повчанні* Мономаха²² перебуває у постійному русі: він особисто займається усіма справами, не покладаючись на підданих. Він особисто має керувати власним господарством, вирушати на війну, наряджати караули і перевіряти їх, подорожувати територією держави тощо. На наш подив, *Повчання* нічого не говорить про джерела князівської влади, про вищу санкцію на правління, про обов'язки правителя, про співвідношення між його благочестям і успішним владарюванням, тобто про теми, що звично розвиваються середньовічними ідеологами. Мономах просто не відчуває жодної потреби в якийсь спосіб обґрунтувати князівське право на владу. Воно приймається без обговорень і є однією із констант буття.

Подібно до інших європейських династій, Рюриковичі підкреслювали свій особливий зв'язок з християнським богом, вибудовуючи власний культ святих правителів. Автори XI ст. висували аргумент на користь святості князя Володимира. Правитель, який хрестив свою країну і таким чином став засновником християнської королівської династії, був би природним вибором на цю роль. У його *житті* Володимира називають тринадцятим апостолом, другим Мойсеєм, який перетворив Київ у другій Єрусалим, і (як ми вже знаємо) другим Константином Великим. Незважаючи на ці зусилля, однак, культ Володимира так і не розвинувся в домонголь-

ский період. Русь слідувала іншій відомій моделі святості: князів-мучеників, якими стали двоє молодших синів Володимира — святі Борис і Гліб.

Числити серед своїх предків і родичів святих — величезна цінність для будь-якої середньовічної династії²³. Культ Бориса і Гліба стверджував і демонстрував особливий статус Рюриковичів як традиційного харизматичного клану, їх особливих відносин із християнським богом. На світському, так би мовити, рівні культ Бориса і Гліба утверджував ідеї монополії Рюриковичів на верховенство в межах їхньої традиційної патримонії, їхнє колективне правління. Протягом XI і початку XII ст. кожне наступний покоління династії черпало символічні і ритуальні санкції на своє панування в торжествах (перенесення мощей святих, будівництва і освячення храмів тощо), пов'язаних із культом. У наступному столітті князівський рід здобуде ще декількох святих князів, почитання яких моделюватиметься за взірцем першого і найважливішого прикладу.

Утім, до інших важливих ідей, зазвичай пов'язаних із легітимацією влади, Рюриковичі залишилися цілковито байдужими. Вони ніколи не заохочували будь-яких теоретичних роздумів над характером влади. Вони так і не розробили розвинених титулів чи епітетів, через які доносилися б до підданих смисли влади. Вони залишалися байдужими до будь-якого роду королівських інсигній. Вони ніколи не винайшли або імпортувати нічого близького до королівської ритуалів. Вони не знали спеціальної церемонії інавгурації на верховну владу (ні помазання, ні коронації), хоча моделі були численні і легко доступні. Ми знаємо про ритуал «посаження на столі», що відбувався в храмі, але ні деталі обряду, ні його справжній зміст джерела, на жаль, не повідомляють.

З літописних повідомлень ми знаємо, що існували князівські престоли («столи»), які для церемонії інтронізації розміщувалися у головних соборах (у Києві — в Святій Софії і Десятинній церкві), і що від князя очікували, після заняття

міста, сісти на престолі на знак одержання влади. Князівський стіл (часто званий «стіл отців і дідів»), без сумніву, був центральним елементом у сприйнятті Рюриковичами князівської влади. Саме сидячи на престолі було зображено князя Володимира і князя Святополка на їхніх монетах. Подібна іконографія була власним винаходом (у Візантії того часу зображення імператорів на престолі не зустрічаються). Значення цього акту — опанування стола — посилювалося і підкреслювалося написом: «Володимир на столі». Князівський стіл як головний символ влади, очевидно, вкорінений в нам невідомі традиційні уявлення, і, як можна судити, початково ритуал не вимагав церковної санкції чи навіть участі церкви. Тим не менше, вже в кінці XI ст. церемонія «посадження на сіл» набула християнського смислу, будучи з'єднаною із церковною службою за участю, як правило, єпископа чи митрополита. З нечислених повідомлень джерел можна зрозуміти, що церемонія «посадження на стіл» була фінальною стадією ритуалу, подібного до західного *adventus regis*: урочистого в'їзду правителя до столярного міста як знаку одержання влади. Однак жодними ритуальними діями, подібними до коронації чи помазання на царство, домонгольські князівські церемоніали не супроводжувалися.

Так само не може бути документально підтвержене існування князівських інсигній чи якихось предметів, що виконували б роль символів князівської влади. Єдиним і вкрай ізольованим випадком є коронація Данила Романовича галицького (1253 р.), під час якої князь справді одержав королівські інсигнії — корону, скіпетр та державу — і, можна думати, відбув процедуру коронації. Утім, значення інсигній та їхнього співвідношення із титулом і характером (нової) влади князя лишилися незрозумілими навіть для його придворного літописця, як можна судити із його вкрай плутаного опису.

Більше про долю цих інсигній нічого не відомо. Не намагалися спадкоємці Данила також претендувати і на його

«королівський» титул. Династія Романовичів вже у наступному поколінні радо повернулася до звичних ідей династичного правління із усіма добре відомими з домонгольських часів атрибутами: родовим володінням, династичними піділами, ідеями рівності князів тощо. У цілому складається враження, що Рюриковичі залишилися байдужими як до ідей, так і символів влади, кволо реагуючи на зовнішні стимули і не заохочуючи внутрішніх інновацій. Як пояснити таку тривалу апатію?

Частково ця загальна індіферентність може бути пояснена панівною ідеологією, яка розглядала Рюриковичів як харизматичний рід, що має виключне право на володіння, а кожного з його членів як народженого, щоб правити. Подібна ідеологія ефективно усувала необхідність пошуків якихось додаткових доктрин чи ритуалів: князь здобував своє право в момент народження. Практикуючи родову політику, князі пильно стежили, щоб ніхто з них не був виключений з кола теоретичних претендентів на вищий державний пост. Нечислені і боязкі спроби зробити позицію старшого (київського) князя в якому смислі вищою за решту князів або просто обмежити доступ до київського столу зазнали невдачі через солідарний спротив решти династії.

З іншого боку, впевненість і безпека, з якою Рюриковичі владарювали у своєму родовому домені, ніколи всерйоз не загрожені ні зсередини, ні ззовні, не стимулювали нащадків святого Володимира до пошуків додаткових аргументів на свою користь. Їх монополія на владу не піддавалася сумніву і, фактично, не потребувала жодного обґрунтування.

6. Князь як законодавець

Постать князя знаходилася у самому центрі політичної системи середньовічної Русі. Саме він вважався (і фактично був) джерелом соціального ладу та правопорядку. До обов'язків християнського правителя, крім іншого, як вважалося,

належало бути законодавцем, тобто привносити в суспільство право і справедливість.

Всупереч тривкій історіографічній традиції в нашому розпорядженні немає недвозначних документальних даних про свідому кодифікацію законодавства чи видання цілісних кодексів котримсь із князів²⁴. Тим не менше, усі оригінальні пам'ятки права, як світського, так і церковного, апелювали до князя як до джерела і санкції закону.

З тексту так званої Докладної редакції *Правди руської* (збереглася у списках XIII–XV ст. і в найдавнішій формі є, очевидно, пам'яткою другої половини XII ст.) ми знаємо, що кожне із поколінь князівської родини долучалося до формування законодавства²⁵. Так, найдавніші свої норми *Правда руська* пов'язує із постаттю Ярослава Володимировича Мудрого. Важко сказати із впевненістю, яка частина законодавства була встановлена саме цим князем. Навіть якщо, як гадають, йому належить значна частина правових норм, це було, по суті, оформлення звичаєвого права і закріплення його у вигляді писаного закону. Але фікція створення закону, дарування закону тут дотримана.

Нам відомо також, що після смерті Ярослава його сини Ізяслав, Святослав та Всеволод, очевидно, на князівському з'їзді, вносили зміни у *Руську правду*. Нарешті, із третього запису стає відомо, що Володимир Мономах «по смерті Святополка» (тобто після 1113 р.) також видав свій устав (який увійшов, як складова частина, до *Правди*)²⁶.

До обов'язків християнського володаря, як ми вже знаємо, входило служити захисником церкви. Відтак, суттєва частина церковного законодавства також вважалася виданою князем. До наших днів дійшло дві пам'ятки — церковні устави — що апелювали до імен князів Володимира і Ярослава²⁷. Зміст цих пам'яток полягає, головним чином, у наданні матеріальних і судових привілеїв церкві від імені київського князя. На жаль, обидві пам'ятки (знову ж таки, попри тривку традицію відшукати в них риси автентичності), швидше за все, є пізні-

шими фальсифікатами. Вони з'явилися не раніше XIII ст. Для нашої теми, однак, важливо, що джерелом церковного права беззастережно вважається князь, і саме його ім'я в заголовку фальсифіката надавало йому видимості автентичності.

Адже то було відображення справжнього стану речей в домонгольський період. Не такого обсягу, як устави Володимира та Ярослава, але церковні уставні грамоти таки видавалися руськими князями. До наших днів (щоправда, також у дуже пізніх списках) дійшли автентичні уставні грамоти: устав князя Всеволода Мстиславича про церковних людей (1120–1130-ті рр.); устав новгородського князя Святослава Всеволодовича 1137 р.; уставна грамота Смоленській єпископії Ростислава Мстиславича (1130–1150-ті рр.).

Будучи джерелом права, князь вважався і судовою інстанцією. Будь-які суди (за винятком церковних) були судами князівськими. На практиці князі особисто рідко відправляли судочинство, та це й не було можливо з практичних міркувань. Але суд творили чиновники, що представляли особу князя, і вердикт вважався князівським.

7. Апарат управління. Князівський двір

Як і в будь-якій ранньосередньовічній монархії, апарат державного управління Русі виріс із представників князівського двору, а на ранніх стадіях навіть фактично збігався із князівським двором. Ми знаємо назви посад декотрих із князівських мужів, в яких до певної міри відбито їхні функції в державному управлінні²⁸. Так, *посадник* переважно виконував функції заступника князя в тому чи іншому місті (волості) і виступав адміністратором територіальної одиниці, по суті, заміщаючи князя в усіх справах цивільних, військових та економічних. *Восвода*, як промовляє назва, був призначеним військовим воєначальником. *Тисяцький* — судячи з усього, цивільним адміністратором: населення Русі з податкових і мобілізаційних міркувань було поділене за десят-

ковим принципом на *тисячі* і *сотні*. Відповідно, *соцький* виконував аналогічні функції, але для меншої кількості людей чи територій.

Утім, не варто думати, ніби функції членів князівської адміністрації були точно встановлені і визначені. Як і у будь-якому ранньосередньовічному суспільстві, тут було багато невизначеного і випадкового. Назви придворних посад далеко не вичерпували коло обов'язків чи доручень, котрі доводилося виконувати княжим *мужам*. Часом обов'язки, як ми знаємо, накладалися, і, скажімо, *тисяцький* міг одночасно бути й *воєводою*. *Печатник* (тобто, князівський канцлер) Кирило, як довідуємося із одного повідомлення Галицько-Волинського літопису, міг бути і воєначальником князя Данила Романовича. І так само його *дворський* (мажордом) з повідомлень того ж самого літопису знайомий нам більше як військовий командир, ніж в його безпосередній посаді управителя князівського дому і маєтностей. Часом доручення надавалися просто довіреним особам, княжим *мужам* чи навіть молодшим членам князівської дружини, *отрокам*. Більше того, функції князівських чиновників могли виконувати й особи особисто неповноправні, що перебували в тій чи іншій залежності від князя, але особисто віддані: *рядовичі* чи навіть *холопи* (що, зрештою, також не дивина для давніх суспільств).

Враховуючи, що історикам доводиться мати справу переважно із наративними джерелами, головними з яких є літописи, про склад князівської адміністрації та способи управління доводиться довідуватися із, по суті, випадкових згадок. Так, ми знаємо про існування князівських *тіунів*, управителів (в справах господарських і податкових, а, можливо, і судових) підлеглого населення чи князівського господарства. Судові штрафи (*віри*) від імені князя збирав *вірник*, але він же, можливо, й вершив суд в якихось ситуаціях. Із податкових чиновників нам відома лише посада *осьменика*, що збирав *осмниче* — торгівельне мито. А в той же час із

повідомлення *Повісті временних літ* ми знаємо, що від імені князя Святослава Ярославича данину збирав Ян Вишатич, чия посада ніяк не визначена (пізніше він був київським воеводою). Якусь функцію княжих управителів виконували *детські* (етимологія натякає на походження цієї посади з членів молодшої дружини), на їх зловживання могли нарікати, але що саме стосувалося до відома цих княжих мужів, ми точно не знаємо.

В усіх повідомленнях джерел князь оточений своїми мужами. Як і у багатьох інших суспільствах, руський князь прагнув консенсусного правління, або принаймні дотримання вигляду, ніби рішення приймаються за згоди якомога ширшого кола суспільства. Інститут ради — як правило, князя із його мужами — відіграв тут велику роль, демонструючи для підданих погоджений, колективний характер рішень і розпоряджень. Найважливіші рішення, як правило представлені як одержані в результаті узгодження і ради, як правило, князів між собою, але не тільки. Наприклад, усі зміни в *Правді руській* описані як наслідок *радженья* із княжими мужами (Ярославичі радяться з мужами Коснячком, Перенегом, Микифором; Володимир Мономах вносить доповнення, «созвав дружину свою на Берестовом: Ратибора тисяцького и Прокопью белгородського тисяцького, Нажира, Мирослава, Иванка Чюдиновича, Олгова мужа»).

Княжих мужів, які постійно знаходяться біля князя і з якими князь радиться, називають *боярами*. В джерелах князь постійно радиться з боярами. В історіографії це породило ідеї про існування інституту боярської думи ще в домонгольські часи. Її виображали як постійний орган при князі, скромніший за масштабом, але в чомусь подібний до пізнішого інституту в Московському царстві. Це, звичайно, історіографічний фантом. Але князівська рада, тобто присутність вибраних довірених осіб, *бояр*, чия служба полягала в готовності надавати князю пораду — річ безсумнівна. Ця рада, звичайно не була формалізованою інституцією, її склад

не був визначений і залежав від обставин, але роль була значною. Існування князівської ради було додатковою санкцією князівського правління, представляло його не як тиранічне свавілля особи, а як узгоджену політику.

8. Віче

В історіографії XIX–XX ст. існувало намагання розглядати політичну систему Київської Русі у протиставленні двох, як їх називали, «начал»: князя і народу. Кожний із елементів цієї конструкції мусив мати свої інститути для політичного вислову. Якщо князь правив через військову силу і адміністративний апарат, то народ — через свої представницькі органи. Головним із них уявлялося *віче*, традиційне народне зібрання. Отже, політичну історію Русі схильні були розглядати як наслідок постійної взаємодії і навіть протиборства між князівською владою і *вічем* (які, зрозуміло, переслідували протилежні цілі).

Про *віче* написано величезну кількість літератури²⁹. Переважно вона має дуже мало відношення до справжньої історії домонгольської Русі і являє собою сублімацію колективних мрій ліберального освіченого класу Російської імперії про парламентарне правління. Немає, отже, смислу детально зупинятися на ідеях про давньоруське *віче*, яким його уявляла стара історіографія. Відзначимо тільки, що у багатьох синтезах давньоруське *віче* постає як мало не постійно діючий, вищий законодавчий орган країни, який вирішує найважливіші питання: оголошення війни, прийняття законів, запрошення і вигнання князів тощо.

Інституту народних зібрань, подібного до того, що існував у деяких європейських традиціях, Київська Русь не знала.

В усіх випадках достовірних повідомлень про *віче* воно виступає в джерелах не як організований традиційний інститут, а сигналізує тимчасовий колапс нормального функціонування держави, будучи майже синонімічним із безладом і

анархією. *Віче* виникає там, де утворюється вакуум влади. Як правило — у ситуаціях, коли маси відчували якусь гостру загрозу: наприклад в умовах військового нападу, смерті князя і неясності щодо його наступника, соціального невдоволення. *Віче* — наслідок колективної паніки чи сум'яття. Трьох хрестоматійних випадків досить, щоб проілюструвати цю думку. У Києві *віче* завжди виникає як наслідок народних заворушень чи повстань. Так відбувалося у 1068 р. після поразки руських князів від половців; у 1113 р. після смерті князя Святополка Ізяславича; та у 1147 р.

Аналогічних прикладів можна навести значно більше, і територіально вони не обмежуватимуться лише південною Руссю. Навіть у Новгороді, де, як прийнято гадати, народне *віче* здобуло найбільш виразного розвитку і усталених форм, протягом усього домонгольського періоду воно виникало майже виключно у ситуаціях, коли усталені інститути влади чи політичні еліти неспроможні були впоратися із становищем і випускали нитки керування із рук.

Лише за історіографічною традицією доводиться згадувати *віче* в огляді інститутів давньоруської держави. Справжнє його місце — в рубриці суспільних рухів та соціальних вибухів.

9. Регіональні моделі

Домонгольська Русь проіснувала більше чотирьох століть і охоплювала собою величезні території Східної Європи. Обидві обставини, звичайно, завжди спонукали до роздумів над можливою еволюцією політичних систем в різних кінцях країни та на різних етапах її історії. Насправді варто дивуватися протилежному: наскільки одноманітним виявився князівський режим протягом настільки тривалого часу і на таких величезних просторах. Протягом усього часу ми не зможемо зафіксувати скільки-небудь суттєвих інновацій.

Тим не менше, в історіографії, ще від XIX ст., існує традиція виділяти декілька регіональних типів політичної

організації на Русі. До таких, як вважають, яскравих локальних варіантів еволюції політичного режиму відносять, як правило, Володимиро-Суздальську землю, Галич та Новгород. Перша вважається прикладом авторитарного князівського правління (зародком майбутнього Московської автократії), Галич є прикладом обмеження влади князя боярською олігархією, Новгород — демонструє систему майже «республіканського» правління із досить номінальною роллю князя в політичній системі.

Легко замітити, що підставою для виділення цих типів є простий критерій: відносна впливовість влади князя по відношенню до інших агентів політичного устрою. При тому для унаочнення нібито характерних особливостей дослідники, як правило, концентрують увагу на якомусь хронологічному етапі, коли згодні риси проявлялися якнайвиразніше. Так, для демонстрації авторитаризму Володимиро-Суздальської землі фокусують увагу на часах правління Андрія Юрійовича Боголюбського і його брата Всеволода Юрійовича. Для демонстрації всевладдя боярської олігархії у Галичі — на декількох епізодах з історії XII ст., а також на молодих роках Данила та Василька Романовичів, коли їм справді важко було впоратися із галицьким боярством. При цьому у тіні свідомо лишають інші епізоди, що очевидним чином суперечать усталеному образу. Так, в історії Північно-Східної Русі не менше прикладів криз, коли князі були з тих чи інших причин змушені узгоджувати власні дії то з «народними масами», то із впливовими боярськими угрупованнями. Так само і в Галичі періоди слабкості князівської влади змінювалися тривалими періодами безумовного домінування князівської династії над боярством.

Головна вада подібних розмірковувань полягає в тому, що на роль, так би мовити, конституційного ладу висувається фактичний стан речей. Реальне співвідношення між різними компонентами політичної системи, звичайно, могло змінюватися, але прикметно, що в жодній із названих «регіо-

нальних моделей» не було висунуто якихось принципово нових засад правління. Прикметно, наприклад: щойно Романовичі (Данило та Василько) у 1240-х рр. міцно утвердилися в Галичі та Волині, їх династія демонструє напрочуд знайомі із домонгольського часу принципи владарювання: родове володіння патримонією, династичні поділи тощо. Навіть коронування Данила не внесло в цей порядок скільки-небудь помітної переміни.

Отже, по-справжньому виразною інновацією є лише модель Новгороду. Лише в цьому випадку можна говорити про виникнення особливої системи правління, до того ж, закріпленої не просто у правосвідомості, але й нормованою у системі договорів між князем та містом.

Витоки цієї системи в літературі визначаються по-різному³⁰. Протягом XII ст. Новгородська земля випадає із системи отчинного володіння князівського дому. Жодна із князівських родин так і не змогла закріпитися у Новгороді на правах спадкових володарів, перетворивши його, таким чином, на об'єкт конкуренції між гілками роду і, по суті, «нічийне володіння». Так становище сприяло поступовому визріванню паралельних до князівської влади органів правління, що черпали легітимність у представництві міської громади. Протягом XII ст. зростає усвідомлення Новгороду як політичного організму, що не співпадає із князівським родом. Це знайшло вираження у перетворенні практичної більшості органів князівської адміністрації у виборні посади, що представляли міську громаду. Так, виборними стають *посадник* та *тисяцький*, а віче поступово здобуває статус, в теорії, вищого представницького органу міста.

Це, звичайно, не перетворило Новгород на республіку. Князь протягом усієї новгородської історії розглядався як важливий і навіть абсолютно необхідний елемент політичної системи. Відсутність князя чи його недієздатність, як правило, означали кризу, призводячи до народних хвилювань, бунтів, економічних труднощів чи військових катастроф.

Крім того, діяльність *віча* не була формалізована і насправді політику Новгороду визначала конкуренція найвпливовіших боярських родин, які, як правило, орієнтувалися на ту чи іншу князівську родину Рюриковичів.

Лише в Новгороді права і обов'язки запрошеного на правління князя піддаються формалізації. Йому, наприклад, було заборонено володіти землею і жалувати земельні угіддя на власній розсуд. Доходи князя (як обсяг, так і джерела) також регламентувалися. Регламентувалися і можливості князя вершити суд. Таке зовнішнє по відношенню до міської громади становище князя було навіть закріплене заборонаю для нього мешкати в самому місті: з другої половини XII ст. резиденцією князя стає Городище на р. Волхов, за 2 км від міста.

Але з початку XIII ст. у відносини міста і князя вноситься суттєва новина: відтепер місто запрошує князя (чи погоджується із його правлінням), обумовлюючи взаємні права в особливих документах — договірних грамотах. Очевидно, першими із таких договорів були відомі, на жаль, лише зі згадок у новгородському літописанні «Ярославлі грамоти», договори, які уклав із містом Ярослав Всеволодович (рубіж 1220–1230-х рр.). Імовірно, ці перші незбережені до нашого часу договірні грамоти відбивали традицію попередніх часів укладати усні договори. Про зміст «Ярославліх грамот» можемо скласти уявлення на підставі перших збережених текстів: так званих *докончань* (тобто, договорів) Новгороду із Ярославом Ярославичем тверським (1264, 1267, 1270 рр.) та з Михайлом Ярославичем тверським (1304–1305 рр.)³¹.

¹ Щодо авторства, датування та редакцій Повісті временних літ див.: *Шахматов А.А.* Повесть временных лет. Т. 1. Вводная часть. Текст. Примечания. Пг., 1916; *Шахматов А.А.* «Повесть временных лет» и ее источники. Труды Отдела древнерусской литературы. 1940.

Т. 4. — С. 11–150; *Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания: По поводу исследований А. А. Шахматова в области древнерусской летописи. Известия Отделения русского языка и словесности АН за 1921. Пг., 1923. Т. 23. — С. 45–102; Известия Отделения русского языка и словесности АН за 1922. Пг., 1924. Т. 24. — С. 207–251; *Никольский Н.К.* Повесть временных лет как источник для истории начального периода русской письменности и культуры. К вопросу о древнейшем русском летописании. Л., 1930; *Бугославский С.* «Повесть временных лет»: (Списки, редакции, первоначальный текст). Старинная русская повесть. Статьи и исслед. М.; Л., 1941. — С. 7–37; *Алешковский М.Х.* Повесть временных лет: Судьба литературного произведения в древней Руси. М., 1971; *Ludolf Müller*, «Die „Dritte Redaktion“ der sogenannten Nestorchronik», Festschrift für M. Woltnier zum 70. Geburtstag. Heidelberg, 1967. — P. 171–186; *Кузьмин А.Г.* Начальные этапы древнерусского летописания. М., 1977; *Русинов В.Н.* Летописные статьи 1051–1117 гг. в связи с проблемой авторства и редакций «Повести временных лет». Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия История. Нижний Новгород, 2003. Вып. 2. — С. 111–147; *Гунтуус А.А.* К проблеме редакций Повести временных лет. I. Славяноведение. 2007, № 5. — С. 20–44; *Гунтуус А.А.* К проблеме редакций Повести временных лет. II. Славяноведение. 2008, № 2. — С. 3–24; *Вилкул Т.* Повесть временных лет и Хронограф. *Paleoslavica* XV, 2 (2007). — С. 79–88; *Donald Ostrowski*, «The Načal'nyj svod Theory and the Povest' vremennykh let», *Russian Linguistics* 31 (2007). — С. 269–308; *Толочко П.П.* Редакция Повести временных лет игумена Сильвестра: историческая реальность или ученая фикция? *Ruthenica* VII (2008). — С. 130–139; *Толочко А.П.* Перечитывая приписку Сильвестра 1116 года. *Ruthenica* VII (2008). — С. 154–165; *Oleksiy Tolochko*, «On Nestor ‘The Chronicler’», *Harvard Ukrainian Studies* 29, no. 1–4 (2011). — P. 1–31.

² Видання Повісті временних літ див.: Полное собрание русских летописей. Т. 1: Лаврентьевская летопись. Вып. 1: Повесть временных лет. Под ред. Е.Ф. Карского Л., 1926; Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись. Под ред. А.А. Шахматова. СПб., 1908; Повесть временных лет. Ч. 1. Текст и перевод. Подг. текста Д. С. Лихачева, пер. Д.С. Лихачева и Б.А. Романова. М.; Л., 1950 (перевидання: СПб, 1996. СПб, 1999); *The Pověst' vremennykh lét: An Interlinear Collation and Paradosis. Compiled and Ed. by D. Ostrowski (Cambridge, MA, 2003) [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. X, parts 1–3].*

³ Див. докладніше: Oleksiy Tolochko, «The Primary Chronicle's 'Ethnography' Revisited: Slavs and Varangians in the Middle Dnieper Region And the Origin of the Rus' State», Franks, Northmen, and Slavs. Identities and State Formation in Early Medieval Europe. Ed. by Ildar Garipzanov, Patrick Geary, and Przemyslaw Urbanczyk [Cursor Mundi, vol. 5] (Brepols Publishers, 2008). — P. 167–186.

⁴ Характерні приклади праць подібного напрямку див.: *Мельникова Е.А., Петрухин В.Я.* «Ряд» легенды о призвании варягов в контексте раннесредневековой дипломатии. Древнейшие государства на территории СССР. 1990. М., 1991. — С. 219–229; *Мельникова Е.А., Петрухин В.Я.* Легенда о призвании варягов и становление древнерусской историографии. Вопросы истории. 1995, № 2. — С. 44–57.

⁵ Пор.: «Формою общежития русских Славян в IX веке было племенное княжение, племенное государство, народонаселение которого было сплочено единством языка, религии и права, [...] Таких государств на всем пространстве земли между Ладожским озером и Черным морем, Карпатами и верхним течением Волги было только двенадцать». На початку XX ст. Д. Самоквасов вважав подібні погляди логічним наслідком новітніх відкриттів у археології і, отже, протиставленими поглядам традиційної історіографії «новими поняттями о княжениях Полян, Древлян, Северян, Радимичей, Кривичей и Ильменских славян, объединенных в конце IX века в одно русское государство завоеваниями князя Олега» (*Самоквасов Д.Я.* Происхождение русского народа. М., 1908. — С. 6).

⁶ «Племенні княжіння» — неодмінний персонаж праць про становлення державності у Східній Європі, написаних протягом 1960–1990-х рр. Тут можна знайти навіть дискусії щодо «рівня розвитку» цих утворень, щодо походження — «родоплемінного» чи якогось іншого — їхніх еліт тощо. Треба, однак, відзначити, що жодними свідченнями джерел на цей предмет наука не володіє. Усе написане було і залишається не більш як довільним здогадом. Лише відчайдушною ситуацією можна пояснити спроби реконструкції внутрішнього ладу племенних княжінь на підставі літературної вигадки літописця: згадок про «добрих князів» древлянських у переказах про помсти княгині Ольги під 945 р. З численної літератури див., наприклад: *Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В., Щапов Я.Н.* Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965; *Шаскольский И.П.* О начальных этапах формирования Древнерусского государства. Становление раннефеодальных славянских государств. К., 1972; *Черепнин Л.В.* К вопросу о характере и форме Древне-

русского государства X — начала XIII в. Исторические записки. Т. 89. М., 1972.

⁷ Див., напр.: *Макаров Н.А.* Север и Юг Древней Руси в X — первой половине XIII в.: факторы консолидации и обособления. Русь в IX–XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. М., 2002; *Моця О.П.* Про відмінності давньоруської Півночі від Півдня. Україна в Центрально-Східній Європі: 3 найдавніших часів до кінця XVIII ст. Вип. 4. К., 2004 — С. 95–104.

⁸ Огляди діяльності скандинавів у Східній Європі див.: *Simon Franklin and Jonathan Shepard*, *The Emergence of Rus. 750–1200* (London and New York, 1996); *Wladislaw Duczko*, *Viking Rus'. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe* (Leiden and Boston, 2004); *Fedir Androshchuk*, *Vikings in the East. Essays on Contacts along the Road to Byzantium A.D. 800–1100* (Uppsala, 2013).

⁹ Щодо східного монетного срібла та його ролі у східноєвропейській торгівлі див.: *Thomas Noonan*, «Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age», *Harvard Ukrainian Studies* 16 (1992) — P. 237–259; *Thomas Noonan*, «The Vikings in the East: Coins and Commerce», *Developments Around the Baltic and the North Sea in the Viking Age (The Twelfth Viking Congress)* [Birka Studies, vol. 3], eds. B. Ambrosiani, H. Clarke (Stockholm, 1994) — P. 234–235; *Roman K. Kovalev and Alexis C. Kaelin*, «Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia: Preliminary Observations», *History Compass* 5 (2007). — P. 1–21; *Roman K. Kovalev*, «Khazaria and Volga Bulgaria as Intermediaries in Trade Relations Between the Islamic Near East and the Rus' Lands During the Tenth to Early Eleventh Centuries: The Numismatic Evidence: Part I», *Archivum Eurasiae mediiv aeli* 18 (2011). — P. 43–156.

¹⁰ Щодо «далекої торгівлі» в Східній Європі як частини великих економічних процесів європейського середньовіччя див.: *Jonathan Shepard*, «From the Bosphorus to the British Isles: the Way from the Greeks to the Varangians», *Древнейшие государства Восточной Европы. 2009 год: Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен.* М., 2010 — С. 15–42.

¹¹ Тексти візантійсько-руських договорів див.: ПСРЛ 1: 32–37; 46–53; 72–73; ПСРЛ 2: 23–28; 35–42; 60–61. Щодо часу їх перекладу на слов'янську мову див.: *Irene Sorlin*, «Les traités de Byzance avec la Russie au X-e siècle», *Cahiers du monde russe et soviétique.* 1961, vol. 2, № 3–4. — P. 447–475; *Jana Malingoudi*, *Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhs. aus diplomatischer Sicht* (Thessalonike, 1994);

Каутанов С.М. Из истории русского средневекового источника. Акты X–XVI вв. М., 1996.

¹² Найдоступніше видання див.: Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий. Ред. Г.Г. Литаврин. М., 1989 (і наступні видання).

¹³ Див. докладніше: *Oleksiy Tolochko*, «Kievan Rus' around the Year 1000», Europe around the Year 1000, ed. by Przemyslaw Urbanczyk (Warsaw, 2001). — P. 123–140.

¹⁴ Щодо родового володіння, династичних поділів, а також їх паралелей див.: *Назаренко А.В.* Порядок престолонаследия на Руси X—XII вв.: Сеньорат, наследственные разделы и попытки десигнации (Типологические наблюдения). Из истории русской культуры. Т. 1: Древняя Русь. М., 2000. — С. 500–519; *Назаренко А.В.* Древнерусское династическое старейшинство по «ряду» Ярослава Мудрого и его типологические параллели — реальные и мнимые. Ярослав Мудрый и его эпоха. М., 2008. — С. 30–54; *Назаренко А.В.* Братское совладение, отчина, сеньорат: династический строй Рюриковичей X–XII вв. в сравнительно-историческом аспекте // Древнейшие государства Восточной Европы, 2005 год: Рюриковичи и российская государственность. М., 2008. — С. 132–179. Див. також: *Oleksiy Tolochko*, «All the Happy Families...» The Rurikids in the Eleventh Century», The Neighbours of Poland in the Eleventh Century, ed. by Przemyslaw Urbanczyk (Warsaw, 2002). — P. 155–168. Щодо можливих східних паралелей див.: *Donald Ostrowski*, «Systems of Succession in Rus' and Steppe Societies», *Ruthenica* 11 (2012).

¹⁵ Щодо «заповіту Ярослава» як літературного твору див.: *Simon Franklin*, «Some Apocryphal Sources of Kievan Russian Historiography», *Oxford Slavonic Papers. New Series*, vol. XV (1982). — P. 1–27. Щодо реальностей Ярославового поділу див.: *Martin Dimnik*, «The 'Testament' of Yaroslav 'The Wise': A Re-examination», *Canadian Slavonic Papers* 29 (1987). — P. 369–386.

¹⁶ Щодо джерелознавчих проблем див.: *Вилкул Т.Л.* О смысле статей Любечского съезда (к истолкованию ошибки Повести временных лет). «Истину встановлюе суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Т. 2: Наукові студії. — К., 2004. — С. 123–127; *Вилкул Т.Л.* Известия «Повести временных лет» о Любечском снеме 1097 года: интерпретации и ошибочные чтения. *Славяноведение*. 2009, № 2. — С. 16–24.

¹⁷ Наступний виклад значною мірою ґрунтується на докладнішому висвітленні проблеми у: *Oleksiy Tolochko*, «Problems of Religious

Legitimization of the Rurikids of Rus'», *Monotheistic Kingship. The Medieval Variants*, ed. by Aziz Al-Azmeh and Janos M. Bak (Budapest, 2004). — P. 249–268.

¹⁸ Щодо візантійської ієрархії володарів див. класичну працю: *George Ostrogorsky*, «The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order», *The Slavonic and East European Review*, vol. 35, No. 84 (Dec., 1956). — P. 1–14. Щодо стосунку цих ідей до Русі див.: *A.A. Vasilev*, «Was Old Russia a Vassal State of Byzantium?», *Speculum* 7 (1932), 350ff; *Dimitri Obolenky*, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453* (London, 1971). — P. 223–231; *Ihor Ševčenko*, «Byzantium and the Slavs», *Harvard Ukrainian Studies* 8 (1984). — P. 289–303; *Antonio Carile*, «Byzantine Political Ideology and the Rus' in the Tenth — Twelfth Centuries», *Harvard Ukrainian Studies*, 12–13 (1988–1989) — P. 407–412; *Simon Franklin*, «The Empire of the Romanioi as Viewed from Kievan Russia: Aspects of Byzantine-Russian Cultural Relations», *Byzantion* 53 (1983). — P. 507–537.

¹⁹ Видання тексту див.: *Молдован А.М.* «Слово о законе и благодати» Илариона. К., 1984.

²⁰ Щодо візантійської політичної ідеології та її впливовості на Русі див. класичну працю: *Francis Dvornik*, «Byzantine Political Ideas in Kievan Russia», *Dumbarton Oaks Papers* 9 (1956). — P. 73–121.

²¹ Видання див.: *Послания митрополита Никифора*. Подгот. Баранкова Г.С., сост. Мильков В.В. М., 2000.

²² Текст Повчання зберігся тільки у складі Лаврентіївського літопису, де вміщений у статті 1096 р., див. ПСРЛ 1: 240–256.

²³ Література про Борисоглібський культ неозора. Щодо його європейських контекстів надзвичайно важливими є праці Габора Кланіца, див.: *Gabor Klaniczay*, «From Sacral Kingship to Self Representation: Hungarian and European Royal Saints'», *The Uses of Supernatural Power. The Transformation of Popular Religion in Medieval and Early-Modern Europe* (Cambridge, 1990). — P. 79–94; *Gabor Klaniczay*, «The Paradoxes of Royal Sainthood as Illustrated by Central European Examples», *Kings and Kingship in Medieval Europe*, ed. Anne J. Duggan (London, 1993). — P. 353–374; *Gabor Klaniczay*, *Holy Rulers and Blessed Princesses: Dynastic Cults in Medieval Central Europe* (Cambridge and New York, 2002).

²⁴ Див.: *Толочко А.П.* Краткая редакция Правды русской: происхождение текста. К., 2009.

²⁵ Видання текстів див.: *Правда русская*. Т. 1: Тексты. Под ред. Б.А. Грекова. М., Л., 1940.

²⁶ Крім пам'яток «вітчизняного» права на Русі мали поширення перекладні юридичні пам'ятки візантійського походження, зокрема, так званий Закон судний людям, вид. див.: Закон Судный людем Краткой редакции. Ред. М.Н. Тихомиров. М., 1961; Закон Судный людем Пространной и Сводной редакции. Ред. М.Н. Тихомиров. М., 1961. Щоправда, участь влади у запровадженні цих пам'яток, як, власне, і ступінь їхньої дієвості, невідомі. Щодо візантійських правових пам'яток та їх адаптації на Русі див.: *Щапов Я.Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. М., 1978.

²⁷ Видання див.: *Щапов Я.Н.* Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV веков. М., 1972.

²⁸ Див. останнє дослідження: *Толочко П.П.* Власть в Древней Руси X–XII вв. СПб., 2011.

²⁹ Найновіше дослідження віча та пов'язаних із ним джерелознавчих та історіографічних проблем див.: *Вилкул Т.Л.* Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. К., 2007, де і попередня література.

³⁰ Щодо еволюції політичної системи в Новгороді все ще впливовими залишаються дослідження В.Л. Яніна. Див.: *Янин В.Л.* Новгородские посадники. М., 1962 (нове вид.: М., 2003); *Янин В.Л.* У истоков новгородской государственности. Новгород, 2001; *Янин В.Л.* Средневековый Новгород: Очерки археологии и истории. М., 2004; *Янин В.Л.* Очерки истории средневекового Новгорода. М., 2008.

³¹ Тексти див.: Грамоты Великого Новгорода и Пскова. Под ред. С.Н. Валка. М., Л., 1949. — С. 9–19.

Олена Русіна

Розділ II. **ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ** **Й СУСПІЛЬСТВА**

(часи ординської та литовської зверхності)

За часів пізнього середньовіччя взаємини влади й суспільства зазнавали істотного впливу зовнішніх чинників. Після Батисевої навали (1239–1241 рр.) українські землі перейшли під контроль Золотої Орди. Потім переважна їхня частина опинилась у складі Великого князівства Литовського (далі: ВКЛ). У 1569 р., відповідно до рішень Люблінського сейму, ці терени були інкорпоровані Польщею, котра тоді ж об'єдналась із ВКЛ у Річ Посполиту. Перед цим об'єднанням, знаним як Люблінська унія, до складу Польської Корони вже входили Східна Галичина та Західне Поділля. Після 1569 р. поза межами Речі Посполитої залишилися Кримське ханство, залежне від Османської імперії, Сіверщина, захоплена Московською державою, Закарпаття, поділене між Австрією й Трансільванією, та Буковина, котра як складова частина Молдавського князівства також перебувала у васальній залежності від Порту.

Зрозуміло, що кожна зі згаданих держав мала сформовані владні структури, які в певний момент вступали у взаємодію зі спільнотами інкорпорованих українських земель; це означало, з одного боку, інституційні новації, з другого — більш-менш масштабну деструкцію вже існуючих механізмів організації суспільного життя.

Очевидно, що найдраматичніші зміни припали на середину XIII ст., коли Східна Європа, зазнавши колосальних втрат, потрапила у залежність від Золотої Орди. Визначаль-

ними рисами ординського режиму стали сплата в Орду регулярної данини (так званого «виходу»), ханська інвестиція князів, втручання ханів у їхню політику й залучення підвладних їм військових контингентів до своїх виправ.

Усі ці факти лягли в основу концепції «монголо-татарської кормиги»*, яка донедавна сприймалась як історична аксіома. Однак в останні десятиріччя вона зазнала суттєвої трансформації — аж до повного її спростування у працях євразійців на кшталт Л. Гумільова¹ та його численних епігонів². Ближчою до реалій XIII ст. є позиція тих фахівців, котрі зауважують, що взаємини між монголами та населенням підкорених ними давньоруських земель мали складний, багатоаспектний характер, і критикують доробок радянської історіографії, котра, повністю поділяючи конвенції російської науки XVIII–XIX ст., «заперечувала легітимність татарського правління й екстраполювала це ставлення на східних слов'ян доби середньовіччя», фокусуючи увагу на їхній «героїчній боротьбі» проти загарбників — тоді як насправді у Давній Русі золотоординський режим розглядався як цілковито законний³.

У своїх діях монголи покладалися на право сили та надихались заповіданими Чингізханом ідеями світового панування. На Русі ж їхнє пришествя було осмислено в есхатологічних категоріях — як знак «скончання времен». Татари ототожнювались із біблійними мадіанітянами, котрі, погромлені ізраїльським вождем Гедеоном, втекли до Етривської пустелі; їхній вихід звідти, згідно з популярним на Русі

* Самий термін «татарське ярмо» уперше фіксується (в формі «*jugo Tartarico*») у 1575 р.; утім, до російської історіографії він потрапив через пізніший «Синопис» (*Ostrowski D. Muscovy and the Mongols: Cross-cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589. — Cambridge, 1998. — P. 244–245*). Варто також зауважити штучність терміну «монголо-татари», який поєднує самоназву завойовників (монголи) з етнонімом, під яким вони були знані у середньовічній Європі (татари).

«Одкровенням Мефодія Патарського», знаменував наближення кінця світу. Подібні візії, зафіксовані літописцями ще у 1223 р., коли Русь уперше зіткнулась з татарами, у 1245 р. були озвучені «рутенським (руським. — *Авт.*) архієпископом Петром», котрий брав участь у роботі скликаного папою Інокентієм IV Ліонського собору.

Надалі гору взяли провіденціальні уявлення, продюзовані християнським світосприйняттям: прихід до влади чужинців розцінювався як Божа кара за гріхи (мовляв, це сталося «грех ради наших», «за неправду нашу»)*. За приклад тут може правити «Житіє» князя Михайла Чернігівського, котрий у 1245 р. вирядився до ставки Батия, «прося волости своєю от него», тобто за ярликом на власне княжіння. При цьому він наклав головою за відданість православ'ю (власне, відмову «поклонитися идолам») — паралельно приймаючи як нові політичні реалії, так і владні прерогативи Батия: оскільки Бог «нас предал и власть нашу, грехов ради наших, во руце ваши, тебе кланяемся и честь приносим»⁴.

За підтвердженням своїх прав зверталися в Орду й очільники православної церкви — митрополити, котрі від зламу XIII–XIV ст., покинувши Київ, мешкали на теренах Північно-Східної Русі. Як і князі, вони отримували ярлики, що з них хронологічно перший датується 60–70-ми роками XIII ст. Ярлики фіксували виключний статус православної церкви: її служителі, на відміну від решти населення, були звільнені від сплати «виходу» й інших повинностей, маючи натомість молити Бога за ханів Золотої Орди та весь їхній рід.

* Універсальність цієї риторики унаочнює лист великого князя литовського Казимира кримському хану Менглі-Гірею, в якому нищівний погром, учинений тим у Києві у 1482 р., розцінювався як «Божий гнев за грехи» його мешканців. Відтак, зазначав Казимир, «хотя бы и ты, царю, к тому помощником не был, однако [все равно] было тому городу гореть и тем людям погибнуть, коли на них Божий гнев пришел».

Надаючи церкві фінансові пільги й інші привілеї, монголи-язичники керувалися Ясою — кодексом традиційного права, створеним Чингізханом. Утім, становище церкви не похитнулося й після того, як за правління хана Узбека (1312–1340 рр.) в Орді у статусі державної релігії утвердився іслам. Це забезпечувало лояльність православних ієрархів у ставленні до існуючого режиму. За показник тут можуть правити літописи, що їх продукувало церковне середовище: за спостереженнями Д. Островського, починаючи з середини XIII ст. з них зникають антитатарські ремарки (на кшталт тих, якими, скажімо, рясніє опис візиту Данила Галицького до Батия у Галицько-Волинському літописі); немає в них і рефлексій стосовно самого факту ординського сюзеренітету⁵.

У фаховій літературі це явище дістало назву «ідеології мовчання»⁶; з ним органічно співвідноситься відсутність даних про рухи, спрямовані проти Орди, на теренах нинішньої України. Щоправда, науковці подеколи знаходили «визвольну» складову в оповіді про Ахматові слободи у Посеймі⁷. Йдеться про епізод, занотований у літописах під 1283–1284 рр. (насправді описані події могли відбуватися лише між 1287–1291 рр.): конфлікт місцевих князів із відкупником Ахматом, котрий перебрав на себе курське баскацтво. Той осаджував слободи, надаючи певні фінансові пільги їх мешканцям; режим, створений Ахматом, був настільки сприятливим, що незабаром до нього «люди со всех сторон шедшеса», тікаючи, зокрема, із володінь тамтешніх князів. Це й спровокувало кривавий конфлікт, який завершився загибеллю останніх.

У радянській історіографії знаходилося місце для тверджень, буцімто описані літописцем події були потопленим у крові «антитатарським рухом», одним із «народних повстань», які зробили перший пролом у татарському ігові⁸. Однак ретельний аналіз цього епізоду переконує у надуманості таких інтерпретацій — і так само штучними видаються спроби представити його як прояв боротьби з «князівсько-

дружинним режимом». На думку М. Грушевського, «народні маси самі йшли проти нього й раді були його позбутися хоч би ціною безпосереднього підданства Орді»⁹.

Виразніші ознаки цього протикнязівського руху, який нібито розгорнувся на українських землях в умовах дезорганізації суспільно-політичного життя, спричиненої монгольським нашествям, подеколи убачають у діяльності болохівців — мешканців специфічних анклавів, котрі підпорядковувались безпосередньо монголам*. Однак наявні джерела не дають підстав для таких широких узагальнень. Виразних ознак цього руху обмаль, а болохівські князі в якості його чільних репрезентантів виглядають непереконливо — хоч би як намагалися зобразити їх «людьми громадськими, виборними, а не князями з династії Володимира», «князями не дружинними, а земельними, такими, що стояли в безпосередньому зв'язку з громадою, залежали від неї». У літописах на це немає жодного натяку — і, зрештою, не дивно, що після М. Дашкевича та М. Грушевського, що на карб їхніх демократичних уподобань слід списати появу ідеї антикнязівського руху як суспільного явища, науковці акцентували увагу не так на соціальних аспектах діяльності болохівців, як на топографії їхніх міст. Серед новітніх тенденцій варто відзначити спроби потрактовувати Болохівщину як «суверенний державний організм», унікальний тип суспільства¹⁰ або ж як аналог селянських республік середньовічної Швейцарії й

* Літопис зве їх людьми татарськими, або «сидящими за татари». Їхні громади існували у верхів'ях Бугу й Случі (у так званій Болохівській землі) та в поріччі Тетерева. Відомості джерел про них мізерні, що й не дивно з огляду на короткочасність їхнього існування: Болохівська земля зникла як автономна адміністративна одиниця вже десь у 60-х роках XIII ст. До цього неабияких зусиль доклав Данило Галицький, обурений тим, що болохівці «от татар большую надежду имяяху», виросуючи для них пшеницю та просо (тобто сплачуючи данину збіжжям).

Північної Німеччини¹¹. Годі й казати, що такі візії не мають під собою джерельного підґрунтя. Єдине, що можна розгледіти за скупими літописними рядками — це спроби самоорганізації давньоруського суспільства за нових, край непростих, умов.

Що ж до «знекняжіння» українських земель, то цей процес відбувався з інших причин — через вигасання окремих родів, напади монголів, міжкнязівські чвари, епідемії. Окремої згадки вартий київський стіл, на який представники всіх розгалужень роду Рюриковичів мали формально рівні права. Від середини XIII ст. Київ, зазнавши масштабної руйнації, перестав бути резиденцією «найстаршого» з-поміж них (чи то «столицею Русі»^{*}). Передовсім, до нього втратили інтерес князі Північно-Східної Русі, чиї взаємовідносини стали регулюватися ярликами на велике княжіння володимирське. Паралельно джерела не згадують про претензії на київський стіл з боку галицько-волинських чи чернігівських князів. Це, за відсутності власне київської княжої династії, означало злам механізмів, які забезпечували функціонування князівської влади у Києві, а разом — і в Переяславі, що за своїм статусом наближався до однієї з київських волостей.

Щоправда, з бігом часу князівське правління у регіоні відродилось: є всі підстави гадати, що десь на зламі XIII–XIV ст. у Києві ствердилась власна династія, яка, вочевидь, походила з Путивля. Тож відбулося самовідновлення крити-

^{*} Так назвав Київ у своїх нотатках італієць П'єтро Карпіні, котрий у 1245–1247 рр. здійснив мандрівку до столиці Монгольської імперії Каракорума (Путешествия в восточные страны П'єтро Карпіні и Рубрука. — Москва, 1957. — С. 67). Цікаво, що у пізнішій традиції ця зміна статусу Києва розглядалась як елемент Божого покарання: мовляв, Господь «от Києва начальство на Владимир преведе», «вещей преложением (зміною існуючих порядків. — *Авт.*) прегрешение показуя» (Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XVI века. — Москва, 1986. — С. 486, 488).

кованого Грушевським «князівсько-дружинного режиму», хоч і в інших, значно менших, масштабах: літописці змальовують київського князя Федора як доволі незначну особу, яка «уславилася» зухвалим нападом на новгородського архієпископа Василя у 1331 р.; присутність баскаків* серед його найближчого оточення наштовхувала дослідників на припущення, що володар Києва діяв як татарський намісник.

Натомість у тому-таки Переяславі монголи реалізували відзначене Плато Карпіні бажання самим порядкувати на завойованих обширах¹²; «безпосередньо під татарами» у 1246 р. перебував також Канів¹³; княжої адміністрації не було й на Поділлі, де татари спиралися на волосних старшин — отаманів, а «баскаки, приезджаючи, от тых атаманов имовали с Подольской земли дань»¹⁴. Новотворами тих часів були й особливі татарські феоди, знані за іменами їхніх власників — князів Глинських та Яголдаїв, що збереглися й пізніше, за литовського володарювання; їхнім аналогом вважають Касимівське царство на російських теренах¹⁵.

В цілому ж ординська спадщина на українських землях є менш вагомою, ніж у Північно-Східній Русі, де, на думку деяких науковців, різноманітні соціополітичні інститути сформувалися під прямим впливом Золотої Орди та ханств, які постали згодом на її основі (зокрема, прообразом земських соборів став курултай, помісної системи — казанський союргал, дворянства — тархани; східні впливи вбачають і в такому специфічному явищі як опричнина та пов'язаному з нею феномені співправління)¹⁶. У Південно-Західній Русі такі інституційні паралелі не фіксуються — вочевидь, тому, що тут узяли верх якісно інші тенденції, пов'язані з включенням основного масиву українських земель до складу Великого князівства Литовського.

* Військові загони на чолі з баскаками збирали данину й здійснювали політичний нагляд за підпорядкованими їм територіями.

Цей перехід майже не відображений у джерелах — передовсім, українських: ми не маємо вітчизняних літописів XIV ст., і сама їхня відсутність є красномовним показником дезорганізації тодішнього суспільного життя. Відповідно, історикам доводиться докладати чималих зусиль, аби з'ясувати, як саме відбувалося приєднання до Литви земель Південно-Західної Русі; проте і досі наукові реконструкції цього процесу залишаються значною мірою гіпотетичними.

Дані про цю добу намагаються відшукати навіть у фольклорі. При цьому доволі симптоматично, що у рядках весільної пісні «Не наступай, Литва, / Буде між нами битва» одні автори убачають «протест проти захоплення частини українських земель Великим князівством Литовським», а іншим у них увижаються «настороженість» і «погроза», що їх заступає щасливий союз; відтак, маємо алегорію — або, точніше, «перенесення українсько-литовських взаємин на родинно-побутовий ґрунт»¹⁷.

Брак джерельної інформації щодо ставлення мешканців українських земель до утвердження у регіоні литовців став підґрунтям для тверджень, що ці терени «переходили під литовську зверхність або добровільно, або, щонайменше, — при пасивності людності»¹⁸. Подеколи йдеться ледь не про «призвання» литовців* та їхню «співпрацю» з місцевим боярством, котре, мовляв, обстоювало певні «національні

* Зрозуміло, у цьому випадку повністю ігноруються дані про конфлікти з місцевим населенням — на зразок того, що мав місце у Києві. Згідно з актами константинопольської патріархії, родич і ставленик литовського князя Ольгерда митрополит Роман, який у 1354 р. марно намагався підкорити Київ своїй духовній владі (як зазначено у літописах, «приде со Литвы Роман чернец на митрополию и выиде, не приняша его кияне»), між 1356 і 1361 рр., врешті, дістав тут повну свободу дій як «справжній архієрей», хоч це й спровокувало «смути та замішки» й «примусило володаря Литви повстати проти християн і завдати їм чимало лиха та кровопролиття».

інтереси» — вочевидь, так само примарні, як і гадані «політичні програми» литовських володарів. Наголошується на умілому використанні правителями ВКЛ у своїх інтересах «тенденцій до подолання феодальної роздробленості, що все більше визначали наприкінці XIII — у першій половині XIV ст. розвиток східнослов'янського суспільства, а також його прагнення до ліквідації залежності від Золотої Орди»¹⁹.

При цьому цілком голосливними залишаються твердження про наявність у XIV ст. у Південно-Західній Русі устремління до «об'єднання земель на основі загальноруської політичної програми» чи то «ідеї загальноруської єдності», що їхня реалізація була ускладнена утвердженням влади Литви — хоча самі литовські князі нібито керувалися «запозиченою у феодальних кіл давньоруських земель політичною програмою відновлення колишньої єдності Русі»²⁰.

Автори таких тверджень, як правило, спираються на авторитет польського дослідника Генріка Ловмянського, який вважав за можливе «привласнення» Ольгердом московської програми державного об'єднання всіх руських земель, покликаючись тільки на відому вимогу, висунуту представниками Ольгерда під час переговорів із Орденом — аби «вся Русь прямо належала Литві» (1358 р.). Однак сам Г. Ловмянський наполягав на тому, що «ці слова слід розглядати в їх загальному контексті. Слова «вся Русь» тут можна розуміти не в загальному, а у вузькому значенні всіх тих руських земель, що пролягали між Литвою та чорноморським степом»²¹.

Крім того, при аналізі гаданої програми «відновлення колишньої єдності Русі» залишається вповні незрозумілим те, до яких саме часів апелювали у своєму прагненні до єдності згадані «феодальні кола», якщо вже у XII–XIII ст. зверхність київського князя над руськими землями була доволі формальною — що, до речі, й пояснює ту легкість, з якою розкладалася Давньоруська держава після монгольського нашестя; подальші ж часи характеризувалися поглибленням регіонального партикуляризму, адміністративно-правовим відчужен-

ням поодиноких земель, що у свідомості їхніх насельників територіальна приналежність превалювала над етноконфесійною «руськістю». Подолання цієї окремішності було справою набагато пізніших часів — і годі навіть сподіватися на «прагнення широких верств населення цих земель» у XIV ст. «об'єднатися навколо єдиного загальноруського центра»²².

Дещо ближчим до історичних реалій здається пояснення вражаючих успіхів литовців дисфункційністю тогочасної влади — хоча наявні джерела й ігнорують цей аспект життя на українських землях. Утім, очевидно, що навіть покора татарам не забезпечувала їхнє населення від різноманітних ексцесів — скажімо, пов'язаних із внутрішніми протиріччями в Орді (досить згадати протистояння між Токтою й Ногаєм, що його кульмінацією став похід Токти на Правобережжя, внаслідок чого «весь Киев разбежался»). Не менш очевидним є й те, що кількість подібних ексцесів зростала в умовах міжусобиць, які спалахнули в Орді після загибелі хана Бірдібека (1359 р.). З другого боку, нестабільність в Орді створювала на українських теренах певний вакуум влади, який і заповнили литовці.

При цьому це аж ніяк не було наслідком успіхів в антиординській боротьбі; навпаки, йшлося про невідомий нам у деталях компроміс, що його наслідком став режим кондомініуму, який передбачав збереження данницької залежності зайнятих Литвою територій від Орди; він проіснував до кінця XIV ст., коли ці землі були «відступлені» Вітовту ярликом Тохтамиша.

Відомо, що це не звільнило литовців від необхідності відкупатися від татар регулярними «упоминками»; а на зламі XV–XVI ст. великий князь Олександр Казимирович, намагаючись поновити союз із Кримським ханством, навіть погоджувався на фактичне відновлення татарського «виходу», обіцяючи хану Менглі-Гірею «с каждого человека головы по три деньги дати в каждый год».

Що ж до уявлень про те, що литовці вибороли українські землі в Орди, то вони були сформовані книжниками середини XV–XVI ст., котрі обстоювали пріоритетність прав Вільна на ці терени, що на них висували претензії як Польська, так і Московська держави. Аргументам останніх протиставлялися легендарні перекази, що ґрунтувалися на «праві завоювання» (*jus occupacionis*)²³ як прийнятній у ті часи формі легітимації політико-територіальної експансії²⁴.

Так само анахронічним для XIV ст. виглядає і принцип «ми старовини не рушимо, а новин не вводимо», який нерідко презентується як формула взаємин між владою та спільнотами українських земель на початковій стадії литовського володарювання. Втім, у фаховій літературі слушно відзначалося, що згадана формула постала пізніше й якнайширше застосовувалась у документах литовської великокняжої канцелярії зламу XV–XVI ст., коли на східнослов'янських теренах ВКЛ відбувалися динамічні зрушення²⁵.

Це, звісно, не означає, що литовці були налаштовані на руйнацію традиційних інститутів давньоруського суспільства. Перебуваючи на нижчому рівні соціополітичного розвитку, вони активно акцептували сформовані упродовж кількох століть норми суспільного життя (і, опріч іншого, переходили із язичництва у православ'я) — одначе не декларували це в експліцитній формі.

Не дбали литовці й про спадкоємність влади. Винятком у цьому сенсі був лише князь Любарт Гедимінович, який ствердився на Волині завдяки своєму шлюбові (за словами літописця, «Любарта принял володимерский князь к дотьце во Володимер и в Луческ, и во всю землю Волинскую»); характерно, що, успадкувавши у 1340 р. усі галицько-волинські землі, Любарт зумів утримати за Литвою тільки Волинь. Цікавим є й те, як згодом цей епізод переосмислили у білорусько-литовських літописах: у XVI ст. «з'ясувалося», що Володимир-Волинський і Луцьк були завойовані Гедиміном.

Певна орієнтація на традицію простежується і в історії Київського князівства, де перший князь литовського походження мав християнське ім'я Володимир. За умов, коли, з одного боку, його батько Ольгерд конфліктував із київською громадою, а, з другого, тут зберігалася пам'ять про часи Володимира Святославича, це видається якщо не спробою налагодження діалогу нової влади із суспільством, то, принаймні, способом її адаптації до місцевих умов.

Заслуговує на увагу, що й нащадки Володимира Ольгердовича, формуючи свій імідж, апелювали до минулого. Скажімо, у 1441 р. його син Олелько передав загально-руському митрополиту Ісидору все, що належало Київській митрополії «издавна», ще за часів його «великих прародителей» — «великих благоверных благородных князей и княгинь»²⁶. Це Олелькове посилення на своїх предків (що з них лише його батько сидів на київському столі) можна, звісно, розцінювати тільки як стилістичну фігуру. Але подібне акцентування прямого зв'язку із давніми київськими князями, зрештою, принесло їх наступникам певні плоди. Так, з приводу смерті сина Олелька Семена (1470 р.) книжник у далекому Пскові занотував: «Преставися князь Семеон Киевский на Кieve <>, яко же и великих киевских князей древних, честно имя его»²⁷.

Подібних формулювань немає в описі смерті київського князя Скиргайла, який ненадовго заступив Володимира Ольгердовича у 1394 р. У цьому випадку літописець — між іншим, киянин за походженням — лише докладно переказує чутки про його отруєння й сповіщає, що князь Скиргайло, «чудный» і «добрый», був похований у Печерському монастирі поруч із «гробом» одного із його засновників — св. Феодосія²⁸. Це, до речі, обурює деяких вітчизняних науковців, які вбачають у даному сюжеті «ознаки глибокої деморалізації українських і білоруських книжників», котрі на той час і

* Літописи ВКЛ зазвичай трактуються як пам'ятки білорусько-українського письменства.

мріяти забули про якусь державність для своїх народів»²⁹. Коли ж оцінювати цей епізод з позицій зламу XIV–XV ст., не можна не зауважити факт шанобливого ставлення до литовських князів навіть тоді, коли їхнє правління тривало лише декілька місяців.

Годі й казати про той пієтет, з яким ставилися до нащадків Гедиміна, котрі «з Божої ласки» порядкували в своїх українських уділах роками чи десятиліттями. В останній третині XIV ст. саме вони представляли на локальному рівні владу литовського «господаря», виступаючи як його васали. Їхні обов'язки включали «послушество» володарю Литви, сплату йому щорічної данини та, за необхідності, надання військової допомоги; в усьому іншому володіння удільних князів залишалися практично автономними частинами Литовської держави. Гедиміновичі не тільки чинили «суд і розправу» на ввірених їм теренах, а й подеколи карбували власну монету (це робили згаданий вище Володимир Ольгердович Київський, володар Новгород-Сіверського Дмитро-Корибут та подільський князь Костянтин Коріатович³⁰).

Варто також зауважити, що на відміну від давньоруських часів, коли терени держави розглядалися як родова власність Рюриковичів, у литовську добу до влади були допущені не тільки представники Гедимінової династії, а й члени інших литовських і руських княжих родів. Скажімо, на Київщині близько 40 років порядкували князі Гольшанські, чий рід вважався давнішим за Гедимінів, а на Сіверщині володарював представник однієї з місцевих династій — великий князь Роман Михайлович Чернігівський, котрий загинув у 1401 р., обстоюючи литовські інтереси у Смоленську.

Всі ці князі володіли своїми уділами «з руки» великого князя литовського. Відповідно, будь-яке його пожалування було, по суті, наданням «до воли господарской»; тож переміщення князів з уділу на уділ, залежно від змін зовнішньо- й внутрішньополітичної кон'юнктури, були типовим явищем на початку литовської доби.

У своїй діяльності удільні князі спиралися на вузьке коло наближених осіб, які складали більш-менш формалізовану «раду»; про неї згадує, зокрема, цитована вище грамота князя Олелька митрополиту Ісидору (1441 р.), що в ній «государь отчич киевский» виступає разом «с всею полною своею радою». Функції цього органу не були суто дорадчими: скажімо, члени ради могли виступати посланцями або поручниками князя (так, до нас дійшло поручительство за князя Дмитра-Корибута, видане групою князів та бояр володарю Литви і його дружині у 1388 р.³¹).

В цілому, верхівка місцевого нобілітету, без сумніву, мала можливість впливати на рішення свого князя; водночас той залишався у сфері верховного права «господаря» й мав коритися його волі. З цього погляду варті уваги випадки оскарження рішень, прийнятих на місцевому рівні. Наприклад, у 1453 р. до великого князя литовського Казимира звернулися кілька київських бояр, покритвджених тим-таки Олельком. Як наслідок, останній повернув своїм підданим незаконно відібрані у них землі — хоч і зробив це не одразу й, вочевидь, всупереч власним амбіціям³².

Варто занотувати, що Київське князівство нащадків Володимира Ольгердовича було останнім уламком тієї удільної системи, що сформувалася на українських теренах на початку литовського володарювання. Тодішні представники Гедимінової династії — Любарт, Дмитро-Корибут, Коріатовичі — не укорінились у місцевому ґрунті: їх або їхніх нащадків позбавили володінь*.

* Зауважимо, що Володимир Ольгердович (пом. близько 1398 р.) також не зміг передати київський уділ своїм нащадкам: вони повернулися до Києва за декілька десятиліть, в умовах гострої внутрішньополітичної кризи у ВКЛ (1440 р.). Дещо раніше, у 1431 р., засобом налагодження відносин Вільна з волинянами мало стати повернення Федору Любартовичу частини батьківського уділу — Володимира-Волинського з округою (реалізації цих планів завадила смерть князя).

Не залишалась незмінною й сама Литовська держава. У 1385 р. її володар великий князь Ягайло уклав Кревську унію, яка передбачала покатоличення Литви та її інкорпорацію до складу Польської держави. Ягайло, ставши польським королем, доклав чимало зусиль, аби, згідно з угодою, «навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської». Та, попри це, ВКЛ зберегло свою політичну окремішність^{*}; натомість укладена у Крево унія відкрила дорогу соціокультурній переорієнтації етнічної Литви. Це був поворотний історичний момент, який, на думку низки науковців, порушив «природний хід розвитку» Литовської держави, відкривши епоху протистояння й запеклої боротьби двох національних «начал», литовського та руського³³.

Речники таких поглядів, незалежно від своїх ідеологічних уподобань, трактують взаємини влади й суспільства у Литовській Русі як конфронтаційні за своєю природою. При цьому, з одного боку, цілком ігноруються компліментарні характеристики володарів ВКЛ, наявні у пам'ятках місцевого походження (скажімо, у «Похвалі Вітовту»³⁴), а, з другого, перекручуються історичні факти — аж до прямого вигадування різноманітних конфліктів, які мали б засвідчити уявлюваний литовсько-руський антагонізм.

Ними рясніють історичні праці, створені за радянських часів, і похідні від них опуси. Серед таких вигадок можна назвати, наприклад, «збройні виступи жителів Черкас і Звенигородки проти великокняжої адміністрації» у 1393 р., «народне повстання на Поділлі проти панування іноземних феодалів» 1401–1404 рр., «повстання проти влади Великого князівства Литовського на Сіверщині» у 1405 р.³⁵, «повстання на Україні і в Білорусії проти польсько-литовського гноб-

^{*} Упродовж XV–XVI ст. Польща й Литва існували, як правило, у режимі персональної унії, коли великий князь литовський був одночасно й польським королем.

лення» 1431–1447 рр.³⁶ і навіть «масовий національно-визвольний рух українського народу» на території Литовської держави у середині XVI ст.³⁷

Паралельно фантазійними рисами наділялися ті внутрішньополітичні конфлікти, які насправді мали місце на землях Литовської Русі. Скажімо, незадоволення старших синів Ольгерда фактом захоплення влади у ВКЛ їхнім зведеним братом Ягайлом (1377 р.) було перетворено у науковій літературі 1980-х рр. на виступ Дмитра й Володимира Ольгердовичів проти «верховної влади литовських феодалів»; разом з них обох зробили учасників Куликовської битви³⁸. Втеча до Москви Свидригайла Ольгердовича з групою сіверських і верховських князів та бояр у 1408 р., що була другорядним епізодом у політичній біографії цього авантюриста³⁹, стала «найвизначнішим виступом українського та білоруського населення проти влади литовських феодалів» та виявом «його тяжіння до Російської держави»⁴⁰ (зрозуміло, що виїзди великоруської знаті до ВКЛ ніколи не тлумачились у категоріях тяжіння населення Північно-Східної Русі до Вільна).

Згодом подібні «метаморфози», продуковані в рамках радянської історичної парадигми, були піддані справедливій критиці⁴¹. Нинішні медієвісти дедалі частіше відмовляються як від однозначних інтерпретацій подій XIV–XVI ст., так і від застарілих кліше і стереотипів, значна частина яких сягає наукових праць кінця XIX — початку XX ст., коли робилися перші спроби осмислення згаданого відтинку української історії.

Скажімо, раніше дії Вітовта* впевнено розглядалися як наступ на права «українних» князів: мовляв, той хотів скасувати удільний устрій у Південно-Західній Русі, передавши її в управління своїм намісникам. Однак ще у позаминулому

* Вітовт — двоюрідний брат Ягайла; у 1392 р. став його фактичним намісником у ВКЛ.

столітті Ф. Леонтович слушно зауважив, що у джерелах Вітовтових часів узагалі немає вказівок на систематичне обмеження прав удільних князів в ім'я чітко усвідомленого принципу єдинодержавності: місцеві династи, у переважній своїй більшості, не втратили володіння, як і не були зведені до рангу «службових» князів⁴². По суті, удільна система й надалі існувала у країні. Навіть у XVI ст. провідним принципом державного устрою ВКЛ залишався територіально-федеративний; М. Максимейко вважав, що в тенденції до місцевого партикуляризму полягала логіка розвитку цієї держави, що її «землі», наділені у часи князювання Казимира Ягеллончика (1440–1492 рр.) спеціальними обласними привілеями, у XV–XVI ст. за своїм статусом наближалися до удільних князівств попередніх часів⁴³.

Загалом, це питання є далеким від остаточного розв'язання. Однак у будь-якому випадку традиційні уявлення про «централізаторський курс» Вітовта є надто спрощеними та вразливими у багатьох аспектах. Генеровані з підсвідомою орієнтацією на гаданий литовсько-руський антагонізм (у формі боротьби між литовським «господарем» і князями — речниками інтересів окремих українських земель), нині вони мають бути відкориговані.

Це ж стосується й узвичаєних поглядів на так зване повстання Свидригайла, яке спалахнуло після детронізації князя його двоюрідним братом Сигізмундом Кейстутовичем у 1432 р. У літературі Свидригайла традиційно змальовують як захисника національних інтересів східнослов'янського населення Литви, борця за його політичне самовизначення й творця «Великого князівства Руського». Одначе, як переконує студіювання білорусько-литовських літописів, згадане «князівство», що його інколи намагаються ув'язати з ідентичним за назвою політичним утворенням, яке планували створити за умовами Гадяцького трактату (1658 р.), існувало хіба що в уяві одного з тодішніх книжників і до того ж охоплювало тільки північ Литовської Русі — землі навколо

Смоленська та Полоцька. Зрозуміло, що цей регіон не може правити за «територіальний еквівалент» тієї руської національної ідеї, що її речником прийнято вважати Свидригайла⁴⁴.

Як демонструють новітні дослідження⁴⁵, причини підтримки Свидригайла на східнослов'янських теренах Литовської держави крилися не в його гаданій «проруській» політиці, а в тому, що переворот 1432 р. мав верхівковий, суто локальний характер, і в очах мешканців руської периферії ВКЛ князь залишався цілком легітимним володарем. Що ж до уявлень про етноконфесійну природу конфлікту між Сигізмундом Кейстутовичем і Свидригайлом (якого подеколи трактують навіть як захисника «українського православ'я»⁴⁶), то при їхній оцінці не слід забувати і про католицьке віросповідання останнього, і про його кроки у бік церковної унії.

Втім, як бачимо, у Литовській Русі іновірство володарів ВКЛ аж ніяк не підважувало їхньої легітимності. Саме тому ми й стикаємось із такими парадоксами як згадка імені католика Вітовта у пом'янику Києво-Печерського монастиря або його злиття з історичним Володимиром Святославичем у фольклорному образі «Володимира Вітовтовича»⁴⁷.

Поліетнічна й поліконфесійна Литовська держава була вільною від релігійної нетерпимості. Ця толерантність щодо різних віровизнань сформувалась усією історією ВКЛ — своєрідного буферу між православним Сходом і католицьким Заходом. Більше того — литовські «господарі» не просто мирились із існуванням православної церкви, а, попри своє католицьке віросповідання, дбали про її інтереси.

Ця двоїстість їхніх позицій виразно окреслилась уже за часів того-таки Вітовта, котрий у своїй грамоті з приводу висвячення на митрополита Григорія Цамблака слушно наголосив, що як іновірець мав право, принаймні, ігнорувати потреби православних: «Занеже (оскільки. — *Авт.*) мы есмо не вашей веры, а коли б хотели того, чтобы в нашей державе вера ваша меншалася и погибала, а церкви ваши не строились, и мы бы о том не печаловалися, воля нам есть» (1415 р.).

Проблемами облаштування православної церкви переймався і Казимир Ягеллончик, називаючи митрополита Іону своїм духовним «батьком». І хоча саме на часи Казимира припали спроби реалізації Флорентійської унії (1439 р.), її так і не було проведено в життя — як зауважив наприкінці XVI ст. Іпатій Потій, «соединение межи церковью греческою и римскою (тут: православ'ям і католицтвом. — *Авт.*) мало не полтораста лет по соборе Флорентейском отлогом лежало»⁴⁸.

Принцип віротерпимості, наріжний для взаємин держави й суспільства у ВКЛ, прямо корелював із легітимністю литовської влади. Це унаочнили події зламу XV–XVI ст., коли великий князь московський Іван III розпочав війну проти Литви під надуманим приводом переслідувань православних Казимировим сином Олександром — мовляв, той «посылает ко князем и к панам руским, и ко всей Руси, чтобы приступили к римскому закону» й чинить те, чого «при его предках не бывало»: будує костели на руських теренах і силує їхніх мешканців переходити в католицизм, «жены от мужей и детей от отцов с животы (майном. — *Авт.*) отнимаючи».

Ці закиди Івана III не мали під собою фактичної основи. Однак спровокована ними московсько-литовська війна 1500–1503 рр. стала серйозним тестом на лояльність для мешканців прикордонних районів ВКЛ, передовсім Сіверщини. Вони опинились на політичному розпугті: доводилось вибирати між Вільно й Москвою, або, як фігурально окреслив цю дилему у назві своєї статті І. Граля, «між ковпаком Вітовта й шапкою Мономаха»⁴⁹.

Тривалий час вважалося, що Сіверщина «без будь-якої війни, лише через взаємне тяжіння споріднених народностей відділилася від Литви та об'єдналася з Московською державою»⁵⁰; при цьому «стихійний» союз Москви та місцевого населення видавався за «найміцнішу з антиягеллонських коаліцій»⁵¹. Але дослідження останніх десятиліть показали, що

процес поглинання Москвою земель «братніх» східнослов'янських народів був далеко не таким ідилічним, як це зображалось у літературі попередніх часів⁵².

Безперечно, з російською стороною знайшли спільну мову князі Шем'ячичі та Можайські, які володіли сіверськими землями від середини XV ст.; порозумінню сприяли як сімейні зв'язки (обидві родини належали до московської правлячої династії), так і суто прагматичні міркування (прагнення перетворити свої володіння на безумовні, а, заразом, і примножити їх за рахунок земель, відвойованих у Литви*). Але це не гарантувало Москві підтримки їхніх підданих; годі й казати про ті сіверські міста, котрі управлялися воєводами литовського «господаря».

Тож, як свідчить Типографський літопис, на теренах Сіверщини російські війська «многие грады и власти, и села поплениша, а людей многих мечу и огневи предаша, а иных в плен поведоша» (зокрема, був ув'язнений чернігово-брянський єпископ Іона)⁵³. Збереглися й документи, які унаочнюють, що чимало мешканців Любеча, Радогоща, Путивля, Чернігова на початку XVI ст. назавжди покинули свої «отчизные земли», захоплені Москвою.

Надалі темп просування московських військ углиб литовських територій істотно уповільнився. Спроби розігравати конфесійну карту у війні 1507–1508 рр. (передовсім, підтримка Москвою князя Михайла Глинського, який, будучи католиком, намагався грати роль захисника православ'я у ВКЛ) не принесли наступнику Івана III, Василю III, нових територіальних здобутків. Сам Глинський практично не знайшов підтримки серед руського населення Литви, оскільки ані у місцевої шляхти, ані у міського населення не було вагомих

* Вже у 1500 р. Семен Можайський захопив Любеч. Згодом, за свідченням літописців, Іван III «придал» йому Почеп, Мглин, Дроків і Попову Гору, а Василеві Шем'ячичу — Путивль і Радогощ.

причин для незадоволення своїм становищем, а, відтак, і підстав для промосковських симпатій.

У ході третьої війни з Москвою (1512–1522 рр.) Литва втратила Смоленськ (липень 1514 р.), захисники якого капітулювали лише після четвертої облоги. Симптоматично, що, як і на Сіверщині, ця подія спровокувала масову втечу місцевих бояр та міщан, котрі не воліли переходити «під руку» єдиновірного володаря. Дошкульні характеристики великого князя московського містить повість про битву під Оршею, яка дійшла до нас у складі Волинського короткого літопису⁵⁴. Битва, що відбулася за декілька місяців після втрати Смоленська (8 вересня 1514 р.), не позначилася на долі цього міста, однак увінчалася блискучою перемогою литовського війська, яким командував великий гетьман Костянтин Іванович Острозький.

Оповідь літописця про цей тріумф є справжнім гімном «славному и великоумному гетману», котрий «своею верною послугою господарю своему великому королю Жикгимонту (великому князю литовському і польському королю Сигізмунду I, який заступив Олександра Казимировича у 1506 р. — *Авт.*) радість вчинил: наперъвей церкви божьи христьянскии и многих мужей и жен от их насилуванья оборонил». Отже, на думку сучасника, захисником православних у ВКЛ був князь Острозький, відряджений на війну віленським «господарем»; натомість московський володар, демагогічно опікуючись інтересами єдиновірців, був для них головною загрозою.

Це розуміли й іноземці. У 1520-х рр. папський нунцій Альберто Кампензе, відзначивши прагнення московитів «панувати більшу частину Литви, а саме землі <.>, які склали раніше державу русів», занотував: «Свої претензії московські князі ґрунтують на тому, що Русь, підвладна тепер польському королю <.>, дотримується непохитно грецької віри»⁵⁵. Та вже самий цей інтерес московської сторони до положення православних у ВКЛ убезпечував їх від будь-яких «неспо-

діванок» з боку держави; тож не дарма Сигізмунд I закарбувався у пам'яті як володар, котрий «Русь любительно миловал»⁵⁶.

Утім, московські правителі мали в своєму ідеологічному арсеналі й інші стратегії делегітимації литовської влади. Прагнучи зверхності над усіма східнослов'янськими землями, значна частина яких перебувала в складі ВКЛ, вони покликалися на безперервний династичний зв'язок між московськими й давніми київськими князями й не приховували намірів «своей отчины всей доставати» (1503–1504 рр.). Присвоївши собі титул «государя всея Руси», московські володарі монополізували право на давньоруську територіально-політичну спадщину — а дещо згодом, оголосивши Гедиміна нащадком полоцького князя Рогволода, стали навіть претендувати на суто литовські терени (мовляв, «не токмо что Русская земля, но и Литовская земля вся» є «отчиною» московських Рюриковичів⁵⁷).

За цих обставин литовці мусили шукати свої аргументи «від історії». Проблема полягала у відсутності на східнослов'янських землях ВКЛ княжих родин, котрі б декларували своє походження від Рюрика й св. Володимира, виступаючи носіями політико-династичного континуїтету. Саме брак будь-яких контраргументів давав змогу Іванові III заявляти, що спадкоємцем Рюрика є «един род тех великих князей, преже киевских, до великого князя Дмитрея Юревича Всеволода Володимерскаго*»; а от того великого князя да иже и до мене (Івана III. — *Авт.*) род их»⁵⁸.

Відповідно, володарі ВКЛ використовували «отчинне право» в урізаному вигляді, апелюючи лише до реалій литовських часів — адже вони спадково, з діда-прадіда, порядкували на окреслених теренах. Відтак, поставало зачароване

* Тобто до сина Юрія Довгорукого Всеволода, котрий мав християнське ім'я Дмитро.

коло: на міждержавних переговорах «диаки звали русские города великого князя [московского] вотчиною, а [литовские] послы звали города русские королювою вотчиною»⁵⁹.

Водночас литовська сторона покликала на згадане вище «право завоювання», котре цілком визнавалося тогочасною правосвідомістю як історико-юридичний аргумент. Не випадково у білорусько-литовських літописах широкої редакції, які постали у XVI ст. (їх відрізняє від літописів попередньої короткої редакції наявність розлогого легендарного вступу, де йдеться про початки Литви), з'явився квазіісторичний переказ про завоювання Південно-Західної Русі Гедиміном⁶⁰; водночас наголошувалося, що з приходом литовців завдяки їхній війсьній зв'язі було припинено сплату данини татарам, котра «хоживала» за їхніх «предков»* — руських князів (хоча насправді встановлення литовської супрематії спочатку зовсім не означало ліквідації залежності від Орди).

Мотив захисту литовськими князями південноруських земель від «скіфів» (татар) фігурує і в матеріалах Люблінського сейму 1569 р., на якому литовці марно намагалися відстояти свої права на інкорпоровані Польщею Волинь, Брацлавщину (Східне Поділля) й Київщину. Характерно, що самій цій інкорпорації був наданий характер «реституції», тобто повернення, возз'єднання, оскільки, за твердженнями польських політиків, Русь здавна належала Короні: «Вся Руська земля в давні часи була приєднана до Корони Польської — частково була завойована, частково добровільно підкорилася або була успадкована від різних ленних княжат»⁶¹. Цілком очевидно, що ця реституційна теорія являла собою своєрідну антитезу московським претензіям на давньоруську територіально-політичну спадщину. Більше того — поляки стверджували, що мають «привілеї не тільки на Київ, а й на Вільно»;

* Занотуємо, що під «предками» розумілися попередники литовців: адже у тих-таки літописах широкої редакції зафіксоване походження литовської знаті від родича Нерона — «римського князя» Палемона.

нескладно помітити, що ці твердження корелювали із синхронними заявами московських політиків про Литву як «отчину» Рюриковичів⁶².

Мешканці українських земель залишалися осторонь усіх цих дискусій. На сеймі у Любліні їх долю вирішили заочно — по суті, «в антракті» унійних переговорів, за відсутності литовської депутації. При цьому інкорпорація Волині й Брацлавщини не викликала протестів з боку місцевої шляхти. Реституційними привілеями їй було гарантовано збереження всіх маєностей і майнових привілеїв, зрівняння в правах із коронною шляхтою, звільнення від податків на користь Литовського князівства. Згідно з королівським універсалом, представники цих земель мали прибути до Любліна й, присягнувши Польщі, взяти участь у роботі сейму; а що вони не поспішали цього робити, було вжито загроз щодо конфіскації їхніх маєностей — чим і залагоджено справу: на вірність Короні один за одним присягнули князі Острозький, Вишневецький, Чорторийський, Збараський, Корецький та інші.

Цікаво, що на подальших сеймових засіданнях саме волиняни енергійно підтримали ідею приєднання до Польщі Київської землі — певно, прагнучи зберегти традиційну систему зв'язків зі своїми сусідами. Відтак, Київщину було «возз'єднано» з Польщею без будь-яких проблем. У такому «урізаному» вигляді Литовська держава й уклала угоду про унію з Польською. Згідно з актом від 1 липня 1569 р., вони злилися воедино й надалі мали управлятися одним загальнообраним володарем, котрий коронувався в Кракові як польський король і великий князь литовський. Литва втратила право на власні сейми та зовнішні зносини, водночас утративши й будь-яке політичне значення, хоча не припинила свого державного існування (ознакою цього були окремі адміністративна та фінансова системи, армія, законодавство, уряди).

Побуває думка, що Люблінська унія пройшла практично непоміченою українським населенням через низький рівень

його правосвідомості. На думку Н. Яковенко, для мешканців українських земель держава була категорією абстрактною — своєрідним придатком до особи правителя. А позаяк упродовж XVI ст. він був одночасно великим князем литовським і польським королем, то акт унії, з точки зору сучасників, не становив щось епохальне — тим більше, що місцеві політичні інститути залишилися незмінними»⁶³.

Й справді, Люблінська унія не була відрефлексована у синхронних літературних пам'ятках — однак не слід забувати, що на час її укладення на українських теренах не було ані стабільних традицій літописання, ані публіцистики як такої. Але, наприклад, уже 21 липня 1569 р. Сигізмунд-Август видав Києву привілей, що підтверджував усі його магдебурзькі акти у контексті приєднання Київщини до Корони. Цей привілей був відповіддю на петицію киян, котрі звернулися до Сигізмунда-Августа з проханням підтвердити їх магдебургію з огляду на те, що «повет и воеводство Киевское ... до Короны Польской привернено и как член, от натурального тела своего оторванный, заново до того ж королевства прилучено»⁶⁴; показово, що сама термінологія цього звернення наслідувала київській реституційній привілей⁶⁵. Аналогічно вимагав підтвердження своїх прерогатив як київського воєводи князь Костянтин Острозький (1569 г.); у 1571 р. за підтвердженням привілеїв Києво-Печерської Лаври — через те, що її «прилучено до Корони» — звернувся до Сигізмунда-Августа печерський архімандрит Іларіон Пясочинський; при цьому у документі лише глухо згадано про «певні причини» цього приєднання⁶⁶.

Подібна «німотність» виразно засвідчує занижений політичний потенціал тодішньої української еліти: він був повністю вичерпаний вимогами щодо збереження всіх існуючих привілеїв, свободи віросповідання, руської мови в офіційному діловодстві. Але саме тоді на арені з'явився новий політичний гравець — українське козацтво, якому судилося повністю видозмінити взаємини влади й суспільства у наступному XVII ст.

¹ Див. їх критичну оцінку: *Иванов С.А.* Лев Гумилев как феномен пассионарности // *Неприкосновенный запас*. — 1998. — № 1; *Panarin S., Shnirelman V.* Lev Gumilev: His Pretensions as Founder of Ethnology and His Eurasian Theories // *Inner Asia*. — Vol. 3 (2001). — № 1. — P. 1–18.

² Див., зокрема, працю О. Бушкова, де стверджується, що ніякого монгольського нашестя не було, а «Батий» — це «псевдонім, під яким діяли Ярослав Всеволодович та його син Олександр» (*Бушков А.* Россия, которой не было: Загадки, версии, гипотезы. — Москва; Санкт-Петербург; Красноярск, 1997. — С. 100, 144, 236 тощо).

³ *Halperin Ch.* Omissions of National Memory: Russian Historiography on the Golden Horde as Politics of Inclusion and Exclusion // *Ab Imperio*. — 2004. — № 3. — P. 131–144.

⁴ Галицько-Волинський літопис. — Київ, 2002. — С. 105.

⁵ *Ostrowski D.* Muscovy and the Mongols. — P. 145–146.

⁶ *Halperin Ch.* The Ideology of Silence: Prejudice and Pragmatism on the Medieval Religious Frontier // *Comparative Studies in Society and History*. — Vol. 26 (1984). — P. 464.

⁷ Див. детальний аналіз цього сюжету: *Кучкин В.А.* Летописные рассказы о слободах баскака Ахмата // *Средневековая Русь*. — Вып. 1. — Москва, 1996. — С. 5–57.

⁸ *Очерки истории СССР: Период феодализма. IX–XV вв.* — Ч. 1. — Москва, 1953. — С. 878.

⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 3. — Львів, 1905. — С. 154. Див. також класичну працю Грушевського «Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці» та коментар до неї: *Грушевський М.* Твори. — Т. 5. — Львів, 2003. — С. 216–242, 493–496. Порівн.: *Halperin Ch.* Russia and the Golden Horde. — Bloomington, 1985. — P. 143. — Fn. 17.

¹⁰ Див. щодо цього у рецензії: *Русина О.* Археологія незнання // *Критика*. — 2005. — № 9. — С. 24–26.

¹¹ *Климовский С.И.* Замковая гора в Киеве: Пять тысяч лет истории. — Киев, 2005. — С. 67.

¹² *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — Москва, 1985. — С. 38.

¹³ *Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука*. — Москва, 1957. — С. 67–68.

¹⁴ *Летописи белорусско-литовские // Полное собрание русских летописей (далі: ПСРЛ)*. — Т. 35. — Москва, 1980. — С. 66, 74, 138 та ін.

¹⁵ *Русина Е.* Яголдай, Яголдаевичи, Яголдаева «тьма» // *Славяне и их соседи*. — Вып. 10. — Москва, 2001. — С. 144–152.

¹⁶ Див., зокрема: *Pelenski J.* State and Society in Muscovite Russia and the Mongol-Turkic System in the Sixteenth Century // *Idem.* The Contest

for the Legacy of Kievan Rus'. — New York, 1998. — P. 228–243; *Ostrowski D.* Muscovy and the Mongols: Cross-cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589. — P. 19–21, 61; *Рахимзянов Б.* Наследие Золотой Орды в формировании Российского государства // *Cahiers du Monde Russe.* — Vol. 46/1-2 (Janvier–juin 2005). — P. 29–38.

¹⁷ История Украинской ССР. — Киев, 1982. — Т. 2. — С. 197; Сильноводська проблема у новітніх дослідженнях. — Київ, 2005. — С. 31.

¹⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 4. — Київ, 1993. — С. 94.

¹⁹ *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — Киев, 1987. — С. 8, 151.

²⁰ Там же. — С. 8–9, 27, 73, 101, 135.

²¹ *Ловмянский Х.* Русско-литовские отношения в XIV–XV вв. // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. — Москва, 1972. — С. 272–273. Передрук: *Ловмянский Х.* Русско-литовские отношения в XIV–XV вв. // Из истории русской культуры. — Т. 2. — Кн. 1: Киевская и Московская Русь. — Москва, 2002. — С. 393–394.

²² *Шабульдо Ф.М.* Указ. соч. — С. 93, 103, 106.

²³ Щодо його генези див.: *Sutherland D.* Conquest and Law // *Studia Gratiana.* — Roma, 1972. — Vol. 15: Post Scripta (Essays on Medieval Law and the Emergence of the European State in Honor of Gaines Post). — P. 33–51.

²⁴ На його декларацію натрапляємо вже у Галицько-Волинському літописі: Данило Галицький обстоював свої права на Дорогичин, покликаючись як на «отчинне право» («Сый был град нашъ и отецъ наших»), так і на «право завоювання» («Се град мой, преже бо приях его копием»): Галицько-Волинський літопис. — С. 102.

²⁵ *Кром М.М.* «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV — начала XVII вв.) // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* — Т. 3. — Київ, 1994. — С. 71–72.

²⁶ *Щанов Я.Н.* Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. — Москва, 1976. — С. 180.

²⁷ Псковские летописи. — Вып. 2. — Москва, 1955. — С. 173.

²⁸ Летописи белорусско-литовские. — С. 65, 72, 101–102, 138 тощо.

²⁹ Цитуємо коментар до: *Грушевський М.* Історія української літератури. — Т. 5. — Кн. 1. — Київ, 1995. — С. 248.

³⁰ *Козубовський Г.А.* Сіверські монети XIV ст. — К., 1992; *Погорілець О., Саввов Р.* Монети подільського князя Костянтина // Нумізматика і фалеристика. — 2004. — № 3. — С. 24–29; *Шостопал А.*

Монети XIV ст., карбовані на Поділлі // Нумізматика і фалеристика. — 2007. — № 3. — С. 24–26.

³¹ *Розов В.* Українські грамоти. — Т. 1. — Київ, 1928. — № 20. — С. 38.

³² *Грушевський М.* До питання про правно-державне становище київських князів XV в. // Грушевський М. Твори. — Львів, 2004. — Т. 6. — Серія «Історичні студії та розвідки». — С. 301–304, 598–599.

³³ *Антонович В.Б.* Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — Т. 1. — Киев, 1885. — С. 229–231. Стосовно впливу окреслених ідей на пізнішу українську історіографію див.: *Русина О.* Міжконфесійні взаємини й суспільно-політичні рухи XV — початку XVI ст. на теренах України // Український історичний журнал. — 2006. — № 3. — С. 4–16.

³⁴ *Грушевський М.* Похвала великому князю Витовту // Грушевський М. Твори. — Львів, 2003. — Т. 5. — Серія «Історичні студії та розвідки». — С. 50–65, 418–420.

³⁵ История Украинской ССР. — Т. 2. — Киев, 1982. — С. 561.

³⁶ История СССР с древнейших времен до наших дней. — Т. 2. — Москва, 1966. — С. 588.

³⁷ Очерки истории Украины. — Киев, 2010. — С. 140.

³⁸ *Шабульдо Ф.М.* Указ.соч. — С. 129.

³⁹ Докладніше див.: *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. — Київ, 1998. — С. 169–173.

⁴⁰ История Украинской ССР. — Т. 2. — С. 155; *Шабульдо Ф.М.* Укрепление исторических связей между Северо-Восточной и Юго-Западной Русью в борьбе против господства Золотой Орды // Дружба и братство русского и украинского народов. — Т. 1. — Киев, 1982. — С. 99.

⁴¹ *Кучкин В.А.* Был ли митрополит Киприан в 1380 г. в Москве? // Анфологион: Власть, общество, культура в славянском мире в средние века: К 70-летию Б.Н. Флори. — Москва, 2008. — С. 258–275; *Дворниченко А.Ю.* Русские земли Великого княжества Литовского: Очерки истории общины, сословий, государственности (до начала XVI в.). — Санкт-Петербург, 1993. — С. 204. — Прим. 20.

⁴² *Леонтович Ф.И.* Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. — Санкт-Петербург, 1895. — С. 30.

⁴³ *Максимейко Н.А.* Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. — Харьков, 1902. — С. 38–43.

⁴⁴ Докладніше див. у публікації: *Русіна О.В.* Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV–XVI ст. // *Український історичний журнал.* — 2003. — № 6. — С. 3–16. Ще ілюзорнішими є твердження про існування ідеї «Великого князівства Руського» (або «держави Великої Руської») у XVI ст. Її глашатаєм при цьому оголошується ієродиякон Ісає Кам'ячанин, котрий у 1561 р. вирушив до Москви з метою пошуку й друкування книг для «нашого народа християнского руского литовского да и руского московского». Очевидно, що при всьому розмаїтті тлумачень місії Ісаї (як культурної, дипломатичної, шпигунської) неможливо інтерпретувати його згадку про «наше государство християнское руское Великое князство Литовское» як передвістя ще не існуючого «государства християнского Руского Великого» (порівн.: *Choroszkiewicz A.* O misji Izajasza do Moskwy — raz jeszcze // *Aetas media aetas moderna.* — Warszawa, 2000. — S. 413–414; *Русіна О.* Міжконфесійні взаємини й суспільно-політичні рухи XV — початку XVI ст. на теренах України. — С. 15. — Прим. 35). Відповідно, немає підстав для гіпотези про циркулювання такої ідеї в середовищі інтелектуалів XVI ст.

⁴⁵ *Полехов С.В.* Государственный переворот 1432 года в Великом княжестве Литовском // *Вестник Московского университета.* — Серия 8: История. — 2010. — № 1. — С. 35–48; *Полехов С.В.* Внутривполитический кризис в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века: Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук. — Москва, 2011. — 23 с.

⁴⁶ *Субтельний О.* Україна: Історія. — Київ, 1991. — С. 75–76.

⁴⁷ *Голубев С.Т.* Древний помяник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) // *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.* — 1892. — Кн. 6. — Отд. 3. — С. 6; *Карській Я.* Беларусы. — Мінск, 2001. — С. 567.

⁴⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі: Акты ЮЗР). — Санкт-Петербург, 1863. — Т. 1. — № 224. — С. 281.

⁴⁹ *Grala H.* Koľpak Witoldowy czy czapka Monomacha? // *Католицизм в России и православие в Польше (XI–XX вв.).* — Варшава, 1997. — С. 51–67.

⁵⁰ *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — Т. 1: Полк Стародубский. — Киев, 1889. — С. 1.

⁵¹ *Хорошкевич А.Л.* Русское государство в системе международных отношений конца XV — начала XVI в. — Москва, 1980. — С. 89, 253.

⁵² *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой: Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в. —

Москва, 1995 (передрук: Москва, 2010). На жаль, назва книги не дуже точно відбиває її зміст через використання дослідником назви «Русь» у значенні «Російська держава», «Росія» (хоча останній термін є цілком доречним навіть з огляду на те, що з'явився в ужитку за часів Івана III): за умов, коли східнослов'янське населення ВКЛ вважало себе «руським», навряд чи коректно ставити питання про його політичний вибір «між Руссю та Литвою».

⁵³ Типографская летопись // ПСРЛ. — Т. 24. — Петроград, 1921. — С. 214. Порівн.: Сборник Русского исторического общества (далі: Сб. РИО). — Т. 41. — Санкт-Петербург, 1884. — С. 318. Докладніше див.: Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. — С. 195–200.

⁵⁴ Летописи белорусско-литовские. — С. 125–127.

⁵⁵ Библиотека иностранных писателей о России. — Санкт-Петербург, 1836. — Отд. 1. — Т. I. — С. 19; Січинський В. Чужинці про Україну. — Прага, 1942. — С. 42–43.

⁵⁶ Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1865. — Т. 2. — № 158. — С. 188.

⁵⁷ Сб. РИО. — Т. 71. — Санкт-Петербург, 1892. — С. 108.

⁵⁸ Никаноровская летопись // ПСРЛ. — Т. 27. — Москва; Ленинград, 1962. — С. 130.

⁵⁹ Сб. РИО. — Т. 35. — Санкт-Петербург, 1892. — С. 853.

⁶⁰ Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. — Київ, 2005. — С. 41–54.

⁶¹ Akta unji Polski z Litwą. 1385-1791 / Wyd. St. Kutrzeba, Wł. Semkowicz. — Kraków, 1932. — S. 312.

⁶² Докладніше див.: Pelenski J. The Incorporation of the Ukrainian Lands of Old Rus' into Crown Poland (1569): Socio-material Interest and Ideology (a Reexamination) // American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists (Warsaw, 21–27 August, 1973). — Vol. 3. — The Hague; Paris, 1973. — P. 19–52.

⁶³ Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. — 1993. — № 3. — С. 84.

⁶⁴ Київ у документах магдебурзького права // Пам'ять століть. — 1999. — № 2. — С. 54.

⁶⁵ Akta unji Polski z Litwą. 1385-1791 / Wyd. St. Kutrzeba, Wł. Semkowicz. — S. 313.

⁶⁶ Русина О.В. До питання про земельні володіння Києво-Печерського монастиря на Лівобережжі (за актами XVI–XVII ст.) // Український археографічний щорічник. — Вип. 1. — Київ, 1992. — С. 305.

Розділ III.

ДЕРЖАВА І СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ В РАННІЙ НОВИЙ ЧАС: ПРАКТИКИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

1. Тенденції соціополітичного розвитку Речі Посполитої

Друга половина XVI — остання третина XVIII ст. в історії України, як і в історії Європи загалом, відмічена цілим рядом важливих соціальних, культурних, релігійних, політичних змін і глибинних трансформацій, що, власне, й дають підстави класифікувати цю історичну епоху як перехід від устоїв, норм, традицій, специфічного ритму життя Середньовіччя до якісно нових показників Нового часу. В різних народів і на різних територіях цей перехід розпочинався в різний час і проходив з різною динамікою та змістовим наповненням. Наприклад, для Іспанії перехід від Середньовіччя до Нового часу розпочався із об'єднанням Арагона і Кастилії в 1479 р., для ряду інших країн — здобуттям Османами Константинополя в 1452 р., або з відкриттям Колумбом Америки в 1492 р.

Для України рубіжною віхою в політичному та соціальному розвитку стали події середини XVI ст., пов'язані з утворенням Речі Посполитої, переходом українських теренів зі складу Великого князівства Литовського до державного тіла Корони Польської та перебігом реформ середини — другої половини XVI ст., які докорінно змінили модель соціополітичних взаємин, в тому числі й у системі відносин «державна-суспільство».

Власне, переломним моментом стало не лише саме проголошення влітку 1659 р. акту Люблінської унії. А й той відтинок історичного часу, коли тривала напружена підго-

товча робота до проголошення для багатьох народів Центральної і Східної Європи по справжньому доленосних рішень; коли в січні–липні 1569 р. вирували пристрасті на сеймі в Любліні; коли впродовж наступних років тривало переосмислення зробленого, виправлення допущених помилок і вдосконалення державного організму однієї з найпереводіших як на той час європейської держави.

Дослідженню політичного устрою шляхетської станової держави, яка була названа на Люблінському сеймі 1569 р. Річчю Посполитою обох народів, присвячено чимало досліджень. Зрозуміло, найбільше цією проблематикою цікавилися польські історики і правники¹. Певний інтерес проявляли до неї й українські дослідники. Щоправда, вони переважно намагались або узагальнити, або адаптувати результати досліджень польських колег до українського матеріалу².

Зважаючи на довготривалу зацікавленість науковців цією проблематикою, виробилися й усталились певні підходи, викристалізувались сутнісні оцінки моделі владних взаємин у Речі Посполитій. Утім, останнім часом намітились і якісно нові підходи до дослідження змісту владних стосунків у державі. У польській історіографії варто зауважити в цьому контексті новаційні роботи Антонія Мончака, присвячені реконструкції засад формування і функціонування «неформальної системи влади» (патронально-клієнтарної) в Речі Посполитій і в Європі загалом у XVI–XVIII ст.³ Серед українських авторів цікавими видаються підходи Наталі Яковенко та Наталі Старченко, котрі досліджують різноманітні аспекти функціонування неформальних владних мереж у їхньому регіональному вимірі — на теренах Волині і Надніпрянщини⁴.

Утворена на довготривалому Люблінському сеймі 1569 р. (розпочав свою роботу в січні, а завершив аж у червні) Річ Посполита являла собою федеративну державу, котра утворилася в результаті поєднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в єдиний державний організм, в

межах котрого, однак, кожна з його складових мала власний уряд, фінанси і навіть військо⁵.

Акт Люблінської унії проголошував, що Корона Польська і Велике князівство Литовське зливаються в одне «неподільне ціле» й являють відтепер «одну спільну Річ Посполиту, яка з двох держав і народів в один люд і державу» перетворюється. На чолі держави мав постати єдиний монарх, котрий одночасно виступав би і королем польським, і великим князем литовським. Сейми мусили бути спільними, а місцем їхнього скликання визначалась Варшава. Лише сейм коронаційний й надалі повинен був проходити у столиці Корони Польської — Кракові.

Люблінський сейм 1569 р. ухвалив «Порядок ради Коронної і Литовської», яким визначив склад сенату і послідовність місць розташування senatorів, а також — представництво послів у посольській палаті. Вальний сейм Речі Посполитої мав ухвалювати конституції, чинні як у Короні, так і у Великому князівстві. Спільною також мала була зовнішня політика держави. Нобілітет всіх її частин отримував рівні права на всій території Речі Посполитої.

Водночас, поруч з такими, унітарними за своєю суттю, нормами, люблінські постанови конституювали й цілий ряд положень, які забезпечували новоствореній державі федеративну побудову. Зокрема, на противагу єдиної законодавчої гілки влади Речі Посполитої, виконавча влада новоствореної держави — за винятком особи монарха — залишалась відокремленою одна від другої. Сеймові постанови 1569 р. зберігали за Великим князівством право зберігати в межах республіки (а саме так з латини перекладалась назва нової держави — «Річ Посполита») свою назву і титул монарха, власну структуру державних посад, власні збройні сили, фінанси, систему судочинства. Чинним залишався навіть свій звід законів — Статут 1566 р.

Загалом же, унійний акт 1569 р. став компромісним варіантом примирення двох протилежних таборів. На компро-

місний характер ухвалених домовленостей вказував уже сам текст сеймової конституції 1569 р., в якій преамбула ілюструвала програму магнатів з коронних земель й ідеологів екзекуційного руху шляхти, а подальша текстова частина відбивала прагнення великокнязівської еліти. На компромісі ґрунтувався й реальний союз двох держав, який дозволяв провести їх об'єднання і, водночас, зберегти відособленість.

Інтереси українських земель Великого князівства у Любліні представляли більше 30 вищих достойників — воєводи, каштеляни, старости, хорунжі, а також земські послы. Найповажнішу й найвпливовішу частину делегації Русі-України склали представники княжих родин — київський воєвода Костянтин-Василь Острозький, волинський воєвода Олександр Чорторійський, староста житомирський Костянтин Вишневецький та його брат Андрій, староста луцький, брацлавський і вінницький Богущ Корецький, Роман Сангушко та інші. Не менш імпозантно виглядало й ґроно земських послів, серед яких були представлені такі шановані на Русі панські родини як Олізари, Солтани, Гулевичі, Костюшки, Кірдеї, Семашки, Кошки, Шашковичі, Стрижовські та інші⁶.

Утім, у бурхливих сеймових дебатах 1569 р. представникам України-Русі не випало відіграти якоїсь помітної ролі. Чи не головною причиною пасивної поведінки української аристократії в Любліні було те, що вона, на відміну від опонентів з Литви, не вельми противилась очікуваним змінам. Усвідомлюючи зовнішньополітичну слабкість Великого князівства, яка на українських землях ставала особливо відчутною під час кожного нового вторгнення татарських орд, українська еліта пов'язувала плани посилення обороноздатності краю саме з Польською Короною — державою, яка у військовому та економічному відношенні була безперечно більш потужною, аніж Литва. Крім того, українську знать на той час пов'язували з польською шляхтою й непоодинокі економічні чи родинні інтереси.

Загалом же на довготривалому і бурхливому Люблінському сеймі 1569 року українська знать трималась «мінімалістичної програми», відстоюючи недоторканність місцевих звичаїв і порядків, свободу віросповідання. Вимоги політичного характеру — як то визнання України-Русі третім повноправним суб'єктом нової федерації — українські князі і земські послы навіть не ставили.

Авторитетний дослідник проблематики люблінських перемовин американський історик Ярослав Пеленський слушно зауважував, що тогочасна українська еліта наприкінці 1560-х років за великим рахунком й не мала простору для маневрування: «Це був час прогресуючого занепаду литовської держави, що й ставило шляхту українських земель перед необхідністю вибору між Ягеллонською Польщею і московською Руссю. Польща була країною з досить прогресивним конституційним устроєм, обмеженою королівською владою, гарантованими політичними свободами й становими привілеями, відносною релігійною толерантністю і самобутньою ренесансною культурою, що не могло не приваблювати суспільну еліту...»⁷.

Своєрідним маніфестом української делегації на Люблінському сеймі стала промова князя Костянтина Вишневецького (молодшого брата славетного козака-князя Байди (Дмитра) Вишневецького). Відстоюючи право Русі на збереження її давніх прав і вольностей, князь говорив: «І на цьому перед Вашою Королівською Милістю наголошуємо, що ми погоджуємось [на інкорпорацію] як люди вільні, свобідні, щоб це не принизило нашої шляхетської гідності. Бо ж ми є народом так поштивим, що жодному народові на світі не поступимось, і впевнені, що кожному народові рівні шляхетністю... Також просимо, оскільки ми різної віри, а власне ми — греки, то щоб нас і в цьому не було принижено і щоб нікого не примушували до інакшої віри...»⁸.

І в цьому, варто зауважити, українським князям вдалось досягнути успіху. Насамперед, попри вироблені в Короні

традиції рівності всієї шляхетської братії, за титулованими родами з України (як власне і Литви) було збережено їх почесні титули. Православна віра отримувала гарантії її толеранції; домінування на уряди і посади не повинно було залежати від віросповідання кандидата. Окремо оговорювалась непорушність місцевих традицій і звичаїв. Основним законодавчим кодексом й надалі залишався Литовський статут.

У публічних практиках нової держави гарантувалось збереження «руської мови» як у структурі адміністрування, так і судочинства, публічного життя, тобто на місцевих сеймиках. Щоправда, мовою вального сейму залишалась польська. На польській мові йшло спілкування в часи масових з'їздів шляхти під час вільної елекції. На польській мові чи на латині були зафіксовані базові права, що надавались обивателям Речі Посполитої. Ясна річ, що селянин, ремісник чи дрібний купець могли безперешкодно існувати в межах своїх етнічних груп, для решти ж — передовсім тих, хто плекав якісь політичні амбіції, — знання польської мови, як і латини, було обов'язковим.

Давались гарантії збереження цілісності новоприєднаних територій та їхнього адміністративного і судового поділу. Всі земські уряди й почесні звання мали надаватись лише мешканцям відповідних земель. У виданих Підляшшю, Волині, Київщині і Брацлавщині інкорпораційних привілеях наголошувалось на їх приєднанні до решти земель Корони Польської як «рівних до рівних, вільних до вільних». Важливим для української аристократії було визнання королем права її земельної власності станом на 1569 р., навіть незалежно від того, існували на неї документи чи ні. Застерігались в інкорпораційних документах і національно-релігійні потреби місцевого люду. Православні піддані короля отримували такі ж права як і вірні римо-католицької Церкви.

Політичний устрій нової європейської держави Речі Посполитої у головних своїх рисах оформився вже на момент закриття Люблінського сейму 1569 р. Подальше удоскона-

лення державної структури — переважно за рахунок обмеження влади короля і сенату та натомість розширення повноважень сейму і місцевих сеймиків — відбувалось трохи згодом, у часи першого безкоролів'я Речі Посполитої або, точніше, міжкоролів'я (*interregnum*), що настало після смерті Зигмунта II Августа в 1572 р. і розтягнулося аж на півтора роки. За цей час шляхта добила ся чималих успіхів у справі зміцнення своїх позицій як повноправного політичного народу держави. Зокрема, очолюваний талановитим шляхетським лідером Яном Замойським конвокаційний сейм успішно пройшов процедуру внесення змін до устроєвої моделі Речі Посполитої, закладеної постановами Люблінського сейму 1569 р. Без жодного спротиву було узгоджено деталі елекційної процедури і пактів-конвентів, які відтепер був зобов'язаний ухвалювати претендент на польську корону. 28 січня 1573 р. сейм ухвалив постанову про гарантування свободи віросповідання і релігійну толерацію як про базові принципи публічного життя Речі Посполитої — так званий Акт Варшавської конфедерації.

У лютому 1574 р. відбулася коронація Генрика (Генріха) Валуа. На престол він зійшов на умовах, закріплених у так званих Генрикових артикулах. Згідно з ними, король брав на себе зобов'язання сприяти й надалі збереженню в державі засад вільної королівської елекції, регулярно скликати вальний сейм, без згоди сейму не збирати посполите рушення (шляхетське ополчення), а також змінювати зовнішню політику, вирішувати питання війни і миру, накладати податки і мита. Король зобов'язувався утримувати коштом своїх маєностей регулярне кварцяне військо, суворо дотримуватися засад релігійної толерації. При королеві мала постійно діяти як дорадчо-контролюючий орган рада з числа призначених сеймом сенаторів-резидентів.

У разі невиконання королем цих артикулів шляхта і магнати отримували право відмовляти йому у покорі (так зване право рокошу). Укладені при елекції французького претен-

дента документи стали обов'язковими для всіх його наступників. Вони систематизували принципові засади функціонування в Речі Посполитій шляхетської демократії та суттєво розширили її межі.

Важливі зміни в структурі влади Речі Посполитої були зреалізовані наступником Валуа — Стефаном Баторієм (коронувався 1576 р.). Новий монарх зарекомендував себе реформою судочинства, яку король доручив досвідченому адміністратору Яну Замоїському, котрий посів посаду великого коронного канцлера. Реформа була покликана зміцнити шляхетське судочинство й підняти довіру до нього, забезпечивши шляхті безпосередній контроль над законністю прийнятих судових рішень. Заради того, аби в державі запанували злагода і довіра, король продемонстрував готовність поступитися своїми прерогативами в цій сфері. На Варшавському сеймі 1578 р. було зорганізовано найвищу касаційну інстанцію на вироки всіх шляхетських судів — Трибунал коронний. Місцем осідку Трибуналу при розгляді судових тяжб шляхти з Великопольщі і Мазовії був визначений Пьотрков, а для решти коронної шляхти, в тому числі й з руських земель, — Люблін. Каденція починалась в Пьотркові у листопаді і тривала до Вербної неділі, після чого засідання переносились до Любліна.

У 1581 р. аналогічний орган було створено і для Великого князівства Литовського. Враховуючи, що на інкорпорованих до складу Корони в 1569 р. українських землях існували відмінні від решти коронних земель правові кодекси — Литовський статут 1529 р. та Другий Литовський (або Волинський — як його називали в Короні) статут 1566 р., для прийняття і розгляду апеляцій від шляхти Волинського, Подільського і Київського воєводств у 1578 р. було створено окремий Луцький трибунал. Щоправда, після смерті Баторія в 1589 р. Луцький трибунал було ліквідовано. Відтепер апеляції з приводу присуду українських судів переносились до Любліна, де велись окремі актові книги для Коронного трибуналу та його спе-

ціальних сесій, присвячених розгляду справ з українських земель. Запроваджуючи нову апеляційну установу, король позбавлявся можливостей впливати на рішення Трибуналу, оскільки 50 депутатів щорічно обирались на повітових сеймиках.

Загалом же, попри очевидні поступки шляхетському загалу при проведенні реформи судочинства, Стефан Баторій зарекомендував себе прибічником міцної королівської влади. Потужний езекуційний рух, що досягнув вражаючих успіхів у часи правління попередників Баторія та часи безкоролів'я, угорець зумів значною мірою звести нанівець. Реалізовувати свою державну політику намагався, опираючись не на загал шляхти, а на магнатські кола. Лідерів же езекуційного руху вдало переманив на свій бік, задовольняючи їх високими державними посадами воєвод і каштелянів. Прикладом ефективності такої політичної лінії короля може слугувати біографія канцлера великого коронного та великого коронного гетьмана Яна Замойського. Здобувши величезну популярність на гребені езекуційного руху, Замойський, одночасно зі стрімким просуванням по службовій драбині, так само стрімко перетворився на одного з найбільших у Короні магнатів та стовпів королівської влади.

Козацька легенда, що упродовж усього XVII ст. легітимізувала боротьбу козацтва за свої права і вольності, вперто приписувала войовничому Стефану Баторію й пальму першості в наборі запорожців на королівську службу та дарування їм на цій підставі прав рицарського люду республіки. Насправді ж, спроби використати нестримну козацьку енергію і хоробрість, щоб не сказати відчайдушність, на користь королівської влади чинилися віддавна. Так, зберігся лист Зигмунта Августа, виданий ще напередодні Люблінського сейму 1569 р., яким монарх закликав козаків, котрі мешкали в пониззях Дніпра, поступати за відповідну плату на королівську службу при пограничних замках. Реалізуючи доручення короля, тогочасний коронний гетьман Єжи Язловець-

кий у 1570 р. сформував перший козацький почет із трьохсот осіб, старшим над якими був поставлений барський шляхтич Ян Бадовський. За поданням Язловецького, набрані на службу козаки повністю вилучалися з-під юрисдикції королівської адміністрації на місцях і як окрема військова одиниця підпорядковувалися коронному гетьману. Безпосереднім їхнім урядуванням опікувався призначений гетьманом старший і військовий суддя. Щоправда, у 1575 р. майже одночасно пішли з життя гетьман Язловецький і козацький старший Бадовський, а створений їхніми зусиллями козацький загін припинив існування. І вже у вересні 1578 р. королівський уповноважений Янчі Бегер уклав з козацькими представниками у Львові угоду, у відповідності з якою на королівську службу поступало 500 запорожців. Верховне командування загоном передавалось у руки черкаського старости князя Михайла Вишневецького (родича славетного козака-князя Дмитра (Байди) Вишневецького), а безпосереднім начальником номінувався брацлавський шляхтич, що вже здавна козакував на пограниччі Дикого поля, Ян Оришовський.

Не для кого не було таємницею, що найперше Баторій розраховував використати нову військову одиницю у війні з Московією, що на той час перетворилася на його головну зовнішньополітичну проблему. Причому, нагальність вирішення проблеми зумовлювала і певні відступи при реалізації королівського універсалу 1578 р. Так, у 1583 р. платню за похід на Московію отримали не 500, а 600 козаків. А в 1590 р. на офіційну службу королю і Речі Посполитій було набрано вже тисячу запорожців^{8а}.

Чергова спроба переглянути взаємини влади і підвладних Речі Посполитої випадає на часи сходження на престол Зигмунда III Вази в 1587 р. Становище Зигмунда III Вази в Речі Посполитій від початку правління не вельми його задовольняло. Немалою мірою цьому сприяло напруження стосунків з набагато старшим і досвідченішим канцлером Яном Замойським. Не вповні він був задоволений і з

постійної опіки з боку сенату та сейму Речі Посполитої. Не викликала особливого ентузіазму і бідність королівської казни. Спроби посилити королівську владу, позбутися опіки сенаторів, а то й просто пересісти з польського на шведський трон король демонстрував уже з початком 1590-х рр.

Проте, як виявилось згодом, криза початку 90-х була лише прелюдією до значного серйознішого конфлікту, вибух якого стався в 1606–1607 рр. Цього разу конфлікт короля зі своїми підданими набрав форм відкритого шляхетського виступу — рокошу, названого за іменем його ініціатора — опозиційно налаштованого до короля магната, воєводи краківського Миколая Зебжидовського.

Право опору, тобто рокошу, було гарантоване шляхті Генриковими артикулами у тому разі, коли, на думку шляхти, правові засади держави були небезпечно порушено, а інші, політичні, засобів впливу на владу не спрацьовували. Гаслами ж виступу 1606–1607 рр. стали оборона Речі Посполитої перед загрозою її правам з боку абсолютистських намірів монарха, а згодом — реформування державного устрою. Величезне невдоволення шляхти спровокувала передача королем без узгодження із сенатом опіки над психічно хворим пруським князем Альбрехтом Фредериком в руки електора Бранденбурга Йоахіма Фредерика; дратував також незадовільний стан королівської казни тощо.

Участь у рокоші Зебжидовського взяла й шляхта з Волині, Київщини та Брацлавщини. Вона складала помірковану частину рокошан і переважно виступала за застереження прав православної Церкви, порушених прийняттям церковної унії.

На з'їздах під Любліном, Сандимиром і Яновцем упродовж літа–осені 1606 р. рокошанами висловлювались різноманітні пропозиції реформування Речі Посполитої, однак їх ухвалення за обопільною згодою сторін було перенесено на вальний сейм. Тим часом король нерозважливо зволікав з його скликанням, чим ще більше налаштував проти себе опозицію. Врешті в березні 1607 р. сейм розпочав свою

роботу у Варшаві. На сеймі дебатовались нагальні питання реформування державного життя: запровадження систематичного, щорічного збору податків, створення регулярної армії, забезпечення міжрелігійної гармонії. Власне, головна боротьба розгорілась навколо питання міжконфесійних взаємин. Протестанти розробили проект постанови, яким засуджувалися призвідці релігійних незгод. З намови свого душпастера єзуїта Пйотра Скарги король рішуче відхилив ухвалення цього проекту. Опозиція розцінила дії Зигмунда III як такі, що демонструють готовність порушити шляхетські вольності, після чого скликала власний з'їзд. Його учасники ухвалили програму реформ, спрямованих на обмеження королівської влади і, натомість, розширення повноважень сенаторів-резидентів при королівській персоні. Окремо говорилося про необхідність вигнання з Речі Посполитої єзуїтів. Загалом же рокошани виступали проти підтримання тісних зв'язків з Ватиканом, а також оплотом католицизму — династією Габсбургів, вимагали згортання контрреформаційної політики та заперечували все те, що, на їх думку, загрожувало «золотим» вольностям.

Примирити сторони політичними засобами чи хоч би зблизити їх позиції не вдалось, і у серпні 1607 р. дійшло до збройної сутички сторін. У битві під Радомом військам роялістів, якими керував особисто король, при допомозі коронного гетьмана Станіслава Жулкевського та литовського гетьмана Яна Кароля Ходкевича, вдалося здобути перемогу. Після цього керівництво рокошан було змушене запросити миру, перепросивши короля.

Подібне завершення конфлікту знаменувало собою крах ілюзій щодо можливостей проведення в державі реформ, необхідність яких усвідомлювали і роялісти, і їх опоненти. Рокош послабив позиції королівської влади, але й не посилив позиції шляхетського загалу. З конфлікту скористалися переважно магнати, роль яких як при дворі, так і в структурі шляхти, помітно зросла. Разом з тим, події продемонстрували

небезпечність зіткнення крайніх позицій — як тих, що були скеровані на істотне зміцнення королівської влади, так і їх опонентів, які ратували за встановлення шляхетського контролю за діяльністю монарха і сенату.

На рубежі XVI–XVII ст. в основному завершилось правове оформлення особливого соціального і політичного статусу шляхтича, його фактично монопольного права на землеволодіння й участь в урядово-адміністративному і законодавчому житті держави. Унікальність цього статусу реалізувалась у цілому ряді проявів. Зокрема, держава визнавала представника шляхетського стану безумовно вищим за міщанина чи селянина. Шляхетське слово прирівнювалось до статусу юридичного доказу. Шляхтич користувався правом суду і необмеженого владарювання підданими, у той час як його самого могли судити лише спеціальні станові суди. Він не міг бути ні ув'язнений, ні покараний без суду і слідства, а під час слідства не підлягав «пробі» (катуванню). За поранення чи вбивство шляхтича покарання передбачалось набагато суворіше, ніж за аналогічне насильство над представниками інших станів.

Шляхтич мав змогу реалізовувати свої політичні права через участь у повітових сеймиках, обиранні послом на вальним сейм чи судовий Трибунал, посіданні судових і земських урядів у власному повіті, а також винятковим правом на обіймання усіх державних посад, підпорядкованих центральному уряду. У сфері поземельних відносин лише шляхтич володів правом успадкування та необмеженого розпорядження землею. Його маєток звільнювався від військових постойів і будь-яких повинностей і податків, окрім загальнодержавного грошового побору, сплачуваного від кількості підданих.

Загалом же процеси закріплення за шляхетством широких станових прав при чіткому і досить поміркованому спектрі зафіксованих у законах обов'язків перед державою, давали українсько-польському письменнику Станіславу Оріховсько-

му вагомій підставі стверджувати, що шляхтич «завжди веселий у своєму Королівстві, співає і танцює вільно, не маючи над собою жодних примусових обов'язків, бо не винен королеві, своєму вищому володарю, нічого, окрім титулу на позові, двох грошів з лану і посполитої війни. Четвертого ж... немає нічого, що б псувало йому настрої у Королівстві»⁹.

Принципова засада суспільного життя Корони Польської вимагала визнання рівності всього шляхетського загалу, без поділу її на вищу та нижчу. Гарантії рівності шляхта виборала в процесі розвитку езекуційного руху 1540–60-х рр. Відповідно, у республіці, на відміну від багатьох тогочасних європейських монархій, не існувало княжих титулів, які б цю рівність порушували. Під час інкорпорації українських земель і ухвалення постанов Люблінської унії 1569 р. «княжатам» було гарантовано застереження особливого соціального статусу. Взагалі, учені звертають увагу на той факт, що езекуційний рух, за великим рахунком, не зачепив теренів України. На відміну від коронних земель, де шляхта отримала повновладдя, на українських теренах провідні позиції зберегла за собою князівська верства. Єдина зміна в цій царині, до якої спричинили постанови Люблінського сейму, полягала в тому, що до загалу власних князів з часом долучились магнати з коронних земель, які дуже швидко перейняли досвід всевладдя князівської верстви. Але це не поліпшило ситуацію, а, навпаки, ще більше загострило конфліктні вузли, які вдалося розв'язати лише в ході постановня Богдана Хмельницького в середині XVII ст., зрозуміло — в найрадикальніший силовий спосіб. А якби езекуційні ініціативи коронної шляхти таки пробрили собі шлях в Україні, хтозна чи були б такими важкими способи виборювання своїх прав козацтвом і дрібною шляхтою в наступні роки і десятиліття.

Вдовольнившись із закріплених у Люблінських постановою норм, що консервували їхнє виняткове становище, в поунійні часи князі нехтували сеймовими баталіями, знева-

жаючи саму постановку питання про рівність шляхетського загалу. Натомість вони досягали максимальної концентрації влади у східних воєводствах Речі Посполитої через обіймання посад воєвод і каштелянів.

Перебування на них гарантувало князям місця в сенаті. Водночас утримання влади на місцях, надлишок земель і маєтностей, які можна надати на ленному праві дрібній і середній шляхті, дозволяло сформувати розгалужену мережу шляхетської клієнтели. Через протегованих ними клієнтів магнати отримували змогу впливати й на перебіг місцевого сеймикування та ухвали вального сейму.

Закріплене Другим Литовським статутом право відчуження боярами-шляхтою своїх маєтностей зробило їх ласим шматком для матеріально і владно всесильних магнатів. Інколи сторони доходили згоди полюбовно, інколи бідний шляхтич був змушений поступитися тиску з боку князя чи його запопадливих клієнтів. Економічна спроможність та владна всесильність дозволяла магнатам насильно оволодівати землями, що перебували у користуванні вільних селян чи міщан або ж були власністю рицарів-бояр, які не зуміли належним правовим способом підтвердити право власності.

На Лівобережній Україні наприкінці XVI ст. у результаті різноманітних майнових операцій постає «удільне Задніпровське князівство» Вишневецьких з центром у Лубнах. Латифундія Вишневецьких за своїми розмірами була великою до непристойності — нічого подібного Європа ані до того, ані після не бачила. Вишневецьким належали міста: Варва, Гадяч, Горошин, Жовнин, Корсунь, Кременчук, Крилів, Лохвиця, Лубни, Мошни, Переволока, Пирятин, Прилуки, Ромни, Хорол, Чигирин. Уже з початком XVII ст. в Україні вирости хоч трохи й менші, все ж вражаюче великі латифундії Корецьких, Збараських, Ружинських. Поруч з маєтностями своїх, руських, князів постали магнатські володіння можновладців, прийшлих з коронних земель — Лещин-

ських, Фірлеїв, Потоцьких, Остророгів, Конєцпольських, Замойських, Любомирських, Лашців.

Велетенські земельні обшири лише номінально підлягали державному контролю. Це були своєрідні квазідержави, де дієвою була лише влада магната, оточеного власною адміністрацією, військами, фіскалами, потужними зв'язками при королівському дворі і сенаті, можливостями впливати на ухвали сейму тощо. На службі в магната перебувала значна кількість персоналу (слуги рукодайні та челядь двірська), необхідного для адміністрування маєтностей, їх охорони та забезпечення ефективної життєдіяльності. Слуги рукодайні рекрутувались винятково з середовища шляхти і виконували важливі адміністративні функції з нагляду за функціонуванням господарських структур, збиранням і використанням прибутків тощо. За свою службу челядь шляхетська отримувала регулярну платню, а також різноманітні подарунки і премії від господаря. Чисельність клієнти виступала однією з ознак впливовості магнатського роду^{9a}.

Тим часом на Київщині ще з великокнязівських часів мешкало немало військових (кінних) слуг, які юридично і економічно були прив'язані до замків — за несення військової служби при замку вони користувалися всіма прерогативами військового (рицарського) права, але не мали особистого шляхетства. Найнижчу соціальну страту провідної верстви складали так звані панцирні бояри — та частина військових слуг, яка перебувала на службі не великого князя, згодом короля, а у підданстві панів. Землеволодіння військових слуг могло носити як бенефеціальний (пожиттєвий), так і ленний (спадковий) характер. Проте ця обставина суттєво не впливала на статус власника. Залежний зем'янин був позбавлений права політичного голосу, а розриваючи васальний зв'язок, втрачав землю, що його годувала. І вже зовсім на рівні напівтяглового населення, що несло повинності з обслуговування фортечних замків й укріплень, забезпечення поштового зв'язку, супроводу й охорони послів і гінців тощо,

перебували так звані путні, ясачні, посольські слуги, яких узагальнено називали путними боярами¹⁰.

У надзвичайно важливу соціальну проблему Речі Посполитої вилилось питання існування на її південно-східних окраїнах великої соціальної маси, об'єднаної терміном «козацтво». Сформована з груп і верств, які не «вписались» в існуючу модель соціальної взаємодії Речі Посполитої завдяки своєму розташуванню на прикордонні та завдяки своїй унікальній ролі в обороні краю від набігів зі Степу, козацька спільнота швидко перетворилася на потужну військову силу, в послугах якої вкрай була зацікавлена королівська влада. Утім, бажаючи користуватися військовими послугами козацтва у своїх інтересах, Річ Посполита не мала в достатній мірі політичної волі, аби визнати за козацтвом соціополітичні права, на які воно претендувало: особисту свободу, власний суд, право власності й звільнення від сплати податків, а тим паче — домогтися впровадження цих прав у політичну практику. Вибухонебезпечність невизначеності козацького статусу особливо виразно проявилася від часів господарської колонізації Придніпров'я, коли спочатку українські, а по тому й польські магнати почали активно розбудовувати свої квазідержави на теренах, які історично належали козакам, але на які — з огляду на існуючі в Речі Посполитій закони і норми — вони не мали прав.

2. Політичний устрій Речі Посполитої

Держава, що постала за результатами конституювання Люблінської унії, стала однією з найбільших в Європі останньої третини XVII–XVIII ст. На час її появи на історичній арені вона мала величезну територію, що обраховувалась у 815 тис. кв. км, на якій проживало 7,5 млн. мешканців. На останнє десятиліття XVI ст. коронні землі Речі Посполитої поділялись на двадцять два, а великокнязівські — на вісім воєводств. Воєводства своєю чергою ділились на повіти, а

інколи — на рівнозначні їм землі. Подекуди — швидше як виняток, землі залишались поза межами воєводств, або ж зберігали історичні назви, наприклад князівства. Крім повітів, воєводства ділились на дрібні адміністративні одиниці — староства, що формувались зазвичай навколо замку і включали в себе округу з кількох десятків сіл. У воєводстві могло бути понад десяток староств.

Території, на яких проживало українське населення, входили до складу Київського, Брацлавського, Подільського, Волинського, Руського і Белзького воєводств. Після успішного для Речі Посполитої завершення війни з Москвою, зафіксованого умовами Деулінського перемир'я 1618 р., за яким до складу держави увійшли Смоленщина, Чернігівщина та Сіверщина, останні тривалий час перебували в адміністративному управлінні королевича Владислава, а насправді — короля. Такий стан справ викликав протести шляхти, оскільки перекреслював взяті Зигмунтом III при коронації зобов'язання. У 1628 р. шляхта Новгород-Сіверського повіту звернулась до сейму з проханням про прилучення їх до Київського воєводства. Ця пропозиція викликала спротив послів Великого князівства, які наполягали на прилученні відвоєваних у Москві територій до Литви. Остаточне питання було вирішено лише в 1635 р., коли в складі Корони було утворено Чернігівське воєводство, до складу якого увійшов і Новгород-Сіверський повіт¹¹.

Українські воєводства, а особливо ті з них, що в 1569 р. були передані від Великого князівства до Корони Польської, традиційно мали невелику кількість повітів. Волинське воєводство мало три повіти, Чернігівське — два, Брацлавське і Київське — лише по одному. Найдивніше ситуація виглядала з Київським воєводством, яке мало найбільшу в Речі Посполитій територію.

Окрім поділу на воєводства, існували ще провінції: литовська, малопольська і великопольська. Провінції можна класифікувати як одиниці сеймові, оскільки вони з'являлися

на практиці лише в часи сеймових засідань, а точніше — обрання маршалка посольської палати чи елекції короля. Українські воєводства входили до складу Малопольської провінції. Крім того, існував ще один поділ, який умовно можна назвати сеймиковим, тобто таким, що відповідав межах розселення певного шляхетського загалу, що збирався на сеймикування в одному визначеному місці. На теренах Малопольської провінції таких сеймиків було тринадцять, у тому числі на українських землях — дев'ять.

Принципи федералізму були закладені не лише в побудову і функціонування виконавчої влади в Речі Посполитій. Не зазнали змін після укладення Люблінської унії й владні символи, зокрема герби обох держав. Для Корони Польської і надалі символом держави залишався коронований «Білий орел», розташований на червоному полі, а для Великого князівства — гербовий знак «Погоня», тобто також на червоному тлі срібний вершник з піднесеним над головою мечем.

Спільного герба двоєдиної федерації не існувало і кожен обиватель Речі Посполитої міг на власний розсуд тлумачити державні символи, під якими личить, наприклад, публікувати тексти сеймових конституцій. А тому, коли конституція коронаційного сейму 1588 р. публікувалась у Кракові, то на ній вміщено було лише Білого орла. На опублікованому у Вільно двома роками пізніше тексті ухвал вального сейму 1590 р. видавці зобразили лише великокнязівську Погоню. Так само і на грошовий знаках, що вибивались у Варшаві та Вільно, почергово з'являлись то Орел, то Погоня, то відразу два герби.

3. Королівська влада

Річ Посполита оформилась як станово-шляхетська монархічна держава на чолі з виборним королем. Король обирався усім шляхетським загалом на так званих конвокаційному та

елекційному сеймах, і, відповідно, вступав на королівство на сеймі коронаційному. Обраний король виступав сувереном Речі Посполитої, будучи одночасно і великим князем литовським, руським і жемайтським.

Король представляв своєю персоною державу і очолював виконавчу владу. Він мав право законодавчої ініціативи (разом із сеймом) та право санкції сеймових постанов. Від його імені видавалися сеймові постанови, щоправда з обов'язковим зазначенням ролі сейму в їхньому ухваленні. Король вважався і верховним головнокомандуючим, але, зазвичай, ці повноваження делегувались гетьманам. Він також володів винятковим правом призначення на урядові посади та номінування на посади сенаторські. Його прерогативою і важливим важелем впливу було надання права держання і користування доходами з державних маєтків, так званих королівщин. Досить тривалий час королі володіли правом роздачі земель на власний розсуд. Король виступав вищим гарантом прав усіх станів і підданих Речі Посполитої. У такій іпостасі він був вищою апеляційною інстанцією, очолював сеймовий, надвірний, а згодом — асесорський суди. Він видавав грамоти на права і привілеї окремим суспільним групам і особам.

Адміністративну владу на місцях здійснювали призначені королем воєводи, каштеляни, підкоморії, гродські старости, а в містах, наділених магдебурзьким правом, — магістрати. Разом з тим, прерогативи короля суттєво обмежувалися у сфері зовнішньої політики, фінансів, поземельних відносин тощо повноваженнями сейму, сенату, сенаторів-резидентів. Король не міг усунути від влади призначених ним же пожиттєво урядовців, навіть за умов невиконання ними своїх обов'язків.

Король обирався пожиттєво. Проте він не міг передати владу своєму спадкоємцю. Король не мав права заарештовувати шляхтича без попереднього розгляду його справи у суді. Для того, щоб контролювати діяльність монаршої особи,

після смерті кожного короля і перед обранням нового правителя збирався конвокаційний сейм. Учасники його опрацьовували умови, які повинен був прийняти при обранні новий король.

У періоди безкоролів'я (міжкоролів'я) владу в Речі Посполитій посідала каптурова конфедерація шляхти. На чолі держави ставав католицький примас (гнєзненський архієпископ), на якого покладався обов'язок підготовки королівської елекції і який прибирав на себе звання «інтеррекса» («міжкороля»). Обрання нового короля обов'язково мало пройти три етапи: конвокацію, елекцію і коронацію. На конвокації послі від земель утворювали генеральну конфедерацію — каптур (назва походить від каптура — шапки, яку носило духовенство, що брало участь у жалобних обрядах королівського поховання), а також затверджували склад каптурових судів. Елекційний сейм заслуховував сенаторів й іноземних послів, які представляли претендентів на королівський трон Речі Посполитої, а також укладав пакти-конвенти для майбутнього кандидата. На коронаційному сеймі обраний монарх видавав загальне підтвердження прав своїх підданих, складав коронаційну присягу, повідомляв послів про відбуття коронації.

Для безпосереднього керівництва державою король призначав вищих посадових осіб, які разом формували королівський уряд. Це були коронний маршалок, канцлер, підканцлер, великий коронний і польний коронний гетьмани, підскарбій. Допомогу в здійсненні управлінських функцій уряду надавав чиновницький апарат, що формував Коронну канцелярію. Після інкорпорації українських земель до складу Корони було створено спеціальний підрозділ — так звану Руську канцелярію.

З вищих посадових осіб Речі Посполитої (міністрів) особливо важливим був уряд великого коронного маршалка. Найперше він відповідав за організацію роботи сенату і сейму в цілому, маючи змогу впливати на перебіг обго-

ворення важливих державних справ і відповідне їх вирішення. Не менш важливими були також його функції як церемоніймейстра королівського двору, в обов'язки якого входило забезпечення громадського спокою в місцях перебування короля. У часи безкоролів'я та під час процедури обрання нового правителя роль великого коронного маршала була також значною і поступалась хіба що ролі примаса Польщі.

Зважаючи на специфіку будови європейських держав раннього Нового часу, надзвичайно впливовими персонами Речі Посполитої були гетьмани — великий коронний і литовський, польний коронний і литовський, у віданні яких перебували регулярні війська Корони Польської і Великого князівства Литовського. На відміну від інших міністрів, гетьмани автоматично, лише за посідання гетьманського уряду не отримували місць у сенаті. Аби бути представленими у вищому законодавчому органі держави, їм необхідно було обіймати інші земські посади. Враховуючи, що всі без винятку гетьмани Речі Посполитої представляли впливові магнатські чи панські роди, досягти цього було не так уже й важко, поєднуючи у своїх руках посади, скажімо, воеводи, великого коронного чи польного гетьмана і старости тощо. Разом з тим, ухвалена ще на сеймі Польського королівства 1504 року постанова забороняла поєднувати в одній особі вищі державні посади — канцлера, підканцлера, гнєзненського архієпископа, значних воевод і каштелянів.

4. Законодавча влада

Вищим законодавчим органом держави був спільний для Корони Польської і Великого князівства Литовського вальний сейм, який обмежував прерогативи короля у видачі конституцій, запровадженні податків, розпорядженні фінансами і майном. Спільно з сеймом король вирішував справи війни та миру, скликання шляхетського ополчення. Більше

того, без згоди сейму монарх не мав права брати шлюб, набувати маєтки для себе та своєї родини, виїжджати за кордон. Виник парламент у Польщі наприкінці XIV ст. і протягом наступного XV ст. розвивався у постійній політичній боротьбі короля, магнатів і шляхетського загалу, творячи особливу модель шляхетської демократії, рівної якій у багатьох аспектах не було в цілій Європі.

Сейм складався з двох палат: верхньої — сенату, і нижньої — посольської ізби (палати). Сенат був дорадчим органом при королі і сеймі. Закони ухвалювала посольська ізба, однак вони вступали в силу лише за умови згоди сенаторів і короля. Сенат формувався за посадовим принципом і складався з римо-католицьких архієпископів (гнєзненського і львівського), всіх єпископів; десяти вищих урядових осіб — коронних і великокнязівських канцлерів, підканцлерів, великих і надвірних маршалків, підскарбіїв; усіх воєвод і каштелянів, деяких старост. Загальна чисельність сенаторів становила 140 осіб.

Усі урядовці призначалися королем на посади пожиттєво, а відтак їм гарантувались пожиттєво і місця в сенаті. Головував на засіданнях сенату король, а за його відсутності — великий коронний канцлер. Згідно з традицією, сенатори розміщувалися у залі засідань відповідно до принципу старшинства: з одного боку король на троні, з іншого — архієпископи і єпископи, а поміж ними — державні урядовці і воєводи, з тилу — каштеляни.

Окрім функцій законодавчих, сенат зберігав за собою і повноваження вищого органу влади виконавчої. На час між сесіями сенат обирав 16 сенаторів-«резидентів», які постійно перебували при королі і займалися вирішенням проблем поточної політики.

Нижню палату склали обрані на шляхетських сеймиках воєводств послі. Кожне воєводство делегувало на сейм певну кількість послів. Спочатку кількість послів становила 170 осіб, а згодом, на середину XVII ст., зросла до 190.

Відповідно до традиції представництво шляхти з України на сеймах визначалось наступним чином. Сеймики шляхти Холмського воєводства обирала на вальний сейм двох послів; Київського і Брацлавського — трьох, Белзького, Чернігівського, Подільського — чотирьох, а Волинського воєводства, Галицької, Коломийської і Терехівської земель та Львівської, Перемишльської і Сяноцької земель — шістьох¹². Таким чином, найбільшою кількістю послів на вальному сеймі було представлено Руське воєводство, адже перераховані вище землі входили саме до цієї адміністративної одиниці.

Посольська ізба або палата послів відігравала винятково важливу роль у державному житті Речі Посполитої. Хоч право законодавчої ініціативи мали всі три так звані «сеймуючі стани» — король, сенат і посольська ізба, але саме остання ухвалювала постанови («конституції»), кожна з яких після візування її королем ставала обов'язковим до виконання законом. Прийняття ізбою таких постанов мало відбуватися за одностайної згоди послів. Кожен з шляхетських представників на сеймі володів правом вето. У більшості випадків одностайність досягалася шляхом пошуку компромісу. У середині XVII ст., коли держава потрапила в надзвичайно складне внутрішньо і зовнішньополітичне становище, використання послами права вето призвело до зривів роботи цілого ряду вальних сеймів.

У процедурі сеймування особлива роль належала обраному на початку засідань маршалку, який вів засідання, оголошував порядок денний, надавав слово, стежив за дотриманням порядку. Відтак, посада маршалка була не лише престижною, а й впливовою у владній ієрархії Речі Посполитої.

Згідно з Генриковими артикулами, сейм мав відбуватися принаймні раз на два роки. У тому разі, коли сейм скликався у визначений термін і тривав повних шість тижнів, він мав назву ординарного. Натомість, коли сейм скликався королем

на випадок нагальної потреби і на коротший термін, тоді він називався екстраординарним. Про скликання сеймів король оголошував після відповідних консультацій із сенаторами. Він же формулював основні питання, які виносились на обговорення. Про сейми повідомляли заздалегідь, щоб шляхта воєводств мала змогу провести місцеві сеймики й обговорити на них важливі питання державного життя.

Брати участь в роботі сеймів мали право лише офіційно обрані депутати від земської шляхти. Однак існувала практика, коли на засідання сеймів прибували представники окремих громад і суспільних груп зі своїми проханнями і вимогами. З початком XVII ст. таким правом неодноразово користуватимуться українські козаки, прагнучи в легітимний спосіб розв'язати свої наболілі проблеми.

У роботі сеймів, скликаних для обрання нового короля, формально взяти участь міг кожен шляхтич держави. Але реалізація права залежала від місця проведення зібрання. А тому, зважаючи на ту обставину, що зазвичай сейми проходили у Варшаві чи поблизу неї, польському шляхтичу з Малопольщі чи Мазовії була набагато простіше в строк прибути на королівську елекцію, аніж, скажімо, рицарській людині з Сіверщини чи Київщини. Тож, представництво української шляхти на таких зібраннях було більше умовним, ніж реальним і вона не мала достатніх способів вплинути на ухвалення потрібного їй рішення¹³.

5. Місцеве шляхетське самоврядування

Важливу роль у державному житті республіки відігравали місцеві сеймики. Сеймики уособлювали собою прояви самоврядності. Саме на сеймиках шляхта усвідомлювала себе політично активною частиною суспільства, що бере на себе вирішення найважливіших питань регіонального і загальнодержавного значення. Найраніше сеймикувати почали в Галичині, ще від кінця XIV ст. На Волині перші повідомлення про

зібрання повітової аристократії для вирішення нагальних проблем місцевого життя датуються першою третиною XV ст. Проте регулярно почали скликатися волинські сеймики вже після їхнього узаконення жалуваною грамотою Зигмунта II Августа 1565 р.

На українських землях сеймики відбувалися у Києві та Житомирі, де сеймикувала шляхта Київського воєводства, у Брацлаві та Вінниці — шляхта Брацлавського, в Кам'янці-Подільському — Подільського, в Луцьку та Володимирі, а іноді в Кременці — Волинського, в Белзі — Белзького, в Холмі — Холмського, в Чернігові — Чернігівського, у Галичі — Галицької, Коломийської і Терехівської земель, у Судовій Вишні — Львівської, Перемильської і Сяноцької земель.

Залежно від завдань, для вирішення яких скликалась шляхта, сеймики поділялись на передсеймові, елекційні, каптурові, реляційні, депутатські. Передсеймові сеймики збирались напередодні проведення вального сейму. Для їх скликання король відправляв свого легата з королівським листом, в якому викладалися причини скликання сейму. Після ознайомлення зі змістом листа сеймикуюча шляхта обирала своїх послів (делегатів) на сейм і формулювала положення наказу (інструкції). Наказ міг або надавати послам свободу дій при ухваленні певних рішень, або ж, навпаки, змушував їх діяти строго у відповідності з ухваленими на сеймику постулатами. Посли від сеймиків певних провінцій (які, до речі, отримували права недоторканності впродовж 4 тижнів до і 4 тижнів після сейму) збирались разом із сенаторами відповідних воєводств на так звані генеральні сеймики, де узгоджувались позиції кожної провінції на вальний сейм.

Нерідко обрання послів на вальний сейм Речі Посполитої перетворювалось на справжні баталії, не лише політичні, але й із застосуванням фізичної сили. Траплялись випадки, коли ворогуючі сторони, так і не зумівши узгодити позиції й обрати компромісний склад посольської делегації, відправ-

ляли до Варшави кожна своїх делегатів, перекладаючи на сейм вирішення питання легітимності своїх представників.

По завершенні роботи вального сейму шляхтичі певних воєводств і земель збирались на так звані реляційні сеймики, на яких послі звітували про виконання наданого їм наказу, перебіг сеймових дебатів і зміст ухвалених за їх результатами конституцій.

Процедура офіційного оповіщення і зборів на сеймики вимагала певного часу. Крім того, вона передбачала присутність на засіданні представника короля, який мав доповісти шляхті про стан справ у державі. Простіше її було дотриматися у центральних і близько віддалених від центра воєводствах. Значно складніше цього було досягти для Волинського, Брацлавського і, особливо, віддаленого і великого за розмірами Київського воєводства. Київська шляхта неодноразово скаржилася на те, що оповіщення про сейм доходить невчасно, так само, як не доїжджає до них й офіційний представник короля. Названі обставини, поруч з не менш важливою практично перманентною загрозою татарських нападів, не сприяли розвитку шляхетської демократії на Київщині. Та й наявність на такій великій території лише одного повіту також не вельми сприяла залученню шляхетського загалу до сеймикування, адже не так уже й просто було вчасно доїхати, скажімо, з Чигирини чи Лубен до Житомира¹⁴.

Брати участь у засіданнях сеймику мав право кожен шляхтич «за правом народження», що володів «осілістю» (землею) в межах воєводства. Втім, від прибулих на засідання не вимагалось пред'явлення ані документів на земельну власність у даній місцевості, ані будь-яких інших документів. Вочевидь, передбачалось, що рицарський люд і так добре знає своїх побратимів з даного повіту чи воєводства.

Елекційні сеймики скликали воєводи для висунення кандидатів на земські судові посади — судді, підсудді, підкоморія, з яких король і здійснював призначення. З утворенням

у 1578 р. Коронного трибуналу почали скликати депутатські сеймики, на яких обирали його депутатів.

У періоди безкоролів'я в усіх воєводствах утворювали каптурові конфедерації шляхти, які на каптурових сеймиках запроваджували власні суди, а також об'єднувалися в генеральний каптур.

Головував на сеймиках сенатор (якщо він був присутнім) або маршалок, обраний шляхтою зі свого середовища. Зважаючи на впливовість ролі маршалка в організації розгляду справи, за обрання на цю посаду нерідко вибухали справжні битви місцевого значення. Дослідники й досі сперечаються стосовно незалежності учасників сеймикування від впливів місцевих магнатів, які часто-густо ще до початку сеймових засідань добивались потрібних собі рішень, щедро «аргументуючи» свою позицію «вином і медом». Полегшувала магнатам реалізацію цього завдання і наявність на службі в них великої кількості збіднілих або зовсім обезземелених шляхтичів, котрі тим не менше мали право голосу і цим правом часто-густо користались на користь свого патрона. Шляхетський загаль Речі Посполитої відповідально звернув свою увагу на цю колізію лише у другій половині XVIII ст., позбавивши врешті безземельну і, відтак, легко керовану іззовні шляхту права голосу.

Тривалість шляхетських зборів не обмежувалась часом. Найчастіше сеймики встигали завершити свою роботу за один день, але траплялись випадки, що вони тяглися впродовж декількох днів. Місцем проведення засідань слугували костели чи церкви, розташовані в містах сеймикування. Вибір сакральних місць мав слугувати додатковим стимулом для занадто заповзятих шляхтичів, котрі не зупинялись перед застосуванням фізичної сили, намагаючись переконати у такий спосіб незговірливого опонента. Великого розголосу набуло збройне протистояння, що мало місце в 1634 р. на сеймику брацлавської шляхти. Тоді в умовах гострого релігійного протистояння відбулася збройна сутичка між право-

славними шляхтичами, котрі прихопили на засідання сеймика зброю, та озброєними слугами місцевого старости-католика. Після того, як частина депутатів отримала поранення, а люди старости мусили рятуватися втечею до замку, відбулося два паралельних сеймики, учасники яких оскаржили дії супротивної сторони в поданих до Варшави протестаціях. Кількома роками пізніше київський воєвода Януш Тишкевич силою зброї не допустив своїх опонентів до участі в сеймику Київського воєводства¹⁵.

Отож на початку XVII ст. з метою недопущення кровопролиття на сеймиках було навіть прийнято спеціальну ухвалу, що забороняла шляхтичам застосовувати зброю в публічних місцях, а насамперед на власних зібраннях.

Королівська влада прагнула поставити ініціативу скликання сеймиків під контроль своєї адміністрації — воєвод, каштелянів, старост. Проте на практиці шляхта пручалась цьому і добилась розширення прерогатив шляхетської корпорації, в тому числі й щодо права на скликання сеймиків, а також розширення їхніх можливостей у справі завідування фінансами, судом, військом, місцевою адміністрацією. Кожний сеймик прагнув бути сеймом у мініатюрі, а кожен повіт — зменшеною копією Речі Посполитої.

Засада одностайності процесу сеймування породила такий феномен політичного життя, як конфедерація шляхти. Конфедерації мали давню історію й уособлювали собою підставове право обивателя на відмову послуху. Вони являли собою збройну лігу, об'єднану присягою щодо відстоювання свого права на справедливість й усунення заподіяної їм кривди.

Конфедерації поділялись на такі різновиди як: «при королі», «проти короля», каптурові. Перші формувалися шляхетським загалом на підтримку певних намірів короля. Другі, які ще називались рокошем (назва походить від місцевості Ракош в Угорщині, де збирались подібні сеймики), були легальною формою демонстрації опозиції королівським намі-

рам. Каптурові конфедерації, як зазначалось вище, формувалися в часи безкоролів'я.

Учасники конфедерації обов'язково формулювали «акт конфедерації», де викладали свої скарги і висловлювали жадання, виконання яких вони добивались. За укладанням акту йшло виголошення присяги на вірність задекларованим принципам і готовність боротись за їх виконання аж до смерті. Формальне розв'язання конфедерації відбувалось або за умови виконання висунутих жадань, або після збройної поразки конфедератів.

На практиці, рокош був нічим іншим, як узаконеною формою громадянської війни. Утім, шляхетські ідеологи завжди проводили чітку демаркацію між конфедерацією, як легальної процедури вияву непокори, та «ребелією» — процедурою, що не узгоджувалась з існуючими правовими нормами.

6. Місцеві урядники: посади реальні та титулярні (почесні)

У Речі Посполитій склалась доволі струнка ієрархія так званих земських (місцевих) урядів. Усі земські уряди можна умовно поділити на декілька груп. Найвпливовішими і найпочеснішими урядами були так звані дигнітарські (від латинського *dignitas* — гідність) посади — воєводи і каштеляна. Воєвода очолював шляхетське ополчення воєводства, виконував суддівські функції щодо окремих груп населення (наприклад, євреїв), наглядав за дотриманням правил торгівлі, ведення господарства, а також головував на елекційних сеймиках, що скликалися для обрання на вакантні земські уряди. На саме воєводство претенденти не обирались на місцевих сеймиках, а призначались королями чи обирались на вальних сеймах. На українських землях уряд воєводи вперше з'являється 1432 р у Руському воєводстві, згодом у 1435 р. — в Подільському. За кожним воєводою у сенаті було

закріплене відповідне місце: київський воєвода посідав 13-те місце, руський — 15-те, волинський — 16-те, подільський — 17-те, брацлавський — 32-ге, чернігівський — 36-те (всього ж на 1569 р. воєводств було 34, а згодом — 37). Як правило, воєводами в українських воєводствах були представники впливових князівських і магнатських родин — Острозьких, Вишневецьких, Заславських, згодом Потоцьких, Конєцпольських, Чарнецьких.

Другим за впливовістю місцевим урядником був каштелян. Поява інституту пов'язана з існуванням посади коменданта центрального замку воєводства чи землі. Спочатку до компетенції каштелянів входили функції збирання натуральних податків із військово-служилого люду, яке підлягало урядові замку, командування замковою залогою, розслідування злочинів і покарання злочинців. З часом повноваження каштелянів були суттєво обмежені й вони переважно допомагали воєводі у зборі шляхетського ополчення, а за відсутності воєводи виконували його обов'язки. Як і воєвода, щасливий номінант на каштелянство автоматично ставав сенатором Речі Посполитої. Отож каштелянами в Україні ставали представники родів князів Заславських, Вишневецьких, Сангушків, панів Семашків, Гойських. Варто зауважити, що серед каштелянів існував поділ на так званих «більших» або «кріслових», які на засіданнях сенату сиділи на почесних місцях у кріслах, та так званих «менших» («дронжкових»), котрі розміщувалися на лавах.

Важливе місце в системі місцевого управління займали старости, які призначались безпосередньо королем і виступали його прямими представниками на місцях. Старости виконували адміністративні функції для непривілейованих верств населення, урядували королівськими землями, відповідали за обороноздатність королівського замку, охороняли громадських спокій, очолювали гродський або замковий суд, що опікувався розглядом кримінальних справ. Посідання старостинського уряду відкривало доступ до заволодіння

земельними ресурсами — так званими королівщинами, яких в Україні, а особливо у Київському воєводстві, було чимало. Отож і боротьба за старостинські уряди точилась неабияка і, зазвичай, переможцями з неї виходили впливові магнати.

Звичайно ж, отримавши, скажімо, Чигиринське чи Богуславське староство, нащадок роду Острозьких у другій половині XVI ст. чи представник роду Конєцпольських чи Потоцьких у наступному XVII ст., не вельми поспішав на віддалені «креси», віддаючи перевагу проживанню у своїх більш безпечних маєтках чи в столиці. А тому на практиці встановився такий порядок, за якого старостинські функції насправді виконували призначені старостою помічники — підстароста, суддя, писар гродського суду.

Потреба в такій заміні диктувалась й тією обставиною, що, як правило, магнати не обмежували свої владні претензії лише урядом старости. Традиції і закон дозволяли старостам посідати воєводські чи каштелянські посади і навіть номінуватись старостами в різних воєводствах одночасно.

Іншу групу, так званих діючих, місцевих урядників формували посади, що обслуговували потреби функціонування судової системи і працювали на обороноздатність того чи іншого воєводства. Зокрема, підкоморій опікувався розмежуванням земель при виникненні судових тяжб за них, вступом у права наслідування. Суддя, підсудок і писар формували земський суд, що вирішував судові тяжби між шляхтою всередині корпорації та з представниками інших соціальних груп. Хорунжий відповідав за хоругву воєводства чи землі. Городничий виконував адміністративні функції у містах.

Крім цієї групи урядників, що були задіяні в конкретних справах життєдіяльності воєводства, землі чи повіту, в традиціях державного життя Речі Посполитої було надання королем винятково титулярних, почесних урядів стольника, підстоля, чашника, підчашого, ловчого, мечника, скарбника. Крім підстав для гонору, посідання цих урядів нічого не додавало шляхтичу. Але й цього було досить, аби напо-

легливо боротись за отримання уряду. Існувала навіть глузлива приказка з цього приводу: «Шляхтич без уряду — як пес без хвоста»¹⁶. Дослідники взагалі схильні вбачати в цих титулярних урядах своєрідний заміник спадкових титулів знаті — герцогів, князів, графів, баронів, що існували в Західній Європі та були законодавчо заборонені в Короні Польській і Речі Посполитій (під час Люблінського сейму 1569 р. виняток було зроблено лише для представників князівських родин Русі).

Лише посади в станових судах (підкоморія, судді, підсудка, писаря) були виборними, але й у цьому випадку шляхта обирала лише по чотири кандидата на кожну посаду, з яких один, найбільш достойний, отримував від короля уряд. Інші земські посади надавались королем безпосередньо і в цьому крився неабиякий потенціал для зміцнення ролі виборного й обмеженого в правах сеймом монарха. Водночас тут же було приховано неабияку небезпеку для розвитку корупції, придворних інтриг, хабарництва. Нестримне бажання претендентів на посідання земських урядів, підкріплене щедрими матеріальними винагородами наближених короля, інколи призводило до того, що ще за життя носія того чи іншого почесного титулу вилаштовувалась черга бажаючих його отримати. А інколи взагалі траплялись колізії, протиправні з позицій тогочасного законодавства Речі Посполитої, коли в одному й тому ж воєводстві було по декілька стольників чи підчаших.

Для того, аби посісти якусь більш чи менш впливову земську посаду, потрібно було мати «осілість» в даному воєводстві. Зрозуміло, що найбільше шансів номінуватись на різні земські уряди в різних воєводствах мали магнати, для яких нескладно було придбати землю в декількох воєводствах.

7. Суди та судочинство

Надзвичайно важливе місце в суспільному житті Речі Посполитої посідали органи судочинства. Базовими рівнями шляхетського судочинства виступали гродські (замкові), земські і підкоморські суди.

Гродські, або замкові суди призначались для розгляду кримінальних справ, що підпадали під статті так званих старостинських артикулів: напад на будинок шляхтича, підпал будинку, господарських приміщень чи збіжжя, розбій на дорозі, наруга над жінкою тощо. На українській землях замкові суди вперше з'явилися після 1435 р., із включенням Галичини і Західного Поділля до складу Польського королівства. На Волині, Київщині та Брацлавщині вони були створені в роки адміністративно-судової реформи, що проводилась у Великому князівстві Литовському впродовж 1564–1566 рр.

Судову адміністрацію замку очолював староста або воевода. Намісниками відповідно виступали підстароста та підвоевода, і саме вони зазвичай організовували розгляд судових справ у гродському суді. До складу суду також входили судді і писар. Усі вони мали бути добре обізнаними з чинними правовими нормами. Якщо мова йшла про суди українських воєводств, то їхні члени повинні були також володіти українською (в тогочасному звучанні — руською) мовою. Крім того, — володіти осілістю (землею) в тому повіті, де вони вершили судочинство. Судовими виконавцями виступали возні.

Розглядаючи судові справи по суті, судді брали до уваги як традиційні форми доказового матеріалу — присягу, визнання, речові докази, покази свідків, так і кидання жеребу чи застосування тортур. Щоправда, останні стосувалися лише непривілейованих груп населення, шляхта ж була вільна від застосування тортур при розслідуванні вчинених нею злочинів.

Земські суди займались виключно цивільними справами, що виникали між шляхтою, а також шляхтою та представниками інших станів держави. Їхній склад — суддя, підсудок і писар — формувався на виборній основі з числа місцевої повітової шляхти, на спеціально скликаних повітових елекційних сеймиках. Суддя обирався пожиттєво. Гродські і земські суди діяли кількома сесіями впродовж року — так звані «рочки судові», які тяглися зазвичай упродовж двох тижнів.

Підкоморський суд був одноосібний і діяв у залежності від напливу справ, що стосувалися розмежування шляхетських маєтностей. Суди виконували також роль нотаріальних контор, де завірялись і зберігались копії важливих документів.

Крім шляхетських судів, існували також суди, де перебували на розгляді справи представників інших соціальних станів і груп. Так, у містах діяли міські суди. Судом вищої інстанції у великому місті був суд магістрату, склад якого формували обрані міською громадою так звані райці або радці. Такий суд очолювали по черзі бурмістри. Судом нижчої інстанції в такому місті виступав війтівський суд, що складався з також обраних громадою своїх представників — лавників, колегію яких очолював війт. У менших містах діяли спільні магістратсько-лавничі суди.

Селян судили доменіальний і копний суди. Перший був інституцією державці, який володів маєтністю, на якій проживали підсудні. Другий — громадським судом, до складу якого входили найавторитетніші члени сільської громади. Нагляд за діяльністю копних суддів здійснював замковий суд. Він же був вищою інстанцією по відношенні до доменіального суду.

Окрім судові установи існували для розв'язання судових тяжб, що виникали в середовищі єврейського населення, об'єднаного в кагали, та осілих в межах Речі Посполитої татар, що несли військову службу королю. Згодом королівська влада надала дозвіл на функціонування окремого власного суду для українського реєстрового козацтва.

Апеляційною інстанцією, як уже згадувалося раніше, з 1578 р. виступав Коронний трибунал, а для Великого князівства Литовського — Литовський трибунал. Переважно Трибунал розглядав апеляції на рішення земських, гродських і підкоморських судів, а також скарги на рішення повітової адміністрації. В якості суду першої інстанції Трибунал приймав на розгляд позови, що оскаржували неправомірність дій старост і замкових урядників при здійсненні ними судових функцій. Рішення Трибунал ухвалював більшістю голосів. Постанови його мали силу постанов сейму.

Вищим апеляційним судом щодо справ, пов'язаних зі зловживаннями суддів різного рангу, протиправних дій вищих посадовців, а також образи королівської гідності (маєстату) та державної зради, виступав сеймовий суд, що скликався під час роботи вального сейму. Його учасниками призначалися декілька сенаторів, а головою виступав король.

У часи міжкоролів'я у повітах діяли так звані каптурові суди, до складу якого входили воєвода або староста чи їхні намісники, суддя і писар гродського суду, підкоморій, суддя, підсудок і писар земського суддів. Каптурові суди розглядали кримінальні справи про вбивство, розбій, підпал, напад на маєток, а також цивільні справи магнатів, шляхти і монастирів. Постанови каптурового суду ухвалювалися більшістю голосів й апеляції не підлягали.

Діюче законодавство передбачало отримання суддями прибутків від накладення штрафів, взяття справ на розгляд, реєстрації майнових актів тощо. Зважаючи на велику активність тогочасних обивателів у такого роду діяльності, прибутки членів суду були доволі значними. Відтак, і посідання виборних судових урядів чи призначень до державних судових інстанцій обіцяло значні матеріальні статки.

Загалом же у Речі Посполитій склалась доволі парадоксальна ситуація, за якої, з одного боку, право належало до числа найбільш шанованих, визначальних і цінних для розвитку суспільства речей, а звідси й така відчайдушна

боротьба шляхти за те, аби судочинство не залишалось винятковою прерогативою королівської адміністрації, а було загальним надбанням. З іншого боку, незважаючи на системну досконалість правової сфери держави, історія знає чимало прикладів повного нехтування шляхтою судових постанов. І чи не найбільш показовим у цьому відношенні є приклад Самуеля Лаца, «чоловіка побожного» (як він сам себе називав), котрого аж двісті раз було засуджено, в тому числі і до найтяжких для шляхтича кар баніції та інфамії, проте жодного раз на практиці так і не притягнуто до відповідальності¹⁷.

З числа чотирьох розрядів покарань, до яких могли бути засуджені злочинці — смертна кара, ув'язнення, баніція й інфамія (тобто позбавлення честі і громадянських прав) — вирок смерті накладався вкрай рідко. До того ж, шляхтич волів ліпше з шаблею в руках здобувати собі волю або — загинути під час герцю, аніж ставати перед судом у справах, які загрожували йому смертною карою¹⁸. Доволі часто суди виносили вирок баніції, особливо у тих випадках, коли обвинувачений відмовлявся стати перед судом і рятувався втечею від примусового притягнення до нього. Засудженого на баніцію у випадку повернення до Речі Посполитої кожний бажачий міг схопити і забити на смерть. Інфамія або, як її ще називали «смерть громадянська», позбавляла шляхтича його доброго імені й політичних прав. Проте певна категорія шляхти, яка майже все своє життя проводила у війнах з сусідами, не мала цього самого, доброго, імені. Кара інфамії для неї практично нічого не означала.

Попри достатньо досконалу, принаймні в теорії, правову систему Речі Посполитої, її функціонування не вповні задовольняло обивателів держави, особливо тих впливових шляхтичів і магнатів, котрі мали змогу добиватись справедливості — як це вони розуміли — в інший спосіб, із гарантованим задоволенням власних претензій. Отож у державі утвердився цілий ритуал упровадження своєрідної середньовічної вен-

дети. Шляхтич, котрий відчував себе скривдженим, писав так звану «відповідь», у якій докладно перераховував понесені кривди й образи, а також можливі способи сатисфакції. Така відповідь прирівнювалась до оголошення приватної війни. Автор відповіді зазвичай декларував свій твердий намір добиватись справедливості від винуватця, знищуючи його дім і господарство, допоки не згине одна із сторін конфлікту.

Насамкінець варто зауважити, що в обох канцеляріях, Коронній і Литовській, записи до офіційних актових книг метрики робилися тією мовою, якою був написаний сам документ. У Коронній канцелярії основною мовою адміністративно-судового діловодства була латина. Її вживання поширювалось і на західні й південно-західні землі Русі — Руське, Подільське й Белзьке воєводства. Латиномовна практика діловодства у них збереглася і після Люблінської унії.

На землях Великого князівства і в головній великокнязівській канцелярії діловою мовою виступала так звана «руська». Як книжна основа білоруської і української мов, вона також зберігала за собою до XVII ст. статус ділової мови на Волині та Київщині. Адже вживання руської мови як офіційної, причому не лише на місцях, а й у діяльності Коронної канцелярії, було застережене інкорпораційними привілеями 1569 р. Крім того, на новоприлучених землях зберігалися й певні місцеві особливості судоустрою, закріплені нормами Другого Литовського статуту 1566 р., відомого на коронних землях ще під назвою Волинського статуту. Саме ці особливості діловодства і судочинства у східних воєводствах Речі Посполитої стала головним мотивом ведення в Коронній канцелярії упродовж 1569–1673 рр. окремої серії актових книг, до яких записувалися документи, що стосувалися Волинського, Київського та Брацлавського (після прилучення до Корони 1619 р. також Чернігівського) воєводств.

¹ 3-посеред найбільш актуалізованих в українській гуманітаристиці праць польських колег варто назвати: Bardach J., Lesnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego / Wyd. trzecie poprawione. — Warszawa, 1996; *Czapliński W.* Proby reform państwa w czasie najazdu szwedzkiego // Polska w okresie drugiej wojny północnej. 1655–1660. — Т. 1. — Warszawa, 1957. — С. 204–246; *Ochmann S.* Sejmy lat 1661–1662: przegrana batalia o reforme ustroju Rzeczypospolitej. — Wrocław, 1977; *Opaliński E.* Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. — Warszawa, 1995; *Opaliński E.* Sejm srebnego wieku. 1587–1652. — Warszawa, 2001; *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. — Warszawa, 2000; та ін.

² Серед найновіших звернень до проблеми: *Зашикільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. — Л., 2002; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства. — К., 1998; *Леп'явко С.Л.* Політична система України доби Речі Посполитої // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. К., 2008. — С. 83–121; *Чухліб Т.* Державна влада Речі Посполитої на землях України-Русі // Історія державної служби в Україні. — Т. 1. — К., 2009. — С. 95–140; та ін.

³ *Maćczak A.* Rządzący i rządeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnowożytnij. Warszawa, 1986; *Maćczak A.* Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. Warszawa, 1994.

⁴ Наприклад, див.: *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — Київ, 1993; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Вид. 2-е, перероб. і допов. — К., 2005; *Старченко Н.* «Постерегаючи прав, волностей и свобод наших»: боротьба за домінування на волинському сеймику 1593 року // *Theatrum Humanae Vitae.* Студії на пошану Наталі Яковенко. — К., 2012.

⁵ Див.: *Зашикільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. — Л., 2002; *Леп'явко С.А.* Політична система України доби Речі Посполитої. — С. 83–121.

⁶ *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Вид. 2-е, перероб. і допов. — К., 2005. — С. 200.

⁷ Цит. за: *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Вид. 2-е, перероб. і допов. — К., 2005. — С. 200–201.

⁸ Цит. за: *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Вид. 2-е, перероб. і допов. — К., 2005. — С. 201.

^{8a} Див.: *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XIV ст. в Україні. — Чернігів, 1996.

⁹ Цит. за: *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — Київ, 1993. — С. 60.

^{9a} Див.: *Mączak A.* Klientela. Nieformalne systemy władzy. — Warszawa, 1994.

¹⁰ Ширше див.: *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — Київ, 1993; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996.

¹¹ Детальніше див.: *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648. — Київ, 2006.

¹² *Opaliński E.* Sejm srebnego wieku. 1587–1652. — Warszawa, 2001. — S. 24–25.

¹³ *Леп'явко С.А.* Політична система України доби Речі Посполитої. — С. 100.

¹⁴ Там само. — С. 105.

¹⁵ *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. Warszawa, 2006. — S. 92; *Леп'явко С.А.* Політична система України доби Речі Посполитої. — С. 106.

¹⁶ *Крикун М.Г.* Земські уряди на українських землях у XV–XVIII ст. // Записки НТШ. — Л., 1994. — Т. ССХХVIII. — С. 88–118.

¹⁷ *Davies N.* Boże iqrzysko. Historia Polski. — Kraków, 1991. — S. 463.

¹⁸ Ibid.

Віктор Горобець

Розділ IV.

ДЕРЖАВА І СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ В РАННІЙ НОВИЙ ЧАС: ПРАКТИКИ ГЕТЬМАНАТУ

1. Тенденції соціополітичного розвитку Гетьманату

Модель взаємодії влади та суспільства, що існувала в межах Речі Посполитої, для значної частини українських теренів стала надбанням історії вже від часів вибуху Козацької революції в середині XVII ст. За її результатами на теренах Наддніпрянської України постала самобутня державна організація, що підпорядковувалися гетьманові — Гетьманат (самоназва — Військо Запорозьке, сучасна історіографічна назва — Українська козацька держава). Насамперед вона увібрала в себе досвід функціонування військово-політичної організації Запорозької Січі, але генетично була пов'язана і з традиціями державної організації, що існували в Речі Посполитій. По мірі зміцнення державної структури, ускладнення функцій державного управління останні все виразніше проявляли себе як на рівні державних практик, так і на рівні теоретичних напрацювань напрямків і змісту вдосконалення існуючих норм і порядків (одним з найвідоміших таких політичних проєктів є Конституція Пилипа Орлика 1710 р., генетично споріднена з характерними для річпосполитської практики пактами-конвентами).

Гетьманат територіально сформувався у складі трьох східних воєводств Речі Посполитої — Київського, Чернігівського та Брацлавського. Згодом до них долучилися окремі райони Волинського та Подільського воєводств, і навіть деякі повіти і війтівства Великого князівства Литовського. Врешті-решт, з останньої третини XVII ст. козацький устрій локалізувався

лівобережною частиною Наддніпрянської України та Києвом з навколишньою округою.

Апробована на теренах Наддніпрянської України модель організації політичної влади Гетьманату в ході української колонізації південно-західних окраїн Російської держави була екстрапольована на ґрунт Слобідської України, де постав, щоправда у дещо модифікованому вигляді, притаманний козацькій Україні полково-сотенний устрій. Принципова його відмінність від свого прообразу з Подніпров'я полягала в тому, що він не був інтегрований інститутом гетьманської влади, натомість перебував у становищі підконтрольності місцевій адміністрації Російської держави — царським воєводам.

Суспільно-політична стабілізація в розбурханій Козацькою революцією Україні, стала реальністю вже в останній третині XVII ст. Вона дозволяла зміцнити структуру державної влади, сприяла консолідації політичної еліти, формуванню більш-менш стабільних за своїм складом управлінських груп вищого і середнього рівня. У політичному житті Гетьманату закріпилася практика формування старшинських династій. У важливий фактор службового зростання перетворився чинник належності до певного старшинського роду.

Важливою складовою цього процесу стає також трансформація інституту військових рад, які невпинно еволюціонували від загальних Генеральних (або так званих «чорних») рад до егалітарних, за своєю суттю — старшинських, при збереженні за першими лише функцій легітимізування гетьманських виборів і закріплення умов нових договорів з представниками правлячої династії Російської держави.

Ще одна важлива тенденція розвитку політичної системи Гетьманату в останній третині XVII–XVIII ст. була обумовлена його підпаданням під протекцію російських монархів, що з плином часу набувало більш жорстких форм. Так, якщо в середині століття, згідно умов Березневих статей Богдана Хмельницького 1654 р., Військо Запорозьке користувалось

правами політичної автономії, то, починаючи з кінця 1650-х рр., російська влада чинила тиск з метою нівелювання автономних прав Гетьманату, аж до отримання Москвою можливостей впливати на перебіг політичного життя в Україні, впровадження в її політичну систему власних владних інститутів тощо. Найбільший успіх російською владою на цьому шляху був отриманий восени 1665 р., коли вдалось накинути гетьману Івану Брюховецькому інкорпораційні за своєю суттю Московські статті. У відповідності з ними Гетьманат втрачав не лише політичну, а й адміністративну автономію, зберігши автономні права тільки для козацького стану. Проте антиросійський виступ на Лівобережжі, ініційований гетьманом Іваном Брюховецьким на початку 1668 р., змусив царську владу відмовитись від настільки далекосяжних обмежень суверенітету Гетьману і в укладеному в березні 1669 р. Глухівському договорі з гетьманським урядом Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного) було реанімовано положення, що закріплювали адміністративну автономію Війська Запорозького¹.

Зафіксована в Глухівському договорі 1669 р. адміністративна автономія Гетьманату забезпечувалась збереженням недоторканності існуючої політичної системи, сформованої на підставі розвитку іманентних інститутів влади, власних правових норм і кодексів, політичної культури тощо. Упроваджений угодою статус неодноразово підтверджувався упродовж останньої третини XVII ст. наступними договорами Війська Запорозького з царем².

Щоправда, поруч з цим спостерігались спроби розмивання адміністративних прав Гетьманату через поширення на його територію окремих правових норм Російської держави, використання матеріальних і людських ресурсів автономії на потреби російської правлячої династії тощо. Особливо виразно ці тенденції проявились з початком XVIII ст., коли Петро I, намагаючись вийти на Балтику, вступив у війну зі Шведським королівством, що потребувала небаченого раніше

напруження сил і можливостей держави. У контексті реалізації мобілізаційних заходів царя порушуються прерогативи гетьманської влади по управлінню козацьким військом, без узгодження з козацькою адміністрацією на задоволення потреб російської армії використовуються матеріальні і людські ресурси краю. Починаючи з 1703 р., в оточенні царя мусуються проекти реформування політичної системи Гетьманату через скасування принципу виборності козацької старшини, підпорядкування гетьмана російському військовому командуванню, заміни іррегулярного принципу формування збройних сил регулярним тощо³.

При обранні на гетьманство Івана Скоропадського в листопаді 1708 р. Петро I продемонстрував повну зневагу до принципу вільної гетьманської елекції, категорично відхиливши кандидатуру неугодного йому претендента Павла Полуботка, та відмовивши українській стороні в правовому закріпленні гарантій непорушності української автономії в новому українсько-російському договорі. А відразу після перемоги під Полтавою, російська влада почала реалізацію курсу, спрямованого не лише на встановлення дієвого і ефективного контролю за внутрішніми справами Гетьманату, а й реформування базових засад його політичної системи.

Початок цьому було покладено імплантацією до політичної системи Гетьманату інституту царських резидентів (липень 1709 р.)⁴. Останні були покликані забезпечити утвердження ефективного контролю за політичною діяльністю гетьманського проводу, а крім того розпочати процес формування питома російського владного центру в Україні, який би конкурував з гетьманською владою⁵.

Слідом за цим розпочався процес нищення існуючих традицій у сфері кадрового забезпечення функціонування місцевого самоврядування. Принцип виборності місцевих урядників, який перед тим зазнавав порушень з боку гетьманської влади, починаючи з 1708–1709 рр., став активно піддаватись діями російської влади, зацікавленої у формуванні

цілком лояльного російському царю старшинського корпусу. Крім того, що уряд Петра I порушував на свій розсуд процедуру заміщення старшинський вакансій, він започаткував процес зведення на уряди іноземних шляхтичів, котрим були абсолютно чужими українські традиції врядування. Остання обставина відіграла свою роль у процесі подальшої уніфікації державних порядків Гетьманату до загальноімперських зразків⁶.

Тим часом принципово інший концепт розвитку політичної системи Гетьманату було запропоновано в політичному трактаті, відомому в історичній літературі під назвами «Конституція 1710 року», «Бендерська Конституція» або «Конституція Пилипа Орлика» (самоназва — «Пакти та Конституції законів і вольностей Війська Запорозького»). Названий документ є цікавим для аналізування в багатьох аспектах — і як пам'ятка політичної думки початку XVIII ст., і як адресована зовнішньому світу політична декларація, що легітимізує право «козацької нації» на політичну суб'єктність, і як, власне, уставодавчий документ, що унормовує відносини між різними соціальними станами козацької України, гармонізує взаємини влади та підданих Гетьманату.

В історичній літературі представлено надзвичайно широкий спектр думок щодо історико-правової класифікації документу, амплітуда яких коливається від визнання за ним функцій договору⁷ до номінування «першим конституційним актом... в якому гармонійно поєднувались інтереси гетьманської влади і козацької старшини, як провідної верстви в Україні... маніфестом державної волі українського народу»⁸. Причому, в сучасній історичній і правознавчій літературі домінуючими стали трактування документу саме в контексті розвитку європейського конституціоналізму, а нерідко — як першого конституційного акту в історії модерної Європи⁹.

Мабуть, за своїми типологічними особливостями Конституція 1710 р. найбільше подібна до пактів-конвентів, характерних для політичної культури Речі Посполитої. Певні

аналогії тут можна помітити не лише в частині назви документу, а й у його змісті. Так, наприклад, аналогом претендента на королівство в документах річпосполитської політичної практики в козацькому варіанті виступає гетьман. А в ролі українських станів, відповідно, городове козацтво (чи точніше — городова козацька старшина) та Військо Запорозьке Низове, акції якого в часи виступу гетьмана Івана Мазепи, зважаючи на активність козаків кошового Костя Гордієнка, суттєво зросли¹⁰. Згадуються в документі й інші українські стани, наприклад міщани — «городъ столечный, Кієвъ, и иные Украинские города зъ Маистратами своими...» (тобто ті, що володіють магдебурзькими правами)¹¹, а також «чернці», «попи», «посполиті»¹². Щоправда, вони не виступають в ролі суб'єкта політичного процесу, а їхні інтереси вже звично представляються козацтвом.

Якщо ж вести мову про найбільш визначальні функції пактів-конвентів, то однією з головних є обмеження влади монарха, недопущення порушення ним прав своїх підданих, застереження можливих проявів його самодержавства. Аналогічна за своїм змістом (і, що характерно, навіть формулюванням) ідея закладена і в Конституцію 1710 р. Зокрема, у ст. 6 мова йде якраз про недопущення невластивого гетьманському урядуванню самодержавства, що його «...некоторые войска Запорожского Гетманы, привлащивши собі неслушне и бесправне...»¹³.

Цілком вписується у логіку функціонування пактів-конвентів і вмонтування до Конституції 1710 р. положень, що формують основні напрямки розвитку зовнішньополітичної діяльності Гетьманату, які беззастережно мусив реалізувати гетьманський уряд. Так, пп. 2, 3, 4 обумовлюють непорушність кордонів Гетьманату, стверджують ідею протекторату шведського короля над козацькою Україною та «приятельство» з Кримським ханатом, а також декларують необхідність звільнення території козацької держави від московської військової присутності¹⁴.

Варто зауважити, що за своєю суттю окреслені в документі напрями є логічними і такими, що цілком корелюються з тим становищем, в яке потрапив Гетьманат після поразки шведської армії під Полтавою влітку 1709 р., а за формою — цілком підпадають під означення директив зі сфери зовнішньополітичної сфери, включених до наказу новообраному гетьманові. Поява таких конкретних рекомендацій виглядала б алогічно в конституційних актах модерної доби, натомість у документі 1710 р. виконувала важливі функції представлення козацької України зовнішньому світу та одночасно — мобілізації внутрішніх сил для досягнення важливої зовнішньополітичної мети.

Можемо припустити, що завдання реалізації цієї важливої мети виступало в ролі своєрідного консолідуючого фактору при досягненні компромісу і при виробленні положень, що мали регулювати облаштування Гетьманату. Цей блок положень є найбільш деталізованим, а його аналіз дозволяє встановити співвідношення між традиціями та новаціями у запропонованих положеннях, співвіднести його дух із реальною політичною практикою початку XVIII ст.

Найперше, що хотілося б відмітити у цьому зв'язку, так це те, що в документі найбільше місця відведено питанням створення умов для гармонізації стосунків усередині козацької України, тобто побудови такої моделі устрою, яка максимально задовольняла, якщо не всіх тогочасних учасників політичного життя Гетьманату, то, принаймні, тих з них, які у специфічних умовах боротьби за повернення на батьківщину відігравали в ньому провідні ролі, а саме: гетьманський провід, козацьку городову старшину і городових козаків та запорожців.

Частина пропозицій, включених до тексту Конституції 1710 р., прямо впливала зі специфіки тогочасних взаємин гетьманського проводу із січовим товариством, обумовленою важливістю підтримки козаками кошового Костя Гордієнка акції гетьмана Івана Мазепи навесні 1709 р., а відтак виразно

несла на собі карб своєрідної відплати Війську Запорозькому Низовому, яке, як зазначалося в документі, «...несмертельну собі славу многими рыцерськими отвагами на морі и на земли заслужило...» (ст. 4, 5)¹⁵.

Втім, головна концептуальна ідея внутрішнього облаштування Гетьманату закладена в уже цитованій вище статті 6-ій, де мова йде про недопущення гетьманського самодержавства, через яке «...уросли многіе в отчизні и в войску Запорожском нестроенія, правъ и волностей разоренія, посполитые тяжести, насильные и закупные урядовъ войсковыхъ распоряженъе, легкое Старшины Енеральной, Полковниковъ и значного товариства поваженъе...»¹⁶.

Перепоною на шляху розвитку «невластивого» гетьманській владі самодержавства мав стати принцип колегіальності при вирішенні важливих суспільних проблем, допущення до повноцінного управління державою козаків (а насправді — козацької старшини): з усіма «...Енеральными особами, Полковниками и Енеральными Советниками долженъ будетъ теперешний Ясновельможный Гетманъ и его сукцессорове* о цілости отчизны, о добрі оной посполитомъ и о всякихъ діліхъ публичныхъ радитися, ничего безъ ихъ соизволенія и совіту, приватною своєю владою, не зачинати, не установляти и въ skutokъ не приводити»¹⁷.

Як головний інструмент реалізації цього принципу пропонувався шлях впровадження в практику державного життя Гетьманату апробованого вже раніше інституту Генеральних рад, але з внесенням при цьому суттєвих змін у характер його функціонування.

Утім, поразка військово-політичних акцій гетьмана П. Орлика, скерованих на повернення очолюваного ним Війська Запорозького в Україну, позбавила можливостей апробації положень Конституції 1710 р. в умовах реальної політичної

* Тобто наступники.

взаємодії. Отож закладені в ній норми можна розглядати лише як демонстрацію політичних устремлень частини українського козацтва, причому реалізовану у специфічних умовах вимушеної еміграції.

Тим часом із запровадженням в Україні в 1722 р. російської владної інституції — Малоросійської колегії — розпочався завершальний етап нівелювання самотутніх рис політичної системи Гетьманату, уніфікації до загальноімперських зразків норм організації державного життя, функціонування діловодства, впровадження у правове поле російських юридичних кодексів, мобілізації матеріальних ресурсів краю на загальноімперські потреби тощо. Російська влада вчинила спробу де-факто ліквідувати інститути гетьманства і генеральної старшини, підмінити формально виборну полкову адміністрацію призначеними з центру російськими офіцерами, трансформувати судову і фінансові системи¹⁸.

Визрілі по смерті Петра I в січні 1725 р. зовнішньо-політичні загрози, а також внутрішнє перенапруження держави в роки правління царя-реформатора обумовило певну лібералізацію внутрішньої політики Російської імперії, в контексті якої були на певний час згорнуті й інкорпораційні реформи в Україні 1720-х років. У часи гетьманування Данила Апостола (1727–1734) і Кирила Розумовського (1750–1764) було навіть вчинено спроби реанімувати самотутні риси політичного устрою, витвореного в добу визвольних змагань середини XVII ст., відновити в повному обсязі автономні права Гетьманату та модернізувати його устрій у відповідності з велінням часу, але за умови збереження йому притаманного політичного колориту. Утім, логіка розвитку політичної системи Російської імперії не залишала перспектив для реалізації цих починань. Започатковані в роки царювання Петра I уніфікаційні й інкорпораційні процеси щодо України виявились незворотними, що переконливо продемонстрували заходи, розпочаті урядом Катерини II в 1764 р. ліквідацією в Україні інституту гетьманства¹⁹.

2. Генеральна рада як вияв військової демократії

Історично склалося так, що поняття колективної волі в системі демократичних громадянських цінностей козацького товариства від самих початків його самоорганізації посідало одне з центральних місць. Воно, так би мовити, вивершувало піраміду ціннісних категорій, принципів і установок публічної поведінки, яка виростала з демократичного устрою Війська Запорозького і включала рівність, свободу громадянського голосу, чуття товариства як корпоративної рицарської належності та солідарності, підпорядкованість меншості рішенням більшості, громадянську дисципліну тощо²⁰. Реалізація ж колективної волі відбувалася передовсім через функціонування загальних січових рад. Рада — як форма прямого волевиявлення усіх без винятку повноправних представників козацької рицарської корпорації, як відомо, була актуальною не лише в межах Січі, а й зберігала свою правомочність і під час воєнних кампаній і походів.

Утім, враховуючи малу ефективність від діяльності загальних рад та зважаючи на потребу в оперативному вирішенні назрілих потреб, гетьмани і козацька старшина поволі відмовляються від їх скликання, вирішуючи справи одноособово або переносячи їх розгляд на старшинську раду. Вже від літа 1651 р. інститут Генеральної ради фактично зникає з практики політичного життя Гетьманату. Богдан Хмельницький, враховуючи малу ефективність від діяльності загальних рад та зважаючи на потребу в оперативному вирішенні назрілих потреб, а водночас і реалізуючи власні авторитарні методи управління, поволі відмовляється від їх скликання, вирішуючи справи одноособово або переносячи їх розгляд на старшинську раду. В умовах зміцнення гетьманської влади, інститут Генеральної ради консервується лише як традиційний церемоніал, потрібний для легалізації постанов у важливих справах, ухвалених у значно вужчому колі співробітників гетьмана, а не як інструмент їх розгляду й ухвали

рішень. Гетьман скликає повну раду в тому випадку, коли вирішення справ уже визріло й не потрібні довгі міркування й наради, тобто використовуючи її не як інструмент вирішення важливих питань, а лише як процедуру легітимізування рішень, ухвалених вузьким колом наближеної до гетьмана старшини (власне, подібне трактування інституту бачимо й у випадку з Переяславською радою 8 січня 1654 р.)²¹.

Після смерті Б. Хмельницького, в умовах загострення політичної боротьби, значення загальної ради дещо посилюється. Принаймні, її авторитет серед рядового козацтва неодноразово намагаються використати численні «шукачі» гетьманства з метою повалення діючого правителя та перебирання правління Гетьманатом до своїх рук. В силу дії цілого ряду обставин з кінця 1650-х рр. інститут Генеральної ради отримує підтримку з боку російської влади, яка ще за життя Б. Хмельницького розглядала для себе у зверненні до учасників широкого зібрання козацтва великі потенційні можливості в порівнянні з не завжди ефективним тиском на групу вищої козацької старшини. Саме тому ще з початком 1657 р., а особливо із серпня цього року, тобто від моменту отримання звістки про смерть Богдана Хмельницького, уряд Олексія Михайловича наполегливо відстоює позицію щодо необхідності вирішення всіх найбільш важливих справ політичного життя Гетьманату, а передовсім обрання гетьмана і затвердження нових умов договору з царем, саме на загальній, «чорній» раді. Відмова претендентів на гетьманування або й діючих регіментарів (Івана Виговського, Якіма Сомка, Демка Ігнатовича) від реалізації цієї вимоги сприймалася як акт недружній або ж навіть протизаконний. Зокрема, саме вимога російської сторони провести в Україні загальну козацьку раду восени 1657 р., на якій обов'язково мав бути присутнім царський представник князь А.Н. Трубецкой, спричинила гострий конфлікт з урядом Івана Виговського, що трохи згодом переріс у справжню війну. Так само у доволі гострий конфлікт вилилось і намагання наказного гетьмана

Якіма Сомка залагодити внутрішню проблему функціонування влади в Гетьманаті у форматі старшинської ради з суттєво розширеним складом її учасників²².

Прерогатива скликання Генеральної ради належала гетьману або вищій старшині, яка урядувала в період міжгетьманства. З цією метою до полковника та полкової старшини розсилалися універсали, про зміст яких можна скласти уявлення хоч би зі звернення гетьмана П. Дорошенка в липні 1669 р. до товариства Прилуцького полку: «прошу чтоб вы — конный, піший, так полковник, судьи, есаулы, сотники, атаманы і всі купно того полку товариство, кто толко отчизны своеи Украйне добру общему і волностям, за которые кров свою разливаем, есть желательные (прибували)»²³.

Як правило, на Генеральній раді головував гетьман. В тому випадку, коли мова йшла про гетьманське обрання, головувати могла або генеральна старшина колегіально, або ж найвпливовіший з-поміж неї представник (найчастіше — генеральний обозний). За розпорядчиків на Генеральних радах зазвичай виступали генеральні осавули — «пытано по килка крот *през асавулов* (виділено нами. — В.Г.) войска: на чом бы воля їх была»²⁴. Хоча в залежності від обставин порядок впорядкування радою могли змінювати.

Щодо чисельності учасників Генеральних рад та рівня їх регіональної і соціальної репрезентативності, то тут варто зазначити, що вони не залишалися незмінними протягом усього часу існування Української козацької держави. Найширше представництво досягалося на радах, які скликалися в козацькому таборі, під час військового походу всього Війська Запорозького. Однією з найбільш масових була Генеральна рада під Ніжином 1663 р., в роботі якої брали участь «сорок тисяч і больши» осіб²⁵. Не менш чисельною була й рада під Будищами 1668 р., де зішлися лівобережні і правобережні полки (за її результатами гетьманом об'єднаної України став П. Дорошенко). На елекційній раді в Глухові 1669 р. були присутні «вся старшина і виборні Війська Запорозького

козаки і міщани»²⁶. Згідно свідчення Самовидця, на раду 1674 р., яка обрала І. Самойловича гетьманом «совершенним з обох сторін Дніпра», було також скликано «усіх полковників и козаков чолнійших»²⁷. Участь у Генеральній раді 1687 р., як свідчать джерела, взяли, крім полковників і старшини, також «знатні особи, которые урядом не иміют, и знатных же войсковых товарищей и все посольство»²⁸. Щоправда, загальна кількість учасників елекції — близько двох тисяч козаків²⁹ — вказує на те, що участь «всього посольства» насправді обмежувалася присутністю виборних від полків, адже в Кримському поході 1687 р. козаків було не менше 50-ти тисяч. Це й не дивно, оскільки ще в квітні 1672 р. старшина ухвалила рішення надалі на виборчих радах бути «полковником, сотником и старшині войскової и начальным людем, *всего войска не собирая* (виділено нами. — В.Г.)»³⁰. В інших, відомих нам, випадках практикувалося представництво.

Зміцнення позицій старшинської олігархії, поступове відсторонення рядового козацтва від політичного життя Гетьманату призводять до того, що російська влада, скликаючи елекційну раду 1727 р., зазиває до Глухова «изо всех полков полковников и старшину полковую, и бунчуковые и значковые казаки», навіть не згадуючи при цьому козаків рядових³¹.

До середини XVII ст. до участі у роботі Генеральних рад допускалися лише представники козацького стану. У ході розвитку революційних процесів, коли Військо Запорозьке стало ідентифікувати себе не тільки з певним станом, а й перебрало на себе функції народу політичного всієї України-Русі, склад учасників загальних рад суттєво змінився. Так, уже в гетьманство І. Виговського серед присутніх на раді осіб зустрічаємо прізвища київського митрополита Діонісія Балабана, архімандритів й ігуменів православних монастирів — Інокентія Гізеля, Йосипа Тукальського, Феодосія Креховецького, а також найбільш впливових представників білого

духовенства — протопопів Максима Филімоновича, Григорія Бутовича та ін.³² Надалі відомості про «духовних особ на раду призваних» зустрічаються при описі майже усіх Генеральних рад. Наскільки серйозної ваги надавала старшина та представники царя питанню участі вищого духовенства в елекційній процедурі видно з того, що при обранні на гетьманство І. Самойловича раду не розпочинали до тих пір, аж поки до Конотопа не прибув архієпископ Лазар Баранович³³. Причому, як на раді 1669, так і 1672 р., участь духовенства у виробленні та прийнятті рішень була досить активною. Зокрема, в 1669 р. при виробленні нових умов українсько-російського договору Лазар Баранович заперечував проти присутності в українських містах царських воевод та наполягав на встановленні в Чернігові митрополії³⁴.

На Генеральну раду до Переяслава 17 жовтня 1659 р. було закликано, крім полковників, всієї старшини і козаків, також «і вїтїв, і бурмистрів, і райців, і лавників, і всю чернь і все посольство обох сторїн Дніпра»³⁵. Присутність представників міщан на Генеральних радах фіксують джерела, що містять інформацію про вибори на гетьманство І. Брюховецького, Д. Ігнатовича та І. Самойловича³⁶. Причому, мова йде не про випадкових людей міщанського стану, а спеціально запрошених для вирішення «войскових і градцких діл к постановленню статей» «виборних міщан»³⁷. Як правило, інтереси міст на радах представляла міська адміністрація — вїйти, бурмистри, райці, лавники, писарі.

В гостру проблему суспільно-політичного життя України другої половини XVII ст. вилилося питання участі в Генеральних радах запорозьких козаків. Претензії Коша на збереження свого політичного лідерства, утвердженого в першій половині століття³⁸, виливається у вимогу обов'язкової участі повноважних представників січового товариства в роботі Генеральних рад у Гетьманат, як необхідної умови їх легітимності. Політичні претензії січовиків викликають різкий спротив керівництва Гетьманату. Проти цього активно висту-

пає восени 1657 — взимку 1658 р. І. Виговський; абсурдність даної вимоги аргументовано доводить на початку 1660-х рр. й Я. Сомко, стверджуючи, що Військо Запорозьке і хто «из Запорожья пришед, должны в свои полки розойтитца»³⁹. Апогеєм впливу січового товариства на перебіг Генеральних рад стали події Чорної ради 1663 р., на якій результати виборів значною мірою залежали від позиції приведених І. Брюховецьким під Ніжин запорозьких козаків. Після цього запорожці певний час зберігають свій вплив на хід Генеральних рад, що відбувалися на Правобережжі (щоправда, не так ефективно як це було в 1663 р.). Утім, вже після зречення гетьманства їх ставлеником М. Ханенком, а згодом і П. Дорошенком, участь запорожців у Генеральних радах не носить організованого характеру. Лише на виборах 1710 р. та виробленні умов Конституції 1710 р. запорожці, зважаючи на їх участь в акції гетьмана Івана Мазепи (адже на відміну від вагань значної частини городової старшини і городового козацтва, запорожці, попри свою давню ворожість до гетьмана, одностайно підтримали його антимосковські дії), відіграють надзвичайно важливу роль.

Загалом, Генеральна рада не мала чітко визначених норм представництва на ній делегатів, що створювало передумови для численних непорозумінь і конфліктів. Так, у квітні 1658 р. посланці полковника М. Пушкаря переконували російських сановників, що елекційна рада в Переяславі в лютому поточного року була неправомочною, оскільки «были на раде те полковники которые с Иваном Выговским в одной мысли, а с ними сотников и черни у полковника человек по десяти и менши»⁴⁰. Неправомочною визнав уряд Олексія Михайловича й Козелецьку раду 1662 р., на яку полковники з'їхалися «не с большими людьми, человек по десяти с собою имеючи»⁴¹.

Важливою передумовою для визнання легітимності ради був факт участі в її роботі представників від усіх полків. Особливу увагу в середині XVII ст. звертали на відсутність деформацій за регіональними ознаками, оскільки позиції

лівобережних і правобережних полків за основними політичними проблемами суттєво різнилися. Так, згадану вже вище оцінку Переяславської ради 1658 р. як неправомочної, опозиція обґрунтовувала серед іншого й тим, що на раді не були присутні задніпровські (лівобережні) полки⁴². Неправомочність елекції Я. Сомка 1662 р. його опоненти аргументували тим, що у виборах не брали участь Полтавський, Зіньківський та Миргородський полки, а отже — «какая ж де то полная рада, что половина обирала, а другая половина не обирала Якима Сомка в гетманы»⁴³.

Таким чином, невизначеність норм представництва на Генеральних радах становила суттєвий недолік при функціонуванні політичної системи Гетьманату. Старшина, невдоволена ухваленими на раді рішеннями, отримувала можливість апелювати до російського царя, рідше — польського короля, добиваючись анулювання постанов, і тим самим дестабілізувати ситуацію в країні, створюючи сприятливі умови для втручання зовнішніх сил у внутрішні справи Української держави. Водночас, заходи старшини, спрямовані на обмеження кола учасників зібрання через допущення на неї лише старшини та виборних («чолнійших») козаків, об'єктивно сприяли трансформації Генеральної ради з інституту прямого волевиявлення в установу представницьку.

Концептуальне розв'язання проблеми представництва козацтва на генеральних радах було представлено в положеннях Конституції 1710 р. Так, згідно її норм, до участі в Генеральних радах допускались, крім гетьмана і генеральної старшини, також полковники, полкова старшина і сотники, а також з усіх полків «генеральні радці». Зважаючи на виняткову роль Запорозької Січі у подіях 1708–1709 рр., окремо наголошувалось на обов'язковому допущенні до участі у засіданнях Генеральної ради представників низового козацтва. І знову ж таки, як і у випадку з обов'язком гетьмана скликати ради, участь у їх роботі для запрошених спеціальних гетьманським «ординансом» старшин і козаків була

не лише правом, а й обов'язком: «Послы міють и повинни будуть, за присланьемъ къ себѣ отъ Гетмана ординансу, прибавати, ничего назначеного термену не ухибляючи...»⁴⁴.

Утім, як відомо, цей документ вжитку в політичному житті Гетьманату так і не набув. Відтак, його норми можемо розглядати лише як артикуляцію прагнень тогочасної української політичної еліти, націлених на розбудову власних політичних інститутів.

В умовах стабілізації внутрішньополітичної ситуації в країні, що намітилася в останній чверті XVII ст., Генеральна рада зберігала за собою лише виняткові права гетьманського обрання та затвердження умов угод з царем (так званих «гетьманських статей», які у другій половині XVII ст. виступали своєрідними конституційними актами, що регулювали функціонування внутрішньополітичного життя України козацької). З деяких опосередкованих відомостей випливає, що одночасно з обранням на гетьманство відбувалось і заміщення вакансій на урядах генеральних старшин і полковників (якщо такі існували). Жодних підтверджень тому, що учасники Генеральної ради впливали якимось чином на цей процес, виявити не пощастило. Відтак, логічним буде припустити, що обрання на уряди відбувалось на старшинській раді, а на Генеральній раді лише його оприлюднювали перед широким козацьким загалом.

Однак й ті прерогативи Генеральної ради, які в середині XVII ст. були їй притаманними, з часом втрачали свій первісний зміст. Так, у відповідності з нормами українсько-російських угод, Генеральні ради формально втратили виняткове право відсторонення гетьманів від влади, оскільки вже так звані «Нові статті» Ю. Хмельницького 1659 р. конституювали: «Войску без указу Царского Величества самим гетмана не переменить»⁴⁵. Крім того, справа обрання на гетьманство як І. Виговського, так і Д. Ігнатовича (Многогрішного), І. Самойловича та І. Мазепи спочатку була вирі-

шена на старшинській раді, а вже потім винесена на розгляд Генеральної ради⁴⁶.

Фіксують історичні джерела й факти порушення прерогатив Генеральної ради щодо ухвалення договірних статей з Москвою. Зокрема, в гетьманство І. Брюховецького Батуринські статті 1663 р. та Московські статті 1665 р. було скріплено ухвалою не загальною, а старшинської ради⁴⁷. Аналогічним чином було вирішено питання щодо змісту нового договору Війська Запорозького з царем і на під час обрання на гетьманство Івана Мазепи, що відбулось у таборі на р. Коломак наприкінці липня 1687 р. Напередодні проведення Генеральної ради, призначеної на 25 липня, відбулась нарада в наметі російського «генералісімуса», князя Василя Голіцина, до участі в якій було запрошено, згідно інформації одного з очільників російського війська генерала Патріка Гордона, «знатних козаків». Саме на цій раді старшин, що проходила під головуванням царського вельможі, і відбулось узгодження договірних норм, які наступного дня були лише оприлюднені на Генеральній раді, без жодних передумов для їхнього обговорення чи відхилення.

Енергійну спробу реанімувати роль Генеральної ради у вирішенні державних справ вчинили творці вже згаданої вище Конституції 1710 р., запропонувавши узаконити положення, згідно з яким, гетьман був зобов'язаний тричі на рік — на Різдво, на Великдень і на Покрову Пресвятої Богородиці — скликати Генеральні ради. На обговорення учасників ради мали виноситись найбільш важливі питання політичного життя Гетьманату: «...о цілости отчизны, о добрі оной посполитому и о всяких діліхъ публичныхъ...»⁴⁸. Причому, скликання Генеральної ради тепер виступало не як право, а як обов'язок регіментаря, адже на гетьмана покладалось зобов'язання «ничого, безъ ихъ соизволенія и совѣту, приватною своею владою, не зачинати, не установляти и въ skutokъ не приводити»⁴⁹.

Утім, в умовах подальшого занепаду української автономії упродовж 1708–1750-х років прерогативи Генеральної ради невпинно звужувались. Зокрема, при виборі на гетьманство Івана Скоропадського, Данила Апостола та Кирила Розумовського вирішальне слово належало російській владі, й остання не надто турбувалась тим, аби приховати цю обставину. Так, коли на Глухівській раді 1708 р., скликаній для обрання нового гетьмана на противагу Івану Мазепі, котрий перейшов на бік Карла XII, козацтво схилилось до кандидатури чернігівського полковника Павла Полуботка, Петро I рішуче заперечив проти цього, аргументуючи свою позицію тим, що той «очень хитер, может Мазепе уравнился»⁵⁰.

Не менш важливою була роль російської влади при обранні наступників гетьмана Скоропадського. Так, після смерті останнього на початку липня 1722 р., незважаючи на численні клопотання наказного гетьмана Павла Полуботка і чинної на той час генеральної старшини, уряд Петра I упродовж другої половини 1722–1725 років дозволу на скликання елекційної Генеральної ради так і не надав, маючи на меті ліквідацію гетьманського сану взагалі. Коли ж політичний курс щодо Гетьманату зазнав певних трансформацій і на початку літа 1727 р. в Москві було ухвалено рішення про відновлення гетьманської форми правління (імператорський указ від 20 червня 1727 р. «О бытии в Малой России гетмана и генеральной старшины по прежнему...»⁵¹), роль інституту Генеральної ради в реалізації виборчого права козацтва була зведена до мінімуму.

Зокрема, у розробленій членами Таємної верховної ради таємній інструкції російському представнику на виборах в Україні від 22 липня 1727 р. вказувалось наступне. Незважаючи на декларовану урядом обіцянку повернути українському народові право «выбрать по прежнему гетмана и старшину», написано це «для лица». Насправді ж імператор висловив «соизволение быть гетманом миргородскому полковнику Данилу Апостолу». Виходячи з цього, представнику

імператора на Генеральній раді наказувалось після прибуття до тогочасного адміністративного центру Гетьманату, до Глухова, і «обява о сем указу и разослав для обявления того ж по полкам, смотреть и разведывать еволь Данила Апостола в гетманы народ будет избирать...»⁵². Якщо ж резиденту стане відомо, що «некоторые из того народа о ином ком намерение имели в гетманы обират, в таком случае ему... того предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб конечно ево, Данила Апостола, а не иного кого в гетманы народ избрал...»⁵³. У тому ж разі, коли уповноважений імператора буде не в змозі переконати виборців віддати свої голоси за миргородського полковника, інструкція зобов'язувала його «то собрание под каким пристойным претекстом остановить и писать Е.И.В. в Коллегию иностранных дел»⁵⁴.

Так само й при обранні на гетьманство Кирила Розумовського пошуки кандидатури та її схвалення, як про це широко відомо, мали місце не в Глухові з числа найбільш заслужених українських достойників, а в Петербурзі — з оточення осіб, наближених до імператриці Єлизавети Петрівни.

Не менш очевидною була деформація прерогатив Генеральної ради й у сфері законодавства. Зокрема, двосторонні договірні статті, ствердження яких за традицією належало до виняткових прерогатив Генеральної ради, поступилися місцем монаршим жалуваним грамотам⁵⁵, правомочність яких уже за їхнім видовим означенням не могла залежати від санкції української сторони. Таким чином, починаючи з 1708 р., за Генеральною радою залишились чинними лише сучасні церемоніальні функції.

3. Старшинська рада

В міру того, як занепадала роль Генеральних рад в політичному житті Гетьманату, зростало значення старшинської ради. Варто зазначити, що старшинські ради не являли собою продукт нового етапу розвитку політичної думки України.

Раніше вони широко практикувалися на Запорозжі як інструмент вирішення нагальних поточних справ чи механізм підготовки реалізації прийнятих загальною радою постанов. Щоправда, на Запорозжі вони мали ряд характерних ознак, які були втрачені при перенесенні в принципово нові умови функціонування. Передовсім, це стосується показної публічності в організації роботи старшинських рад на Січі. Дослідники відзначали, що, як правило, старшинські ради відбувались у присутності товариства: нарадчики збирались на своє вузьке коло посеред зібрання загальнокозацького. Така показна публічність старшинських рад у Гетьманаті джерелами не зауважується.

Варто відзначити також, що в роки становлення і розвитку Української козацької держави незмірно зростає значення і статус старшинських рад. Так, за гетьманування Хмельницького на розгляд старшинських рад виносяться найрізноманітніші проблеми суспільно-політичного життя, питання зовнішньої політики, військово-стратегічного планування тощо. Зокрема, перед загальною радою в Переяславі в січні 1654 р. для обговорення питань укладення воєнно-політичного союзу з царем Хмельницький скликав старшинську раду⁵⁶. Більше того, саме учасники старшинської ради і санкціонували скликання — умовно кажучи — Генеральної ради (оскільки війсьсько після виснажливої Жванецької кампанії було розпущене по домівкам, а від часу ухвалення рішення про скликання Генеральної ради і до його реалізації пройшло лише декілька годин, приписувати Переяславській раді 1654 р. статус повноцінної Генеральної ради немає сенсу). Наприкінці 1656 — початку 1657 р. відбулося декілька старшинських рад, на яких широко дебатовалися питання зовнішньополітичної діяльності Української козацької держави, а саме: відносини з Росією, Швецією, Трансільванією та Польщею⁵⁷.

Ще більше зросло значення інституту старшинської ради при наступниках Хмельницького, які не мали наявної у попередника харизми володаря, а отже повинні були більшою

мірою спиратися на підтримку старшинського оточення — тогочасної правлячої еліти. За таких умов на обговорення старшинської ради виносяться всі найважливіші проблеми політичного життя Гетьманату. Так, наприклад, саме скликана гетьманом І. Брюховецьким старшинська рада у Гадячі на початку січня 1668 р. ухвалює рішення про розрив з Москвою, початок антиросійського повстання та проголошує курс на об'єднання з Правобережним Гетьманатом і визнання протекції турецького султана⁵⁸. Керівництво Правобережної України зі свого боку також питання об'єднання двох Гетьманатів виносить на обговорення старшинської ради, в роботі якої взяли участь, крім правобережної старшини, також посланці гетьманського уряду Брюховецького, представники православного духовенства та Запорозької Січі⁵⁹.

Надалі старшинська рада стає не лише важливою, а й обов'язковою законодавчо-розпорядчою інституцією. Зокрема саме таке ставлення до цієї інституції у січні 1669 р. артикулює гетьман Петро Дорошенко у листі до російського воеводи князя Г.Г. Ромодановського, наголошуючи на тому, що в гетьманській Україні «без совіту полковників і іншого товарищества нічого учинити не мочно»⁶⁰.

Так само й при позбавленні влади гетьмана Демка Ігнатовича в 1672 р. чи Івана Самойловича в 1687 р. старшина обґрунтовує необхідність таких дій серед іншого й небажанням цих реґіментарів спільно з нею вирішувати важливі державні справи.

Відтак й участь старшини у регулярних зібраннях у гетьмана сприймається з останньої третини XVII ст. як данина традиції. Так, наприклад, повідомляючи про з'їзд старшини у гетьмана, що відбувся на початку 1677 р., джерело вказує, що зібрання відбулось «пред Богоясненіем Господним... по **древнему обычаю** (виділено мною. — В.Г.) **войсковому**»⁶¹. Так само й у 1688 р. чернігівський полковник «на **обыкновенный празнишний съезд** (виділено мною. — В.Г.) ... из дому своего отъехал»⁶².

Освячений традицією такий стан речей був закріплений нормами Конституції 1710 р. У відповідності з ними, всі найважливіші справи — про цілісність батьківщини, про її загальне благо і про всі публічні справи — гетьман був зобов'язаний вирішувати на Генеральній раді. А при вирішенні нагальних справ ясновельможний мусив дослухатися порад генеральної старшини: «Если бы зась, опроч тых вышреченных терменов, притрафлялись якіе публичные sprawy, скорого управления, отпреставления потребующие, tedy Ясневельможный Гетман моцен и волен будет з обрадою Енеральной старшины таковые дела... управляти и отпраовати»⁶³.

Новація Конституції 1710 р. полягала лише в конституюванні обов'язковості статусу старшинської ради при гетьманському уряді. І якщо раніше її скликання залежало значною мірою від доброї волі гетьмана, а не було унормовано сталою політичною традицією, то тепер участь генеральних осіб («...а не слугъ приватныхъ домовыхъ...») у вирішенні військових справ мало відбуватися поза волею гетьмана⁶⁴.

Від початків існування Гетьманату до виняткових прерогатив старшинської ради належала (за окремими винятками) зовнішньополітична сфера. Зазвичай, вже самі дипломатичні акти виразно вказували на колективний характер їх ухвалення — «послали», «доручили» тощо⁶⁵. Участь старшини у визначенні зовнішньополітичного курсу та його реалізації застерігали як норми угод з російськими царями (зокрема, статті 1672 р.), так положення Конституції 1710 р.⁶⁶ Навіть норми «Решительных пунктов» 1728 р., залишаючи за гетьманом лише право на прикордонні контакти з адміністраціями сусідніх держав, зобов'язували чинити це «з общего совету»⁶⁷.

Поважне місце інституту старшинської ради відводилось і в процедурі гетьманської елекції. Хоч елекційне право *de jure* належало до виняткових прерогатив Генеральної ради, нерідко результати виборів фактично визначалися вже на раді

старшинській. Вперше на обговорення старшинської ради елекційне питання було винесене навесні 1657 р., коли важко хворий гетьман Б. Хмельницький добився від скликаної ним у розширеному складі старшинської ради (за участю війтів і бурмистрів) ухвали щодо успадкування в разі його смерті сином Юрієм гетьманських повноважень⁶⁸. Надалі саме на старшинських радах вперше отримали гетьманську булаву І. Виговський, Я. Сомко, П. Дорошенко та Д. Ігнатович, а вже згодом їх повноваження підтвердили Генеральні ради. Під час важкої хвороби гетьмана Д. Ігнатовича в січні 1671 р. в Батурині було скликано старшинську раду, до участі в роботі якої запросили також представників міських громад, яка ухвалила рішення на випадок смерті гетьмана передати булаву до рук його брата Василя⁶⁹.

Навіть у тому випадку, коли питання гетьманської елекції виносилося на Генеральну раду, як правило, перед її початком збиралася старшинська рада. Саме так було при обранні на гетьманство І. Самойловича в 1672 р., І. Мазепи — 1687 р., І. Скоропадського — 1708 р. та Д. Апостола — 1727 р.

Крім того, до компетенції старшинської ради належало питання регулювання податкової політики. Зокрема, на це вказує відправлене в січні 1678 р. до Москви, донесення гетьмана І. Самойловича про те, що «за сполною обрадою и згодним зазволеним всей старшины войсковое и полковников всіх на теперешнем зъезді будучих, ухвалилимы во всіх рейменту нашого полках аренды горілчаніе, тютюнніе и дьогтевіе постановити»⁷⁰.

Аналогічного роду вказівка на встановлення гетьманом оренд спільно з старшиною міститься і в донесенні, датованому березнем 1686 р.⁷¹ У Коломацьких статтях 1687 р. російський уряд закріпив традиційний порядок розгляду і вирішення фінансових питань, включивши положення, за яким «каким образом ті денежныя сборы быть имеют, о том гетьман с старшиною помыслити имеет»⁷². Дійсно, саме старшинська рада за участю представників міщанства навесні

1693 р. ухвалила рішення замінити оренди, які викликали осуд в середовищі рядового товариства, збором з шинків⁷³.

Рада старшини повинна була спільно з гетьманом розпоряджатися і земельним фондом Гетьманату. Так, Глухівські статті 1669 р. недвозначно вказували, що «за услуги войсковые» саме гетьман і старшина мали надавати млини чи земельні угіддя, села, які надалі закріплювалися за власником царськими грамотами⁷⁴. В пізніші часи на участь старшини у розподілі земельного фонду, як обов'язкової умови легітимізації поземельних відносин вказували як укази царського уряду⁷⁵, так і положення Конституції 1710 р.⁷⁶ Щоправда, на практиці такий порядок далеко не завжди дотримувався і гетьмани нерідко перебирали на себе цю важливу прерогативу⁷⁷.

Приблизно така ж картина спостерігалася й у сфері кадрової політики. У більшості випадків джерела вказують на призначення гетьманом на вакантні старшинські уряди, або ж вибори генеральної старшини на Генеральних радах. Однак, зустрічаються згадки про обрання вищої старшини — членів гетьманського уряду та полковників — і на старшинських радах. Найбільш масовою стала ротація, здійснена на старшинській раді, що відбулась у 1687 р. у військовому таборі на р. Коломак (була скликана в наметі російського головнокомандуючого, фаворита Софії Олексіївни — князя В.В. Голіцина). Тоді старшинська рада за згодою Голіцина обрала ряд полковників, генеральних писаря та суддю⁷⁸.

Розширений склад старшинської ради (крім козацьких урядників у її роботі брали участь бунчукові та значкові військові товариші) в 1763 р. ухвалив рішення про реформування системи судочинства та запровадження судів городських, земських і підкоморських⁷⁹, що переконливо вказує на належність до її прерогатив права законодавчої ініціативи.

Як правило, старшинські ради скликалися у випадках нагальної потреби. Однак вже з гетьманства Б. Хмельницького простежувалася і певна закономірність у їх скликанні —

навесні, після Великодня, та взимку, перед Різдом⁸⁰, що було, на нашу думку, продиктовано потребами організації воєнних кампаній (які, як правило, проводилися в літній сезон), підбиттям їх підсумків і визначенням зовнішньополітичних орієнтирів на майбутнє. Згодом, в останні десятиліття XVII ст., утвердилася традиція скликання обов'язкових старшинських рад (з'їздів) саме двічі на рік — на Великдень і на Різдво (або Водохрещі).

До участі в засіданнях старшинських рад запрошувалися насамперед полковники та генеральна старшина. За спостереженням дослідників, полковники завжди згадувалися на першому місці й, очевидно, саме вони відігравали на раді провідну роль⁸¹. Інколи ради проходили в розширеному складі, коли на них запрошували «всіх козацьких урядників» чи «начальних людей». Найнижчий уряд, що мав доступ до старшинської ради, — сотники. Про присутність отаманів чи виборних від полків джерела інформації не містять (виняток становить хіба що городові отамани гетьманських резиденцій, котрі за своїм статусом відігравали доволі важливу роль у державному житті Гетьманату).

Водночас, збереглися відомості про участь у роботі старшинських рад осіб, які не належали до козацького стану. Так, на грудневій раді 1656 р. були присутніми «голови сіл і міст», а квітневій 1657 р. — війти і бурмистри⁸². У пізніші часи, як уже відзначалося вище, до участі в старшинських радах або з'їздах запрошувалися бунчукові та значкові військові товариші⁸³.

При оперативному вирішенні поточних справ управління Гетьманатом, як правило, гетьман вдавався за допомогою до генеральної старшини, зібрання якої дослідники класифікують як своєрідний «малий пленум» старшинської ради⁸⁴.

Старшину на раду скликав гетьман листами з Генеральної військової канцелярії. Інколи, відправляючи запрошення, гетьман заздалегідь визначав порядок денний майбутнього зібрання. Зокрема, восени 1650 р. Хмельницький у присут-

ності царського посла В. Унковського наказав генеральному писарю таке: «послать по всіх полковников и по старшине, чтоб ехали всі тотчас в Чигирин для того: стануть думать, что по договору Тимошку Акишева послать к государю к Москві, и о том з чим отпустить к королю пана Воронича и кого послать на сейм в Полшу послов и о чом на сейм послать, и про ссори в городех, которие наши города в границех сошлись с государевими городами, и о многих потребах о всем будет у гетмана с полковники и с старшиною нине думать»⁸⁵.

Крім справ, винесених на обговорення гетьманом, старшина також з власної ініціативи могла включати питання до порядку денного ради, як це, наприклад, сталося в травні 1655 р., коли полковники та сотники підняли клопотання про ліквідацію одного з найбільших тогочасних зборів — «показанщини»⁸⁶.

Загалом складається враження, що важливим був не персональний склад учасників старшинської ради, а вже сам факт залучення гетьманом старшин до вирішення важливих справ. Відтак, добір кандидатів міг здійснювати регіментар на свій розсуд, зважаючи на фахову підготовленість і зацікавленість старшин у розгляді конкретних справ.

4. Гетьманська влада

Надзвичайно важливе місце у політичній системі Гетьманату посідав інститут гетьманства, який, поруч з Генеральною радою, виступав одним з наріжних її каменів. Більше того, саме цей інститут уособлював собою сутнісне сприйняття власне самої української ранньомодерної держави, вже назва якої походила від його назви, а примусова ліквідація гетьманського уряду російською владою в другій половині XVIII ст. стала початком кінця самої української держави.

Гетьманський уряд розглядався своєю гарантією єдності козацької держави. Згідно переконання Петра Доро-

шенка, без гетьмана («без голови») Військо Запорозьке піде «врозтіч»⁸⁷; а за твердженням його наступника на гетьманстві Демка Ігнатовича, «мила вітчизна наша Україна... дійде до останнього розорення й пагуби»⁸⁸.

Посада гетьмана, як уже підмітили дослідники⁸⁹, сприймалась тогочасним політичним народом Гетьманату в контексті побутування поняття «старший». Зокрема, гетьман Петро Дорошенко в листі до російського царя від 21 квітня 1671 р. саме у такому розумінні означував суть своїх стосунків до «цієї Малої Росії»: «...над нею же аз старшинствую»⁹⁰. Аналогічний вираз вжито і в стосунку гетьмана до «...цього малоросійського народу» — «...над ним же аз старшинствую»⁹¹. Вживання понять «гетьман» та «старший» як синонімічних спостережено також у документах, що вийшли з-під пера Якіма Сомка, Демка Ігнатовича, Івана Самойловича⁹². З кінця XVII ст., тобто в часи гетьманування Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Данила Апостола, традиція зберігається, й у документах, зазвичай, вживається термін «регiментар».

Функціональні похідні від такого «старшинства» доволі точно сформулював гетьман Дорошенко: «І я тепер, будучи над Військом і полковниками старший, вони мого розказання повинні слухати, так же і я на той час малим будучи (малось на увазі посідання промовцем уряду полковника в гетьманування/старшування Богдана Хмельницького. — В.Г.) старшого слухав»⁹³.

Вживання поняття «старшування» для означення владних дій гетьмана вповні корелювалось з існуючою практикою титулування гетьманів — «ясновельможний», що в перекладі на латинь звучало як «ілюстрісіmus», тобто в пануючій на той час ієрархії влади «залежний володар», підвладний лише «северенісіmusу» (імператору, василевсу, королю). Таким чином, в семантичному ряду, який означував європейську владну ієрархію другого, нижчого, щабля, український геть-

ман мав би стояти поряд з європейськими князями, герцогами, іншими васально залежними правителями.

Утім, скажімо, князь Д'єрдь II Ракоці, правитель Трансільванії, де князівська влада була делегована свого часу угорським королем, а крім того, перебувала під протекцією династії Османів, характеризує устрій козацької України і порівнюючи його з устроєм Трансільванії, звертає увагу на те, що «ми є абсолютний володар — ніщо, крім смерті, не може змінити нашого становища, і правимо ми персонально. У них же справа стоїть інакше: збереження гетьманства або зміна його залежить від доброї волі підвладних, і гетьман не має персональної влади»⁹⁴.

Зауваження трансільванського правителя (висловлене, до речі, не в абстрактній політологічній дискусії, а з цілком очевидною прикладною метою — довести власну перевагу у стосунку до українського правителя) вірно відбивають статус гетьманської влади в Україні в принциповому плані, але хибують при розгляді окремих етапів еволюції даного політичного інституту — якщо не в площині писаних юридичних норм, то хоч би за фактичним станом речей. Зокрема, історичні джерела містять чимало переконливої інформації про те, що влада гетьмана Б. Хмельницького із середини 1650-х рр. наближалася до необмеженої, еволюціонуючи в бік становлення монархічної форми правління.

Після смерті Б. Хмельницького його наступник І. Виговський з метою залучення на свій бік вищої козацької старшини, невдоволеної тим, що гетьман «володів усім один, що накаже, то всім військом і роблять»⁹⁵, на Корсунській генеральній раді 1657 р. запевнював старшину, що «без вашої військової ради жодних справ не буду робити»⁹⁶. Однак, вже навесні 1659 р. Виговський, відправляючи послів на Варшавський сейм, що мав ратифікувати Гадяцьку угоду 1658 р., доручив їм домагатися, аби після його смерті один з братів — Данило «без жодних виборів, успадкував Велике Гетьманство і Київське воеводство», а другий брат — Костянтин «успад-

кував би пільне гетьманство», щоб у такий спосіб «на Україні не доходило до вибуху заворушень»⁹⁷.

У пізніші часи авторитарні тенденції й прагнення до трансформації виборної гетьманської влади в спадкову, монархічну виразно проявилися в політиці Д. Ігнатовича, І. Самойловича та І. Мазепи. Кожний з них намагався зосередити у своїх руках якомога ширше коло владних прерогатив та ще за життя легітимізувати свого наступника⁹⁸. Навіть гетьман П. Дорошенко, котрого дослідники називають найбільш послідовним традиціоналістом, що свято дотримувався давніх козацьких звичаїв та порядків⁹⁹, за інформацією джерел, не лише прагнув «довічного гетьманства» і передачі його «після нього сину і внуку його неодмінно», але й виношував плани «стати удільним князем», «удільним паном і володарем всієї України», домогтися «незалежної ні від кого монархічної влади»¹⁰⁰.

Утім, саме право вільної гетьманської елекції було одним з ключових понять узагальненого образу «козацьких прав і вольностей». Традиція його правового застереження своїми витоками сягала часів розбудови політичних взаємин Війська Запорозького з польськими королями першої чверті XVII ст., а у своєму концентрованому вигляді норма була легітимізована договором гетьмана Богдана Хмельницького з російським монархом Олексієм Михайловичем 1654 р. Так в одній зі складових частин так званих «Березневих статей», а саме в «Жалуваній грамоті Олексія Михайловича гетьману Богдану Хмельницькому і всьому війську Запорозькому про збереження їхніх прав і вольностей» застерігалося: «А буде судом Божим смерть случитца гетману, и мы, великий государь, поволити Войску Запорожскому обирати гетмана по прежним их обычаем самим меж себя. А кого гетмана оберут, и о том писати к нам, великому государю, да тому ж новообраному на подданство и на верность веру нам, великому государю, учинити, при ком мы, великий государь, укажем»¹⁰¹.

Тобто, в даному випадку мова йшла про право вільної, нічим і ніким необмеженої елекції, з наступним повідомленням про її результати в Москву та обов'язковим складанням новообраним регіментарем присяги цареві у присутності його уповноваженого.

Прагнучи впровадити монархічну модель організації владних відносин у Гетьманаті, Хмельницький навесні 1657 р. учинив спробу легітимізувати свої нововведення авторитетом російського царя та московського патріарха. Але інтереси російської правлячої династії в Україні насправді обумовлювали принципово інший алгоритм розвитку політики Кремля щодо моделі владної системи Гетьманату взагалі та форм проведення гетьманських виборів зокрема. Уже реагуючи на клопотання Богдана щодо затвердження царем і благословення патріархом факту визнання Юрася Хмельницького офіційним спадкоємцем гетьманства, повноважений представник царя в Україні окольничий Ф. Бутурлін зауважував: «По смерти гетмана буде тому слову отмена, те все буде на воли твоей великого государя: кого ты, великий государ, пожалуеш бути над Войском Запорозким гетманом, той и буде...»¹⁰².

Загострення і розрив українсько-російських стосунків, що мав місце в роки гетьманування Івана Виговського, не дозволив московському керівництву реалізувати свої амбітні наміри відразу по смерті Богдана Хмельницького. Але вже при поверненні Війська Запорозького, очолюваного його сином Юрієм, під царську зверхність восени 1659 р. у сфальсифікований царськими дипломатами текст, нібито, договору 1654 р. було включено принципове доповнення, що зобов'язувало новообраного регіментаря Війська Запорозького «...по обрании, гетману ездить к великому государю царю... к Москве и видети его государскія пресветлыя очи. И великий государ, его царское пресветлое величество, пожалует гетмана по чину, булаву и знамя, и на гетманство свою государеву жалованную грамоту дати ему велит»¹⁰³.

Таким чином, відтепер впроваджувалась своєрідна процедура інавгурації, котра обов'язково мала проходити в Москві, у царських палатах. Утім, фактично і Юрій Хмельницький, і його легітимний (з точки зору визнання легітимності московським керівництвом) наступник Іван Брюховецький під різними приводами таки зуміли ухилися від впровадження цієї правової вимоги в політичне життя Гетьманату. А вже договір Війська Запорозького з царем 1669 р. (так звані Глухівські статті) був вільний від неї, містячи, натомість, в собі таку норму: «...им обирати гетьмана по их праву, и чтоб с своего государскаго милосердія пожаловал, велелі дати в войско гетьману войсковыя клейнота...»¹⁰⁴.

Щоправда, водночас залишалась у силі й норма, зафіксована в Нових статтях Юрія Хмельницького 1659 р., котра забороняла Війську Запорозькому змішувати за будь-які проступки, за винятком лише зради царю, гетьмана з його уряду без відповідного царського дозволу: «А самим однолично гетьмана, без указа царского величества, не переменять...»¹⁰⁵.

Отже, з формально-правового боку вирішення проблеми гетьманської елекції покладалося на волю Війська Запорозького, але з обмеженням на користь царя права позбавлення гетьманської булави та скликання елекційної ради. Крім того, *de facto* утвердилася практика проведення елекційних рад за обов'язкової участі повноважних представників царя — окольничого чи боярина в другій половині XVII ст. та, відповідно, таємного радника чи вищого офіцерського чину російської армії в першій половині XVIII ст., причому, зазвичай, виряджалися вони в Україну в супроводі царського війська.

Виборний гетьман зосереджував у своїх руках надзвичайно широке коло владних повноважень: скликав загальну раду і раду старшини, керував ними, брав участь в обговоренні питань й ухваленні рішень ради, організовував їх виконання, очолюючи адміністрацію; за гетьманським підписом виходили найважливіші розпорядження і накази-універ-

сали; він також очолював судочинство, виступаючи вищою апеляційною інстанцією; організовував і керував фінансами; визначав напрями зовнішньополітичної діяльності країни; очолював військо.

Загалом же гетьман як верховий правитель очолював усі суспільні стани та групи козацької України, користуючись правом законодавства, вищої адміністративної та судової влади: для козацтва — в ролі прямого глави, для решти станів — як верховний арбітр.

Добре обізнаний з технологією влади в Гетьманаті, автор широко відомого «Літописця» Самійло Величко, котрий значну частину свого життя знаходився на службі в Генеральній військовій канцелярії, ведучи мову про обрання на гетьманство Петра Дорошенка, вживав таку семантичну форму: «...і вручили йому в нагляд... правління і всі гетьманські тогочасні військові і громадянські справи»¹⁰⁶.

Процитована форма цілком адекватно відбиває й неодноразово застосовану канцелярією гетьмана Данила Апостола офіційну формулу щодо сутності гетьманського правління: «Ми, гетьман... маючи владу всілякі в Малій Росії військові і громадянські влаштувати порядки...», «...щоб у народі малоросійському одним перед іншим не могло бути образи і обтяження...»¹⁰⁷.

Формально Генеральна рада обирала на гетьманський уряд пожиттєво, оскільки «Березневі статті» Богдана Хмельницького 1654 р. та наступні українсько-російські договори другої половини XVII ст. фіксували положення, за яким перевибори передбачалися лише у випадку смерті володаря гетьманської булави — «Буде судом божіим смерть случитца гетману, Войску Запорожскому самим меж себя гетмана обирать»¹⁰⁸. Але фактично, як засвідчила доля І. Виговського, І. Брюховецького, Д. Ігнатовича та інших володарів булави, позбавлених гетьманства рішенням Генеральної ради чи в результаті заколоту, вибори здійснювалися «до ласки войскової».

Тенденція до посилення гетьманського авторитаризму викликала активну протидію з боку вищої старшини, яка часто-густо отримувала дійову допомогу з боку російської влади. Зокрема, авторитарні прагнення Д. Ігнатовича та І. Самойловича стали однією з головних причин усунення їх від влади.

Бачення української політичної еліти щодо суті гетьманської влади та меж його повноважень у концентрованому вигляді артикульовано в Конституції 1710 р. У відповідності з її нормами, гетьман насамперед повинний був «...старатися и крѣпко застановляти, абы жадное иновіріе в Малую Россію, отчизну нашу, ни отъ кого не было впроваджено...», а також «...высокимъ своимъ разумомъ и искусствомъ, урядъ тотъ Гетманский... двигати, управляти и о интересахъ отчизны Малороссійской радити и радити...», піклуватись «...о цілости отчизны, о добрі оной посполитому и о всякихъ ділехъ публичныхъ...»¹⁰⁹. Крім того, регіментар був зобов'язаний також слідувати за тим, аби людям військовим і посполитим «...збытечные не чинилися тяжести, налоги, утеменженья и здирства...»¹¹⁰. Всі ці негативні прояви самовладдя гетьман мав «...владгою своею возбраняти, чого и самъ, на добрый инымъ, подручнымъ себѣ, прикладъ, мѣтъ выстерегатися и не чинити...»¹¹¹.

Окремо наголошувалось на необхідності суворого дотримання традиції під час відбирання та роздавання майна Війська Запорозького: «...болшь зась Ясневельможный Гетманъ маетностей добръ войсковыхъ не мѣтъ самовластно себе привлащати и инымъ, мнѣй въ Воску Запорожскомъ заслужонымъ, а найбарзый чернцамъ, попамъ, вдовамъ бездітнымъ, урядникомъ, посполитымъ и войсковымъ мілкимъ слугамъ своимъ Гетманскимъ и особамъ приватнымъ, для респектовъ якихъ колвекъ, не роздавати»¹¹².

У випадку порушення гетьманом своїх повноважень — «И если бы что противного, здоровного, правамъ и вольностямъ войсковымъ вредительного и отчизні неполезного усмотрено

было въ Ясневельможномъ Гетману...» — генеральна старшина, полковники і генеральні радці «...моцны будутъ волными голосами чили то приватне, чили, когда нужная и неотволочная потреба укажетъ, публично, на Раді Его Вельможности выговорити и о нарушенъе правъ и вольностей отчистых упоминатися, безъ ублаженъя и найменшого поврежденья високого рейментарского гонору...»¹¹³. При цьому гетьман був зобов'язаний сприймати таку критику без образ і без прагнень до помсти.

Як бачимо, у документі чітко простежується тенденція до закріплення за гетьманом прав і повноважень, спрямованих на гарантування суб'єктності Гетьманату, непорушності прав і привілеїв його станів, територіальної цілісності, конфесійної стабільності (у тогочасному її розумінні) тощо. Водночас, не менш чітко в документі артикульовано й прагнення до обмеження самодержавних проявів у володарюванні українських регіментарів.

У сфері реальної політичної взаємодії протягом усієї другої половини XVII–XVIII ст. важливим чинником обмеження повновладдя гетьманів виступала російська центральна влада, а також відповідні дії російської військової адміністрації, пізніше перенесених на український ґрунт російських владних інститутів.

Зокрема, у політичному курсі Москви ще з часів правління Івана Виговського виразно простежується тенденція до обмеження гетьманських прерогатив на свою користь або ж, принаймні, перерозподіл їх з-поміж вищої козацької старшини. Одним з наслідків реалізації такого політичного курсу була ескаляція напруги і навіть збройні конфлікти сторін. Певний консенсус у цьому питанні було досягнуто на переговорах, що відбулись у березні 1669 р. в Глухові, під час елекції Демка Ігнатовича.

У відповідності з Конопотськими статтями 1672 р., для того, аби старшина надалі не зазнавала від гетьмана «неволі і жорстокості», закріплювали положення, що забороняли укра-

їнському правителю одноосібно, без ради зі старшиною карати козацьких урядовців, провину яких відтепер мав обов'язково засвідчити Генеральний суд, а також — позбавляти старшину урядів¹¹⁴. Коломацькі статті 1686 р. обмежували прерогативи гетьмана у сфері поземельних відносин, забороняючи регіментареві без узгодження з Москвою відбирати у власників надані раніше гетьманською владою і підтвердженні царськими грамотами рангові ґрунти і промисли.

Особливо цілеспрямовано робота по дискредитації гетьманського звання та звуження його владних прерогатив провадилась після подій, пов'язаних із розривом гетьмана Івана Мазепи з царем Петром I і визнання ним протекторату шведського короля Карла XII у 1708 р. Чи не в найбільш концентрованому вигляді новий курс російської влади у цій царині був артикульований у листі київського генерал-губернатора князя Дмитра Голіцина до центрального уряду з 1710 р., в якому серед іншого зазначалось й таке: «Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом; не надобно исполнять всякие просьбы гетмана, особенно когда будет просить наградить кого-нибудь деревнями, мельницами или чем-нибудь другим... Когда народ узнает, что гетман такой власти не будет иметь как Мазепа, то надеюсь, что будут приходит с доносами. При этом доносчикам не надабно показывать суровости: если двое придут с ложью, а суровости им не будет показано, то третий и с правдой придет, а гетман и старшина будут опасаться...»¹¹⁵.

Суттєвим обмеженням прерогатив гетьманської влади та водночас свідомим підважуванням її авторитету стало запровадження Петром I в середині 1709 р. інституту царських резидентів при гетьманові. На резидентів покладалися обов'язки контролю за зовнішньополітичною діяльністю гетьмана та нагляду, за тим, аби він не звільнював і не призначав на старшинські уряди козаків, «неописавшись к великому

государю». Крім того, резидент мав слідкувати, аби в «гетьмане никакой шатости к измене и возмущению народа не было», в разі потреби — для запобігання «зради» — йому дозволялося використовувати два російських полки, введені до гетьманської резиденції¹¹⁶. Надалі прерогативи резидента невпинно розширювались, аж поки в 1722 р. його не було замінено на по-суті паралельний по відношенню до гетьманської влади інститут російської центральної влади — Малоросійську колегію.

Але перед тим царський резидент у 1710–1722 рр. стольник Федір Протасьєв встиг неабияк прислужитися справі приниження гетьманської влади. Принаймні, гетьман Скоропадський неодноразово скаржився в Москву і Петербург, що стольник свідомо дестабілізує ситуацію Гетьманаті, провокує напруження між старшиною та рядовим козацтвом і поспільством. Скоропадський стверджував, що скаржники з України, які набридають монарху своїми чолобиттями, чинять це здебільшого «з наущення Федора Протасьєва», котрий, «мішаючи порядки, многих винних заступає для взятков и прихотей своїх, як о том полинним суть документа, и побуждает их упрямится и масстат Вашего Величества напрасно турбувати, иская под. тем свои прибили, а не государственного интересу»¹¹⁷.

Свідоме приниження російською владою статусу козацького регіментаря спричинило суттєве падіння авторитету гетьманської влади. Особливо очевидно виглядало безсилля гетьмана у стосунках з козацькими старшинами, призначеними іменними указами царя чи Сенату. Найбільш резонансною в цьому контексті стала діяльність новгород-сіверського сотника Федора Лісовського, який попри численні звинувачення в різноманітних зловживаннях владою, а також кримінальних злочинах і переступах норм церковної етики й моралі, до самої смерті гетьмана зберігав за собою сотницький уряд у Новгород-Сіверському, а до кримінальної відповідальності був притягнутий лише церковною вла-

дою¹¹⁸. Не менш переконливою ілюстрацією всездозволеності в Україні «клієнтів» царської особи чи впливових царських сановників стала справа новомлинського сотника Григорія Шишкевича, котрий привселюдно обзивав гетьмана Скоропадського «скурвиним сином» та лайливими словами характеризував кадрову політику ясновельможного¹¹⁹.

Принципову нову владну ситуацію в Гетьманаті творила ініціатива Петра I щодо запровадженні нової владної структури Малоросійської колегії. Завдячуючи сприятливим внутрішнім обставинам, зокрема смерті влітку 1722 р. гетьмана Івана Скоропадського, остання вже на середину 1723 р. фактично повністю узурупувала всю повноту влади в Гетьманаті.

Намагаючись якомога органічніше вписались у владну модель Гетьманату та компенсували якимось чином не легітимність власного заснування, Малоросійська колегія активно приміряла на себе образ захисника пригнобленого козацькою старшиною рядового козацтва і поспільства. Так, прагнучи включити Гетьманат у загальноімперську структуру владних відносин і не маючи правових підстав порушити українську автономію, захищену царськими грамотами попередників Петра I на російському троні й підтвержену ним особисто, монарх активно педалює тему удосконалення влади та забезпечення новою владою інтересів соціальних низів. Й уже в першому документальному свідченні намірів царя заснувати Малоросійську колегію — в адресованій сенаторам власноручній записці — Петро I, віддаючи розпорядження підготувати відповідний указ, наказував акцентувати увагу на наступному:

«Понеже многие жалобы до нас доходят от малороссийского народа о налогах и не порядках (выписать несколько важных имен), которые чинятся против договоров гетмана Богдана Хмельницкого, того ради определяем бригадира Степана Вельяминова и с ним 6 штап-офицеров...»¹²⁰.

В офіційному маніфесті з приводу заснування колегії прямо стверджувалось, що вона «учинена не для чого иного,

токмо для того, дабы малороссийский народ ни от кого как неправедными судами, так и от старшины налогами утесняем не был...»¹²¹.

Не менш активно ця тема розігрувалась і на етапі утвердження Малоросійської колегії при владі в Україні. І, як видно вже з першого донесення її президента Сенату від 14 серпня 1722 р., українське населення з ентузіазмом сприйняло можливість добитися справедливості в конфліктах, в яких фігурували представники козацької адміністрації, за допомоги російської сторони. Отож і заснування Малоросійської колегії місцевих люд «с радостію приемлет... многие из них приходят и подают на старшину и на протчих знатных людей в своих обидах челобитные...»¹²².

Показна активність російської владної структури в розгляді і задоволенні позивних заяв проти козацьких урядників (лише протягом першого місяця діяльності в Україні колегія надіслало Генеральної військової канцелярії десять указів про притягнення до судової відповідальності старшин і державців¹²³), безумовно, допомогла російській владі посісти невластиве їй чільне місце політичного Олімпу козацької автономії. Утім, надалі ця сфера діяльності владної структури Російської імперії сходить нанівець, цілком природно поступаючись іншим, значно важливішим для інтересів центральної влади завданням — наповнення державної казни, уніфікації діловодства, тіснішої економічної інтеграції тощо¹²⁴.

Відновлення урядом Петра II восени 1727 р. інституту гетьманства та обрання на регіментарство популярного серед козацького загалу Данила Апостола безперечно сприяло підняттю авторитету гетьманської влади в Україні. Утім, вже при реставрації гетьманства з компетенції гетьмана було забрано функції верховного командування українським військом через підпорядкування його російському командуванню, а також — право завідування фінансовою справою¹²⁵. Серйозні обмеження впроваджувались також і у сферу кадрової політики. Надалі ж політичний курс російської влади

був скерований на обмеження гетьманських прерогатив, а після смерті на початку 1734 р. Д. Апостола російська влада загалом відмовила українській стороні в проведенні нових гетьманських виборів, доручивши управління краєм Правлінню гетьманського уряду — спільний російсько-українській колегії, в якій виразно домінували представники російської влади.

5. Вищі козацькі урядники та центральні урядові установи

Важливим елементом механізму взаємодії гетьмана та козацького товариства й усього поспільства Гетьманату виступали члени гетьманського уряду — генеральні старшини. Передовсім саме вони виступали в ролі виконавців постанов і наказів гетьмана. Вони також були найближчими порадиниками регіментаря, утворюючи при ньому дорадчий орган — раду генеральної старшини¹²⁶, на яку покладалося завдання оперативного управління країною. Функції колегії генеральних старшин, як своєрідного дорадчого органу при гетьманові, закріплювалися традиціями Української козацької держави, а також фіксувалися в українсько-російських угодах другої половини XVII ст. та в Конституції 1710 р., де була, зокрема, й така норма: «если бы зась, опрочъ тых вышреченных, до Енеральной Рады назначеных терменов, притрафлялися якіе публичные sprawy, скорого управления, отпреставленія потребующе, tedy Ясневельможный Гетман моцен и волен будет, з обрадою Енеральной Старшины таковыя діла... управляти и отправовати»¹²⁷.

Значно зростало значення генеральної старшини в часи міжгетьманства. Зокрема, згідно свідчень Самовидця, гетьман Б. Хмельницький перед смертю, передаючи владу сину Юрію, віддав його в опіку генерального писаря І. Виговського, генерального обозного Т. Носача та генерального судді Г. Лесницького¹²⁸. Або ж, коли в березні 1672 р.

Д. Ігнатовича було скинуто з гетьманства, влада до виборів нового гетьмана також зосередилася в руках генерального обозного, двох суддів і писаря¹²⁹. По смерті гетьмана Івана Скоропадського (липень 1722 р.) у Глухові відразу ж відбулася нарада генеральних старшин (наказний гетьман Павло Полуботок, генеральний писар Семен Савич, генеральний суддя Іван Чарниш, генеральний осавул Яків Лизогуб і генеральний хорунжий Василь Жураковський), котрі й перебрати де-факто владу до своїх рук, одночасно порушуючи перед імператором клопотання про обрання нового гетьмана¹³⁰.

В ієрархічній драбині старшинських урядів найближче до гетьмана стояв генеральний обозний. Уряд військового обозного був відомим на Запорозжжі уже з початку XVII ст. З початком визвольних змагань козацтва середини XVII ст. та становлення Української козацької держави і аж до поразки виступу гетьмана Івана Мазепи 1708–1709 рр. інститут генерального обозного є обов'язковою і доволі важливою ланкою державного і військового управління Гетьманату. На уряд, який увінчував службову ієрархію Війська Запорозького, як правило, обирали найбільш авторитетних і досвідчених командирів¹³¹. Функціональні обов'язки генерального обозного насамперед полягали в керуванні Генеральною військовою артилерією. Обозний мав не лише командувати артилерією під час бойових дій, а й організовувати її матеріальне забезпечення («дабы он для деланія пороха в потребных материалах всемерное имел старательство»¹³²), підбирати і представляти для затвердження гетьмана та генеральної старшини штат Генеральної військової артилерії — осавула, хорунжого, писаря, пушкаря, гармашів та ін. На генерального обозного було покладено й таку важливу функцію як ведення реєстру козацького війська¹³³. Крім прямих функціональних обов'язків, генеральний обозний виступає інколи як наказний гетьман начальником окремих козацьких формувань та заступає гетьмана під час його відсутності в Україні. Надзвичайно

важливу роль відігравали генеральні обозні під час проведення Генеральних рад. Саме обозний виступав розпорядником при проведенні таких зібрань, і саме він на виборчих радах подавав новообраному гетьману знак його влади — булаву¹³⁴.

Як генеральний обозний у військових справах, приблизно таку ж роль у цивільних справах відігравав генеральний писар. Адже саме він за своїми обов'язками стояв найближче до гетьмана і був найбільш посвячений у справи поточної внутрішньої та зовнішньої політики. Військовим клейнодом генерального писаря була державна печатка, без «притеснення (якої) листи жадние», згідно положень Жердівських статей 1659 р., не мали офіційної сили¹³⁵. За своїм положенням генеральний писар найближче з-поміж інших старшин стояв до керівництва зовнішньої політикою Української держави. Особливо великий вплив на напрями зовнішньополітичної діяльності держави мав генеральний писар гетьмана Б. Хмельницького Іван Виговський. Згідно свідчень сучасників, Виговський «абсолютно всім рядить, не доповідаючи, відправляє послів»¹³⁶. Винятковий особистий вплив Виговського на гетьмана (восени 1651 р. польський посол повідомляв у Варшаву, що «Виговський опанував серце і розум Хмельницького і керує ним, як батько сином»¹³⁷) сприяв тому, що уряд генерального писаря набув надзвичайної ваги й іноземні спостерігачі завжди називали «українського канцлера» як другу, після гетьмана, за силою впливу особу Війська Запорозького. Щоправда, після смерті Хмельницького такий порядок не втримався і генеральний писар став нарівні з іншими генеральними старшинами.

Задовго до революції середини XVII ст. у Війську Запорозькому існував і уряд військового судді. В Українській козацькій державі, як правило, було двоє генеральних суддів. Прямим обов'язком суддів був розгляд і винесення вироку по цивільним справам. Для вирішення карних справ скликалася суддівська колегія — Генеральний військовий суд, в якому

головував гетьман або один з генеральних суддів. Як і для решти генеральних старшин, діяльність генеральних суддів не обмежувалася виконанням лише їх прямих функціональних обов'язків. Часто-густо генеральні судді виконували різноманітні доручення гетьмана. Так, досить часто суддів виряджали на чолі посольств до чужих країн. Хоч діяльність військового характеру була досить далекою від функцій генеральних суддів, проте вони все ж брали в ній активну участь.

Про уряд генерального підскарб'я перші звістки доходять з часів гетьманування Б. Хмельницького, але постійно діючим він став лише в 1728 р. Коло функціональних обов'язків генерального підскарб'я включали в себе питання, пов'язані з обкладанням і збиранням податків, організацією зберігання натуральних зборів. Генеральний підскарб'ій визначав дозорців по полках, встановлював терміни сплати податків, контролював їх надходження до Генерального військового скарбу. Зважаючи на те, що найбільш прибутковими були збори з млинів, генеральний підскарб'ій саме цьому промислу приділяв найбільшу увагу. В його прерогативи входило право видачі дозволу на побудову нових млинів, контролю за дотриманням правил їхнього користування.

Охарактеризовані вище інститути генеральних старшин, а саме: генеральних обозного, писаря, судді, а в пізніших часах і підскарб'я, дослідники зараховують до складу «вищої» групи гетьманського уряду. Відповідно до складу «нижчої» генеральної старшини входили генеральні осавули, хорунжий та бунчужний.

На відміну від першої групи генеральної старшини, бунчужний і хорунжий мали надзвичайно вузьке коло чітко виражених функціональних обов'язків. Так, з формального боку функції генерального хорунжого полягали в охороні військової короги (стягу), а бунчужного — гетьманського бунчука, що в урочисті моменти виносилися перед козацьким військом. Уряди генеральних бунчужного та хорунжого

з'явилися в середині XVII ст. і тривалий час існували як посади двірські, а не військові. Але згодом, навіть після того, як вони закріпилися серед урядів генеральних, особи, що їх обіймали, й надалі були зобов'язані «находиться при гетмані перемено для порученія им случающихся діл и приказов. как сія должность. точного преписанія не імєит»¹³⁸.

Лише уряд осавула, яких завжди у Війську Запорозькому було двоє, існував на Запорожжі з кінця XVI — початку XVII ст. З початком революції генеральні осавули входять до складу генеральної старшини, і так само, як і генеральний обозний, найбільш тісно пов'язуються з військовими справами. Набагато частіше, ніж інша генеральна старшина, осавули призначаються командирами окремих частин козацького війська. Під час військових походів, в яких генеральний осавул не виступав як наказний гетьман, на нього покладались завдання організації караульної служби. В мирний час генеральний осавул частіше інших генеральних старшин виконує різного роду поліцейські функції, проводить судові розслідування та приведення до виконання вироків Генерального військового суду. Активно залучалися генеральні осавули й до виконання дипломатичних місій. Досить політичною була їх роль під час проведення генеральних рад, на яких вони виступали у якості розпорядників¹³⁹.

Близькими до функцій генерального осавула були обов'язки генерального бунчужного і генерального хорунжого. Як і осавулам, їм також нерідко доручають командувати окремими військовими командами та підрозділами, проводити судові розслідування, засідати у Генеральному військовому суді, бути присутніми при виконанні судових вироків. Крім того, практикувалося і залучення генеральних бунчужних і хорунжих до виконання різноманітних дипломатичних доручень (хоч випадки виконання ними важливих дипломатичних завдань чи керування повноваженими посольствами до іноземних правителів — не були типовими).

Загальною для всього складу генеральної старшини була прерогатива спільної разом з гетьманом участі в управлінні країною. Нехтування думки генеральних старшин при вирішенні державних справ стало причиною усунення від влади гетьманів Д. Ігнатовича в 1672 р. та І. Самойловича в 1687 р. Зокрема, при скиненні Самойловича з гетьманства старшина закидала йому серед іншого й таке: «все один ділаєт, никого к думі не призывает»¹⁴⁰. Генеральній старшині належало також право доповідати гетьману про справи державної ваги. Творці Конституції 1710 р. намагалися закріпити цю функцію, як виняткову прерогативу генеральних старшин: саме вони «всякіє справи войсковые, якіє до чієго чину и повинности будут належати, міют ясневельможну гетману доносити и деклярации отбирати, а не слуги приватныи домовыи, которых до жадных справ докладов и діл войсковых не отпраовати»¹⁴¹.

Генеральній старшині належало й право законодавчої ініціативи. Промовистою ілюстрацією цього може служити хоч би клопотання старшини щодо необхідності заборони на вільний перехід підданих, подане на адресу гетьмана К. Розумовського у 1752 р.¹⁴²

Протягом другої половини XVII — початку XVIII ст. існувало три способи сходження на старшинські уряди, а саме: через обрання на генеральній або старшинській раді та гетьманське призначення. З формального боку, у відповідності з традиціями Січі, під час нових гетьманських виборів весь склад генеральної старшини йшов у відставку. Однак, як свідчить історичний матеріал, як правило, більшість генеральних старшин зберігали за собою свої посади. Владу втрачали лише ті з них, хто скомпрометував себе в очах російських властей, або надто тісно був пов'язаний з попереднім, уже скинутим з гетьманства, правителем¹⁴³. З посиленням ролі і значення старшинської верстви в управлінні країною прерогатива призначення на генеральні уряди переходила до старшинської ради. В даному випадку можливі

були два варіанти: затвердження старшинською радою кандидатури, призначеної гетьманом, або ж вибори старшинським зібранням¹⁴⁴.

Наступ російського абсолютизму на автономні права Гетьманату у XVIII ст. призвів до того, що після 1709 р. гетьман мав право призначати на генеральні посади лише спільно зі старшиною, і то лише отримавши на це попередній дозвіл царського уряду. До виконання своїх обов'язків новообраний генеральний старшина приступав після затвердження результатів виборів царем¹⁴⁵. Царський указ від 28 березня 1721 р. узаконював положення, за яким гетьман спільно з генеральною старшиною та полковниками обирали лише двох претендентів на вакантні генеральні уряди, з числа яких центральний уряд і здійснював призначення¹⁴⁶.

Необхідною умовою для того, аби мати право претендувати на генеральний уряд, було лише те, щоб претендент був православний і не іноземець. Дане положення вперше зафіксували Переяславські статті 1659 р. і згодом воно неодноразово підтверджувалося вже указами російської влади (хоч, як уже відзначалося вище, з 1728 р. одним з генеральних підскарбіїв обов'язково мав бути російський офіцер)¹⁴⁷.

На відміну від державної практики Речі Посполитої, в політичному житті Гетьманату джерела майже не зафіксують випадків, коли одна й та сама особа посідала одночасно декілька генеральних урядів (винятки становлять лише згадки про тимчасове виконання генеральними старшинами, як правило, осавулами, полковницьких обов'язків, за умови раптової смерті чи скинення з урядів когось із полковників).

Центральними органами виконавчої влади Гетьманщини виступали Генеральна військова канцелярія та Генеральна скарбова канцелярія. Генеральна військова канцелярія протягом усього часу існування Української держави служила інструментом реалізації постанов Генеральних і старшинських рад, законодавчих ініціатив гетьмана. У канцелярії

розглядалися найважливіші справи адміністративного та військового характеру — звіти і листування полкової і сотенної старшини, справи міст, прохання і скарги окремих людей, дипломатичне листування, виготовлялися гетьманські універсали, мобілізаційні накази, майнові пожалування, ордери на податкові пільги тощо. Із 1720-х рр. Генеральна військова канцелярія, крім ведення діловодства, набула значення адміністративного колегіального органу виконавчої влади, в межах якого гетьман і генеральна старшина реалізовували свої владні повноваження. Цьому сприяли укази уряду Петра I 1720 і 1721 рр. «Про запровадження в Малоросії військової канцелярії», а також адміністративна реформа Малоросійської колегії, проведена в 1722–1723 рр.¹⁴⁸

Важливе місце в структурі виконавчої влади належало Генеральній скарбовій канцелярії — вищому органу фінансового управління в Гетьманщині. Запроваджена в 1720-х рр. Генеральна скарбова канцелярія організовувала збір податків, їх збереження та реалізацію видаткових статей. Діяльністю канцелярії керували генеральні підскарбії. Функції контролюючого органу у сфері фіскальної політики виконувала окрема Лічильна комісія.

6. Судові установи та судочинство

Судова влада Гетьманату була нерозривно пов'язана зі структурою адміністративної влади козацької автономії і включала в себе такі ланки: сільський і міський, сотенний, полковий і Генеральний військовий суд.

Розмежування адміністративної та судової влади було вкрай незначним — на всіх щаблях судової системи провідні позиції посідали представники відповідного рівня старшинської адміністрації.

Найвищим судовим органом Гетьманату був Генеральний військовий суд. До його складу, крім генеральних суддів, входив гетьман, який виступав верховним суддею і, за

звичай, головував на засіданнях Генерального військового суду, а також генеральні старшини. В ході судової реформи 1722 р. наказний гетьман Павло Полуботок ввів до складу Генерального суду асесорів. Асесорів призначали на період судової сесії по черзі з числа бунчукових товаришів, рідше сотників, для того, аби у відсутність генерального судді вони приймали судові позови і готували їх до розгляду¹⁴⁹.

До кінця 1720-х рр. функції Генерального військового суду і Генеральної військової канцелярії у сфері судочинства не були чітко розмежовані і нерідко дублювалися. І лише з часів гетьмана Данила Апостола Генеральний військовий суд виступає самостійною установою.

На рівні полкового суду засідання очолював переважно полковий суддя, але коли мова йшла про якусь важливу справу, то головував переважно місцевий полковник чи місцевий наказний полковник. Членами ж суду виступали полкові старшини, городовий отаман, представники міського самоврядування, значні військові товариші. На рівні сотенного суду справи розглядалися колегією у складі сотника, городового отамана, осавула, писаря, хорунжого, а також вйта та «персон зацних» (останні переважно були відставними старшинами чи просто заможними і впливовими серед товариства¹⁵⁰).

Практикувалося також відрядження гетьманом когось із генеральних старшин чи бунчукових товаришів для участі в судовому дійстві полкового рівня чи, відповідно, відрядження полковником когось із полкових старшин чи значкових товаришів до сотенних судів.

Найбільш демократичними були сільські суди, що спиралися у своїй діяльності винятково на норми звичаєвого права, були повністю позбавлені будь-якої формалізації й нерідко, як можна зробити висновок з універсалу наказного гетьмана Павла Полуботка з осені 1722 р., відбувалися «в шинкових дворах при пиятиці»¹⁵¹. Вони розглядали нетяжкі злочини й

часто-густо завершувалися досягненням полюбовного примирення сторін.

Як уже справедливо спостерегли дослідники, найбільш затребуваним у процесі судочинства Гетьманату був полковий суд і саме на його засіданнях розглядалось найбільше судових справ¹⁵². Причому, як правило, у полках практикувалися спільні засідання полкових козацьких і міських урядів: «на вряде нашем як войсковом, так и меском»¹⁵³.

Діяльність судів Гетьманату ґрунтувалася переважно на нормах Литовських статутів (найчастіше згадувалися норми Статуту 1588 р.¹⁵⁴) та правних кодексів німецького походження — так званих «Порядку права магдебурзького» і «Саксону». Вкрай важливими були й норми звичасвого права. Дія законів Російської держави в судах Гетьманату до початку XVIII ст. не простежується зовсім. Згодом чинилися спроби їхньої поступової імплементації в справах, що торкалися сфери злочинів проти царя, державної зради, богохульства. Енергійну спробу поширити на судочинство Гетьманату російські правні кодекси і норми організації судочинства було вчинено урядом Петра I в 1723 р. шляхом надання в Україні правової чинності імператорському іменному указу «О суде по новоученной форме». Утім, досягти поважних результатів в цій царині не вдалося і після закриття Малоросійської колегії в 1727 р. цей документ поволі вийшов із вжитку в судах Гетьманату¹⁵⁵.

Аналіз судових справ, що перебували на розгляді в судових установах Гетьманату, дає підстави стверджувати, що в судочинстві козацької автономії вельми помітною є тенденція до пом'якшення правних артикулів, запозичених у Речі Посполитій чи перейнятих через неї з німецьких земель. Отож, поблажливість як ознака правової свідомості козацьких суддів була досить характерною для судочинства Гетьманату. Так, наприклад, як відвертий відхід від доволі жорстких форм покарання винних, що були прописані Литов-

ськими статутами і нормами німецьких правових кодексів, варто сприймати судову постанову щодо покарання кобеляцького жителя Олексія, «зятя Бражникового», звинуваченого в співучасті у фальшування грошей. Олексій був спійманий місцевим шинкарем Василем при спробі розплатитися з ним сімома «золотими чехами мідними», які він брав у «миндзаров циган». Згідно норм Литовського статуту, фальшивомонетники, вина яких була доведена, підлягали смертній карі через спалення. Натомість за присудом, винесеним на початку жовтня 1684 р. Полтавським судом, за цей тяжкий проступок з Олексія було «взято вину кухву горілки простою, троє коней з возом, жупан новий до двору полковничого»¹⁵⁶.

Так само доволі м'який присуд було винесено Полтавським судом і по справі прилуцького купця — єврея Іцика, котрий на ярмарку в Полтаві «от суботы до понеделка з многими особами духовними и свіцкими диспутуючись значне хулил віру нашу християнскую», а по тому, напросившись на постій до господи полтавського обивателя Трохима (аби разом і перегнати горілку), був впійманий при спробі згвалтування дружини господаря. Розглянувши справу, що містила в собі подвійний злочин, Полтавський суд тим не менше виніс доволі м'який вирок: «за тоє проступство взяти в того жида коня з возом и кухву з горілкою до двора полковничого»¹⁵⁷.

Аналізуючи судові справи, в яких присутні згадки про стягнення «вини», утверджується у думці стосовно того, що в досліджуваний час і на означеній території цей вид покарання жодним чином не асоціювався з ідеєю відшкодування збитків потерпілій стороні. У переважній частині справ увага акцентується на тому факті, що стягнення «вини» супроводжується відшкодуванням завданих злочинцем постраждалій стороні збитків. Так, за крадіжку «железа» у вересні 1694 р. суд постановив «нагородити шкоду» постраждалому «при заплаченю вини панской»¹⁵⁸.

В процесі пом'якшення покарання винного важливими були дві обставини. Насамперед не важко помітити матеріальне зацікавлення суддів (а ними, як уже відзначалося раніше, виступають переважно козацькі старшини) в тому, аби важкі вироки, скажімо страти чи тривале ув'язнення, замінити значно м'якшими формами покарання, отримавши при цьому від засуджених значні грошові чи матеріальні штрафи або ж примусивши їх до тривалих відробітків на свою користь.

Стягнення «вини» судовими установами Гетьманату в другій половині XVII ст. могло подаватись не лише як самостійна форма покарання, а й як спосіб заміщення накладених значно тяжчих покарань (у тому числі й смертельних езекуцій) певними грошовими чи майновими стягненнями. Причому, як можна зробити висновок з аналізу справ, що перебували на розгляді в Полтавському полковому суді, судді з готовністю йшли на заміну смертної кари чи тяжких тілесних пошкоджень грошовими штрафами. І лише залучення додаткових джерел зможе встановити причину цього явища: чи превалювали в діях суддів мотиви гуманності по відношенню до злочинців чи винуватців конфліктів, чи ж бо тут переслідувався власний майновий інтерес, оскільки стягнута «вина» йшла переважно на користь полковника, рідше членів суду, Військового скарбу, гетьмана. Так само — лише гіпотетично — можна стверджувати й про наявність до певної міри вже генетично закладеного прагнення самоврядних інститутів Гетьманату виконувати не стільки караючі пенітенціарні функції, скільки сприяти нормальному функціонуванню саморегулюючих механізмів унормування суспільного життя громади, унеможливити множення в ньому проявів злочинних дій чи девіацій¹⁵⁹.

Клопотання щодо перегляду судового рішення, як правило, порушували родичі чи приятелі постраждалого, які слізно просили суд про заміну суворого судового вироку сплатою «вини» («просили всі кривные его об змиловане»¹⁶⁰).

Інколи у ролі прохача виступає і постраждалий — «сторона акторская». Зустрічаються також і випадки, коли суд сам ініціює такі дій, звертаючи увагу чи то на «молодост літ», чи то «в подейшлих літах старость», «респектуючи на его старость», чи то якісь інші пом'якшуючі обставини.

Прикладом останнього може слугувати справа, що розглядалась у 1683 р. Полтавським судом у складі полкового судді Костя Кублицького, городового отамана Андрія Нащинського, «на місці пана полковника» Тимоша Гаєцького, вйта Мини Павловича та бурмистра Петра Гордійовича щодо спроби згвалтування («хотіл поповнити гріх содомський»), вчиненої супрунівським шинкарем Василем Собком. Розглянувши справу суд засудив винного до «смертельного караня». Строгість покарання серед іншого обумовлювалась й тією обставиною, що злочинець перед тим уже двічі попадався на злочинах проти моральності. Так, із матеріалів судової справи видно, що перед тим, у роки полковництва Прокопа Левенця (тобто або в 1674–1675, або 1677–1678 рр.), згаданий Василь Собко, був «на том же чожоложстві был зловлений» та платив «вину пану Левенцу и врядуви мескому значно». Трохи згодом, уже в роки правління полковника Леонтія Черняка (тобто вже у 1680-і рр.), Василя Собка було спіймано на скотоложстві — «на Богомерзкое деле з быдлиною, а іміно з шкапою». Цього разу злочинець сплатив «врядуви міському вину належную», а з полковником Черняком розплатився тією самою кобилою, яка фігурувала у цій непривабливій судовій справі¹⁶¹. Тим не менше, під час оголошення злочинцеві вироку судді згледілись «на его в подейшлих літах старость» та замінили смертний вирок на сплату «вини належной панской»¹⁶².

Аналогічні прояви ліберальності судових постанов спостерегаємо й у випадку з розглядом справи жителя села Спасівці Костика (жовтень 1684 р.). Дослідивши справу обвинуваченого, котрий «не толко сам а ж из потомками своїми килканадцят літ бавился злодійством», а тепер знову був

упійманий на скоєнні злочину, суду виніс вирок: «его Костіку смертельно зкарати». Утім, відразу ж після оприлюднення свого рішення, «респектуючи на его старость и на плачливые кривных оного прозбы даровали миненому Костіку горло вязенем и виною панскою скарать казалисмо»¹⁶³.

Коли в 1684 р. надійшов позов щодо згвалтування новосанжарівським козаком Іваном Божком челядниці Мар'ї Луциковни, Полтавський полковий суд наказав «того содомчика Ивана Божка до вязеня дати», а після вивчення доказів («лиця») та розгляду справи засудив злочинця до смертної кари: «міет на горлі скаран зтятьем шыи». Щоправда, заступництво громади та слізні прохання самого злочинця звільнили його від такого присуду, натомість він мав «нагородити слушне Мар'ю за збавенье панянства ей» за таким реєстром: «корова една, якую сама сподобает; овец пятеро; куртка шинтуховая, барашками подшिताя; лождник и подушка, плахта една, сорочок жіночих три, намоток дві, чоботи чирвоныи; пояс штуковый; хліба на Божковых нивах сама собі нажнет»¹⁶⁴.

В контексті цієї справи не можна оминати увагою й активну роль місцевих громад у справі пом'якшення судових присудів. Заміна за клопотанням громади смертного покарання Божка сплатою штрафів була далеко не поодиноким в судовій практиці Гетьманату. Зокрема, В.А. Дядиченко наводить ще більш резонансний випадок: у 1701 р. Прилуцький полковий суд засудив селянина Івана Горкушенка за вбивство городищанського осавула М. Ластовецького, коли той намагався силоміць вигнати підсудного на панщину, до смертної кари через четвертування. Тим не менше, заступництво місцевого люду, що у великій кількості зібрався на ярмарок, змусив суддів «оного забойцу» помилювати¹⁶⁵. Або ж роком пізніше той же Прилуцький суд, засудивши за перелюб, обтяжений родинним зв'язком, злочинців до вигнання їх катом з міста, згодом пом'якшив свій вирок, замінивши його на декілька тижнів ув'язнення. Мотивом же для такого

пом'якшення було те, що «до його милости добродія пана полковника всего народу прозба внеслася»¹⁶⁶.

Загалом складається враження, що йшлося більшою мірою не про те, аби за будь-яку ціну добитися невідворотності покарання для злочинця, а радше створити відповідну систему соціальної комунікації, яка б унеможлиблювала повторення в майбутньому подібних злочинів.

7. Козацька влада місцевого рівня: інститути та урядники в полках

Адміністративний поділ Української козацько-гетьманської держави дублював іррегулярну структуру козацького війська: територіальні одиниці — полки, сотні, курені — відповідали ієрархії відповідних бойових підрозділів, забезпечуючи в цей спосіб максимально швидко мобілізацію козацького стану та злагодженість його бойових дій.

Політико-адміністративна система Війська Запорозького не була козацьким новотвором, оскільки територіальний поділ середньовічного суспільства, як правило, скрізь відштовхувався від потреб оперативної мобілізації збройного люду. Зокрема мобілізаційний принцип використовувався і при організації повітово-воєводської структури Великого князівства Литовського та Корони Польської¹⁶⁷. Новаційний же підхід уряду Богдана Хмельницького при закладенні нової адміністративної структури українських земель полягав у тому, що козацькі полки і сотні мали значно менші території, ніж воєводства і повіти Речі Посполитої, а тому й адміністративним органам було легше ними управляти. Перевага нової адміністративної мережі проявилася в тому, що накази з Чигирини швидко доходили до місцевих урядників¹⁶⁸.

При становленні полково-сотенного устрою Української козацької держави було використано досвід функціонування реєстрових козацьких полків, формування яких розпочалося ще на початку XVII ст., а на переломі 1625–1626 рр., під час

складання гетьманом Михайлом Дорошенком козацького реєстру було зафіксовано існування шести військово-територіальних одиниць з центрами в Чигирині, Білій Церкві, Переяславі, Корсуні, Каневі та Черкасах. Трохи згодом, у першій половині 30-х рр. XVII ст., відбувається становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського і Яблунівського полків¹⁶⁹. Відтак, до певної міри можна погодитись з думкою тих дослідників, котрі наголошують на генетичному зв'язку нового полково-сотенного устрою зі своїм попередником, що існував у структурі Речі Посполитої, а саме: старостинським поділом. Відповідно Чигиринський полк постав на місці Чигиринського староства, Білоцерківський — на місці однойменного Білоцерківського і т.д.¹⁷⁰ З початком Української революції середини XVII ст. процеси розбудови полково-сотенного устрою суттєво інтенсифікуються і виходять далеко за межі традиційно «козацьких» районів. Уже впродовж літа 1648 р. створюються полки на Лівобережній Україні, Київщині, Чернігівщині та Брацлавщині, а восени — у північній частині Правобережжя (Київське воеводство), південно-східній Волині, східній і центральній частині Подільського воеводства, на півдні Галицької землі Руського воеводства¹⁷¹. На середину 1649 р. загальна кількість полків складала більш ніж двадцять військових одиниць, що опиралися на відповідні територіально-адміністративні округи.

Згідно умов Зборівського договору 1649 р., Українська козацька держава втратила територію Барського, Зв'ягельського, Любартівського, Миропільського, Остропільського та Могилевського полків. Козацьке військо у кількості 40-ти тисяч вояків відтепер мало базуватися на теренах шістнадцяти полків: Чигиринського, Білоцерківського, Уманського, Брацлавського, Кальницького, Київського, Переяславського, Кропивнянського, Миргородського, Полтавського, Прилуцького, Ніжинського та Чернігівського¹⁷². Окремі козацькі полки як певні територіально-адміністративні округи та військові одиниці, наприклад Борзненський та Овруцький, було пере-

формовано у відповідні сотні Чернігівського та Київського полків.

З плином часу адміністративно-військова структура зазнавала певних змін — одні полки існували дуже короткий час, інші — то зникали, то знову з'являлись. Зокрема, було організовано Паволоцький полк, з Ніжинського полку виділився Стародубський, а у прикордонних смугах Гетьманату постали Турово-Пінський, Подільський (Могилевський чи Придністрянський), Волинський та Білоруський полки. Загалом у перші десятиліття існування Гетьманату кількість полків коливалась у доволі широких межах: від 20-ти полків, за інформацією одних джерел, до — 35-ти, згідно з іншими (називались також показники і в 30, 27, 22 тощо)¹⁷³.

За своєю територією та кількістю козаків і посполитого населення, що мешкало на ній, полки були неоднорідними. Старі полки — Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський та Білоцерківський — займали простір у 2–3 тис. кв. км. Полки, що постали в роки революції, були значно більшими. Так, наприклад, Київський полк займав площу 20 тис. кв. км, а Ніжинський — аж понад 30 тис. кв. км. Утім, у наступні роки та десятиліття межі полків зазнавали неодноразових змін, викликаних як розвитком міжнародних процесів, так і — що особливо цікаво в контексті дослідження взаємин влади і суспільства — проявами політичної боротьби всередині Гетьманату. З розряду перших вплив мали російсько-польські та польсько-турецькі договори, що встановлювали сфери впливу їх суб'єктів на українських землях. Прикладами впливу внутрішньополітичної боротьби на зміну територіальних меж полків можуть слугувати дії гетьмана Івана Виговського, котрий у 1658 р. як покарання полтавській старшині за антигетьманський заколот, а водночас і як засіб послаблення впливу полтавців на політичне життя в державі, передав цілий ряд полтавських сотень до складу інших сусідніх полків (досягти реваншу полтавчанам пощастило лише на початку 70-х рр., коли до полку було

прилучено ряд сотень, що перебували під владою чи сильним впливом чигиринського гетьмана П. Дорошенка, і від того часу Полтавський полк, у складі якого відтепер нараховується 17 сотень, стає одним з найбільших на Лівобережжі). У другій половині 1663 р. практику І. Виговського щодо послаблення впливів своїх опонентів через проведення адміністративної реформи наслідуює лівобережний гетьман Іван Брюховецький, котрий через поділ Ніжинського полку на три — Ніжинський, Стародубський і Сосницький (Глухівський) — суттєво послаблює вплив тамтешньої старшини, котра перед тим активно підтримувала опонентів Брюховецького — полковника Василя Золотаренка і гетьмана Якіма Сомка.

Доволі красномовними ілюстраціями нестабільності полково-сотенних структур Гетьманату, особливо в третій чверті XVII ст., можуть слугувати приклади численних переоблаштувань, що випали на долю Гадяцького полку. Одну з його частин при складанні Реєстру 1649 р. було переформовано на сотню у складі Полтавського полку, а на базі іншої — значно більшої — створено Гадяцький ключ, що виділявся на ранг гетьманові. У 1661 р. ключ було ліквідовано і замість нього утворено Зінківський полк у складі дванадцяти сотень: Гадяцької, Веприцької, Грунської, Котелевської, Куземинської, Бірківської, Лютенської, Рашківської, Комишнлянської, Ковалівської, Зіньківської й Опішнлянської. Щоправда, спроби козацтва відновити полково-сотенну структуру з центром у Гадячі чи Зінькові мали місце ще раніше, з кінця 50-х рр., коли у документах зустрічаються згадки про полковників гадяцького та зіньківського Павла Апостола і Севастьяна Іванова, котрі перебувають під булавою опозиційного до І. Виговського самопроголошеного гетьмана І. Безпалого¹⁷⁴. У ході проведеної гетьманом Іваном Самойловичем адміністративної реформи Зіньківський полк було ліквідовано, три його сотні (з центрами в Зінькові, Опішні та Ковалівці) передано до складу Полтавського полку, а на базі решти дев'яти — утворено Гадяцький полк. Зіньківська, Опіш-

нянська і Ковалівська сотні були повернуті полку вже гетьманом Іваном Мазепою в 1687 р. Щоправда, у 1720-х рр. Котелевська сотня перейшла до складу слобідського Охтирського полку, а Бірківська — ліквідована. Напередодні ж ліквідації полково-сотенного устрою Гадяцький полк налічував у своєму складі вісімнадцять сотень, оскільки, крім існуючих раніше, додалися ще дві сотні у Гадячі, Опішні і Зінькові, та по одній — Ковалівці і Комишині¹⁷⁵.

Більш драматичною видалася доля Кропивнянського полку, в якому за Реєстром 1649 р. нараховувалося чотирнадцять сотень (близько двох тисяч козаків-реєстровців). У ході першої громадянської війни 1657–1658 рр. полк зазнав значних руйнувань і гетьман І. Виговський розформував його, створивши натомість Лубенський полк. До його складу, крім чотирьох кропивнянських сотень, увійшли також сім сотень Миргородського полку та дві — Полтавського.

В останній чверті XVII — середині XVIII ст. на Лівобережжі існувало десять полків: Ніжинський, Чернігівський, Стародубський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський і Полтавський.

Як правило, адміністративними центрами полків були найбільші і найкраще укріплені міста і містечка полку, від назв яких і походила назва певної адміністративної і військової одиниці. Утім, у деяких випадках з різних за своєю природою причин полковники обирали самостійно чи з наказу гетьмана місцем свого резиденування й інші населенні пункти полку. Зокрема, полковий центр Київського полку знаходився то в Гоголеві, то в Острі, то в Козельці. Переяславський полковник Думитрашка резидував у Баришівці. Миргородський полковник Данило Апостол облюбував для організації центру свого полкового адміністрування містечко Сорочинці. Вирішальними мотивами у діях київських і переяславського полковників було небажання потрапляти під жорсткий контроль з боку російської військової адміністрації (воєвод), крім того у випадку з Києвом, вочевидь, брались до

уваги й загалом складність взаємин козаків з місцевим самоврядуванням. У випадку з полковником Апостолом, ймовірно, вирішальну роль відігравали мотиви господарської доцільності, оскільки саме Сорочинці були центром його розгалуженого господарства.

Ще більше випадків перенесення полкового центру з найбільшого населеного пункту до мало примітних містечок і сіл можна відстежити в роки громадянського протиборства третьої чверті XVII ст., коли джерела нерідко фіксують одночасне існування декількох полкових управлінських структур, розміщених у різних місцях і підпорядкованих різним гетьманам чи претендентам на це звання.

Території полків поділялись на сотні, кількість яких суттєво різнилася. Так, згідно Реєстру Війська Запорозького 1649 р. вона коливалася від восьми сотень у Чернігівському полку, до 23 у Білоцерківському та 22 — у Брацлавському. Як уже відзначалось вище, нерідкими були випадки передачі тієї чи іншої сотні чи групи сотенних одиниць з одного полку до іншого. Джерела також неодноразово фіксують ініціативи місцевих мешканців чи представників місцевих старшинських корпорацій щодо передачі того чи іншого населеного пункту або ж тієї чи іншої сотні зі складу одного полку до іншого. Причиною появи подібних прохань, як правило, ставали не прагнення до покращення способів владної комунікації, а наявність гострого конфлікту з полковими старшинами. Доволі промовистою у цьому сенсі є конфліктна справа, що мала місце наприкінці 1740 р. в Миргородському полку, де впродовж багатьох років місцевий полковник Василь Капніст не допускав до влади в Цибулевській сотні Давида Звенигородського. Останній же, намагаючись позбутися переслідувань з боку Капніста, ініціював подачу колективної чолобитної щодо переведення сотні з підпорядкування миргородського полковника полковнику лубенському або ж взагалі встановлення над Цибулевською сотнею прямого управління гетьманського уряду¹⁷⁶.

Доволі нерівномірно виглядають полки і сотні й щодо кількості козаків і посполитих, що їх населяли. Так, якщо до компуту Чернігівського полку було записано 997 козаків, а Ніжинського — 991, то Корсунський полк об'єднував у своїх лавах 3 тис. 472 реєстровці, а Чигиринський — 3 тис. 222. Або ж, коли Роменська і Лохвицька сотні Миргородського полку чи Стародубова сотня Канівського полку налічують триста і більше козаків-реєстровців, а сотня Гладченка в тому ж таки Миргородському полку майже чотириста вояків (382 особи), то Ситницька сотня Корсунського полку — лише 48, Микитина сотня Черкаського полку — 50, полкова сотня Київського полку — взагалі 8¹⁷⁷.

За часи громадянських війн й іноземних вторгнень 50–60-х рр. XVII ст. кількість сотень значно скоротилась на теренах Правобережного Гетьманату і дещо стала меншою на Лівобережжі. Так, згідно інформації 1672 р., тобто часу остаточної стабілізації на землях Лівобережного Гетьманату, тут нараховувалося 117 сотень, у той час як Реєстром Війська Запорозького 1649 р. на Лівобережжі зафіксовано існування 124. Але вже на кінець XVII — початок XVIII ст. кількість сотень на Лівобережжі суттєво зросла — аж до 163 одиниць¹⁷⁸. Причиною чому став не лише природний приріст населення, а й переселення чималої кількості правобережного козацтва на лівий берег Дніпра після падіння Петра Дорошенка та остаточної ліквідації Правобережного Гетьманату.

Зростання чисельності козацького товариства у XVIII ст. породило практику поділу певних сотень (переважно тих, що знаходились у полкових центрах, але не лише їх) на декілька окремих. Користь від такого реформування полягала не лише в поліпшенні керованості менших за чисельністю одиниць, а й у суттєвому збільшенні старшинських вакансій, яких так гостро потребувала старшинська верства. Адже на кінець XVII — початок XVIII ст. спостерігається виокремлення останньої від решти козацького загалу, усвідомлення себе окремою соціальною групою, належність до якої переходить

у спадок. Відтак стрімко зростає чисельність претендентів на провідне місце в соціальній ієрархії. Запровадження інституту бунчукових і значкових товаришів вирішувало проблему лише частково. В історіографії навіть існує думка стосовно того, що на початку 1740-х рр. існували артикульовані О. Безбородьком плани поділу всіх сотень Гетьманату, що вдвічі збільшило б кількість сотенних урядів¹⁷⁹.

Адміністративні центри сотень знаходились у містах і містечках, іноді у великих селах. Визначальним при формуванні козацької сотні був не територіальний принцип, а людський фактор — кількість записаних до компуту на певній території козаків. Певну роль відігравали, вочевидь, і мотиви соціального престижу та політичної ваги представників тієї чи іншої козацької групи. Отож, у великих козацьких центрах, переважно полкових містечках, розташовувалася не одна, а дві–три і навіть більше сотень. Кількість сотень не була сталою. Зокрема за Реєстром 1649 р. у Ніжині було п'ять міських і одна полкова сотні¹⁸⁰, кількість яких згодом (після 1663 р.) зменшилась до трьох. У Переяславі за Зборівським реєстром нараховувалось аж шість сотень, до складу яких входило 1249 товаришів, а вже Перепис 1666 р. зафіксував в наявності лише 274 товаришів, які склали лише одну сотню¹⁸¹. На момент формування Полтавського полку в 1649 р. нараховувалось три міських сотні, вже через десять років (після придушення гетьманом Іваном Виговським повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря навесні 1658 р.) — залишилась одна, і лише з початком XVIII ст. кількість сотень збільшилась до двох одиниць.

Очільником військової й адміністративної влади на території полку і водночас виконавцем доручень гетьмана, а також — формально — генеральних і старшинських рад виступав полковник. Чому формально? Хоч би тому, що в багатьох випадках саме полковник, а не генеральний старшина (особливо, якщо мова не йде про генеральних обозного, суддю чи писаря) мали більший владний вплив у Гетьманаті.

Зважаючи на відносно високий рівень децентралізації влади в Гетьманаті, роль і місце інституту в політичній системі країни була досить таки поважною. Особливо значення полковничої влади зростало в часи послаблення ролі гетьманського проводу — в силу різних обставин: як іманентних, так і привнесених ззовні.

Функціональні обов'язки полковника, як можна зробити висновок з окремих настановних документів, що збереглись донині¹⁸², частково окреслювались в універсалах гетьманів, виданих на підтвердження легітимності полковницької елекції чи призначення на полковництво, а також регулювались нормами звичаєвих практик. Найбільш рання гетьманська інструкція, відома на сьогодні дослідникам, міститься в універсалі Б. Хмельницького, виданому 1 серпня 1650 р. у зв'язку з призначенням на полковництво ніжинське бужинського сотника Лук'яна Сухині. У документі, що, як можна зробити встановити з його текстуального аналізу, мав на меті передовсім оповісти полчан про перемену влади, регіментар лише в загальних рисах окреслював повноваження новопризначеного старшини. Так, зокрема, Б. Хмельницький наказував: «абисте о том відаючи, оного всі за полковника свого міли і послушни єму били, так яко на тоє належить, котрий за тим от нас суполную владзу маєт тим полком справовати, непослушних карати і вольностей товариства нашого постерегти (вид. мною. — В.Г.)...»¹⁸³.

Крім того, у визначенні в універсалі повноважень полковника відверто вчувається тісна пов'язаність дій гетьманського уряду з поточним моментом — необхідністю реалізовувати умови Зборівського договору 1649 р. Адже діючий перед тим полковник ніжинський Прокоп Шумейко лише за день до призначення Сухині на полковництво був усунутий гетьманом від влади через відмову виконувати його накази, пов'язані з реалізацією зборовських постанов¹⁸⁴. А відтак цілком логічно виглядає наступна вимога універсалу: «...а

подданих панських не укривати, і аби тамо жадная своєволя не била...»¹⁸⁵.

Проте, якщо пояснення лапідарності універсалу від 1 серпня 1650 р. ще можна віднайти в екстраординарності ситуації, що призвела до його термінової видачі й своєрідної форми легітимізування влади ново поставленого старшини, то стосовно іншого універсалу Богдана Хмельницького, виданого на полковництво білоруське Івану Нечаю від 29 січня 1656 р., подібний аргумент навряд чи має право на існування. Адже цей розпорядчий документ став результатом продуманої і добре підготовленої акції гетьманського уряду¹⁸⁶. У ньому прерогативи полковника визначались доволі загально: «Тому пану Іванови Нечасви, полковникови нашому булорускому, позволяєм кожного з козаков, там зростаючих, добром миловати, а злом карати...»¹⁸⁷.

Але, як бачимо, попри продемонстровану в документі лапідарність, на перше місце виносилося саме питання облаштування «правильних» взаємин поміж владою полковника та підвладним йому товариством.

Не зазнала принципових змін картина і в останній третині XVII ст., коли власне державні порядки Гетьманату набрали своїх завершених форм. На це зокрема вказує й один з небагатьох відомих дослідникам документів такого роду — універсал гетьмана Івана Самойловича про призначення Федора Мовчана полковником до Прилук¹⁸⁸. У ньому після розлогого інформування полчан про призначення Мовчана на прилуцьке полковництво містилась лапідарна — вже знайома з часів гетьманування Богдана Хмельницького — формула владних повноважень новопризначеного старшини: «иж он, помененный панъ полковникъ, всякого доброго и послушного миловати, а спротивного и непослушного, подлугъ слушности и заслуги, каждого карати маеть, на тое власть совершенъную оному даемъ»¹⁸⁹.

Насправді ж владні прерогативи полкових очільників охоплювали надзвичайно широке коло адміністративних,

військових, судових і фінансових повноважень, фактично дублюючи на місцевому рівні прерогативи гетьманської влади. Так, полковники забезпечували мобілізацію ввіреного їм військового підрозділу, здійснювали всю повноту розпорядчих функцій на підвладній їм території. Насамперед, вони розпоряджалися земельним фондом (так звані рангові маєтності), який склали колишні королівщини та землі, залишені шляхтою. Полковники розподіляли ці землі між старшиною і козаками, як плату за несення ними військової служби. Вони також організовували фінансову справу, керували збором податків до військового скарбу, віддавали в оренду підприємства, що належали до військового фонду, збирали орендну плату. Вкрай важливою була роль полковників і в організації козацького судочинства на місцях. Попри існування інституту полкових суддів, саме інститут полковництва уособлював собою судову владу на місцях. Полковник виступав на місцевому рівні в ролі верховного судді, крім того, саме на нього зазвичай збиралась так звана «вини панська», тобто штраф за вчинення злочинних дій (який, до речі, в попередні часи збирався переважно на особу господаря)¹⁹⁰.

Наскільки солідними могли бути прибутки полковника від його головування в суді видно зі справи полтавського міщанина Мартина Бражника, звинуваченого у вересні 1690 р. в крадіжці грошей у білоруських купців, які зупинились на ночівлю у його господі. У процесі розслідування справи з'ясувалось, що злочин вчинив син господаря Іван Бражник, а допомагали йому в цьому чи, принаймні, прикривали його дії батько і мати. Зважаючи на той факт, що лише два місяці тому Іван Бражник за згвалтування служанки, сироти Васьки, був засуджений до смертної кари, яку за слізними проханнями батьків замінили сплатою великих штрафів і відшкодувань, покарання за новий злочин було суворим — Івана засудили до страти на шибениці, а його батьків до «назначенію члонков». Утім, вкотре зважаючи на

«слізне упрошення» родичів, суд змінив своє рішення, відмінивши як смертний вирок для злочинця-сина, так і тілесне маркування для його співучасників-батьків. Натомість Мартин Бражник мав відшкодувати купцям-іноземцям усі їхні правні виклади (вкрадені гроші їм повернули ще до початку суду, намагаючись у такий спосіб «зам'яти» справу»). Зважаючи на «немалу шкоду», якої зазнало правосуддя (шкоду, мабуть, моральну, оскільки, як видно з матеріалів судової справи, розслідування злочину і віднаходження доказів насправді було проведене постраждалими), злочинці, зокрема господар дому Мартин Бражник, мав «с худобы своей выну панскую и врядовую платиты як явный и приличный* злодий», а саме: «Напрод его милости пану полковнику Федору Ивановичу Жученку за тую вину панскую достался хутор, стоячий на Сорокового Яру, с хатою, з выныцею изо всеми угодами и с трома казанами, кром збожа в стогах будучого и молоченого, а до того взято хату, стоячую за мистом, з двором, и бчол тридцятеро и четверо [пнів], и две пари волон»¹⁹¹.

З усієї кількості стягнутої «вини», полковник Жученко поступився на користь полкової старшини лише двором з хатою за мистом, а на користь вїта і бурмістра — 24 пнями бджіл і двома парами волів¹⁹².

Немалий матеріальний зиск мав і попередник Івана Іскри на полтавському полковництві Павло Герцик, котрий, реагуючи на скаргу сотенного уряду Келеберди щодо «Богу мерзкого діла» тамтешнього жителя Дмитра, у 1684 р. порушив проти нього судову справу та виніс доволі вигідний собі у матеріальному відношенні присуд. Суть позову полягала в тому, що Дмитро, маючи законну дружину, спочатку звалтував свою челядницю, а згодом певний час примушував її чинити з ним блуд. Вивчивши обставини справи, Герцик

* Себто не у значенні «пристойний», а лише як злодій, упійманий з доказом злочину — так званим «лицем».

підготував розлогий реєстр «вини панської», яка мала б справити на винного належну «науку»: «волов пять, лошак и ручница з рогом». На користь місцевого сотника та келебердського уряду міського полковник дозволяв стягнути таку «вину»: «быков два, овец двадцять и дви и жупан». Цікаво, що про винагороду постраждалої Герцик не згадав зовсім, вочевидь, трактуючи її як співучасницю злочину¹⁹³.

Або ж у травні 1700 р. Полтавський полковий суд розглядав справу про вбивство шинкарки Гапки полтавським цеховиком-гаптарем Тимком. Убивство сталось у результаті побутової бійки, що виникла між п'яним Тимком і його колишньою коханкою Гапкою, через зв'язок першого з якоюсь черницею Будищанського монастиря. Злочин відбувся при свідках, був очевидним і за наполяганням сестри убитої Тимка засудили до смертної кари. Однак з ініціативи полковника Івана Іскри, котрий зжалився на «усыловне криваво-слезне матки Тымковой и тещи и жоны его прошеніе», суд переглянув вирок та дарував злочинцю життя, зобов'язавши його сплатити родині загиблої «поголовщину» (всього у 50 золотих), «поеднаты духовенство за отправу погребу небожки Гапки и за сорокоуст за душу еи», а також сплатити «вину врядову» (цього разу уряд складався з наказного полковника, полкового судді, городского отамана, вїйта і бурмистра). Ініціативність полковника Іскри була сповна винагороджена накладеною на злочинця «виною панською». Оскільки той не мав значного майна, судова постанова передбачала, аби він, «выдачи так великое по Бозі его милости пана полковника отцевское над собою милосердіе... во вічніе и неуставаючіе роды з жоною своєю поручик себе в доживотную дому его панського службу»¹⁹⁴.

Тобто, вчинений полтавським ремісником злочин на побутовому ґрунті обернувся для місцевого полковника передачею мимовільного злочинця в пожиттєву службу при полковницькому дворі.

Чималий матеріальний зиск приносили й повноваження полковників у поземельних справах. Загалом же визначальна роль полковників у судочинстві, поземельних і фінансових справах ставили під їх контроль як козацьке населення полку, так і формально автономну міську спільноту.

Вочевидь, усе це унормовувалось не відбитими на папері звичаєвими практиками. Їх перенесення на письмо спостерігається вже в часи реформування норм українського державного життя урядом Петра I, для якого чітке регламентування способів існування державних інститутів було надзвичайно важливим. Процес впровадження в державне життя Гетьманату писаних інструктивних норм збігся у часі з початками призначення з 1722 р. на полкові посади російських офіцерів¹⁹⁵.

Цікаво, що саме в цей час була актуалізована доволі деталізована інструкція, яку нібито видав гетьман Богдан Хмельницький призначеному на полковництво Семену Сулімі в 1650 р. У ній, зокрема, вказувалось таке: «со всіма старшинами и сотниками обходиться добропорядочно и доброхотно и должность званія свого управляют по Е.Ц.В. указам, малороссійским правам и наставлениям с верхній команди; а в прошеннях и в обидах всякого давать суд и расправу без продолженія и волокити и обидах всякого давать суд и расправу без продолжения и волокиты и обидимых достойною довольствовать сатисфакциею, а винных без штрафа и наказания не оставлять и во все исправляют себе так, как верному и поверенному Е.И.В. рабу по его рангу принадлежит»¹⁹⁶.

Утім, нехарактерна для середини XVII ст. мова документу, зокрема вжиті в ньому бюрократичні звороти, що прийшли в українське діловодство під впливом російських практик, недвозначно вказують на факт містифікації, здійсненої, ймовірно, не раніше аніж 1723 р.

Першу ж детальну інструкцію особі, призначеній на полковництво в Гетьманат, датовано 1723 р. Документ, адресо-

ваний щойно призначеному на полковництво до Стародуба майору російської армії Івану Кокошкіну, являв собою додаток до так званих «Артикулов воинских», що враховував специфіку самого призначення й особливості врядування російського офіцера в «малоросійському полку». Зокрема, наказ умотивовував нехарактерне для існуючих практик призначення наявністю «несносных обид и разорений» полчан з боку колишньої місцевої влади і закликами населення їх ліквідувати. Відтак, новопризначеному старшині/командиру суворо наказувалось «яко огня боятись» повторення «тягостей», натомість «...быть праведным, нелицемерным и безволокитным судьей, ...от обычной прежних правителей гордости и суровости... удаляться и поступать с полчанами ласкаво и снисходительно»¹⁹⁷.

Запорукою дотримання інструкції-наказу мали стати суворі покарання, передбачені для порушника: «и за малое сих правил преслушание» на винного чекало смертне покарання¹⁹⁸.

Кілька років по тому, реагуючи на численні порушення, зафіксовані в діяльності наступника Кокошкіна на уряді стародубського полковника, іншого російського офіцера Ілля Пашкова, російська влада розпорядилась виготовити 300 примірників інструкції та розіслати їх по всіх полках Гетьманату для широкого ознайомлення з її змістом тамтешнього товариства¹⁹⁹. Зважаючи на великий наклад інструктивної продукції, неважко здогадатись, що дія її постанов поширювалась не лише на декількох російських офіцерів, призначених на полковництво в Україну, а й на місцевих старшин.

Зауважуючи роль звичаєвих практик у формуванні прерогатив полковницької влади, варто звернути увагу й на ряд інших, вкрай важливих у цьому контексті, обставин. Передовсім ступінь повноти влади полковника залежала від авторитету конкретного старшини серед полчан, його наближеності/віддаленості від персони регіментаря, наявності чи відсутності розгалуженої мережі сімейно-родинних зв'язків в

середовищі владного прошарку козацтва. Крім того, важливим чинником маркування меж владних прерогатив полковника виступала сила гетьманської влади. Тенденція до посилення останньої зазвичай негативно позначалась на широті повноважень і ступені підконтрольності влади полковників. Натомість послаблення в силу тих чи інших обставин гетьманського повновладдя створювало сприятливі передумови для делегування чималої частки владних прерогатив від регіментаря до очільника місцевої влади.

Доволі важливу роль у процесі «перетягування» владних повноважень поміж гетьманським урядом та полковниками відігравала позиція російської влади, яка зазвичай, як уже неодноразово відзначалось в інших подібних контекстах, виступала союзником полкової старшини у її боротьбі за помірковану емансипацію з-під влади гетьмана. У другій половині XVII ст. зазначена політика знаходила своє втілення в різного роду обмежувальних приписах, включених з ініціативи царських уповноважених до тексту гетьманських статей. Зокрема вже в так званих Нових статтях Юрія Хмельницького 1659 р. з-під гетьманського присуду виводилась ціла група старшин, переважно полковників — переяславського Тимоша Цицюри, ніжинського Василя Золотаренка, чернігівського Оникія Силича — «если какой из тех людей будет винен, с суда к смерти в каких делех, и их гетману и начальным людем, без указа великого государя его царского величества не карати...»²⁰⁰. Крім того, гетьману заборонялось самочинно, без винесення питання на обговорення ради, позбавляти полковників їхньої влади. Утім, є доволі вагомі причини ставити під сумнів виконання українською владою цих приписів. Щоправда вже сам факт їхньої наявності створював правову підставу для оскарження дій гетьманського уряду перед Москвою. І в тому разі, коли царський уряд мав власні резони для покарання того чи іншого гетьмана, такі звернення використовувались серед інших аргументів для їх

повалення (як це було у випадку з Демком Ігнатовичем у 1672 р. чи Іваном Самойловичем у 1687 р.).

Право вільної елекції полковників — так само, як і гетьмана — належало до числа тих небагатьох наріжних «прав і вольностей», які, власне, і маркували поняття козацьких свобод, на оборони яких так рішуче козацтво виступало з кінця XVII ст. Відповідно й позбавлення козацтва цього права урядом Речі Посполитої згідно умов «Ординації Війська Запорозького» 1638 р. виступало однією з причин вибуху козацького повстання на початку 1648 р. Успішний перебіг повстання де-факто ліквідував будь-які обмеження королівської влади в цій сфері.

Утім, ускладнення державних функцій Війська Запорозького, що швидкими темпами відбувалось уже з літа 1648 р., а також суттєве зміцнення гетьманської влади в роки перебування на уряді Богдана Хмельницького об'єктивно підвело до трансформацій і цього, одного з наріжних, каменів військової демократії. Зміни стосувались головним чином перебиранням гетьманом прерогативи призначення і звільнення з полковничих урядів до своїх рук. І якщо в гетьманування Хмельницького спротив товариства стосовно такого положення справ у відомих наразі документах не артикулюється, то в умовах розгортання громадянської війни в Україні в гетьманування його наступника Івана Виговського, коли в опозицію до нього перейшов не лише вповні легітимний полтавський полковник Мартин Пушкар, а й самопроголошений громадою, на противагу гетьманському ставленнику, миргородський полковник Степан Довгаль, і також ряд інших старшин, легітимність яких ставилась під сумнів гетьманським проводом, проблема правомочності обирання на полковництво чи позбавлення полковників влади набула неабиякої актуальності.

До так званих Нових статтях Юрія Хмельницького 1659 р. було записано норму, у відповідності з якою обрання полковників, як і інших старшин, мало відбуватись не за

вказівкою гетьмана, а з волі товариства — «а чтобъ выбирать въ Військо полковниковъ на раде, кого межъ себя излюбятъ»²⁰¹. Причому, статті 1659 р. містили навіть заборону на призначеннями полковниками кандидатів з інших полків — вибирати на полковництво «кого межъ себя излюбятъ изъ своихъ полковъ, а изъ иныхъ полковъ въ полковники не выбирать»²⁰². Так само не дозволялось обирати на полковництво, як і на інші старшинські уряди, іновірів: «Въ Войске ж Запорожскомъ всякимъ начальнымъ людемъ, кроме православныхъ християнъ, иныхъ ни которыхъ вере людемъ впредь не быть».

Не дозволялось також посідати старшинські уряди й новохрещеним іноземцям. Обґрунтування як першого, так і другого, очевидно випливало з недавніх споминів про роль колишнього аріанина Юрія Немирича в розриві стосунків з Москвою і укладенні Гадяцької угоди 1658 р. Хоч у тексті договору про це було сказано більш узагальнено: «потому что отъ новокрещенныхъ многая въ Войске смута и междоусобіе зачинается, да имъ Войска Запорожского козакамъ чинятся налоги и тесноты»²⁰³.

Приділивши так багато місця процедурі обрання на полковництво в статях 1659 р., у наступних договорах про цю прерогативу згадується вельми побіжно. Аналіз же практик, що мали місце в політичних відносинах Гетьманату другої половини XVII ст., вказує на той факт, що політичні реалії насправді ж суттєво різнились від правових приписів. Так, з аналізу персонального складу полковницької корпорації, стає зрозумілим, що з часом втратив свою силу припис щодо заборони на посідання полкових урядів іноземцями, новохрещеними кандидатами або ж представниками старшинських корпорацій інших полків. Так, вихрестами з іудейської віри були полковники Павло Герцик й Андрій Маркович, іноземцями — Петро Толстой, Михайло Кокошкін, Ілля Пашков, Михайло і Гавр Милорадовичі, Антон і Василь Танські, Василь Капніст та інші. Не кажучи вже про вельми

поширену при призначенні на полковництво практику «закликання варягів» з інших полків. Ясна річ, що в ролі закликаючої сторони в таких випадках виступало не товариство того іншого полку, де існувала ця старшинська вакансія, а — гетьманський уряд.

Реальну картину процедури обрання на полковництво, що склалася на початок останньої чверті XVII ст. і, вочевидь, зберегла свою силу в наступні десятиліття, наочно демонструє виданий 22 липня 1676 р. універсал гетьмана Івана Самойловича охочекомонному полковнику Ілляшу Новицькому: делегація від стародубської полкової старшини, яка прибула до місця резидування гетьмана, порушила перед регіментарем питання про дозвіл на проведення виборів; реагуючи на нього, Самойлович видав дозвіл на проведення виборів, обрав і вислав разом з стародубцями «оть боку нашого значную особу» для контролю за перебігом процедури; а крім того звернувся з наказом до охотницького полковника, аби той вислав на місце проведення ради дві сотні охотників для підтримання порядку: «на речи поглядай, якій межі ними станеть порядокъ и дальшій ихъ будеть прогресь»²⁰⁴.

Більш активною роль регіментаря виглядає при обранню на полковництво прилуцьке у квітні 1678 р. Виборам, як можна зробити висновок з універсалу Самойловича від 13 квітня 1678 р., передувала процедура добровільного зречення полковницького пернача Іваном Маценком²⁰⁵. Процедура заміщення вакансії проходила в гетьманській резиденції, в Батурині, за участі полкової старшини і «певного товариства». Відповідно прибулі до Батурина виборці-полчани за гетьманським «позволенем... згодливими голосами своїми на той полковницький урядъ пана Федора Мовчана обволали и над себе вынесли». Регіментар же зі свого боку підтвердив обрання Мовчана «цале на том старшинстве... знаючы бытии в Войску Запорозком заслужонного, годного и до делностей рыцерскихъ способного мужа»²⁰⁶. Втім, зважаючи на місце

проведення виборів, можна логічно припустити, що роль гетьманського уряду в ухваленні рішення була набагато важливішою.

Активну протидію намірам гетьмана розширити сферу свого впливу при призначенні та звільненні з полкових урядів чинила російська влада. Переслідуючи насамперед мету забезпечення сприятливих умов для контролю за політичними процесами в Україні, російський уряд намагався створити систему противаг гетьманській владі через посилення позицій полковників. У контексті цього завдання вельми актуальним виглядало завдання убезпечити полковників від самовладдя гетьмана у випадку позбавлення їх влади.

Мало того, що, наприклад, згідно положень договору 1659 р., цілий ряд старшин, котрі зарекомендували себе вірною службою царю, практично виводились із-під юрисдикції гетьмана, в тому числі отримували імунітет і в справі позбавлення їх владних повноважень без відповідного дозволу офіційної Москви, так ще гетьману, як уже згадувалось, загалом заборонялось відправляти будь-кого з полковників у відставку без узгодження цього питання на раді — «полковниковъ гетманъ безъ рады не повинень отставливать»²⁰⁷.

Насправді ж, як у випадку обрання на полковництво, так і у випадку відсторонення небажаного старшини від влади, прерогативи гетьмана були значно ширшими. Адже процедура позбавлення полковника влади, принаймні з останньої третини XVII ст., передбачала надання регіментарем відповідного дозволу та обов'язкову присутність при цьому його уповноваженого представника. Крім того, гетьмани вдавались до проведення в гетьманській резиденції певних розслідувань причин відставки. Так, у березні 1679 р., коли полтавська старшина порушила перед Самойловичем клопотання про дозвіл на проведення перевиборів місцевого полковника, закидаючи йому різноманітні протиправні дії («на ихъ здоровья похвалки чинить, самихъ безчестить, перестает з

винниками и броварниками и з иныхъ слугами»), вона одночасно просила направити до них «особу якую енералную от себе... для одобрання от пана Левенца уряду его полковницького»²⁰⁸. Гетьман, будучи не згідним з волею полчан (як це було у цьому випадку), міг відмовити у наданні такого дозволу, принаймні до з'ясування додаткових обставин справи. У випадку з намаганням опонентів відсторонити від полковництва Прокопа Левенця Самойлович розпорядився таким чином: «дочекавши святого Воскресения Христова, посполу з ним же полковником до насъ в Батурин прибувають, а тут хоч би рудному батку, не толко ему полковникове, и кому иншому, если би ся мело що на якого показати несполгуют»²⁰⁹.

В окремих випадках, як у згаданій вище справі з переобранням на прилуцьке полковництво в 1678 р., могла мати місце процедура добровільного зречення полковницького пернача. Зокрема тоді полковник Іван Маценко «добровольно зреклься свого старшынства и за оноє намъ подяковаль»²¹⁰. Принаймні, саме така картина вимальовується зі змісту гетьманського універсалу від 13 квітня 1678 р. Хоч насправді ж «добровільність» зречення могла виявитись дуже умовною.

Опосередкованим свідченням зловживань гетьманської влади у сфері кадрової політики може слугувати вступна частина положень Конституції 1710 р., в яких мова йде про суть і про порядок призначення на старшинство, насамперед на полковничий уряд, а також способи застереження корупційних дій при реалізації гетьманом своїх повноважень:

«...поневажъ всякіє на людей верныхъ тяжести, утиски и здирства походятъ найбарзей от властолюбныхъ накупневъ, которіи, не фундуячися на заслугахъ своихъ, а прагнучи несытою пожадливостью, для приватного своего пожитку урядовъ войсковыхъ и посполитыхъ, прельщаютъ сердце Гетманское корруціями и оными втыскаются, безъ вольного избранія, над слушность и право, то на уряды Полковничіє, то на иншыє власти»²¹¹.

З метою ліквідації непорядків і недопущення посідання старшинських урядів «накупнями» укладачі Конституції постановляли: «абы Ясневельможный Гетманъ жадными, хочь бы найболшими, не уводячися датками и респектами, никому за коррупції урядов Полковничьихъ и иныхъ войсковыхъ и посполитыхъ начальствъ не вручалъ и на сильно на оные никого не наставлялъ, лечь всегда, якъ войсковые, такъ и посполитые, урядники міють быти волными голосами, особливе зась Полковники, обираны...»²¹².

Застерігаючи за громадою право вільної елекції, автори Конституції водночас ставили процес виборів/перевиборів під контроль гетьманської влади, залишаючи за останньою право надання санкції на відповідні дії — «однакъ таковыхъ урядниковъ елекції не безъ воле Гетманской отправоватися повинны»²¹³. Крім того, за регіментарем зберігалось і право затвердження результатів виборів («а по избранію владгою гетманскою подтверживаны») ²¹⁴.

Утім, політичний розвиток Гетьманату після подій 1708–1709 рр. пішов зовсім іншим шляхом, аніж тим, яким його хотіли бачити автори Конституції 1710 р. У сфері кадрової політики в роки кардинальних реформ, започаткованих в Україні урядом Петра I, також відбулись принципової ваги зрушення. Зокрема, російській владі вдалось досягти значних успіхів у справі обмеження впливу гетьмана на обрання на полковництво та позбавлення полковників влади, а також загалом у справі підзвітності останніх своєму регіментареві.

Уже відразу після подій, пов'язаних із розривом гетьмана Івана Мазепи з російською короною та переходом на бік шведського короля Карла XII, в оточенні царя Петра I було виразно артикульовано необхідність впровадження в російську політику щодо Гетьманату цілеспрямованого курсу, скерованого на приниження гетьманської влади через потурання самовладдю полковників, виведення останніх з-під його контролю та перебирання на себе прерогатив реалізації кадрової

політики. Так, у вже згадуваній доповіді київського генерал-губернатора Дмитра Голіцина щодо першочергових заходів по забезпеченню в Україні спокою і гарантуванню непорушності російських інтересів, представлений на розгляд уряду в 1710 р., серед іншого зазначалось таке: «Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом... надобно, чтобы во всех порубежных городех были полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласны, то дела их все будут открыты»²¹⁵.

На необхідність активного втручання російської влади у кадрову сферу Гетьманату, зокрема у питання призначення на полковництво та відбирання у діючих полковників владних повноважень, вказували практично всі вищі сановники з оточення царя, котрі були задіяні в українські справи. Зокрема, той же Дмитро Голіцин, крім своїх концептуальних пропозицій щодо формування урядового курсу в цій царині, рекомендував Петрові I змістити з урядів полтавського і корсунського полковників та й загалом звільнити зі старшинських урядів всіх тих, «которые были в измене (тобто брали участь у виступі Івана Мазепи. — В.Г.) и произвеств на их место тех, которые хотя малую службу государю показали».

Командувач російськими військами в Україні фельдмаршал Борис Шереметьєв наполягав на негайному звільненні стародубського, лубенського, ніжинського і прилуцького полковників. А царський резидент при гетьманському уряді Федір Протасьєв зі свого боку радив оновити керівництво в Полтавському, Гадяцькому і Ніжинському полках²¹⁶.

В умовах критичного загострення стосунків з Османською Портою, що врешті-решт таки вилилось у війну (Прутський похід Петра I 1711 р.), російський канцлер Гаврило Головін вирішив недоречним і небезпечним («непристойным и небезопасным») вдатись до таких радикальних дій у цій делікатній справі, що могли б спровокувати негативні наслідки.

До того ж, сановник резонно зауважував і той факт, що наразі «не знаєм заочно, кого на их место определитъ добрых и верных»²¹⁷.

Проте вже на початку 1715 р., коли вдалось відсунути від кордонів Російської держави зовнішню загрозу та через свого резидента в Україні виявити серед старшин «людей добрих і вірних» по відношенню до царської влади, було видано указ Сенату, яким встановлювався новий порядок заміщення старшинських вакансій, принципово відмінний від тих практик організації влади, що існували в Гетьманаті раніше. Зокрема, сенатський указ від 22 січня 1715 р. наказував гетьману негайно змістити зі старшинських урядів усіх тих осіб, «которые были в какой измене», а при призначенні на вакантні уряди полковій і сотенній старшині дозволялось вибирати лише 2–3 претендента на старшинство, з числа яких гетьман спільно з царським резидентом і мали проводити призначення, «усматривая кто з них к тому уряду годне быть может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности»²¹⁸. Й загалом, як впливає з тексту документу, аргументи вірності царському престолу при номінуванні на уряд виступають чи не в ролі визначального фактору.

На практиці прерогативи російської влади у процесі заміщення полкових вакансій не обмежувались лише участю резидента у процесі ухвалення відповідного рішення гетьманом. Починаючи з 1710-х років офіційний Петербург почав вдаватись до практик прямого призначення свого кандидата на старшинство в Україну через видання відповідних сенатських чи іменних царських указів. Саме таким чином полковником до Гадяча було призначено сербського шляхтича Михайла Милорадовича або до Ніжина — сина царського вельможі графа Петра Толстого. Цікаво, що в першому випадку, аби створити для свого претендента відповідну вакансію, діючого полковника гадяцького Івана Чарниша було царським указом переміщено на уряд генерального судді.

Апробована в 1710-х роках практика з початком 1720-х років була концептуалізована в програмі заміни виборних козацьких полковників урядовцями з числа офіцерів російської армії, яких мали призначати винятково указами царя. Технологія перебирання владних повноважень передбачала реалізацію проекту в два етапи. На першому етапі в полкові центри Гетьманату призначались російські офіцери як коменданти, що мали перебрати до своїх рук лише незначну частину повноважень полковника, а також налагодити контроль за його діями. А вже на другому етапі, при створенні сприятливих умов і формуванні відповідної суспільної думки, планувалось ліквідувати інститут виборних полковників, передавши всю повноту влади до рук колишніх комендантів.

Реалізуючи задумане, у середині липня 1722 р. комендантів було призначено до Полтави, Чернігова, Стародуба і Переяслава. Видана при призначенні інструкція зобов'язувала, крім суто іманентних функцій (як то: недопущення проникнення на ввірену їм територію лазутчиків з інших держав чи недопущення «тайных разговоров и пересилок» чужоземних дипломатів з місцевим населенням, охорони кордонів у порубіжних полках, дотримання виконання царських указів щодо так званих «заповідних» товарів тощо), слідкувати за діяльністю органів місцевої влади і міського самоврядування, а також відстежувати дотримання козацькою адміністрацією виконання розпоряджень центральної влади²¹⁹.

Сенатська ухвала від 12 липня 1722 р., якою було власне санкціоновано запровадження інституту комендантів, наголосувала на тимчасовому характері владних повноважень коменданта, що в майбутньому мав стати повноправним полковником, з уже іншими, однозначно ширшими, прерогативами («до определения полковничества»)²²⁰. Утім, досвід перехоплення владних повноважень на місцях представниками російської військової влади виявився доволі суперечливим. Насамперед, чимало новопризначених у такий спосіб

полковників виявились не на висоті покладених на них сподівань. А крім того, загалом лояльні до російської влади члени місцевих старшинських корпорацій в умовах згортання надто радикальних реформ, розпочатих в Україні урядом Петра I, зуміли переконати центральну владу в доцільності призначення на вакантні полковничі уряди представників саме їхнього середовища. Відтак утвердилась практика кооптації російських офіцерів лише до деяких, переважно північних, полків Гетьманату. У решти адміністративних одиниць зберегли свої позиції козацько-старшинські корпорації.

Процедура обрання на полковництво, починаючи з надання Війську Запорозькому умов Нових статей 1659 р., передбачала обов'язкове приведення новообраних старшин до присяги цареві: «А кого новыхъ полковниковъ обирутъ, и техъ новообранныхъ полковниковъ на верное подданство и вечную службу привести къ вере»²²¹.

Причому санкції до тих старшин, котрі б посміли не виконати цей припис, як видно вже з інших, прикінцевих положень документа, були надзвичайно жорсткими: «Будет кто великому государю, его царьскому величеству, по святой непорочной евангельской заповеди... веры не учинить... техъ людей по восковому праву казнить смертию»²²².

З пізніших свідчень джерел, можна зробити висновок, що на практиці акт легітимізації влади новообраного полковника полягав насамперед у видачі відповідного гетьманського універсалу. Зокрема, по обранню/призначенню у квітні 1678 р. на прилуцьке полковництво Федора Мовчана гетьман Самойлович, підтверджуючи законність обрання, «оразъ нашъ уневерсал ему, поимененному полковникови Прилуцкому, подавши, мети хочемъ и приказуемъ, абы оному все старшое и меншое полку Прилуцкого товариство, належное пошанованье и во всемъ поволное послушенство отдавали»²²³.

Як обов'язковий атрибут обрання на старшинство класифікує складання новопоставленим старшиною присяги вірності монарху й монарший указ 1715 р.²²⁴

І що характерно, норми Конституції 1710 р. також конституювали принесення присяги як обов'язковий атрибут вступу полковників й іншої старшини на уряд. Проте в цьому документі як об'єкт присяги, зрозуміло, фігурує не царська влада і навіть не шведський король як офіційний протектор козацької України, а «отчизна»: «повинень будете каждый зъ них, при обнятю своего уряду, на верность и у отчине на зичливость къ рейментарови своему на сохраненье повинностей своихъ, якіе колвекъ до уряду чіего належатимуть, формальную присягу, ведлугъ роты, публичне ухваленной, выконати»²²⁵.

Аналіз діяльності Генеральних і старшинських рад, а також механізмів реалізації указів і розпоряджень гетьмана переконує в тому, що кістяк адміністративної системи Гетьманату складали саме козацькі старшини, що посідали полковницькі уряди. Насамперед, саме полковники чисельно переважали в питомому складі вищих старшин, котрих гетьмани закликали до участі у найважливіших нарадах. Саме в їх руках, а не скажімо, у руках генеральних старшин, знаходилися механізми реалізації ухвал.

При управлінні ввіреном йому полком полковник опирався на полкову старшину, інституційно склад якої майже повністю дублював склад гетьманського уряду — полковий обозний, полковий суддя, полковий осавул, полковий писар і полковий хорунжий, тобто відсутнім є лише уряд бунчужного, натомість згадки про інститут полкового хорунжого у джерелах регулярно зустрічаються від середини XVII ст., коли уряд хорунжого генерального ще не став постійно діючим. Серед ніжинських полкових старшин, які 22 жовтня 1665 р. підписали Московські статті гетьмана Івана Брюховецького, а також у переписних книгах окремих полків першої чверті XVIII ст. надibuємо згадки про уряд «праперщика полкового»²²⁶, що вочевидь є аналогом саме генерального бунчужного. Крім того, до числа полкової старшини іноді потрапляють і «арматний осавул», й «арматний хорунжий»²²⁷.

Уже з останньої третини XVII ст., тобто з моменту стабілізації суспільно-політичних процесів після бурхливих революційних часів, полковницька корпорація отримує певні ознаки соціальної замкнутості, спостерігається тенденція до формування окремих полковницьких династій. Так, наприклад, владу в Миргородському і частково Лубенському полку впродовж багатьох років утримували представники роду Апостолів: Григорій Апостол (1666–1668) Павло Апостол, брат полковника Григорія Апостола (1672–1676, 1676–1683), Данило Апостол, син полковника Павла Апостола (1683–1727), Павло Апостол, син гетьмана і колишнього полковника Данила Апостола (1727–1736), Петро Апостол, син гетьмана Данила Апостола (1728–1757). У Стародубському полку можна говорити про існування полковницької династії Миклашевських, у Чернігівському — Самойловичів і Лизогубів, у Київському — Вольських, у Ніжинському — Жураковських, у Прилуцькому — Горленків і Галаганів, у Полтавському — Герциків, Левенців тощо.

Появу іноетнічних полковницьких династій — Милорадовичів, Танських, Божичів, Капністів тощо — спричинюють провальні наслідки Прутського походу Петра I 1711 р. Як відомо, під час кампанії молдавський господар Кантемір «зрадив» свого сюзерена, турецького султана, і воював на боці російського царя. Після поразки над Прутом Петро I категорично відмовився видавати Високій Порті свого придунайського союзника, заявивши, згідно переказу, що ліпше поступиться султану всіма землями аж до Курська (тобто власне Українським Гетьманатом), аніж видасть Кантеміра. У серпні 1711 р. господар разом із своїми «дворянами» — «мечниками», «двораками», «медельничарами», конюшеними тощо — прибув до Києва. Попри тривожні чутки, що поповзли тоді Україною, цар не наважився жалувати свого вірного васала гетьманським урядом, утім владні амбіції частини оточення Кантеміра були вдоволені полковницькими і сотенними урядами в Гетьманаті, а частини старшинськими

урядами в слобідських козацьких полках і регулярних російських частинах, розквартированих на Слобожанщині.

Наплив на українські землі чисельних представників православного шляхетства з Балкан спричинив для функціонування політичної системи Гетьманату серйозні наслідки, причому не лише на рівні місцевого самоврядування. Адже останні, не лише вирізнялись своєю політичною культурою, відмінною від тубільної, але й своїм владним становищем були зобов'язані центральному уряду Російської імперії та тій специфічній ролі, яку вони відіграли у намаганнях Петра I реалізувати далекосяжні зовнішньополітичні плани. Відтак і поведінка придунайських шляхтичів, наділених царем владними повноваженнями в Гетьманаті, була доволі специфічною. Так, у липні 1712 р. слобідська козацька старшина скаржилась до російського воєводи П.М. Апраксіна на те, що «не только посполитые люди лечь и мы старшина имеем от оных волохов зневагу, досаду и ругательство, а паче обиды и разорения в грунтах и набытках наших...»²²⁸.

Історичні джерела фіксують і чисельні приклади «зневаги» до влади гетьмана, продемонстрованої «волохами» (у першій половині XVIII ст. цим терміном означували не належність до цілком конкретної етнічної групи, а під ним об'єднували загалом православних вихідців з Балкан і Придунав'я).

Щоправда, з плином часом вони родичались з української правлячою верствою і асимілювались в український простір, який, щоправда, поволі, по мірі уніфікації політичних і соціальних особливостей українського життя, втрачав свій національний колорит. Так, скажімо, гадяцький полковник Михайло Милорадович одружився на дочці генерального осавула Степана Бутовича, його син від першого шлюбу Степан Милорадович взяв у дружини дочку генерального осавула Михайла Гамалії, а своїх доньок видав за сина чернігівського полковника і наказного гетьмана Семена Полуботка та нащадка переяславських полковників і генераль-

них старшин — Андрія Горленка. Так само і брат Михайла Милорадовича, Гавр (до речі, успадкував від першого полковничий уряд у Гадячі) доводився сватом генеральному судді Якимі Горленку.

Загалом, варто відзначити, що вже з другої половини XVII ст., а особливо з кінця XVII — початку XVIII ст. фактор родинних зв'язків, так званого непотизму, відігравав неабияке значення у формуванні вищої старшинської корпорації. Так, наприклад, полковник стародубський (1706–1708), згодом гетьман (1708–1722) Іван Скоропадський доводився сватом чернігівському полковнику Юхимі Лизогубу та сенатору Російської імперії, члену Верховної таємної ради князю Петру Толстому; його брат Василь Скоропадський (який, до речі, доводився зятем генерального осавула Павла Грибовича) посідав уряд чернігівського полкового обозного; швагро І. Скоропадського Андрій Маркович — лубенський полковник (1714–1727), згодом генеральний підскарбій (1727–1740); зять І. Скоропадського граф Петро Петрович Толстой — полковник ніжинський (1719–1727); небіж І. Скоропадського Михайло Васильович Скоропадський — бунчуковий товариш, генеральний підскарбій (1741–1758), зять князя Юрія Четвертинського через шлюб з онукою гетьмана І. Самойловича Уляною Четвертинською; та у другому шлюбі — зять гетьмана Данила Апостола; інший небіж — бунчуковий товариш, Іван Васильович Скоропадський, зять генерального осавула Степана Забіли; племінниця І. Скоропадського — Анастасія Василівна одружена з сином генерального судді бунчуковим товаришем Федором Васильовичем Кочубеєм; інша племінниця — Парасковія Василівна одружена з хорунжим генеральної військової артилерії Іваном Івановичем Забілою; внучаті племінники Скоропадського сімейними узами пов'язані з полковником полтавським Василем Васильовичем Кочубеєм, родиною Милорадовичів, Яковом Полуботком.

Не менш розгалуженим був і родинний клан Апостолів. Власне, вже найбільш відомий серед них — миргородський полковник (1682–1727), гетьман (1727–1734) Данило Апостол — доводився сином миргородського і гадяцького полковника, наказного гетьмана (1659–1678, з перервами) Павла Апостола та небожем миргородського полковника (1664) Демяна Постоленка. Його сини Петро і Павло посідали полковничі уряди в Лубнах і Миргороді. Зять Данила Апостола Лукян Якович Жураковський був наказним ніжинським полковником, інший — Михайло Васильович Скоропадський — генеральним підскарбієм; ще інший — Василь Васильович Кочубей полтавський полковник (1726–1743). Загалом же сватами Данила Апостола були генеральний осавул Яків Жураковський, генеральний осавул, згодом генеральний обозний Іван Ломиковський; генеральний обозний Василь Дунін-Борковський; прилуцький полковник Дмитро Горленко; генеральний суддя Василь Кочубей.

Можливо, приклади зі Скоропадськими і Апостолами є одними з найбільш показових, втім, вони далеко не винятки, а лише концентроване вираження універсального правила. Правила, згідно з яким практично вся вища козацька верства Гетьманату була тісно пов'язана між собою сімейно-родинними зв'язками. Такий стан справ, з одного боку, сприяв консолідації елітної верстви, а з іншого — суттєво гальмував її розвиток, звужуючи можливості для кооптації до вищих владних ешелонів найбільш гідних і заслужених у Війську Запорозькому козаків. Зрозуміло, що формування олігархічного принципу доступу до влади суттєво зменшував можливість козацького загалу впливати на владу в тій чи іншій її структурній частині.

8. Козацька влада місцевого рівня: інститути та урядники в сотнях

Модель адміністративного устрою полку дублювалась на сотенному рівні, де владні повноваження реалізували сотник,

опираючись на сотенну старшину — городского отамана, сотенного осавула (або ж декількох осавулів чи осавула і підосавула)²²⁹, сотенного хорунжого та сотенного писаря.

Соціальний статус і соціальний престиж сотника істотно переважав решту членів старшинської корпорації низового рівня.

Аналізуючи персональний склад старшин, що посідали сотницькі уряди, не важко помітити, що вже в першій половині XVIII ст. сотники формували доволі замкнуту соціальну групу, якій не була притаманною мобільність. Так, наприклад, порівнюючи компути Полтавського полку за 1719–1732 роки, помічаємо що впродовж усього цього часу сотницький уряд зберігають за собою: Василь Єфимович у Білицькій сотні, Григорій Потоцький — у Кишеньківській, Павло Тройницький — у Келебердській. Яків Черняк значиться як сотник Першої полкової сотні у 1719 та 1721 рр., а вже після його смерті у переписі 1732 р. на його місце вписано сина Григорія Черняка. Аналогічним чином проблема заміщення сотницької вакансії була вирішена у Сокольській сотні, де на місце Федора Тимофійовича прийшов його син, Федір Федорович, та Маяцькій, де Власа Прийму замінив Андрій Прийма. У двох з трьох реєстрах зустрічаємо згадки як про сотників Івана Гаєцького (Решетилівська сотня), Івана Гарнавського (Старосанжаровська), Павла Ждановича (Новосанжаровська), Павла Вакуленка (Келебердська), Йосифа Яковлевича (Орлянська), Данила Ждановича (Царичанська), Стефана Василевича (Китайгородська), Гордія Савича (Нехворощанська). Двічі, у 1719 та 1732 рр., сотенний уряд у Великих Будищах обіймав Іван Сулима. Так, само двічі владу до своїх рук перебирав суперник Сулими — Дмитро Колачинський, котрий сотникував перед 1719 р. і з 1721 р. і до самої смерті, що сталася перед 1732 р. Лише у випадку з реєстрами Другої полкової і Кобеляцької сотень виявити подібну довготривалість сотенної каденції чи своєрідне «успадкування» рангу нащадками діючого старшини не вдалося. Втім, за інформацією інших джерел, і Дмитро Колачинський і Сава

Михайлович (Гарануха) не обмежились настільки коротким урядуванням, як це може скластись враження з переписних книг I, принаймні, до відомості 1721 р. їхні прізвища не потрапили сугубо із суб'єктивних причин, оскільки вони зберігали за собою уряд і надалі²³⁰. А не потрапляння до числа козацьких урядників у 1732 р., як можна здогадатись із опосередкованих свідчень, пояснювалось тим, що на той час їх не було вже в живих²³¹. Наступником же Колачинського на сотництві став також далеко «не випадковий» претендент, а син колишнього полтавського полкового судді Олекси Кованьки — Герасим.

Звертає на себе увагу і тенденція своєрідного «закріплення» за тим чи іншим старшиною чи старшинським родом певної адміністративної одиниці. Так, скажімо, лише у випадку з Йосифом Яковлевичем простежуються практика пересідання з сотницького уряду у Переволочні на відповідний уряд в Орлі. Не можна також встановити і побутування практики висунення на полкові старшинські уряди представників сотенної адміністрації. Перші, як правило, рекрутувались з числа значних козаків полкового центру.

Загалом же, в межах усього Гетьманату з кінця XVII ст. сформувалось чимало сотницьких династій, які передавали владу від батька до сина впродовж багатьох поколінь, а відтак і багатьох десятиліть. Так, наприклад, в Борзненській сотні упродовж 1654–1773 рр. сотницьку владу утримували представники династії Забіл, в Мглинській в 1669–1732 рр. — Єсимонтовські, в Топальській в 1669–1782 рр. — Рубці, в Лохвицькій в 1679–1727 рр. — Гамалії, в Олишківській в 1680–1773 рр. — Шрамченки, в Городиській в 1687–1766 рр. — Петровські, в Ічнянській в 1687–1752 рр. — Стороженки, в Срібнянській в 1688–1755 рр. — Троцини, у Варвинській в 1689–1763 рр. — Тарнавські, у Шепатківській в 1692–1777 рр. — Манківські, в Дивицькій в 1694–1767 рр. — Селецькі, в Хорольській в 1701–1760 рр. — Родзянки, в Конопотській в 1707–1750 рр. — Костенецькі тощо²³².

Не менш активно, аніж при призначенні на полковництво, втручання російської влади після виступу гетьмана Мазепи в 1708 р. застосувалась при призначеннях на сотництво. Зокрема саме через публікацію відповідних іменних царських чи сенатських указів, а не через обрання на раді місцевого рівня сотниками в Україні стали балканські шляхтичі Федір Требинський і Гаврило Милорадович, колишній священик Федір Лісовський (останній зумів заслужити царську ласку гіпертрофованими проявами вірнопідданських настроїв, до яких Петро I був особливо чутливим після подій, пов'язаних з виступом Івана Мазепи), колишній «цилюрник Войнаровського» Григорій Шишкевич тощо²³³.

Посади сотенної старшини (так само як і полкової) формально вважалися виборними. Однак на практиці так, як гетьман самостійно чи за згодою старшинської ради призначав на полковництво та важливі уряди полкової старшини, так і полковник самостійно чи за згодою полкових старшин контролював кадрову сферу в підзвітних його владі сотнях. Думка місцевого козацького товариства («всієї черні» чи «цілої сотні») в універсалах гетьмана і в листах полковників завжди фігурувала як важливий елемент вільної елекції, але насправді видається, що існували ефективні важелі впливу на громаду та, відтак, можливості маніпулювання нею. У документах, що стосуються цієї сфери владних відносин Гетьманату, представлено чимало матеріалів, які засвідчують наявність гострих конфліктів між товариством і поставленими над ними сотниками, але вкрай рідко документи засвідчують перемогу громади у відстоюванні своєї правоти. Принаймні, випадок, що стався у Носівській сотні Київського полку влітку 1719 р., коли місцеве товариство відмовилося визнавати владу Трохима Билини та обрало на сотництво Антона Ястрембського, і на цьому ґрунті розгорівся гострий конфлікт, що таки увінчався усуненням небажаного для громади кандидата від влади²³⁴, здається, був чи не унікальним в історії Гетьманату кінця XVII–XVIII ст.

З початком XVIII ст. при обрані на сотництво чи позбавлені влади визначальною стала не думка старшини чи козацького товариства, а позиція офіційного Петербурга. Так, у середині 1709 р. уряд Петра I заборонив гетьману самостійно, без дозволу царя, здійснювати кадрові перестановки на полковому рівні²³⁵. А царський указ 1715 р. встановлював порядок, у відповідності з яким полковій та сотенній старшині дозволялось обирати 2–3 претендентів на уряд — «людей заслуженных и, не подозрительных в верности», з числа яких гетьман спільно з резидентом царя обирали найдостойнішою і представляли його кандидатуру в Сенат²³⁶. Отож затвердження призначення відтепер ставало винятковою прерогативою російського уряду, а, відтак, і можливості громади змінювати на свій розсуд місцеву владу зводилися нанівець.

В дійсності ж втручання центральної влади в справи кадрової політики української автономії було ще масштабнішим, оскільки з 1710-х рр. значного поширення набула практика призначення на полкові та сотенні уряди в Україну указами з Сенату чи канцелярії царя (а в 1720-і рр. — Малоросійської колегії) без будь-якого попереднього узгодження з гетьманським урядом чи місцевими органами влади. Нерідко російська влада призначала на старшинські посади без врахування адміністративних чи військових здібностей претендента, беручи до уваги лише ступінь лояльності російському трону²³⁷. Внаслідок чого виконавча владна вертикаль Гетьманату зазнавала суттєвих деформацій: в гетьманування І. Скоропадського не лише полковники, а й деякі сотники дозволяли собі ігнорувати розпорядження гетьманського уряду, орієнтуючись винятково на укази російської адміністрації²³⁸. Досить прикметно, що на заклик наказного гетьмана П. Полуботка негайно прибути до нього «для пилного інтересу без умедлення; за которого приездом тот интерес ему тут объявлен будет», відправлений полковникам наприкінці травня 1723 р., жоден зі старшини не з'явився²³⁹.

В якій мірі думка місцевої громади була важливою при обранні на сотництво того чи іншого кандидата або ж позбавленні його влади за браком достовірної і належним чином репрезентативної джерельної бази сказати важко. Як можна припустити, спираючись на інформацію судових розслідувань найбільш резонансних конфліктів, що виникали на цьому ґрунті²⁴⁰, елекційна процедура передбачала не лише наявність доброї волі полковника, а й з'ясування ставлення громади до того чи іншого кандидата. Засвідчити таке ставлення могла однакостайність, проявлена під час проведення ради сотенного товариства за присутності представника полкової адміністрації. Але подеколи волю місцевої громади можна було представити і зібраними підписами під петицією на користь певного претендента. Так, наприклад, наприкінці 1740-х років миргородський полковник Василь Капніст, заперечуючи законність обрання на сотництво в Цибулеві Давида Звенигородського, педалював temu підкупу його опонентом виборців горілкою та підроблення підписних листів. Зокрема, він стверджував, що під час свого перебування в Архангельській фортеці Звенигородський «чрез сем недель называл себе сотником и, собрав громаду, горелкою перепоил и з бывшим при нем, Звенигородском, за писаря киевском жителе Захарием без ведома полковой Миргородской канцелярии зделали якобы от тамошних обывателей подложно воровски черный атестат с подписом обивательских рук крестами»²⁴¹.

З пізнішого донесення цибулевської сотенної старшини, адресованої в Миргородську полкову канцелярію 19 вересня 1749 р., довідуємося деталі проведеної в 1747 р. Давидом Звенигородським «виборчої кампанії». Прибувши з Архангельської фортеці в містечко Цибулев, претендент нібито демонстрував копію якогось сенатського указу та «по-хитребному прелщению нескольких человек перепоенных ним, кои и в службі ЕИВ не бывали, а пред тем не давним

временем перешли на жильє из-за границы, на вибор о бытъе ему в Цибулеве сотником»²⁴². А потому нібито претендент власною рукою повписував до колективного клопотання щодо затвердження результатів сотницьких виборів імена жителів сіл Нестерівки й Іркліївки, аби отримати з Генеральної військової канцелярії підтвердження на цей старшинський уряд. Чолобитники стверджували, що «козаки всі многіе також цибулевськіе и села Уховки товариство [...] его сотником у себя иметь не желали», багато з них на той час були відсутні, а тому не могли підписувати прохання про підтвердження обрання Давида Звенигородського на уряд. З використанням підробних підписів претендент нібито підготував у Глухові відповідне подання («переписав в Глухові набіло») до Генеральної військової канцелярії та отримав звітти атестат на сотника цибулевського²⁴³.

Наскільки конфліктно могла протікати боротьба за владу в сотні видно вже з такого опису. Відсторонений від влади полковником Капністом колишній цибулевський сотник Давид Звенигородський, заручившись підтримкою російських висопосадовців з канцелярії Київського генерал-губернатора і «головного командира Малоросії» генерал-аншефа М.І. Леонтьєва, 18 жовтня 1749 р. прибув у сотенне містечко у супроводі двох «нарочних компанейцов да з незнаемими ніякими до пятнадцяти члоками гвалтовно вошед в ратушу», після чого «писменные діла отобрав», відсторонив призначеного для управління сотенних справ Данила Байрака, а також позбавив влади «сотенную всю старшину, кой по общому всіх тамошніх обивателів согласи и виборех определени были»²⁴⁴. Натомість Звенигородський «по своему хотению другую старшину в городе, так и в селі Уховке атамана определіл и с писара сотенного Василя Логовика взял підписку, чтоб до ратуша к до писанних діл отнюдь не касался, а определил же писарем поверенного свого Скирту и с теми незнаемими людми оной Звенигородский по городу ходячи обивателем обявляя, что де он по прежнему свободо

из турми отпущен и приказывал народу, чтоб его Байрака и старшины сотенной не в чем отнюдь не слушались»²⁴⁵.

Крім «гвалтовного» вторгнення в ратушу та відсторонення всього складу діючої сотенної старшини, Звенигородський також шокував місцеву публіку й тим, що «полковника, яко и всю полковую старшину довольно матерно бранил, и на его, Байрака, многие похвалки он де, Звенигородский, ко умерщвлению чинил»²⁴⁶.

Цікавими для аналізу владних можливостей полковника в межах його полку є методи, до яких вдався Капніст для досягнення вигідних для себе результатів розслідування. Так, з чолобиття супротивної йому сторони довідуємося: «Полковник Капнист употребил свою коварную хитрость для единого прикрытия винности его особливою для немалого нам, простому народу, страху. К оному следствию прибыв в пять сот человек козаков команды и старшин во многом числе, смутив народ, что мы [...] чаяли обыкновенных полковничих грабительств или безсудного взятия всех нас во вязание, для чего в немалой опасности прибывая, в разные места разбежлись, а оставшиися из нас принуждены в комиссию бывши призваны наученим полковника Капниста на сторону ево, что он хотел велел, говорили. И не ведаем, что тамо в отменность совости своей писали неправдою, в закрытие праведных доказательств»²⁴⁷.

Крім того, нібито саме через «провину» Звенигородського миргородський полковник упродовж грудня 1747 р. влаштував декілька показових «виховних» акцій у Цибулеві, в результаті яких, згідно тверджень прибічників Звенигородського, чимало тамтешніх жителів були змушені залишити свої домівки та переховуватися «по степам, по лесам и байракам»²⁴⁸. Зокрема, за твердженням чолобитників, Капніст, «злобствуя на нас», на початку грудня 1747 р. прислав до Цибулева команду з двадцяти козаків на чолі зі значковим товаришем Яковом Федоровим, які «по прибытии туда ночной пори взяли себе в помощь правящего тамо за сотника

недостойного человека Константина Корчевского учинили на дворе козака Федора, прозваного Война, разбойнически нападение». В результаті акції, в якій постраждали не лише Федір Война, над котрим вчинили «смертний бой», а і його брат з сім'єю та шурином, яких «чрез всю ночь под каралом держали от котрого страху малолетние дети едва живи остались», у сотенному містечку вчинився «немалой алярм и все жительствоующие пришли в немалой страх»²⁴⁹.

Трохи згодом Капніст нібито прислав до Цибулева нову команду, зібрану з трьох сотень ввіреного його команді полку, наказавши «нас нижайших разорять и бить нещадно, а иных забрать под арест к нему полковнику в Сорочинци»²⁵⁰. Саме від «такого наглого нападения и разорения многие обывателя лишились домов своих и имущества» і були змушені рятуватися втечею. У випадку ж повторних насильств з боку людей Капніста — як були переконані чолобитники — й решта жителів будуть змушені залишити свої помешкання. Отож прибічники Давида Звенигородського просили захисту в імператриці, а конкретно йшлося про прохання надіслати наказ київському генерал-губернатору М.І. Леонтієву, аби той втрутився у справу та захистив їх від «таких наглих нападений полковника Капниста»²⁵¹. Крім того, чолобитники пропонували й інший, радикальніший спосіб розв'язання конфліктної ситуації: аби «до конечного изнурения не допустить и для того с под команды его Капниста нас освободить, чтоб нам в команде Генеральной войсковой канцелярии или в Лубенском полку до указа быть»²⁵².

У випадку з протистоянням полковника Капніста та сотника Звенигородського, скоріш за все, маємо справу з банальною боротьбою за владу двох амбітних старшин у сотні, що лише перед тим була прилучена до Гетьманату, а відтак і влада в ній відкривала неозорі можливості для збагачення, через заволодіння вільними ґрунтами й угіддями²⁵³. Але в історії Гетьманату було й чимало прикладів того, як козацьке товариство і посольство наполегливо боро-

лося за зміщення того чи іншого сотника, намагаючись позбутися його самовладдя. Переважно така боротьба закінчувалася нічим, хіба що провокувала появу товстелезних судових справ, що фіксували численні кривди і зловживання владою наділених нею очільників сотні.

Наскільки серйозними могли бути висунуті проти козацьких старшин обвинувачення і настільки мізерними ставали наслідки доведення їхньої вини, чи не найбільш показово демонструє справа новгород-сіверського сотника Федора Лісовського, звинуваченого і в двоєженстві, й ошуканстві, і злодійстві, і перелюбстві, а тим не менше, так і не покараного владою Гетьманату (лише церковна влада домоглася його ув'язнення як двоєженця і в ув'язненні він помер)²⁵⁴. Але менш цікавими є й обставини боротьби зі зловживаннями владою в Новомлинській сотні Ніжинського полку, де проти сотника Григорія Шишкевича було висунуто звинувачення в тому, що він, немало небагато, а «противніе на монаршого царського величества гонор слова виговаривал...»²⁵⁵.

Реагуючи на це, надто серйозне, аби його можна було проігнорувати, звинувачення, гетьман призначив спеціальну слідчу комісію, яка за участі царського резидента в Україні стольника Федора Протасьєва 21 серпня 1717 р. і провела допит свідків і підозрюваного у цій справі. У процесі ж провадження досудового розслідування на світ впливли й інші, не менш крамольні справи і помисли новомлинського урядника, в тому числі й обзивання ясновельможного регіментаря «скурвиним сином», обматюковування «по матери пана полковника (лубенського) и пана судью генерального...»²⁵⁶. А вже після цього гетьманська влада, не на жарт розгнівана непристойними висловлюваннями Григорія Шишкевича на адресу ясновельможного та його кривих, розпочавши прискіпливе розслідування його справи, спровокувала масову подачу на новомлинського сотника скарг, і в результаті таки отримала розлогий перелік його різноманітних провин і злочинів. Від такого вже звичного для

тогочасного повсякденного життя козацького Гетьманату примусового залучення до відробітків на свою користь поспільства та козаків до — проступків, які, за умови доведення вини, могли коштувати й життя: чарівництво, перелюб, згвалтування, вбивство²⁵⁷.

Незважаючи на такий пишний букет звинувачень щодо вчинених Григорієм Шишкевичем злочинів і проступків, судове розслідування завершилося в якийсь дивний спосіб. Як уже щойно відзначалося, частину провини сотника було доведено і за це він мав сплатити солідні штрафи Якову Перехресту і Тимофію Самойловичу. Але сотенний уряд за собою Шишкевич зберіг. Лайки на адресу гетьмана і його родичів, обзивання їх усякими непристойними словами владні позиції новомлинського старшини не похитнули. До того ж, здається, методів адміністрування після цих тривалих судових тяжб зі своїми підлеглими він також не поміняв. Принаймні, на це вказує низка нових обвинувачень, висунутих проти нього трохи згодом.

Як впливає з тексту відкритого листа генерального осавула Степана Бутовича до курінного отамана та «всього товариства» Новомлинської сотні, гетьманська влада утвердилася і в думці щодо винуватості Григорія Шишкевича у скоєнні службових зловживань і насильств по відношенню до підвладної йому людинності. Так, генеральний старшина у своєму листі вказував на факти самовільного зміщення сотником сотенної адміністрації зі своїх урядів, насильств, що вилилися у примушенні козаків до відробітків на свою користь так, як начебто вони були його підданими — косили сіно, жали збіжжя, рубали дрова та ін.; не задовольняючись цим, сотник піддавав також козаків жорстоким побоям²⁵⁸. Свого часу Вадим Дядиченко використав цей лист, аби проілюструвати неефективність судочинства Гетьманату при розслідуваннях судових справ за участю козацької старшини, зробивши наголос на тому, що Шишкевич, незважаючи на всі

його кривди й службові зловживання, не був покараний, а лист, власне, являв собою більше умовляння, аніж наказ²⁵⁹.

Насправді, як можна зробити висновок з матеріалів судових справ тієї доби, завершення розслідування справи за участю представників гетьманського уряду не принесло до Нових Млинів спокою. Й уже у вересні 1718 р. козаки і поспільство цього сотенного містечка подали на ім'я гетьмана Скоропадського нову скаргу на нові утиски свого урядника, спровоковані участю мешканців сотні у розслідуванні, що його проводив роком раніше генеральний осавул Степан Бутович. Так, «всі жителі сотні Новомлинской, преклонивши голови свои под стопи ног» гетьманських «заношили» скаргу на свого сотника, котрий за те, що вони подавали на нього супліки генеральному осавулу Бутовичу, «тепер за тое мстятись направляет підручних своїх бити нас»²⁶⁰. Зокрема, вказувалось на побиття місцевого люду «вновь поставленім» отаманом, солдатами, осавульчиками і гайдуками сотника: «Ивана и Андрея били, Петра Романенка били, Ивана салдати били, Галку, якая визнавала чародійства на сотничку, били». Скаржники стверджували, що нещадні побої навіть довели декого з місцевих жителів до смерті — «меновите Марка Куреченка, Ивана Горкавенка мелника, тещу Коновалову»²⁶¹.

Отож громада повторювала у своєму клопотанні ті звинувачення на адресу свого сотника, які, власне, вже були висловлені перед генеральним осавулом, коли той проводив слідство на місці: «любо то знаем, что пан асаул войсковой енералний Стефан Бутович, велможности вашей явил, чинячи розиск на сотника, где якие пункта: о чародійстві, забойстві», продаж, як можна зробити висновок з контексту повідомлення, привласнених старшиною п'ятдесяти коней. Крім того, скаржники нагадували і засвідчене перед генеральним осавулом вчинення Шишкевичем зі шишкаркою «ночной пори богомерзком гріхі», а ще «едну невісту в городі, в Нових Млинах, идучую вночи з двора Троцкого ку дому

своєму...сотник поймавши на цвинтару Пречискому... уволікши в бабинец, учинил богомірзкий гріх кгвалтом усиливши»²⁶².

Картину зловживань свого сотника підписанти доповнювали і новими історіями. Так, нібито, вже після від'їзду з Нових Млинів Степана Бутовича Шишкевич забрав на свій хутір Липковецький міських різників, аби ті «овец недужих сто двадцять чотири забівали и пригрозил бедним людем на місці потом свинного сала не продавати, поким біднякам тую его сотникую скотину не спродуют»²⁶³.

Скарга супроводжувалася обережними висловлюваннями сумнівів — «не ведаем чи донеслося велможности вашой или нет» про всі ті злочини і зловживання Григорія Шишкевича. А закінчувалося подання недвозначним проханням: «дайте нам кого іншого на сотництво»²⁶⁴.

Не обмежуючись апеляцією лише до одного гетьмана Скоропадського, недоброзичливці Григорія Шишкевича звернулися й до царського резидента в Україні стольника Федора Протасьєва, аби той «Его Царскому Величеству нашему премилостивише об обидах наших донесл, в чом просим со слезами»²⁶⁵. Скаржники звертали увагу царської влади на той факт, що в ході проведеного генеральним осавулом Бутовичем розслідування вину Шишкевича було доведено «по всі чотири пункта: чародійства, прелюбодіянія, забойство и конное злодійство».

Принагідно скаржники формулювали власне бачення суті старшинської влади, стверджуючи, що царська величність Петро I, призначаючи Григорія Шишкевича на сотницький уряд до Нових Млинів, уповноважував його «чесно обходитися з людьми, ласкавим бути, а не ругатися и не глумитися над царськими і вашими рейментарськими людьми, и не повелівали ему Шишкевичу нас безвинне бити и разоряти»²⁶⁶.

Скарги на зловживання новомлинського сотника, адресовані гетьману Скоропадському і царському резиденту столь-

нику Протасьєву, підписали новомлинський отаман Іван Васильович «с товариством» та новомлинський війт Іван Тиховський «з посполством новомлимнским». І хоч, як можна здогадатися з тексту цього документу, Іван Васильович був уже колишнім новомлинським отаманом, на його місце Шишкевич призначив нового старшину і саме цей «вновь поставленним» отаман, разом із солдатами, осавульчиками і гайдуками, чинив за наказом сотника насильства над місцевою людністю, наявність серед скаржників перших осіб козацького і поспільського самоврядування Нових Млинів засвідчувала неабияку серйозність і глибину конфлікту.

Утім, як уже наголошувалося вище, серйозних адміністративних наслідків для Григорія Шишкевича ця обставина не мала. Лише природна смерть новомлинського сотника в 1722 р. остаточно поклала край чи то дійсним, чи то вигаданим його опонентами і недоброзичливцями службовим зловживанням і кримінальним злочинам урядника, та, відповідно, поклала край притягненням його за це до судової відповідальності.

9. Козацьке, міське та сільське врядування

Функціональні обов'язки городского отамана включали в себе прерогативи адміністрування в полковому центрі або гетьманській резиденції, без зачіпання сфери військової. Втім, таке формальне обмеження не надто послабляло вплив цієї групи козацьких урядовців. І в цьому зв'язку передовсім варто наголосити, що сам інститут городових отаманів мав місце лише у великих козацьких центрах — полкових містах, де існувало декілька козацьких сотень, або ж у гетьманській резиденції. У реєстрах козацької старшини відомості про городского отамана, як правило, містилися зразу ж після згадки про сотника полкової або першої міської сотні, перед отаманами курінними та іншою сотенною старшиною²⁶⁷.

Важливе місце в структурі врядування посідали також курінні отамани, які здійснювали безпосереднє врядування

козацькими громадами сотні. Кількість останніх коливалася від 2–3 до 5–6 осіб. І хоч згадки про них, на відміну від сотенного хорунжого чи осавула, у правових документах, що регулювали розміри щорічної рангової платні, не зустрічаються, історичні джерела, що відбивають хід політичних процесів, переконують у їх важливій ролі, можливо навіть дещо більших владних можливостях, аніж інших козацьких урядників сотенного рівня, за винятком, звичайно, сотника і городового отамана (там де останні були).

Допоміжним органом низової адміністрації були місцеві ради, які скликалися старшиною для обговорення і вирішення найважливіших військових, адміністративних і судових справ.

Окремішне становище в політичній системі Гетьманату займала структура міського і сільського самоврядування. Важливе місце в структурі врядування посідали також курінні отамани, які здійснювали безпосереднє врядування козацькими громадами сотні. Кількість останніх коливалася від 2–3 до 5–6 осіб — в залежності від кількості сіл, що входили до складу сотні, або ж кількості козаків у цих селах. І хоч згадки про них, на відміну від сотенного хорунжого чи осавула, у правових документах, що регулювали розміри щорічної рангової платні, не зустрічаються, історичні джерела, що відбивають хід політичних процесів, переконують у їх важливій ролі, можливо навіть дещо більших владних можливостях, аніж інших козацьких урядників сотенного рівня, за винятком, звичайно, сотника і городового отамана (там де останні були).

Щодо населення міст, то воно так само як і українська православна шляхта, в роки Національно-визвольної війни зберегли за собою «давні права і вольності», тобто традиційні форми: «И хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маетности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему»²⁶⁸.

І якщо шляхетське (земське) самоврядування на території Української держави поволі занепадає внаслідок перебиранням козацтвом на себе функцій народу політичного і злиттям шляхетства з козацької старшиною, то міське самоврядування й розвивається надалі. Юридично міста поділялися на дві групи — магістратські й ратушні. Перші з них користувалися магдебурзьким правом, одержаним переважно ще від польської влади і підтвердженням згодом гетьманами або царським урядом. За магдебурзьким правом міста діставали самоуправління, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, ремісничі та торгівельні пільги тощо. Ним встановлювався порядок обрання міських властей, їх управлінські функції, основи цивільного та кримінального права, норми оподаткування, регламентування діяльності ремісничих цехів і купецьких об'єднань та ін. На чолі міста стояв вїйт, який мав «містом радити і правити волосчанами, здавна до міста належачими. і їх судити, порядки винайдовати»²⁶⁹. Вїйта вибирало все поспільство і затверджував гетьман (з другої половини XVII ст. набула поширення практика затвердження результатів вибору царським урядом²⁷⁰. Влада вїйта була довічна²⁷¹. Важливу роль у системі міського самоуправління відігравали виборні магістрати, які склалися з ради (райці на чолі з бурмистром) і лави, або лавничого суду. Райці відали адміністративно-господарськими справами: міським господарством організацією оборони міста, збиранням торгових мит, підтриманням зв'язків з гетьманською адміністрацією та царськими воеводами. Члени лавничого суду (лавники) на чолі з вїйтом вершили судочинство по цивільним і кримінальним справам, виносили по них вирокі аж до смертних включно²⁷².

Давній устрій міського самоврядування був порушений тим, що частина міщан стала козаками і перейшла під владу полковника, сотника або городового отамана. Внаслідок чого у містах нерідко виникали конфліктні ситуації, породжені

двовладдям. Козацька адміністрація неодноразово втручалася в міське господарство, захоплювала міські землі, сіножаті, млини і шинки, а міський патриціат, захищаючи давні привілеї, намагався поширити свою владу і на козацьке населення міст.

Управління малих містечок, населення яких не володіло правами магдебургії, зосереджувалося у ратуші, на чолі якої стояв городовий отаман. Ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади в краю.

У містах, які користувались магдебурзькими правами, існував також поділ міщан за соціопрофесійними ознаками — на окремі цехи. Останні користувались внутрішньою автономією й мали власну структуру самоврядування.

Населення сільських поселень зазвичай складалось з двох соціальних груп, які формували дві громади — козацьку (якщо в цьому селі існував козацький курінь) і поспільську. На чолі першої стояв курінний отаман. Другу очолював виборний війт — якщо село належало до категорії так званих вільних військових поселень. У тому ж випадку, коли в селі мешкали залежні, підданські селяни, громаду очолював староста, якого призначав державець цього села. У випадку, коли мешканці села відбували повинності декільком власникам чи державцям, старост назначали до кожної громади окремо. Реалізовувати делеговані громадою чи державцею села владні функції війтам і старостам допомагали осавульці (осавульчики), гайдуки та десятники. На них покладалась обов'язки поліційної служби, організації комунікаційної сфери тощо.

Як у містах, так і сільських поселеннях, проживали різні соціальні групи, що користувались імунітетом по відношенню до місцевих органів влади і самоврядних інституцій. Зокрема саме до числа останніх належали так звані «протекціоністи», що перебували під покровительством генеральної і полкової старшини, іноді навіть — сотенної, а також окремих російських вельмож²⁷³. Крім того, існували різного

роду соціо професійні групи — «бобровники», стрільці, «полубничі», слюсарі тощо, які зазвичай проживали на певних, визначених законодавчо, територіях і виконували різного роду повинності та служби, що забезпечували життєздатність гетьманського двору²⁷⁴. У питаннях судочинства й адміністрування вони підпорядковувались центральним судовим і владним інститутам, а на місцях користувались правом внутрішнього самоврядування.

Отже, влада в Гетьманаті за своєю суттю була моноцентричною — центром ухвалення рішень виступав гетьманський уряд і центральні органи управління, яким підпорядковувались усі місцеві структури козацького врядування. Гетьманату був притаманний і певний рівень централізації влади, принаймні, якщо порівнювати його зі зразками, взятими з практик державного життя Речі Посполитої. У порівнянні ж з державними практиками Російського царства централізація Гетьманату виглядала не вельми переконливо. Адже в козацькій Україні зберігалось міське самоврядування, ґрунтоване на маґдебурзькому праві чи, принаймні, його певних елементах. Крім того, доволі впевнено, особливо з 1710-х років, почувались на місцях представники полкової влади. Окремі з полковників, що мали потужну підтримку місцевих еліт, або ж (що було ще більш важливо) — високих покровителів в оточенні російського монарха, могли не надто залежати від гетьманської влади і, відповідно, не вельми зважати на її розпорядження. Особливого розвитку ці негативні явища набули в часи гетьманування Івана Скоропадського, коли уряд Петра I реалізовував заходи по дискредитації влади в Україні з метою її заміни загальноімперськими структурами. Проте, навіть за відсутності такого зовнішнього тиску, влада в Гетьманаті ніколи не була аж надто централізованою. Дуже значне коло владних повноважень реалізовувалось на місцевому — полковому і сотенному — рівні.

Механізм функціонування політичної влади в козацькій Україні дозволяє охарактеризувати політичний режим Гетьманату як республікансько-демократичний, що поєднував у собі елементи як прямої, так і опосередкованої демократії, і базувався на полково-сотенному адміністративному устрої. Водночас, звертає на себе увагу і той факт, що на різних етапах історичного розвитку співвідношення владних повноважень головних елементів політичної системи Гетьманату — Генеральної ради, старшинської ради, гетьмана та вищої старшини (генеральної старшини та полковників) — не залишалося незмінним, а, навпаки, зазнавало принципових трансформацій. Внаслідок чого політичний режим в одних випадках набував ознак, характерних для авторитарного правління, в інших — олігархічного. Доволі помітною є й тенденція до згортання проявів військової демократії, до відсторонення рядового козацтва як від участі в ухваленні важливих державних рішень, так і можливостей впливу на місцеве самоврядування.

Авторитарний режим у формі цезаризму, тобто такого способу правління, за якого при формальному збереженні республіканського устрою керівництво всіма провідними владними інституціями зосереджується в руках однієї особи, встановився у гетьманство Богдан Хмельницького. Як певною мірою артикульоване у висловах і діях тяжіння до саме такого правління можемо класифікувати і гетьманування Петра Дорошенка, Демка Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи — особливо коли йдеться про другу половину їхнього гетьманування, відзначеного помітним зміцненням їхніх владних повноважень, формуванням доволі розгалужених партій підтримки. Причому, у всіх названих гетьманів на певних етапах з'являлися плани заснування власних правлячих династій, тобто заміни авторитарного режиму монархічним, спадковим правлінням. Приклад типового олігархічного режиму являла собою козацька Україна в роки гетьма-

нування Івана Виговського, Юрія Хмельницького, на перших порах — Демка Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи, а також Івана Скоропадського, Павла Полуботка та Данила Апостола.

Характерна особливість еволюції політичної системи Гетьманату полягала в тому, що Українська держава лише дуже короткий час існувала як самодостатній політичний організм. Номінальна васальна залежність від влади російського царя, задекларована в договорі 1654 р., вже в жовтні 1659 р. трансформувалася в більш жорсткі форми залежності, а політична автономія Гетьманату поступилася місцем — адміністративній, за якої зберігалось самоуправління при здійсненні внутрішньої політики та функціонування українських владних інституцій на основі власного законодавства та традицій²⁷⁵. За таких умов сувереном виступав російський монарх і де'юре його санкція була необхідною умовою для набуття правої чинності найважливіших ухвал української влади — гетьманської елекції, поземельних відносин, призначення та скинення з генеральних урядів тощо.

¹ Див.: *Горобець В.М.* Українсько-російські відносини та політико-правовий статус Гетьманщини (друга половина XVII — перша чверть XVIII ст.) // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.* — Вип. 6, кн. 1. — К.; Черкаси, 1997. — С. 67–75.

² Див.: *Яковлів А.* Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. — Нью-Йорк, 1954; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995.

³ Див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998. — С. 57–59.

⁴ *Источники малороссийской истории, собр. Д.Н. Бантышем-Каменским.* — Ч. 2. — М., 1859. — С. 228–230; *Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА), ф. 248, оп. 29, дело 1806.* — Л. 86–87.

⁵ Див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини... — С. 61–65.

⁶ Там само. — С. 65–66.

⁷ *Костомаров Н.* Мазепинцы // Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы. — М., 1995. — С. 754.

⁸ *Музиченко П.* Історія держави і права України. — 3-тє вид. — К., 2001. — С. 150.

⁹ Зокрема, на такому трактуванні наголошує історик і політолог О. Струкевич (*Струкевич О.* Пилип Орлик та європейська традиція конституціоналізму // Пилип Орлик — гетьман і автор першої конституції України. — Мінськ, 2006. — С. 15). Близькі позиції відстоюють Т. Чухліб, О. Кресін, М. Трофимчук, В. Шевчук та ін.

¹⁰ Цього, власне, низовики безуспішно добивалися ще від часів антигетьманського заколоту Якова Барабаша восени 1657 р. — Див.: *Горобець В.* Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. — Київ–Запоріжжя, 1997. — С. 33–43.

¹¹ Договоръ и постановление между Гетманомъ Орликомъ и войскомъ Запорожскимъ въ 1710 году // Источники малороссийской истории, собр. Д.Н. Бантышем-Каменским. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 253.

¹² Там же. — С. 251.

¹³ Там же. — С. 248.

¹⁴ Там же. — С. 245–247.

¹⁵ Там же. — С. 247.

¹⁶ Там же. — С. 248.

¹⁷ Договоръ и постановление... — С. 248.

¹⁸ Ширше див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини... — С. 76–276.

¹⁹ Ширше див.: *Горобець В.* «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 409–430.

²⁰ *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 109.

²¹ Ширше див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 1. — К., 1996. — С. 734–766.

²² Див.: *Горобець В.* «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 122–130, 215–233.

²³ Цит за: *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Вип. 6. — К., 1929. — С. 327.

²⁴ Літопис Самовидця / Вид. підготував Я.І. Дзира. — К., 1971. — С. 75.

²⁵ Окиншевич Л. Генеральна рада. — Додаток № 6.

²⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией (Далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1875. — Т. 8. — С. 89.

²⁷ Літопис Самовидця. — С. 118.

²⁸ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 177.

²⁹ *Окиншевич Л.* Генеральна рада. — С. 283.

³⁰ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 849.

³¹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1806. — Л. 7–8.

³² Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 100.

³³ Там же. — Т. 9. — С. 943–944.

³⁴ Див.: *Окиншевич Л.* Генеральна рада. — С. 302.

³⁵ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 262.

³⁶ Там же. — Т. 5. — С. 173; т. 8. — С. 50, 89; т. 9. — С. 911 та ін.

³⁷ *Окиншевич Л.* Генеральна рада. — С. 299.

³⁸ Про перипетії політичного протистояння Коша та гетьманського уряду див.: *Горобець В.М.* Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. — Київ; Запоріжжя, 1997. — С. 33–43.

³⁹ Цит за: *Окиншевич Л.* Генеральна рада. — С. 287.

⁴⁰ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 49–50.

⁴¹ Цит за: *Востоков А.* Козелецкая рада 1662 г. // КС. — 1887. — № 2. — С. 277.

⁴² Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 49–50.

⁴³ Там же. — Т. 7. — С. 349.

⁴⁴ Договоръ и постановление... — С. 249.

⁴⁵ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 266.

⁴⁶ Див.: Літопис Самовидця. — С. 106; Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 185; *Эйнгорн В.* Отношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899. — С. 845–848.

⁴⁷ *Окиншевич Л.* Генеральна рада. — С. 268; Книги Разрядные по официальным оных спискам, изданные. — Т. 2. — СПб., 1855. — С. 991–993.

- ⁴⁸ Договоръ и постановление... — С. 248.
- ⁴⁹ Там же. — С. 248.
- ⁵⁰ *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще... — М., 1847. — Кн. 5. — С. 50.
- ⁵¹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1780. — Л. 92–96; Сборник РИО. Т. 63. — С. 779.
- ⁵² РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1780. — Л. 97–102.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Там же.
- ⁵⁵ Див.: *Горобець В.М.* До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні в першій третині XVIII ст. // Укр. істор. журнал. — 1993. — № 2–3. — С. 70–75.
- ⁵⁶ Там само. — С. 217.
- ⁵⁷ Архив ЮЗР. — Т. 6, ч. 3. — С. 205; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 235; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 458–459.
- ⁵⁸ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 90; Літопис Самовидця. — С. 104.
- ⁵⁹ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 30–31.
- ⁶⁰ Там же. — Т. 8. — С. 53.
- ⁶¹ Там же. — Т. 13. — С. 5–6.
- ⁶² *Окиншевич Л.* Рада старшинська. — С. 9.
- ⁶³ Там же. — С. 249.
- ⁶⁴ Там же. — С. 250.
- ⁶⁵ *Окиншевич Л.* Рада старшинська. — С. 17.
- ⁶⁶ Договоръ и постановление... — С. 249.
- ⁶⁷ Полное собрание законов Российской империи / Изд. 2-е (Далі — ПСЗ). — М., 1830. — Т. 8. — № 5324.
- ⁶⁸ *Грушевський М.С.* Історія України-Русі. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1368–1370; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея. — С. 96–97.
- ⁶⁹ *Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 735.
- ⁷⁰ Акты ЮЗР. — Т. 13. — С. 465–466; *Мякотин В.А.* Очерки социальной истории Малороссии // Русское богатство. — 1915. — № 5. — С. 169–170.
- ⁷¹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 189–190.
- ⁷² Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 319.
- ⁷³ *Окиншевич Л.* Рада старшинська. — С. 20.
- ⁷⁴ Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 220.
- ⁷⁵ Там же. — Ч. 2. — С. 228–231.
- ⁷⁶ Там же. — С. 251.

- ⁷⁷ *Окиншевич Л.* Рада старшинська. — С. 20.
- ⁷⁸ Там само. — С. 21; *Лазаревский А.* Заметки о Мазепе // К.С. — 1898. — Кн. 3. — С. 479–489.
- ⁷⁹ *Окиншевич Л.* Рада старшинська. — С. 21.
- ⁸⁰ Див.: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 235.
- ⁸¹ *Крип'якевич І.П.* Студії над державою Богдана Хмельницького (І Рада. ІІ Генеральна старшина) // Ювілейний збірник НТШ. — Львів, 1925.
- ⁸² *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 235.
- ⁸³ *Окиншевич Л.* Рада старшинська. — С. 21.
- ⁸⁴ *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — Вип. 2. — К., 1926. — С. 94.
- ⁸⁵ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 355.
- ⁸⁶ Там же. — Т. 14. — С. 701–702.
- ⁸⁷ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 61.
- ⁸⁸ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 111.
- ⁸⁹ *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини. — С. 224.
- ⁹⁰ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 394.
- ⁹¹ Там же. — Т. 9. — С. 396.
- ⁹² *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини. — С. 225.
- ⁹³ Акты ЮЗР. — Т. 6. — С. 241.
- ⁹⁴ Цит. за: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 236.
- ⁹⁵ Акты ЮЗР. — Т. 11. — Прилож. — С. 764.
- ⁹⁶ Там же. — Т. 4. — С. 43.
- ⁹⁷ *Оляничин Д.* Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // Зап. НТШ. — Львів, 1991. — Т. 222. — С. 347.
- ⁹⁸ Див.: *Степанков В.С.* Проблема становлення монархічної влади Богдана Хмельницького. — С. 29; *Верба І.В.* Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 1991. — С. 79–84.
- ⁹⁹ Див.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 663.
- ¹⁰⁰ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 66; 138; Т. 9. — С. 43; *Санін Г.* Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенка // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 24;

Степанков В.С. Проблема становлення монархічної влади Богдана Хмельницького. — С. 29.

¹⁰¹ Воссоединение Украины с Россией документы и материалы в 3-х тт. — Т. 3. — М., 1954. — С. 568.

¹⁰² Акты ЮЗР. — Т. 11. — Прибавление № 1. — С. 682.

¹⁰³ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — Київ–Львів, 2004. — С. 115.

¹⁰⁴ Там само. — С. 467.

¹⁰⁵ Там само. — С. 119.

¹⁰⁶ Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 2. — С. 47.

¹⁰⁷ Материалы для отечественной истории. Изд. М. Судиенко. — Т. 1. — К., 1853. — Отд. 1. — С. 119; Отд. 2. — С. 42, 47, 50, 53, 56.

¹⁰⁸ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 263; Т. 10. — С. 490; ПСЗ. — Т. 1. — № 119; № 447; Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 219 та ін.

¹⁰⁹ Договоръ и постановление... — С. 244, 245, 248.

¹¹⁰ Там же. — С. 251.

¹¹¹ Там же.

¹¹² Там же.

¹¹³ Там же. — С. 249.

¹¹⁴ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 915; ПСЗ. — Т. 1. — № 519.

¹¹⁵ Ширше про програму князя Д.М. Голіцина див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. — С. 64–65.

¹¹⁶ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 228–231.

¹¹⁷ Там же. — С. 319. Ширше про діяльність Ф. Протасьєва в Україні див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. — С. 62–64.

¹¹⁸ *Моравський С.* Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — т. 34. № 9. — С. 427–454; т. 35. — № 10. С. 22–57.

¹¹⁹ Див.: Центральний державний історичний архів України в м. Києві (Далі — ЦДІАУК), ф. 51, оп. 3, спр. 164: Справа про розслідування образ царя і гетьмана сотником Новомлинської сотні Ніжинського полку Григорієм Шишкевичем... 1708–1717 рр.; спр. 267: Справа за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття... 1717–1732 рр.; спр. 201: Розиск про сварку сотника Новомлинської сотні Ніжинського полку Григорія Шишкевича зі священником Михайлом. 1716 р.; спр. 237: Повідомлення Петра Уманця про розслідування суперечки між сотником Григорієм Шишкевичем і намісником Михайлом. 1 квітня 1717 р.

- ¹²⁰ *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. — С. 77.
- ¹²¹ *Источники малороссийской истории.* — Ч. 2. — С. 322.
- ¹²² РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1760. — Л. 393.
- ¹²³ *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. — С. 121.
- ¹²⁴ Див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. — С. 171–275.
- ¹²⁵ Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на 19 частей. Собрано в Правительствующем Сенате по Малороссийской экспедиции 1756 года // *Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии* / Под.ред. Н.П. Василенко. — Вып. 2. — Чернигов, 1902.
- ¹²⁶ *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. // *Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права.* — Вип. 2. — К., 1926. — С. 94.
- ¹²⁷ *Источники малороссийской истории.* — Ч. 2. — С. 249.
- ¹²⁸ *Літопис Самовидця.* — С. 75.
- ¹²⁹ *Акты ЮЗР.* — Т. 9. — С. 721, 735.
- ¹³⁰ *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. — С. 113–130.
- ¹³¹ Ширше див.: *Горобець В.* *Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України.* — К., 2009. — С. 37–51.
- ¹³² Экстракт. — С. 272.
- ¹³³ *Акты ЮЗР.* — Т. 8. — С. 304.
- ¹³⁴ Див.: *Окиншевич Л.* Генеральна старшина. — С. 110.
- ¹³⁵ *Источники малороссийской истории.* — Ч. 1. — С. 102.
- ¹³⁶ *Крип'якевич І.П.* Назв.праця. — С. 238.
- ¹³⁷ *Grabowski A.* *Starożytności historyczne Polskie.* — Kraków, 1840. — Т. 1. — С. 298.
- ¹³⁸ Цит. за: *Окиншевич Л.* Генеральна старшина. — С. 142.
- ¹³⁹ *Источники малороссийской истории.* — Ч. 1. — С. 40; *Акты ЮЗР.* — Т. 10. — С. 217; *Окиншевич Л.* Генеральна старшина. — С. 143.
- ¹⁴⁰ *Источники малороссийской истории.* — Ч. 1. — С. 302.
- ¹⁴¹ Там же. — Ч. 2. — С. 250.
- ¹⁴² *Мякотин В.* Прикрепление крестьян в Левобережной Малороссии в XVIII в. // *Русское богатство.* — 1894. — № 3. — С. 217–218; *Панашенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1995. — С. 87.
- ¹⁴³ Зокрема, найбільш кардинальна зміна корпусу генеральної старшини відбулася на виборчій раді 1659 р., коли до складу гетьманського уряду Ю. Хмельницького увійшли зразу два нових генеральних судді,

два писарі та осавул. — Див.: СГГД. — Т. 4. — С. 272; Источники малороссийской истории. Ч. 1. — С. 244. — Т. 4. — М., 1825. — С. 51. Ще більш разючими були зміни у вищому ешелоні старшинської верстви у середині 1663 р., коли за результатами Ніжинської генеральної ради булава гетьмана Лівобережної України потрапила до рук кошового Запорозької Січі Івана Брюховецького. Тоді до складу нового гетьманського уряду, а також на полковницькі посади, прийшло чимало нових людей, більшість з яких перед тим навіть не залишили про себе згадки в історичних джерелах як про осіб, що належать до полкового чи сотенного ешелону старшини. Істотні перестановки відбулися і після скинення з гетьманства Д. Ігнатовича, коли владу втратили наближені до нього генеральні осавул, бунчужний і хорунжий. — Див.: Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 946.

¹⁴⁴ *Окиншиевич Л.* Генеральна старшина. — С. 99.

¹⁴⁵ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 229.

¹⁴⁶ *Окиншиевич Л.* Генеральна старшина. — С. 100.

¹⁴⁷ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. — Т. 4. — М., 1828. — С. 56.

¹⁴⁸ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 307; *Джиджора І.* До історії генеральної військової канцелярії / Україна в першій половині XVIII віку. — К., 1930. — С. 113; *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. — С. 66, 67, 171–179.

¹⁴⁹ *Василенко М.П.* Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття // Ювілейний збірник НТШ. — Львів, 1925. — С. 105–130; *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. — С. 194–195.

¹⁵⁰ Див. склад Полтавського полкового суду. — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (Далі — ІР НБУ ім. В.І. Вернадського), ф. І, № 55257.

¹⁵¹ *Василенко М.П.* Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття // Ювілейний збірник НТШ. — Львів, 1925. — С. 105–130.

¹⁵² *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 335.

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Там само. — С. 317.

¹⁵⁵ Ширше див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. — С. 186–208.

¹⁵⁶ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. І, № 55257. — Арк. 31 зв.; про цю справу побіжно згадує й О. Левицький у своїх «Очерках народної жизни...» (с. 306).

- ¹⁵⁷ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. І, № 55257. — Арк. 31; *Левицький О.* Очерки народной жизни... — С. 307–308.
- ¹⁵⁸ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. І, № 55257. — Арк. 54зв.
- ¹⁵⁹ Спостереження на предмет існування відповідної традиції, зако-
ріненої у шляхетське судочинство річпосполитської доби, див.:
Старченко Н. Полюбовні суди на Волині в останній третині XVI
століття // До джерел. Збірник на пошану Олега Купчинського з нагоди
його 70-річчя. — Київ, Львів, 2004. — Т. 2. — С. 207–228.
- ¹⁶⁰ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. І, № 55257. — Арк. 34.
- ¹⁶¹ Там само.
- ¹⁶² Там само. — Арк. 2–3 ; *Левицький О.* Очерки народной жизни... —
С. 191–192; *Дядиченко В.А.* Назв. праця. — С. 373.
- ¹⁶³ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. І, № 55257. — Арк. 34 зв.
- ¹⁶⁴ Там само. — Арк. 20–21; *Левицький О.* Очерки народной жизни... — С. 119.
- ¹⁶⁵ *Дядиченко В.А.* Назв. праця. — С. 375.
- ¹⁶⁶ Там само.
- ¹⁶⁷ *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця
XVIII століття. — К., 1997. — С. 202.
- ¹⁶⁸ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 230.
- ¹⁶⁹ *Смолій В.А., Степанков В.* Українська національна революція. —
С. 44.
- ¹⁷⁰ Див.: *Слабченко М.Е.* Малорусский полк в административном
отношении. — Одесса, 1909. — С. 30.
- ¹⁷¹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея. — С. 35.
- ¹⁷² Див.: Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — К., 1995. —
592 с.
- ¹⁷³ Див.: Літопис Самовидця. — С. 22.
- ¹⁷⁴ Див.: Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 289, 295, 302.
- ¹⁷⁵ *Лятошинський М.В.* Історичний курс територіального складу
Полтавщини // Історично-географічні записки. Вип. 3. — К., 1928. —
С. 204; *Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. —
Vol. 1–2. — Cambridge, Mass., 1978. — P. 355–356.
- ¹⁷⁶ Ширше про цю справу див.: *Горобець В.* Конфліктне повсяк-
дення місцевої влади Гетьманату середини XVIII ст.: полковник мир-
городський *versus* сотник цибулевський // Повсякдення ранньомодер-
ної України. Історичні студії в 2-х томах. — Т. 1: Практики, казуси та
девіації повсякдення. — К., 2012. — С. 253–286.
- ¹⁷⁷ Сотенно-полковий устрій Гетьманщини. — С. 500–503.

¹⁷⁸ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 5. — М., 1843. — С. 109.

¹⁷⁹ Порів.: Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). — Одесса, 1909. — С. 39.

¹⁸⁰ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 463–470.

¹⁸¹ Переписні книги 1666 року. — К., 1933. — С. 209.

¹⁸² Зокрема це універсали гетьмана Богдана Хмельницького Лук'яну Сухині, Семену Сулимі та Івану Нечаю, а також гетьмана Івана Самойловича Павлу Мовчану. — Див.: Документи Богдана Хмельницького (1648–1658) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич (даді — ДБХ). — К., 1961. — С. 178–180; Універсали українських гетьманів. — С. 734; Сулимовский архив. — С. 80.

¹⁸³ ДБХ. — С. 178–179.

¹⁸⁴ Там само.

¹⁸⁵ Там само. — С. 179–180.

¹⁸⁶ Ширше див.: Горобець В. Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). — К., 1998.

¹⁸⁷ ДБХ. — С. 470–471.

¹⁸⁸ Опубліковано в: Універсали українських гетьманів... — С. 734.

¹⁸⁹ Універсали українських гетьманів. — С. 734.

¹⁹⁰ Детальніше про цей аспект проблеми див.: Горобець В. Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» в судочинстві Гетьманату // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 7. — К., 2007; Його ж. Полагодження конфліктів як спосіб заробітку: «зарука», «змирщина», «викидщина» у судочинстві Гетьманату (передано до друку в «Укр. історичний журнал»).

¹⁹¹ Левицький О. Очерки народной жизни... — С. 207.

¹⁹² Там же.

¹⁹³ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. І., № 55257. — Арк. 4 зв.–5.; Левицький О. Очерки народной жизни... — С. 121.

¹⁹⁴ Левицький О. Очерки народной жизни... — С. 58–59.

¹⁹⁵ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини. — С. 86–92.

¹⁹⁶ Сулимовский архив. — С. 80.

¹⁹⁷ ЧОИДР. 1862, кн. 4.

¹⁹⁸ Там же.

¹⁹⁹ Слабченко М.Е. Малоруський полк. — С. 70.

²⁰⁰ Універсали українських гетьманів. — С. 120.

²⁰¹ Там само. — С. 119.

²⁰² Там само.

- ²⁰³ Там само.
- ²⁰⁴ Там само. — С. 705.
- ²⁰⁵ Там само. — С. 734.
- ²⁰⁶ Там само.
- ²⁰⁷ Там само. — С. 119.
- ²⁰⁸ Там само. — С. 734.
- ²⁰⁹ Там само. — С. 744.
- ²¹⁰ Там само. — С. 734.
- ²¹¹ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 251–252.
- ²¹² Там же. — С. 252.
- ²¹³ Там же.
- ²¹⁴ Там же.
- ²¹⁵ Ширше про цей аспект проблеми див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини... — С. 64–66.
- ²¹⁶ *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. — Т. 16. — С. 32, 33, 286, 290.
- ²¹⁷ Там же. — С. 286.
- ²¹⁸ Материалы малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 276.
- ²¹⁹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1759. — Л. 206–209; ширше див. *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. — С. 212–218.
- ²²⁰ РГАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1760. — Л. 71, 91.
- ²²¹ Універсали українських гетьманів. — С. 119.
- ²²² Там само. — С. 122.
- ²²³ Там само.
- ²²⁴ Материалы малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 276.
- ²²⁵ Там же. — С. 249.
- ²²⁶ Див.: Компут всего полку Миргородского старшины полковой, значкового полкового товариства, старшины сотенной, атаманов и рядовых козаков... року 1723. — IP НБУ, ф. I. № 54479. — Арк. 6 зв.; Універсали українських гетьманів. — С. 279.
- ²²⁷ Компут всего полку Полтавского... року 1719. — IP НБУ, ф. I. № 54480. — Арк. 2; Видение полкового города Полтави... сего 1732 года юля 16. — IP НБУ, ф. I. № 54335. — Арк. 1.
- ²²⁸ Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727 гг., собр. и изданные С.И. Шидловским. — СПб., 1896. — С. 187; *Маслійчук В.Л.* Слобідська старшина. — Х., 2001. — С. 121.
- ²²⁹ *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою... — С. 252–255, 269–270. Щоправда, М. Слабченко, розглядаючи структуру

сотенного управління Гетьманату у другій половині XVII–XVIII ст., обмежувався згадками лише про сотника, городского отамана, писаря і курінного отамана. — Див. *Слабченко М.Е.* Малорусский полк в административном отношении... — С. 126.

²³⁰ Див.: *Gajecky G.* The Cossack Administration... — P. 533, 541.

²³¹ Підтвердженням цьому слугує згадка про «вдову Савину Таранухину», а також успадкування сином Дмитра Колачинського його маєтностей.

²³² *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. — С. 116.

²³³ ЦДІАУК, ф.51, оп. 3, спр. 353: Грамота Петра I Григорію Шишкевичу на новомлинське сотництво, зобов'язання не чинити утиски тощо. Грудень 1708 р., 27 травня 1719 р., 20 жовтня 1721 р. — Арк. 3; Листки из записной книжки «Русской старины»: Казак Григорий Шишкевич // *Русская старина*, 1876, ноябрь. — С. 624.

²³⁴ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 348: Донесення генерального осавула Василя Жураковського проприбуття в м. Козелець для придушення повстання у м. Носівці Київського полку. — Арк. 1–3; спр. 371: Справа про розслідування повстання жителів м. Носівки Київського полку, які відмовляються визнавати Трохима Биліну носівським сотником іюбрани на сотництво Антона Ястрембського. — Арк. 1–13.

²³⁵ *Источники малороссийской истории.* — Ч. 2. — С. 228–230.

²³⁶ Там же. — Ч. 2. — С. 275–276.

²³⁷ Див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. — С. 64–66; 219–223.

²³⁸ Див.: *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий: Галаганы // *Русский архив.* — 1875. — Т. 1; *Моравський С.* Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // *Киев. Старина.* — 1891. — Т. 34. № 9. — С. 427–454; т. 35. — № 10. — С. 22–57; *Левицький О.* З розстриги сотник // *Літературно-Науковий Вістник.* — 1918. — Кн. 1; Справа про захоплення Федором Лисовським сотником Новгородської сотні Стародубської сотні приватного і громадянського майна жителів сотні, про побиття їх... (1715–1732) // ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153. — 138 арк.

²³⁹ *Журнал.* — С. 128; *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. — С. 148.

²⁴⁰ Зокрема неабиякий інтерес у цьому контексті становлять справи, що стосуються конфлікти навколо обрання сотником до Цибулевської сотні Давида Звенигородського та спроби позбавлення влади ново-

млинського сотника Григорія Шишкевича. — Див.: ЦДАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 164: Справа про розслідування образ царя і гетьмана сотником Новомлинської сотні Ніжинського полку Григорієм Шишкевичем... 1708–1717 рр.; спр. 267: Справа за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття... 1717–1732 рр.; спр. 201: Розиск про сварку сотника Новомлинської сотні Ніжинського полку Григорія Шишкевича зі священником Михайлом. 1716 р.; спр. 237: Повідомлення Петра Уманця про розслідування суперечки між сотником Григорієм Шишкевичем і намісником Михайлом. 1 квітня 1717 р.; *Горобець В.* Конфліктне повсякдення місцевої влади Гетьманату середини XVIII ст.: полковник миргородський *versus* сотник цибулевський // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. — Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення. — К., 2012. — С. 253–286.

²⁴¹ ЦДАУК, ф. 51, оп. 1, спр. 270: Справа про звинувачення сотником Давидом Звенигородським, отаманами і козаками Цибулевської сотні Миргородського полку миргородського полковника Василя Капніста в насильстві, захоплені майна і ґрунтів. — Арк. 11.

²⁴² ЦДАУК, ф. 51, оп. 1, спр. 408: Справа про обрання старшиною і козаками Цибулевської сотні Миргородського полку значкових товаришів Данила Байрака та Івана Мельника на посаду сотника. — Арк. 2зв.

²⁴³ Там само. — Арк. 2зв.–3.

²⁴⁴ Там само. — Спр. 371: Справа про взаємні звинувачення сотника Цибулевської сотні Миргородського полку Давида Звенигородського та козаків і старшин сотні... — Арк. 2.

²⁴⁵ Там само. — Арк. 2.

²⁴⁶ Там само.

²⁴⁷ Там само. — Арк. 23–23зв.

²⁴⁸ Там само. — Спр. 270: Справа про звинувачення сотником Давидом Звенигородським, отаманами і козаками Цибулевської сотні Миргородського полку миргородського полковника Василя Капніста в насильстві, захоплені майна і ґрунтів. — Арк. 5.

²⁴⁹ Там само. — Арк. 4зв.

²⁵⁰ Там само. — Арк. 5.

²⁵¹ Там само. — Арк. 5.

²⁵² Там само.

²⁵³ Ширше про це див.: *Горобець В.* Конфліктне повсякдення місцевої влади Гетьманату середини XVIII ст.: полковник миргородський *versus* сотник цибулевський. — С. 253–286.

²⁵⁴ Див.: Моравський С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 34. № 9. — С. 427–454; т. 35. — № 10. — С. 22–57; Левицький О. З розстриги сотник // Літературно-Науковий Вістник. — 1918. — Кн. 1; Справа про захоплення Федором Лисовським сотником Новгородської сотні Стародубської сотні приватного і громадянського майна жителів сотні, про побиття їх... (1715–1732) // ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153. — 138 арк; та ін.

²⁵⁵ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 164: Справа про розслідування образ царя і гетьмана сотником Новомлинської сотні Ніжинського полку Григорієм Шишкевичем... 1708–1717 рр. — Арк. 2.

²⁵⁶ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 164: Справа про розслідування образ царя і гетьмана сотником Новомлинської сотні Ніжинського полку Григорієм Шишкевичем... 1708–1717 рр. — Арк. 5зв.

²⁵⁷ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 267: Справа за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття... 1717–1732 рр. — 40 арк; спр. 266: Справи за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття, звалтування жінок та ін... Про відшкодування збитків дружиною сотника Ульяною та сином Іваном. 1717–1724 рр. — Арк. 8–8зв.

²⁵⁸ Вадим Дядиченко говорить про цей лист як такий, що став реальністю суспільного життя Гетьманату — див.: Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... — С. 266. Поклик на: ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 19/23 (копія XVIII ст.). У фондах ЦДІАУК вдалося виявити чернетку цього документу, яка, щоправда, не містить інформації з приводу того, як і коли її було оприлюднено і чи було її оприлюднено взагалі. — Див.: ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 336: Відкритий лист новомлинському сотнику Григорію Шишкевичу про повернення ним захоплених ґрунтів жителям сотні, про заборону використання праці козаків і міщан у приватному господарстві, про заборону міняти міську і сільську старшину без відома вищих органів влади (чернетка). 15 травня 1719 р. — Арк. 1–3.

²⁵⁹ Дядиченко В.А. Назв. праця. — С. 266.

²⁶⁰ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 266: Справи за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття, звалтування жінок та ін... Про відшкодування збитків дружиною сотника Ульяною та сином Іваном. 1717–1724 рр. — Арк. 4–5.

- ²⁶¹ Там само. — Арк. 5.
- ²⁶² Там само.
- ²⁶³ Там само.
- ²⁶⁴ Там само. — Арк. 5зв.
- ²⁶⁵ Там само.
- ²⁶⁶ Там само. — Арк. 5–6зв.
- ²⁶⁷ РГАДА. — Ф. 229, оп. 2, дело 52. — Л. 337об.; дело 54. — Л. 10, 934, 942об.
- ²⁶⁸ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 464.
- ²⁶⁹ ЧИОНЛ. — 1890. — Кн. 4. — С. 98; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 241.
- ²⁷⁰ *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С. 32.
- ²⁷¹ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 614.
- ²⁷² *Борисенко В.Й.* Назв.праця. — С. 32–33.
- ²⁷³ Компут всего полку Полтавского... 1719 року // Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України, Інститут рукопису (далі НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, ІР), ф. І, спр. І 54480. — 188 арк.; Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721 // НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, ІР, ф. І, спр. І 54481. — Арк. 210; Виденіє... 1732 года // НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, ІР, ф. І, спр. І 54335. — 569 арк.
- ²⁷⁴ Там само.
- ²⁷⁵ Див.: *Горобець В.М.* Українсько-російські відносини та політико-правовий статус Гетьманщини (друга половина XVII — перша чверть XVIII ст.) // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.* — Вип. 6, кн. 1. — К.; Черкаси, 1997. — С. 67–75.

Валентина Шандра

Розділ V.
ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ВЛАДИ І СУСПІЛЬСТВА
В ІМПЕРАТОРСЬКІЙ РОСІЇ
(1775–1917 рр.)

1. Характер верховної влади в імперії

Останньої чверті XVIII ст. завершилося входження до складу Росії українських земель. На їх суспільний устрій вплинув характер верховної влади в імперії, яка окреслювалась рисами поліцейської держави, однієї з різновидностей абсолютної секуляризованої монархії, що будувалася під декларативним прикриттям просвітницьких теорій природного права та суспільного договору. Згідно з ними монарх формував цивільну та військову бюрократію. Ідея загального суспільного блага виправдовувала застосування сили та примусу.

Для закріплення придбаних територій верховна влада шукала порозуміння з місцевою знаттю. Вона ставала учасником формування взаємовідносин між українським соціумом і російським самодержавством. Процес консолідації відразу набував силового забарвлення, якщо приєднані народи не сповідували православ'я. Та з українцями не виникло багато проблем. Означення *російський* було тотожним означенню *православний*. А тому до росіян були віднесені українці, білоруси та інші слов'янські народи, які сповідували православну релігію. Взаємовідносини з елітою набутих територій окреслювалися як знатністю її походження так і релігійним чинником. Імперська держава почала по-новому організувати територіальний простір народів, перебираючи собі право регулювання багатьох сторін життя. Спершу вони

визначалися найсуттєвішим — впровадженням подушного податку та рекрутської повинності. А закінчувалися регламентуванням носіння національного одягу або регулюванням часу на відпочинок, хоча й тут не обійшлося без непорозумінь, зважаючи на різні конфесії. Адже, скажімо, не збігалися вихідні (у мусульман ним була п'ятниця, у юдеїв — субота, у християн — неділя), не кажучи вже про інші релігійні свята¹.

Соціальні основи Російської імперії заклала Катерина II. Якраз при ній відбулося приєднання Правобережної та Південної України, а також було ліквідовано автономний статус Гетьманщини. У своїй політиці імператриця спиралась на концепції епохи Просвітництва про стани, які б служили гарантією від деспотичної форми правління. Запроваджуючи їх для різних народів, вона змушена була враховувати структуру суспільства з тим, щоб входження відбулося якнайшвидше, монолітно та в інтересах російської держави. Для цього найперше руйнувалися основи попередніх державних утворень. Щоб зламування їх для місцевої знаті відбувалося безболісно, на неї поширювалися права і привілеї російського дворянства. Жалувана грамота з її гарантіями на володіння землею та кріпосними «душами», а також участю у станово-державному управлінні не надавалась автоматично, а впроваджувалась вибірково, з уважним відстеженням лояльності еліти до імператорської влади. Цей захід імператриці на початковому етапі зіграв свою вирішальну роль, значно зменшуючи опір місцевої еліти. Більше того, для встановлення повнокровних зв'язків з підданими народами імператриця провела «велику дискусію», скликавши Законодавчу комісію 1767 р. За визначенням дослідниці епохи Катерини II Ісабель де Мадаріагі, вона уподібнювалась за розмахом до англійського парламенту².

За схемою Катерини II, яка була запропонована в законодавчих актах і втілена в життя реформами 1775, 1782 р. і 1785 рр., кожен стан створював через виборну процедуру

власні органи, які співпрацювали з верховною владою в управлінні державою на місцевому рівні. Для шляхетного стану такими стали дворянські зібрання, які формували не лише станові органи, а й державні, зокрема, — суди, та обирали з власного середовища для керівництва повітом справника й засідателів до нижнього земського суду. Для різних верств міщан ними стали — купецькі гільдії трьох категорій і ремісничі цехи, котрі направляли своїх делегатів до міської думи, яка зобов'язана була піклуватися про благоустрій. Називати їх самоврядними було б неточно, адже критерій, що їх відрізняв від органів державного управління, був лише один — виборність. У решті випадків вони так само підпорядковувалися губернатору. Винятком можуть бути лише поодинокі процедури, коли губернатору не дозволялося брати участь у засіданнях дворянських зібрань.

Подібні органи створювалися і для селянства. Волосні та селянські правління, що впроваджувалися для державних селян, мали в своєму складі виборного голову, старостів від сіл і писаря. Їм держава доручала стежити за дотриманням порядку у селянських господарствах, стягування податку в державну скарбницю, утримання хлібних запасних магазинів в разі недородів. Вони ж організовували рекрутські набори, попереджали поширення захворювань, падіж худоби, опікувалися малолітніми дітьми при втраті годувальника, а також запобігали жебракуванню.

Становий поділ суспільства продиктував самодержиці й структуру судових установ, що формувалися на середньовічному праві, аби всякий судився судом рівних собі. Тож кожен стан на виборному принципі формував власні суди, які підлягали Сенатові. Аби ці нові інституції не відхилялися від основних своїх завдань, імператриця продумала та детально прописала їм, як і годилося освіченому монархові, всі до дріб'язку повноваження із застереженнями, як вони мусять співпрацювати з державною адміністрацією — губернаторами і генерал-губернаторами. Серед них вирізнявся совісний

суд, у якому засідали представники усіх станів, а в основу їх діяльності були покладені головні ідеї Просвітництва — гуманізм, священне право приватної власності, повагу до людини з її слабостями і вадами. Вони примиряли конфліктуючі сторони на умовах, які ті самі запропонували, а також зважали, що злочини і порушення дітей та слабоумних караються з врахуванням цього фактору³.

Хоча найголовнішу ознаку станових інституцій в європейських монархіях не було зауважено. Стани в Російській імперії не отримали права представляти свої інтереси на найвищому рівні, і за задумом верховної влади вони мали лише демонструвати наполегливість у виконанні височайше прописаних указів.

Далеко не все із запропонованого Катериною II прижилося в Росії, адже й самі наступники на престолі спростили досить складну катерининську систему органів влади і управління, та й людність не була навчена користуватися наданими їй правами. Втім імператриці вдалося розширити соціальну базу влади і сформувати досить гнучку управлінську систему через залучення до неї виборних посадовців від станів.

Патримоніальне керівництво державою вдосконалював кожен імператор. Зокрема, Павло I звертався до рецепції ідеології і практики поліцейської держави, яка піклується про загальне благо підданих, різнобічно регламентуючи життя та наводячи порядок, дисципліну, стабільність, викорінюючи «дух Потьомкіна». Для цього більшість виборних установ, що їх запровадила мати, син замінив на призначувані, а деякі зовсім ліквідував⁴. Олександр I вдався до створення вищих органів влади і управління — Державної ради, Комітету міністрів, міністерств, які стали не представницькими, а дорадчими інституціями при його особі. Міністерська система керівництва галузями, запозичена з Франції, зміцнила Російську державу як імперію, запровадила одноособову відповідальність міністра перед верховною владою за доручений сегмент народного господарства. Її впровадження сприяло

впорядкуванню і розмежуванню власності між імператорською родиною та тією, що належала державі. Міністерство імператорського двору займалося обслуговуванням імператора як державної інституції з фіксованою чисельністю членів імператорської фамілії та чиновницьким апаратом, як і розмірами їхнього жалування⁵. Міністерство державних маєностей завідувало державними землями та іншими її маєностями.

Микола I довів принцип особистої необмеженої влади монарха до останньої межі, вважаючи закон продовженням особистої волі імператора⁶. Для цього була вдосконалена бюрократична система керівництва державою з чітким означенням повноважень кожної державної інституції та розписаними обов'язками будь-якого чиновника, як і визначенням покарань за злочини і проступки на державній службі⁷. За Миколи I було вдосконалено Табель про ранги, зокрема змінено клас чину для отримання спадкового дворянства: з 1845 р. чини 10–14 класів стали отримувати тільки почесні громадяни; чини 6–9 класів — особисті дворяни, чини 1–5 класів — спадкові дворяни. 1856 р. право на спадкове дворянство було пересунуте на один клас вище (1–4 клас). У чиновництві починає провідне місце займати освіта, витісняючи попередні принципи — походження та вислуги. У такий спосіб монарх створював податливу бюрократію, яка ставала міцною соціальною опорою самодержавству та запроваджував порядок управління державою, формуючи ефективну і раціональну організацію влади, необхідну для модернізації суспільства зверху.

Олександр II під впливом громадської думки почав відмовлятися від ідеї поліцейської держави та довірятися в багатьох сферах професіоналам, численність яких зростала з кожним десятиліттям існування в Росії університетів. Завдяки цьому йому вдалося здійснити досить ліберальні реформи та значно вдосконалити державне управління шляхом створення місцевих всестанових виборних установ, які функціонували

за принципом самоврядності. Великі реформи сприяли економічному зростанню держави, пришвидшили мобільність населення, зросла комунікація та урбанізація. Однак ні Олександр III, ні Микола II не змогли сповна підхопити цього нового курсу імператора-реформатора і не примірилися із зростаючою роллю чиновницького професіоналізму та громадською ініціативою, котрі, на їх переконання, загрожували самодержавній владі. Микола II лише під революційним натиском змушений був змінити державний лад, запровадити парламент, створити уряд та увести конституцію, але вдосконалена із значним запізненням державна машина не витримала такого потужного виклику як Перша світова війна та породжених нею соціальних проблем.

2. Національна політика імперського центру

Гетьманщина на час ліквідації залишків автономного статусу у складі Російської імперії мала складнішу соціально-політичну структуру, коли духовенство, містяни й козаки традиційно брали участь у формуванні інституцій самоврядування, а також православну шляхту, чисельне козацтво, яке користувалося тими ж судами, що й дворянство, не кажучи вже про вільне селянство та міста з магдебурзьким правом. Основні інтеграційні завдання почалися з ліквідації інституцій Гетьманської держави і Запорозької Січі та з пошуку розміру подушного податку для нижчих соціальних верств. Останнє змушувало провести перепис населення з приписуванням селянства до землі, яке Катерина II доручила авторитетному в українському середовищі сановнику Петру Румянцеву. Запроваджуючи генерал-губернаторське управління, вона призначила його президентом Малоросійської колегії й тепер уже він як намісник практично реалізував амбітні плани Катерини II. Він запропонував умови переходу на російську службу місцевій знаті, яка взамін отримала гарантії на підтвердження, а то й надання дворянства згідно з

Табелем про ранги. Дворянський статус за російським зразком передбачав володіння селянськими «душами», що й спричинило запровадження кріпацтва в Україні. А поширення на Гетьманщину імперського адміністративно-територіального устрою, остаточно зламало її полковий поділ, змусивши дворянство служити в нових державних установах. Значна частина козацької старшини та приближених до неї скористалися цими умовами й отримали дворянське звання, звільнившись від обов'язку сплачувати подушний податок та відбувати рекрутчину.

Однак соціальне напруження, пов'язане з правом малоросійської знаті користуватися привілеями російського дворянства, держава з'ясувала ще не раз. Загострилося вона і на час обіймання посади малоросійського військового губернатора М.Г. Рєпніна (в 1816–1834 рр.), який переконав верховну владу 1827 р. аби уникнути опозиційних настроїв серед лівобережної шляхти ще раз повернутися до питання її шляхетних привілеїв⁸. Хоча й не відразу, але Микола I оцінив державні заслуги знаті й видав указ 1835 р., який значно розширював категорію малоросійських чинів, що давали право на дворянство⁹.

Подібним чином формувалися й стосунки між владою і малоросійським козацтвом, яке за своїм соціальним положенням було подібним до дворянства, бо мало право на земельне володіння. Позбавляти його станових привілеїв почала ще Катерина II, а незабаром і міністр фінансів Д. Гур'єв піддав їх сумніву. Однак потреба імперії у військових формуваннях, як під час війни 1812 р., або під час придушення Листопадового повстання 1830 р. та й під час Кримської кампанії 1856 р. примусили владу дещо уповільнити оселяння козацтва. Для цього за поданням того ж М. Рєпніна для малоросійських козаків 1834 р. було створено державну установу — Головну господарську контору, статут якої зобов'язував її сприяти збереженню козаками спадкових земель, контролювати їх обмін в разі черезсмузжя, сприяти

козакам переселятися на нові землі, переходити до інших верств, купецтва, наприклад, тощо¹⁰. Держава намагалася достеменно з'ясувати, чому козацтво невпинно зубожіє та якої потребує державної підтримки. Виконуючи це завдання верховної влади, чернігівський, полтавський і харківський генерал-губернатор В.В. Левашов аби мати інформацію з перших вуст, зобов'язав приїхати до Полтави і Чернігова виборних делегатів, внаслідок чого вдалося встановити кілька чинників. Найперше збіднінню сприяла існуюча система сплати подушного податку, як і великі витрати козаків під час формування міліції 1807 р., так і комплектування козацьких полків — 1812 та 1830 рр. До небажаного результату призвело й запровадження акцизу на сіль, якою козаки успішно торгували, а також недороди, що повторювалися 1823, 1833 і 1834 рр. Вияснення причини дозволило генерал-губернаторові запропонувати Миколі I цілу низку заходів, які б сприяли поліпшенню козацьких господарств. І у випадку з дворянством, і з козацтвом влада вдавалася вже не стільки до примусу, як до регулювання соціальних відносин, створюючи для цього відповідні установи та укладаючи закони, за допомогою яких приймалися управлінські рішення, а також забезпечувався контроль за їх виконанням.

Внаслідок врахування настроїв малоросійського дворянства, а також козацтва та створення для них сприятливих умов, як і залучення на високі посади у Петербурзі знаних українців спричинило унікальну ситуацію, що вже на 1830–1840-і роки більшість із них сприймала російську владу як свою власну. Високий рівень лояльності до імператорської влади врахувала і верховна влада, про що свідчить завершення адміністративної інтеграції. 1856 р. було ліквідоване Малоросійське генерал-губернаторство у складі Чернігівської, Полтавської і Харківської губерній. Та й малоросійський військовий губернатор М.Г. Репнін доповідав Комітету міністрів, що «малоросіяни непохитні у вірі», «віддані престолу», «що пам'ять колишньої самостійності зовсім

зникла в Малоросії», що «направду, малоросіяни стали зовсім російськи». А «говірка, звичаї, одяг, хоча й відрізняються, проте віра, цар і Русь стали для них такими ж святими, як і для росіян, а спадкова ворожість з сусідами католиками-ляхами дає можливість розраховувати на них ще на сто років, як на вартових польської легковажності»¹¹.

Якщо говорити про Правобережну Україну, один із стратегічних регіонів імперії, то питання стосунків державної влади з її поліконфесійним населенням набули складної конструкції через постійний спротив шляхти, політичне життя якої було сформоване в станово-представницькій державі. Адже в Речі Посполитій вона була повноцінним господарем, часом диктуючи королю умови виконання державних завдань. Розвинутий в господарському відношенні край мав строкату етносоціальну структуру, яка різко відрізнялась від внутрішньої російської. Кожний стан річпосполитського суспільства увібрив у себе різні етноси, за кожним з яких закріпилось власна ніша у суспільному поділі праці. Магнатське землеволодіння вплинуло на форму державного ладу та спричинило наявність чисельної малоземельної і безземельної шляхти, яка оберігала особисту свободу як найбільший привілей, а в Росії з її абсолютною владою імператора не було такої значної соціальної категорії підданих. Внаслідок тривалого перебування у складі Речі Посполитої місцева знать набула католицького віросповідання та розвинуте місцеве самоврядування. Перед імператорською владою відразу постало питання вироблення політики по відношенню до російсько підданих католиків, хоча їх чисельних тут не була такою значною як у Північно-Західному краю¹², адже на Правобережжі селянство сповідувало, в основному, православія, а тому було зараховане до російського етносу. Не в останню чергу й через можливість в такий спосіб збільшити тут російську присутність аби легітимізувати своє право на володіння цією територією.

Катерина II, спираючись на європейську ідею рівності усіх перед монархом, віротерпимості та толерантності оголосила, що залишає за новими «согромажданами» право на власне віросповідання та володіння маєтностями, взамін просила присягнути на підданство Росії. У випадку відмови від присяги вимагала продати землі і виїхати за межі Росії¹³. Павло I пішов далі й керівництво католицькою церквою здійснювалося через посередництво держави, а Олександр I почав контролювати католицьке духовенство, створюючи установи та укладаючи закони, які б узгоджувалися з церковними канонами і відповідали б російському законодавству.

Захист католицизму від посягань російської влади став одним з чинників Листопадового повстання 1830 р., внаслідок придушення якого практично була створена самостійна Католицька церква в Російській імперії, незалежна від римського престолу. Тоді ж було звернуто увагу і на уніатську церкву, якій поверталися православні обряди до її ліквідації 1839 р. та на православну, якій передавалися зачинені католицькі монастирі. Матеріальне забезпечення пануючої в державі релігії — православ'я — здійснювалося за рахунок багатств католицьких монастирів та заборонаю православним переходити до інших віросповідань. Більше того, держава перебирала на себе дозвіл укладати шлюби між католиками і православними та стежила, щоб діти у таких шлюбах виховувалися в православній культурі. За відступи від православ'я запроваджувалася досить сурове покарання¹⁴. Нова державна політика була окреслена Миколою I при зустрічі з Папою у Римі 1845 р. як початок розполючання католицизму¹⁵. Її кінцевим результатом стало укладення статуту духовних справ іноземних віросповідань (1857 р.), створення Луцько-Житомирської і Кам'янецької дієцезій на Правобережжі, до яких єпископів призначав, узгоджуючи кандидатури з Папою римським, імператор з обов'язковою присягою на російське підданство. Проблема протистояння католицького і православного віросповідань продовжувалась з різною

інтенсивністю до 1905 р., коли внаслідок революції 1905–1907 рр. російське керівництво державою видало закон про віротерпимість (17 квітня 1905 р.)¹⁶.

Листопадове повстання 1830 р. змусило владу переглянути також і чисельність правобережної шляхти. Вона не сплачувала податку і не служила державі, але користувалася дворянськими привілеями. Внаслідок ревізування значне її число було переведено до непривілейованої спільноти — однодворців та містян. До того ж, в учасників повстання були конфісковані маєтки, кошти яких йшли на розбудову державних інститутів на Правобережній Україні. Серед них на перше місце вийшли навчальні заклади, у тому числі такі значимі, як Університет св. Володимира, Київський інститут шляхетних дівчат, кадетський корпус, губернські гімназії і повітові училища, пансіони і конвікти, навчальні програми яких сприяли переорієнтації польської молоді на лояльне ставлення до російської держави. Та, не знайшовши порозуміння із знаттю за її неодноразові спроби реставрувати Річ Посполиту, не стільки для підтримки, а скоріше для залякування шляхти, влада почала шукати опори у селянстві, підігриваючи його антипанські настрої. Розпочалося усунення поляків з виборних державних посад та заміна їх призначуваними чиновниками російського походження, значна частина яких була уродженцями Лівобережжя.

Імперія, набувши Правобережну Україну, отримала у підданство юдейський етнос, який відрізнявся не лише віросповіданням, а й внутрішньою організацією громад (кагалів) та місцем у виробництві і розподілі суспільного багатства. Щодо нього, то влада також почала вибудовувати нові стосунки, прагнучи ліквідувати його релігійні і корпоративні відмінності та навіть особливості одягу і харчування. Регулювання життя юдеїв в Російській імперії розпочалося сенатським указом від 7 травня 1786 р. із багатообіцяючою назвою «Об ограждении прав евреев в России, касательно их подсудности, торговли и промышленности», який ініціювали

евреї білоруських губерній¹⁷. Наступним стало переселення євреїв до міст із накладанням 1794 р. удвічі більшого розміру податків¹⁸ і запровадженням межі постійної єврейської осілоності (1804 р.)¹⁹. Продовженням стало залучення євреїв до виконання рекрутської повинності (1827 р.)²⁰ та ліквідація кагалів (1844 р.)²¹. Межею єврейської осілоності, як і подвійним оподаткуванням євреї усувалися від конкуренції в торгівлі. Відбуванням рекрутчини і ліквідацією кагалів влада прагнула подолати ізоляцію, релігійний фанатизм і обскурантизм в їхньому середовищі, що в наслідку сприяло б їхній асиміляції з християнським населенням краю. Напрямок саме такої політики визначався шляхом вивчення районів єврейської осілоності, куди з цією метою направлялися високопоставлені чиновники, зокрема О.І. Алексєєв, І.Г. Фрізель, Г.Р. Державін. До напрацювання пропозицій про умови перебування євреїв в Росії долучалися й представники цього етносу. Узгодити доволі різні проекти мав урядовий комітет благоустрою євреїв, створений 1802 р., куди крім чиновників увійшли депутати від усіх губернських кагалів. Спільно було напрацьовано «Положення про облаштування євреїв» 1804 р., згідно з яким не лише запроваджувалась межа, а й надавалася державна підтримка євреям при відкритті фабрик та ремесел, для освоєння ними землеробства, підтверджувалися їх права власності та особиста свобода. Адаже на єврейську спільноту не поширювалось російське кріпацтво.

Наступний урядовий комітет, створений 1840 р. з назвою Єврейський, з'ясував уже питання докорінної асиміляції єврейського етносу, змушуючи його займатися продуктивною працею, зокрема землеробством, а саме воно продовжувало залишатися в Росії основним видом економічної діяльності, і ремеслами. Крім ліквідації кагалів було впроваджено систему оподаткування, підпорядковано євреїв місцевим органам влади, якими у містах були думи, магістрати та ратуші, уведено прізвиська, заборонено національний одяг.

Серед усіх законів про впорядкування проживання євреїв найболючішим виявився рекрутський статут. Адже для них знижувалася вікова межа для зарахування у рекрути (з 12 років). Єврейські громади використовували рекрутчину як засіб покарання та тримання у покорі своїх членів, і її відбування було перекладено на незаможну частину єврейського населення. Під час перебування у армії євреї не могли дотримуватися основних вимог юдаїзму і відбувати обряди віри, а також змушені були присягати, що заборонялось Талмудом²². Прискорені темпи асиміляції євреїв супроводжувалися насиллям і викликали їх спротив, ті почали вимагати зрівняння в правах, породжуючи «єврейське» питання імперії.

Зрештою, влада змушена була визнати, що привчити євреїв займатися землеробством, їй не вдалося. Натомість, вони стали активними орендаторами у поміщиків, зокрема волинських, скуповували випаси і сінокоси і продавали їх селянам за досить високу плату. Державна програма переселення на пільгових умовах юдеїв на південь не принесла бажаного результату, оскільки лише третя частина з них займалася хліборобством, решта — продажею спиртних напоїв²³.

Якщо зупинятися на історії взаємовідносин народів Південної України з російською владою, то тут вони також набули особливого забарвлення. Як через встановлення постійного кордону замість нестабільного фронтиру, залучення до колонізації європейських народів, так і через організацію стосунків з татаро-мусульманською спільнотою Кримського ханства. Аби його ослабити, відірвати орієнтовану на Османську імперію економіку і торгівлю, було переселено 1778 р. греків до Маріуполя, а вірмен — до Ростова-на-Дону, що пришвидшило приєднання Криму до Росії 1783 р. Імперської стабільності було досягнуто шляхом ще одного великого переселення, а саме ногайського народу, який з середини XVIII ст. ніс прикордонну службу в Кримському ханстві.

Ногайців переселили у Приазов'я та в степи між Доном і Кубанню, а згодом у прикаспійські та бессарабські степи.

Аби знайти порозуміння з татарами, серед яких незаперечним авторитетом користувалися мулли, для керівництва їх духовним життям створювалась державна установа — Таврійське магометанське духовне правління в Сімферополі (1794 р.) на чолі з муфтієм. Він, як і члени правління, звільнялися від сплати податків, виконання повинностей і рекрутства. Їм нараховувалося жалування, а сама ця установа ставала власником мечетей та вакуфів. Оскільки мулли підбурювали татар до еміграції в Туреччину, де перебував одновірний султан, то Г. Потьомкін виселив з півострова 55 мулл і припинив таким чином їхню антиросійську пропаганду. Духовенство звільнялось від фізичного покарання, а у державних установах російського зразка, могла служити місцева знать²⁴. Найвищою регіональною установою, куди увійшли її представники, стало Таврійське обласне правління, яке очолював начальник російських військ Й.А. Ігельстром.

У системі організації влади на Півдні України спостерігаємо появу ще одного її різновиду, такого як інституція градоначальника, яка запроваджувалася в містах-портах для оперативного з'ясування нагальних питань їх розвитку, зокрема міжнародної торгівлі. Посада градоначальника була не виборною, а призначуваною імператором й запроваджувалася у семи південних містах: Одесі, Феодосії, Керчі, Єнікалі, Ізмаїлі, Севастополі, Ялті.

Окремої уваги потребували, звичайно, колоністи, більшість з яких прибула з західної Європи та Балкан й звикла до інших форм політичного й господарського життя. Їхні особливі права та умови користування землею, як і їхнє заняття промислами, вимагали й окремого управління, яке забезпечувала Канцелярія опіки іноземних колоністів, а незабаром — Контора опіки новоросійських іноземних поселенців. Ця державна установа створювала для них вільніші умови господарювання, ніж у внутрішніх губерніях Росії. Контора вико-

нувала фіскальні, фінансові, поліцейські, судові функції, вона ж займалася вибором й купівлею земель для поселення, забезпечувала переїзд іноземців, прийняття російського підданства, надання коштів і кредитів, а також урегульовувала судові справи, які виникали з іншими колоністами. Атмосфера вільного підприємництва, що культивувалась їхнім середовищем, як і прагнення досягти стабільності з татарською спільнотою, сприяли тому, що верховна влада не поширила у суспільні відносини цього регіону кріпосного права.

3. На шляху до модерного суспільства

Потреба реформ була загострена поразкою в Кримській війні. Про них заговорило суспільство, принаймні освічена його частина, яка з кожним десятиліттям існування університетів чисельно зростала, займаючи все більше посад у вищих, центральних і місцевих державних установах. Громадський настрій вплинув на Олександра II, який під його тиском став переконаним реформатором, а тому самодержавство знову стало рушійною силою соціального розвитку, що продемонстрували ліберальні реформи 1860–1870 рр.

Для їх проведення імператор шукав підтримки громадськості. Отримавши її, він йшов на співпрацю, хоча не з усіма соціальними прошарками однаковою мірою. Найбільше з дворянством, тією його інтелектуальною частиною, яка була переконана, що відсталість держави спричинена відокремленістю суспільства від влади. Практично всі проекти законодавчих актів, за якими відбувалося реформування, друкувалися і активно обговорювалися в пресі. 1862 р. були опублікований урядовий проект земського самоврядування, в якому йшлося про переваги місцевих діячів перед столичними чиновниками, оскільки перші краще розуміли регіональні проблеми, були особисто зацікавленими в економічному використанні коштів та здатні протистояти корупції і

бюрократичній тяганині, орієнтуючись на місцеві потреби, а не на вище керівництво. Держава підтримувала в середовищі інтелігенції почуття її відповідальності перед народом, подвижництво, колективізм.

Всі реформи, особливо селянська 1861 р., значною мірою сприяли доланню станових перегородок. Внаслідок цього суспільство перетворювалося на всестанове. Селяни отримували особисту свободу. Вони, як і представники всіх інших станів, оголошувалися рівними перед законом і могли брати участь у керівництві державними справами на місцевому рівні. Враховуючи малу освіченість селянства, його чисельність та перебування у стані розподілу землі з вчорашнім поміщиком, держава пішла на створення куріальної системи виборів.

Реформи місцевого управління пройшла із впровадженням принципів буржуазного права, що базувалися на майновому цензі. Верховна влада засвідчувала найширшу співпрацю з підданими й делегувала частину своєї влади і компетенції місцевим органам, залучаючи виборних представників всіх станів до поліпшення місцевого господарства. При заснуванні земств держава підтримувала перш за все дворянський стан, кращі представники якого мали досвід місцевого господарювання, знання, фінанси для достатньо ефективної діяльності на повітовому і на губернському рівнях. Створювалися ще небачені в історії Російської імперії органи, з поділом владних повноважень — на розпорядчі і виконавчі з можливістю набувати власність з правами юридичної особи²⁵; їм надавалася можливість самостійно формувати, встановлюючи норми оподаткування, місцевий бюджет, і витратити його на найнагальніші соціальні потреби, в тому числі й побутові послуги, зокрема такі як-от: освіта, медична допомога, агрономічне і ветеринарне обслуговування, страхування. Земські зібрання, що проходили раз на рік, обговорювали і приймали програму дій та затверджували бюджет. Земські управи функціонували постійно і забезпечували її

виконання, наймаючи фахівців для будівництва місцевих шляхів, лікарень, шкіл та інших передбачених зібранням заходів. У таких спосіб забезпечувався розвиток локальної господарської інфраструктури.

Характер взаємовідносин земств з державною владою визначається цілою низкою факторів, зокрема детальною до дріб'язковості регламентацією повноважень, неточністю правових формулювань, суворістю законодавчих норм і хронічним невиконанням їх населенням, особливо на перших порах. Останнє можна пояснити як його недовірою до будь-яких форм влади, зростанням розмірів податків, що йому доводилося виплачувати, так і браком веберівського ідеального бюрократа і багато іншого²⁶. Земства були поставлені під адміністративний контроль, коли і уряд, і губернатор могли втручатися в його діяльність, тим більше, що вони не мали у власному розпорядженні примусових органів і при потребі зверталися до державної поліції. Губернатор мав право попередньої цензури, що значно стримувало земські видання, як і заборон всяких міжземських об'єднань. Ці слабкі місця пояснюються тим, що при створенні тимчасового положення про їх діяльність перемогла державна, а не громадська теорія самоврядування.

В наступні після 1864 р. верховна влада цілою низкою розпоряджень роз'яснювала сферу компетенції земств, звертаючи увагу на такі питання, як норми оподаткування торгово-промислових закладів, власників лісів, містян. Новими законодавчими актами вона і обмежувала, і розширювала компетенцію земств, виходячи з їхньої практичної діяльності. Причому, деякі законопроекти передавалися на попереднє обговорення земств. Навіть більше, центральна влада стримувала губернаторів і начальників відомчих місцевих установ, які не вмiли співпрацювати з земськими діячами, а переслідувала земства, якщо до їхніх лав проникали революціонери-народники. На час створення 1879 р. тимчасових генерал-губернаторств в Харкові і Одесі губернатори отри-

мали право звільняти із земств неблагонадійних посадовців, однак вже наступного року цей указ було відмінено²⁷.

Взаємодія влади і земств в процесі з'ясування конкретних питань регіонального значення змінювалася, і центр почав все більше їм довіряти, оскільки ті встигли зарекомендувати свою ефективність в налагоджуванні місцевого господарства. Хоча у новому законодавчому акті 1890 р. було здійснено цілу низку заходів по одержавленню земств шляхом посилення за ними губернаторського контролю, зміни виборчої системи. Остання сприяла тому, що зменшилося селянське представництво, натомість збільшилася кількість місць для дворян та містян. Набули популярності земські клопотання, з якими ті зверталися до міністерств, губернатора, а то й імператора. Чим довготривалішою була діяльність земств, тим більше вони набували невластивих їм спершу бюрократичних форм, котрі пов'язувалися як стомленістю від постійних виборів, апатією населення, яке далеко не завжди поділяло ентузіазм та й розчарування самих земців у низькій віддачі повсякденної роботи. Давалася взнаки й відсутність повноцінного контролю зі сторони громадськості.

Держава також все більше надавала земцю функцій чиновника. Спершу голова і члени земської управи набули рис державних службовців як через схвалення їх губернатором на посадах, так і через запровадження для них формулярних списків, а згодом земські посади прирівнювалися до табельних чинів, аби можна було гласним при бажанні перейти на повноцінну державну службу. А вже згідно з височайше схваленим положенням про губернські і повітові земські установи від 12 червня 1890 р. земський голова і члени управи вважалися, що перебувають на державній службі. А ті з них, які не мали чинів, могли вже на них розраховувати після першої каденції²⁸.

Втім, вдосконалення контролю у такий спосіб практично не змінило первинну заданість земств, й вони за своїм призначенням і функціями наближалися, якщо уважно приди-

витися, до основних положень сучасної європейської хартії місцевого самоврядування²⁹.

Міська реформа 1870 р. також була покликана створити громадське управління на принципах всестановості і самоврядування, бо тільки вони, за розумінням вищої петербурзької бюрократії, могли вивести міста із занедбаного стану. Передували її впровадженню місцеві комісії (509), які переважуючо більшістю висловились за майновий ценз, який визначав право на участь у виборах, хоча були й пропозиції освіченості, як у чернігівській комісії³⁰. За зразок бралася куріальна система німецьких міст та апробовані положення, що їх влада запровадила в Москві, Петербурзі та Одесі 1862 р. Знову за виборними органами — думою і управою — закріплювалося міське господарство та благоустрій міст з правом формувати міський бюджет та раціонально його використовувати. Уже перші вибори вказали владі, що містяни не готові брати на себе відповідальність, бо масово не з'являлись на вибори, проте щочотири роки їх активність зростала, а також змінювалося співвідношення чисельності інтелігенції, купців, містян і ремісників серед гласних. Для поліпшення управління містами верховна влада почала готувати новий законодавчий акт, положення 1892 р., до обговорення проекту якого залучались губернські чиновники, пропозиції яких відштовхувалися від практичного повсякдення. Зокрема, йшлося про зменшення представництва в думах від нижчих прошарків містян, як малоосвічених і найменш зацікавлених у міських справах, запровадження територіальних діляниць замість курій, уведення контролю не тільки за законністю, а й за правильністю діяльності дум, надання виборчих прав кватиривинаймачам.

Більшість із названих і незваних пропозицій надійшла від громадськості. У питаннях контролю за використанням бюджетних коштів, запровадження додаткових зборів, як наприклад, лікарняного у Києві 1904 р. для боротьби з поширенням епідемії холери, як і раніше дозвіл давав генерал-губер-

натор³¹. Побоювання, аби міське самоврядування, втім як і земське, не вийшло з під контролю самодержавної влади, викликало створення місцевої державної структури — спершу, губернського присутствія в міських справах, яке згодом об'єдналося з земським в одному органі — губернському у земських і міських справах присутствію. Самоврядний принцип діяльності дум спостерігається не лише у виборності гласних, а й у інформуванні населення міст виданням власних друкованих періодичних органів.

Для епохи ліберальних реформ важливою за наслідками є судова реформа 1864 р., яка створила нове судочинство в надрах самодержавного ладу, моделюючи її за новими європейськими зразками, з незалежним публічним та усним судом та судом присяжних повірених і присяжних засідателів. Тут відбулася взаємодія влади і тієї частини суспільства, яка на професійному рівні забезпечила можливість цієї реформи, започаткувавши судові інституції і процедури, які змогли б покласти край поліцейському свавілля і дати звинуваченим право на захист. Нове покоління юристів першими відчували потребу служити праву, а не імператорській владі й почали широко, при підтримці Олександра II, формувати у суспільстві правовий світогляд. У період емансипації, нового суду потребували як дворяни, так і селяни, що набували землю у приватну власність. Однак ця реформа, не створивши адміністративної юстиції, ще продовжувала вважати інтереси держави пріоритетними, хоча й не такими важливими, як це було до впровадження судових статутів.

Втім судова реформа, як і земська та міська, не однаково запроваджувалася по всій Російській імперії. На цю динаміку впливала ступінь лояльності місцевої знаті до монаршої влади, а оскільки Січневе польське повстання 1863 р. підтримала шляхта, то чинність нових інституцій на людність Правобережної України поширювалась за іншим графіком. Земські установи, що залучали до управління місцевих дворян, тут не запроваджувалися. Міська реформа 1870 р. сповна

поширювалась лише на Київ, а судова реформа з її виборними мировими суддями також зазнала трансформації. Тут їх не обирали, а призначали, уважно відстежуючи непольське походження суддів. У цьому разі Міністерство юстиції погодилося із думкою генерал-губернатора О.М. Дондукова-Корсакова про використання досвіду Великобританії. Там мирові судді призначались королем, але в подальшому йому не підпорядковувалися і не могли бути звільнені з посади³².

Успіхи реформування адміністративно-судової влади тьмяніють при уважному з'ясуванні Олександром II національного питання в імперії. Хоча він не раз заявляв, що любить усіх підданих однаково, але то була риторична неправда. Модернізація імперії, за його баченням, передбачала зупинення шляхом заборон проявів національної ідентичності через русифікацію неросійського населення. Він виявився нечутливим до прагнень інтелектуалів творити українську мову, спираючись на народну говірку. Ті ж сподівалися таким чином зробити доступнішою освіту для найширшої людності та зберегти її окремішність. Внаслідок Валуєвського розпорядження 1863 р. та Емського указу 1876 р., виданих у незаконний спосіб, почала створюватися атмосфера недовіри між українським інтелектуальним середовищем і верховною владою, на що першими звернули увагу генерал-губернатори. Їм, представникам верховної влади на місцях, було важко управляти, не маючи підтримки значної частини еліти, тієї, яка була законослухняною і не вдавалася до радикалізму. О.М. Дондуков-Корсаков був переконаний, що указ виявився надто суворим, до того ж прийнятий без погодження з місцевою владою, він лише провокував роздратування серед інтелігенції й відштовхував тих українців, хто був справжнім прибічником єдності з Росією. М.І. Чертков йшов далі й пропонував поставити українську літературу в однакові цензурні умови з російською³³. На Чертковську позицію неабиякий вплив мав І.Я. Рудченко, який, служачи у канцелярії генерал-губернатора, використав

свою близькість до цього високого сановника, щоб довести, що Емський указ 1876 р. шкідливий не лише для українства, а найперше — для російської влади, оскільки через нього вона втрачає авторитет серед лояльних підданих. Він підготував текст урядового звернення про можливість відміни Емського указу, відомий як меморандум Черткова–Рудченка. Згідно з його доповідною запискою «Виновато ли малорусское слово (по поводу 1876 г., воспрещавшего печатание по-малорусски книг)», М.І. Чертков переконав уряд дещо обмежити чинність указу про заборону друкувати літературу українською мовою. Ініційоване генерал-губернаторами та підтримане кн. П. Вяземським, який хоча й обіймав високу посаду в Головному управлінні у справах друку, проте залишався пишучим літератором, українське питання знову було винесене для обговорення на урядовій нараді³⁴.

Міркування генерал-губернаторів здалися Олександрові II слухними, однак не призвели до радикального перегляду заборони. Їхня позиція вплинула на скликання Особливої наради у Петербурзі. Вона справді, дещо її пом'яшила, дозволивши друкувати словники загальноросійським правописом, а місцевій владі було дано право дозволяти постановку малоросійських п'єс і вистав. Через три роки останнє рішення було доповнене розпорядженням, щоб у репертуарі українських театральних труп були й російськомовні спектаклі³⁵. Проте вже через кілька років, 1892 р., заборонено було перекладати з російської на українську мову, а 1895 р. — видавати дитячі книжки.

Щодо польського етносу, то для Олександра II був характерним на початку царювання пошук порозуміння з ним. Для цього краших його представників імператор запросив до співпраці у реформуванні державного управління. Повстання 1863 р. змусило його відмовитися від такого наміру. На Правобережній Україні цей відхід перемістилася з культурного і релігійного фокусу на економічний, який зводився до запровадження обмежувального законодавства на право

полякам набувати землю у приватну власність. Цей захід був не новим, бо ще генерал-губернатор Д.Г. Бібіков 1847 р. інвентарною реформою намагався захистити одновірного селянина і підірвати економічну могутність польського панства, провівши його ревізію на право належати до дворянського стану. Була також спроба провести 1860 р. розмежування земель польського панства, однак воно ухилилося від цієї акції³⁶. Наступними заходами була організація міграції російських поміщиків до Правобережної України, як спосіб «усилення русских элементов в крае», усування чиновників польського походження від обіймання державних посад, а також непоширення земської реформи з виборними гласними.

Змінити землевласника з польського на російського практично не вдалося, але зусиль для цього було витрачено багато, що сприяло наростанню російсько-польського антагонізму в земельному питанні. Найзначнішим у наступі російської влади було надання українським селянам можливості викупити землю у польського поміщика до 1 вересня 1863 р. Аби це стало можливим, знижувалась її вартість³⁷. Слідом за цим польські поміщики повинні були сплачувати додатковий податок у розмірі 10% з прибутку (з 1868 р. — до 5%)³⁸. Він витрачався на погашення військових витрат, що їх понесла держава, придушуючи повстання. 1865 р. був прийнятий ініційований київським, подільським і волинським генерал-губернатором О.П. Безаком закон, згідно з яким поляки мусили продавати землю лише етнічним росіянам, яким для її купівлі надавалися державні позики. Відповідальність і контроль за цими купівельними процедурами цілком покладалися на київського генерал-губернатора³⁹.

Для виконання цих надзавдань відбулося залучення до посад в установах, пов'язаних з проведенням селянської реформи, представників українофільського руху, які намагалися використати в інтересах селянства державні механізми контролю за перерозподіленням земельної власності. Деякі з

них вважали, що конфісковані у польського поміщика землі повинні стати надбанням місцевої людності⁴⁰.

Труднощі управління російської влади з конкуруючим польським землеволодінням змушувало тут працювати державу більш оперативно, ніж у внутрішніх російських губерніях та постійно вдаватися до примусу, який здійснювала поліція по відношенню до польського панства.

Відбувався перегляд урядом і законів для юдеїв, зокрема про право залишити межу осілості⁴¹. Його появи, як і появи уточнюючого указу 1867 р., євреї мали б завдячувати багачу Е.Г. Гінзбургу, записки якого про дозвіл освіченим євреям та ремісникам мешкати будь-де, справили враження на владу. Проте, як виявилось, євреї і цим їм дозволом зуміли скористатися по-своєму. 1877 р. київський поліцмейстер з'ясував, хто з євреїв, отримавши ремісничі свідоцтва, стали київськими механіками, винокурами і пивоварами. Виявилось, що ніхто⁴².

Становище юдеїв постійно перебувало у полі зору такої управлінської державної структури, як єврейський відділ департаменту духовних справ для іноземних віросповідань Міністерства внутрішніх справ, а законодавчим врегулюванням займалась уже Вища комісія для напрацювання законів про юдеїв. Саме вона направила чиновника до Австро-Угорщини, аби той з'ясував, як в цій державі попереджають єврейське лихварство. Виявилось, що як у імперії, так і у більшості інших європейських монархій воно долалось зрівнянням євреїв у громадянських правах з іншим населенням. Тож комісія висловила саме за це, але її думка не була реалізована⁴³.

Натомість Міністерство народної освіти почало активно перейматись питанням асиміляції єврейської молоді шляхом залучення її до світського виховання через освіту, при цьому мало турбуючись про освіту християнського населення. Для юдеїв створювалась мережа початкових шкіл (хедерів)⁴⁴. Для підготовки рабинів відкривалися училища. 1862 р. Маркус

Гурович, який обіймав посаду вченого єврея при новоросійському і бессарабському генерал-губернаторові, пропонував владі не запроваджувати їдиш в шкільну програму, оскільки той перешкоджатиме юним євреям вивчати російську і німецьку, як більш модерні мови високої культури. Можливість через освіту «перетнути» межу осілости спричинила зростання студентів на медичних і юридичних факультетах університетів. Освіта таки сприяла асиміляційним процесам серед єврейського етносу.

Тоді ж, побоюючись мусульманського впливу та намагаючись відвернути татар від Османської імперії, влада розпочала енергійніше займатися освітою кримських татар. Проте до шкіл, заснованих християнською владою, ті не пішли, бо віддавали перевагу традиційній освіті, яку здобували в школах при мечетях (мектебах), у приватних осіб, де діти навчалися згідно із шаріатом, в обов'язковому порядку з 6 до 15 років. Там освіта тісно перепліталась з релігією, а практичні знання базувались на вивченні головних принципів через афоризми та поговірки (сури). Головною книжкою був «Аль-коран», написаний арабською мовою. Лише після масового виходу татар в 1860–1863 рр. в Туреччину верховна влада вжила низку жорстких заходів для обмеження переселення до Туреччини, зокрема щодо видачі закордонних паспортів та ізоляції дервішської пропаганди непідкорення владі. У цих заходах її підштовхували практично постійні епідемії холери і чуми на Аравійському півострові, однак і сама влада почала активно контролювати мусульманські школи. Створена 1867 р. урядова комісія у складі чиновників та мурз взяла курс на освіту татар «в русском духе» без оглядки на релігію⁴⁵.

Поширення пантюркізму, в основі якого перебувала ідея політичної консолідації на основі етнічної, культурної та мовної спільності, знову змусило державну владу активізувати питання освіти кримських татар. До неї звернувся також знаний кримськотатарський просвітитель Ісмаїл Гасприн-

ський, котрий виступив за модернізацію ісламської культури для збереження власного народу від асиміляції. Він запровадив у навчання звуковий метод та надав йому більш світського характеру, прагнучи до розуміння, а не зубріння текстів.

4. Державна Дума як мірило нових взаємовідносин

Прагнення земств мати власне представництво при верховній владі для з'ясування нагальних соціальних потреб та неможливість його реалізувати поєднувалося з наростанням у суспільстві опозиційних настроїв, які захоплювали найширші кола освіченої громадськості, студентства, селянства і врешті, робітників, які застрайкували спершу у Петербурзі, а згодом їх підтримали київські та харківські. Земства, які у листопаді 1904 р, квітні та травні 1905 р. провели загальноросійські з'їзди у Петербурзі, і у яких активну участь взяли земські діячі Лівобережної України, висунули цілу низку соціальних і політичних вимог, серед них — право на приватне житло, притягнення до відповідальності посадових осіб, припинення адміністративного переслідування, свободу віросповідання, слова, друку та зібрань. Особлива увага зверталася на зрівняння прав селян з правами інших станів, а всім громадянам надання політичних прав. На переконання земців, народ через своїх представників повинен був брати участь у законодавчій діяльності, а для цього пропонувалося урядові формувати Державну раду (Государственный совет) за виборним принципом, причому, із запровадження двох палат, одна у складі представників від народу, інша — від органів місцевого самоврядування⁴⁶. Уряд в неполітичній частині вирішив задовольнити вимоги земців. Більше того, міністр внутрішніх справ П.Д. Святополк-Мирський виступив з проектом реформ про включення до Державної ради виборних представників від земств і міських дум. Обіцянки сприймалися з недовірою, не дивлячись на те, що імператор поклав їх виконання на Комітет міністрів.

Земські з'їзди набували важливого загальнополітичного значення, оскільки на них почала обговорюватися конституційна програма. Саме на них земства поставили питання про народну освіту та інші форми культурно-освітньої діяльності, йшлося й про запровадження загальної обов'язкової початкової освіти. Харківське і Катеринославське земства попри заборони об'єднали свої зусилля для організації закупівлі сільськогосподарських машин та знарядь. Додався новий вид діяльності — організація юридичної допомоги населенню, яке через брак освіти потерпало від підпільних адвокатів. Найбільш активною в організації земської адвокатури була позиція Чернігівського земства. Ялтинському повітовому земству навіть вдалося запровадити посаду юрисконсульта, який надавав допомогу не тільки земським діячам, а й місцевим жителям, причому безкоштовно⁴⁷.

Убивством міністра внутрішніх справ Д.С. Сипягіна у квітні 1902 р. розпочалася нова хвиля селянських виступів. Микола II на зустрічі у Курську з волосними старшинами, в тому числі з Харківської і Полтавської губерній, пригрозив покаранням за прагнення незаконного розподілу землі. Він і раніше не сприймав конституційний рух земців, який широко підтримувала ліберальна опозиція з професійної інтелігенції, а тепер аби зупинити його, видав маніфест від 26 лютого 1903 р., обіцяючи звернути увагу на потреби сільського господарства та зміцнити відповідальність влади. Однак, політична ситуація переломилася в інший бік. Влада перестала спрямовувати думку громадськості, яка перехопила ініціативу в свої руки і події розвивалися не за її сценарієм. Прояви співчуття вбивцеві міністра внутрішніх справ і шеф-жандармів В.К. Плеве свідчили, що влада втрачає авторитет і підтримку все ширшого кола народу.

Вимоги українських земств змушували уряд визнати, що існуючі на початок ХХ ст. обмеження сфер функціонування української мови, вступають у протиріччя із загальним курсом лібералізації. Як і те, що українофільський рух уже не

становить небезпеки, а от заборони української книжки перешкоджають поширенню серед селянства практичних знань і заважають долати його низький культурний рівень. Те, про що попереджали українофіли ще у 1860-х рр. стало реальністю для влади лише 1904 р., яка вирішила проконсультиватися з фахівцями із цього питання — Петербурзькою АН. Заходи, пов'язані з переглядом обмежувального законодавства про вживання української мови, розпочалися внаслідок указу Миколи II від 12 грудня 1904 р.⁴⁸ Його восьмий пункт вимагав відмовитися від надмірних утисків у сфері друкованого слова. Тоді Комітет міністрів у пошуках засобів його виконання зобов'язав Академію наук, Київський і Харківський університети запропонувати своє бачення виходу із ситуації, попередивши, що не слід торкатися питання шкільної освіти.

Невдала війна з Японією додала на адресу уряду низку нових звинувачень у келійності, непрофесійності, безвідповідальності, схваленні рішень у вузькому бюрократичному колі, й громадськість вже не чекала від нього результативних рішень. Події 9 січня 1905 р., чергове вбивство, цього разу великого князя Сергія Олександровича, московського генерал-губернатора, змусили Миколу доручити особливій нараді під головуванням міністра внутрішніх справ О.Г. Булігіна укласти законопроект про Державну Думу. Щоб припинити наростання революції, верховна влада приймала одне рішення за іншим — відмінялась заборона на україномовне видання Священного писання; поляки західних губерній отримували право купівлі й оренди землі, якого вони були позбавлені після другого польського повстання; відмінено низку обмежень для старообрядців. Були зняті виборні обмеження сільським жителям, волосним сходам повернуто право обирати гласних.

Під тиском всезростаючого опозиційного руху та страйкових виступів імператор Жовтневим маніфестом 1905 р., йшов на компроміс, надаючи населенню громадянські сво-

боди, особисту недоторканність. Указом від 5 жовтня 1906 р. ліквідовувалися особливі переваги на обіймання державних посад в залежності від станового походження, за винятком іногородців. Таким чином дворянство позбавлялося чи не останнього свого привілею — переваг при вступі на державну службу та кар'єрному зростанню⁴⁹.

Не дивлячись на каскадний перебіг подій, Микола II йшов лише на необхідні поступки, не втрачаючи віри у самодержавну владу. Положення про Державну думу, опубліковане 6 серпня 1905 р., надавало їй лише дорадчих повноважень. Сповідуючи ідею походження царської влади від Бога та особливий шлях розвитку Росії, для якої непритаманні західні форми правління, йому важко було зрозуміти вимогу часу. І не в останню чергу невпевненість у благонадійності війська, як і логічна аргументація реформаторів, особливо С.Ю. Вітте, примусила його підписати маніфест від 17 жовтня 1905 р., який став першим кроком у напрямку до конституції. 1906 р. Державна Дума набула нового становища, ставши народно-представницьким органом з законодавчими повноваженнями. До управління державними справами долучались обрані делегати, які були представлені за партійними, територіальними, становими і за національними ознаками, а тому говорити про «чисту» українську фракцію в Першій і Другій думах не доводиться. Згідно з списками Михайла Грушевського українська громада в Першій думі становила 44 депутати, які брали участь у з'ясуванні багатьох актуальних загальнодержавних політичних і соціальних питань. Українська громада на чолі з Л. Шрагом почала працювати над законопроектом про автономію України. У Думі другого скликання українська громада завершила роботу над законопроектом про національно-територіальну автономію України. Депутати Державної Думи 1908 р. уклали законопроект про викладання української мови у школі і про її вивчення, як окремого предмету. Ці прагнення українська фракція пер-

шого і другого скликання Державної Думи змогла оголосити лише в Думі третього скликання.

Законопроект з обґрунтуванням потреби запровадження навчання українською мовою у початкових школах не відкидав обов'язкове вивчення російської мови, як державної. Заяву супроводжувала ґрунтовна пояснювальна записка, в якій йшлося про освіченість української людності, яка була низькою через початкову освіту нерідною мовою, як і про затримку духовного розвитку українського населення. Наводились міркування видатних педагогів про успіхи освіти, коли та надається рідною мовою, адже даремно ті вважали мову могутнім знаряддям загального культурного і економічного прогресу будь-якого народу. Рада міністрів передала його на розгляд міністра народної освіти О.М. Шварца. Цьому посадовцю вдалося обійти аргументи записки, а зосередитися на спільності загальноросійської народності, в якій українці не стали особним народом. Його думку поділяла й комісія з народної освіти. Цей проект як і про білоруську мову, запропонований наприкінці 1910 р. не був схвалений думською більшістю. У виступі І.В. Лучицького, депутата від Києва, аргументовано йшлося про дидактичну потребу вивчення української мови як рідної. Його підтримали лише ліберал Павло Мілюков та священник з Поділля Макарій Сендерко. Тоді як таке право, нехай і обмежене, отримали поляки, литовці, німці, татари, естонці, латиші, вірмени, чехи і грузини. Проект про запровадження української мови в судочинство чекала така ж участь⁵⁰.

Українська мова як предмет викладання обговорювався також IV Думою, але тоді законопроект не набув права на формальну процедуру. Його проходженню завадив волинський вікарій Нікон (Безносів), який об'явив ініціаторів «приверженцями мазепинського движіння»⁵¹. Ця ж дума прийняла рішення про заборону святкування 100-річчя Тараса Шевченка⁵². Тож не зважаючи на представницькі повноваження, цей орган не зміг з'ясувати найважливіших питань

для України: її становища у складі імперії та статусу української мови. Ці вимоги тоді ще не набрали масового характеру й в розумінні багатьох діячів суперечили ідеї імперської держави.

5. Перші кроки до громадянського суспільства

Громадське життя в Російській імперії розвивалось викривлено, що було пов'язане з намаганням верховної влади залишати за собою право на його ініціювання з контролем за його протіканням. Свого часу Шарль Монтеск'є назвав асоціації посередницькими органами між монархічною владою і суспільством. Влада дійшла таки думки про необхідність тіснішої співпраці з підданими через впровадження асоціацій, товариств, добровільних об'єднань, які б допомагали з'ясувати державні завдання, що в інший спосіб було вирішити важко. А тому полем їх діяльності стали в першу чергу такі сфери як наука, що вимагає для свого розвитку незалежного, автономного статусу, та філантропія, що зводилася до благодійної діяльності, допомоги та заступництва нужденним. Перші об'єднання такого типу скоріше відносилися до асоціацій переходових, бо чисто умовно їм можна приписати такі властивості як незалежність, організаційну автономію, самостійність і благонамірність до верховної влади. Вони, створювалися владою, тому не перебували в конфронтації з нею, а навпаки шукали тісного співробітництва, намагалися заручитися підтримкою самого імператора або членів імператорської фамілії, що сприяло їх авторитетові у суспільстві, давало додаткове фінансове забезпечення, а найголовніше значно полегшувало самореалізацію через виконання поставлених перед собою завдань. Перші такого характеру товариства започатковувалися в столиці, серед них створене Катериною II 1765 р. у Петербурзі для реформування сільського господарства та поширення передових технологій обробітку землі за ініціативи великих

землевласників — «Вольное экономическое общество». У його діяльності значну роль відігравали поміщики півдня України, намагаючись допомогти верховній владі залюднити південь поширенням спеціальних знань. Багато для дослідження історії України здійснило Московське товариство історії та старожитностей, де секретарем був відомий славіст Осип Бодянський.

До складу таких формально незалежних науково-популяризаторських товариств часто входили державні чиновники, що сприяло тіснішій співпраці з державними органами. Починаючи з XIX ст., верховна влада зменшує контроль за їх діяльністю, а тому їх виникає все більше, й вони все активніше перебирають на себе роль самоуправлінських асоціацій. Однак, верховна влада залишається чутливою до політичних проявів товариств, а тому їхні статuti схвалювалися на найвищому рівні.

Серед наукових товариств, що почали відкриватися на території України, переважали гуманітарні, які ставили своєю метою досліджувати минуле України — її археологію, історію, мистецтво. Не в останню чергу такий характер їх діяльності був пов'язаний з імперською політикою, яка мобілізувала інтелектуальні, ідеологічні і політичні сили для доведення законності її включення до складу імперії. Найяскравіше це помітно на Правобережній Україні, де засновувалися наукові установи, яка виконували чітке державне завдання довести, що цей край споконвічно належав Росії, а не Речі Посполитій. Цій меті була підпорядкована діяльність і Тимчасового комітету для дослідження старожитностей у Києві (1835 р.), і Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (1843 р.), а також цим обумовлювалося заснування Київського центрального архіву (1852 р.). Їх науковці довели, що цей край у давнину не належав Речі Посполитій. А Комісія для описання губерній Київського навчального округу забезпечила науковими дослідженнями про флору і фауну краю, його природні і людські ресурси.

Подібне завдання стояло і перед Одеським товариством історії і старожитностей (1839 р.), яке як і київські, патрунували місцеві генерал-губернатори, у Києві Д.Г. Бібіков, в Одесі — М.С. Воронцов, і які намагалися використати історичні знання з патріотичною метою, мобілізуючи такі поняття як «отечество» і «родина». Малоросійські губернії, ставши внутрішніми, не потребували від імперії подібного доведення, а тому тут перше наукове товариство — Харківське історико-філологічне — розпочало свою діяльність досить пізно (1870 р.) і без жодної державної підтримки створювало архів та проводило наукові дослідження свого регіону. У такій залежності науки від держави бачиться різниця з її розвитком в Європі.

Не пов'язані з імперською ідеєю природничі товариства почали відкриватися у порівнянні з гуманітарними пізніше, зокрема 1869 р. при Харківському та Київському університетах засновано, при першому — товариство дослідників природи, при іншому — товариство природознавців, які успішно співпрацювали з державою для вивчення продуктивних, природних та людських ресурсів краю.

Російське географічне товариство, що його очолив великий князь Костянтин Михайлович 1845 р. відкрило свої відділення і у Києві 1873 р. Його діяльність була використана українофілами для формування ідей української ідентичності та нації, зокрема окресленням чітких меж проживання українського етносу, що відразу було розцінено верховною владою за місцевий сепаратизм і тому його було закрито з покараннями його учасників, серед яких найвизначнішими були Павло Чубинський та Михайло Драгоманов.

Суспільство внаслідок реформ 1860–1870-х років, що спричинили динамічніший розвиток ринкових відносин, втрату станової приналежності, появу чисельної освіченої еліти, широке впровадження елементів місцевого самоврядування, почало більше відчувати власну вагу та значимість. Цьому певною мірою передували неодноразові громадські

дискусії, до яких вдавалася верховна влада аби переконати, зокрема дворянство підтримати її на шляху реформ. Вона шукала підтримки курсу на реформи і отримала її від суспільства, яке почало масово засновувати періодичну пресу, створювати різні громадські товариства і об'єднання, добровільні асоціації. Їх перебування поза безпосереднім контролем адміністрації, за баченням фахівця в області історії громадських організацій Росії, Джозефа Бредлі може служити показником формування в державі громадянського суспільства⁵³.

Розвиток недержаних товариств є виразним лакмусовим папірцем взаємовідносин влади і суспільства. 1862 р., коли київський генерал-губернатор І.І. Васильчиков, мав дозволити друкувати відомого «Отзыва из Киева», з яким виступили хлопомани, то його міркування якнайточніше відобразили становище громадського життя у тодішньому Києві. Генерал-губернатор був переконаний, що уряд нічого не знає про справжню їх мету. Бо як можна було без дозволу влади взяти на себе освіту простого народу, адже за законами Російської держави жодне товариство не може встановлюватися без її дозволу. З іншого боку, йому було дивно, що особи, які підписали статтю власними прізвищами, привселюдно роз'яснювали напрями своєї діяльності. Так у державі ще не було прийнято. Тож генерал-губернатору було важко визначитися заборонити її чи ні, і він прийшов до висновку, що варто її надрукувати аби розпочати з приводу освіти народу полеміку, яка б допомогла владі виявити справжні цілі українофілів⁵⁴.

Новий статут 1863 р. що передбачав помітну автономію університету відкрив перед професурою значні можливості, якими та відразу скористалася. 1867 р. при Київському університеті було засноване Історичне товариство Нестора Літописця, 1889 р. при Новоросійському університеті в Одесі — Історично-Філологічне товариство. Подібні товариства почали засновуватися й при інших навчальних закладах: в Ніжині

при Інституті кн. Безбородька — Історико-Філологічне товариство, при Київській духовній академії — Історичне товариство; в Житомирі — Товариство дослідників Волині. Наприкінці XIX ст. створено губернські вчені архівні комісії для дослідження місцевої старовини: в Чернігові, Катеринославі, Полтаві, Харкові, Кам'янці-Подільському і т. д. Практично всі вони мали власні статuti, які обговорювалися зібраннями їх членів, а потім схвалювалися верховною владою. У статутах вони називалися добровільними асоціаціями членів, які діють на принципах самоврядування, виборності, звітності, що надавало їм право на автономне існування в державі. Як правило, вони об'єднували людей захоплених продукуванням нових наукових знань, їх популяризаціі, за допомогою чого намагалися підняти власний престиж та престиж вітчизняної науки, діяльність у яких ставала для них свого роду служінням національним інтересам. Певною мірою подібні науково-популярні товариства компенсували відсутність національних представницьких інститутів⁵⁵.

Досягнута економічна стабільність, а також традиційна потреба чергування праці і відпочинку, сприяли заснуванню об'єднань, аби спільно та з користю проводити вільний час. Серед них чисельними були розважально-спортивні і культурно-благодійні товариства. Такі неприбуткові спілки, починаючи з 4 березня 1906 р., розпочинали свою діяльність з того, що їх статuti схвалювалися уже не верховною владою, а губернським у справах товариств присутствієм, яке їх реєструвало та контролювало їх діяльність⁵⁶. Практично всі вони діяли на принципі рівності, добровільності, самофінансування, виборності керівних органів, їх ротації. Не останню роль відіграла й демократична ідея звітності керівних органів та контроль більшості за їх діяльністю. Українське суспільство виявилось досить зрілим для самореалізації. Серед нових явищ у житті місцевих спільнот звертає на себе увагу й прагнення звільнитись від надмірної державної опіки шляхом створення соціально спрямованих об'єднань, спілок,

товариств за найрізноманітнішими критеріями й насамперед за професійною приналежністю. Серед них виділялося своєю безкорисливою медичною допомогою населенню Акушерсько-гінекологічне товариство, створене 1886 р. у Києві. Його очолив професор Г.Є. Рейн, який розробив цілу систему надання допомоги жінкам під час пологів.

На одне з перших місць за чисельністю можна віднести комітети грамотності, автономні відділення «Вольного економічного общества», які ставили своїм завданням ліквідацію неписьменності та проведення культурно-освітньої роботи серед широких верств населення. Вони відкривали недільні школи, класи для дорослих, бібліотеки-читальні, влаштували лекції та читання, літературно-музикальні вечори, видавали популярну літературу. Члени товариств матеріально підтримували учителів і учнів початкових шкіл, постачали їм навчальні посібники. Діяли в основному у містах, рідше — селах. Найстарішим з них було Харківське товариство (1869–1917), що зосередилося над виданням книг для народу, зокрема й українською мовою. Найдієвішим було Київське (1882–1908), яке опікувалося поширенням освіти у трьох губерніях — Київській, Подільській і Волинській і мало свої відділення та власні книжкові склади в Умані, Смілі, Кам'янці. В останнім роки його очолював український громадський діяч Володимир Науменко.

У 1890-х рр. розгорнули діяльність Катеринославське, Полтавське та Волинське товариства. Як й інші, ці товариства грамотності діяли на основі укладених ними статутів, котрі схвалювались губернатором, друкували звіти з оглядами про результативність своєї діяльності. З другої половини XIX та початку XX ст. поширення грамотності і освіти перебирали на себе товариства «Просвіти»⁵⁷. Чи не найпопулярнішими виявились кооперативні товариства різного типу, заснування яких розпочалося в 1866 р. споживчим товариством у Харкові. Воно було створене зусиллями професорсько-викла-

дацького складу університету за участю місцевої інтелігенції. Товариство проіснувало недовго — до 1872 р. — й виявило багато вад подібних об'єднань, зокрема, гонитва за високими дивідендами та суперечки між членами, що й призупинило його діяльність та діяльність йому подібних. Кооперативні товариства почали масово виникати і їх географія не обмежувалася губернськими містами. На початку ХХ ст. популярними стають різноманітні розважально-культурні клуби, що утворюються як елітою, так і середніми та нижніми прошарками суспільства. Створювалися товариства тверезості, каси взаємодопомоги, різноманітні товариства для поширення освіти.

Закриття «Просвіти» засвідчило, що верховна влада здійснила потужний наступ на завоювання революції 1905–1907 рр., зокрема, на право створювати громадські товариства та об'єднання. Основним чинником заборони стало відношення до української мови, якою, в основному, велася просвітня діяльність⁵⁸. 20 січня 1910 р. П.А. Столипін підписав циркуляр з розпорядженням губернаторам припинити реєстрацію «інородчеських» в тому числі і українських національних культурно-просвітницьких товариств як таких, що «мають на меті об'єднання «інородчеських» організацій на ґрунті винятково національних інтересів», а тому становлять, на думку прем'єр-міністра, загрозу громадській стабільності та державній безпеці⁵⁹. Відповідно до циркуляру вирішувалось питання про діяльність уже існуючих товариств, значна частина яких, зокрема й київська «Просвіта», були закриті. Через такі та подібні кроки держави ці товариства почали набирати опозиційного характеру.

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що відносини влади і суспільства в імператорський період характеризуються як такі, що базувалися на ідеях патерналістської держави, існування яких в Російській імперії явно затрималося у часі. Натомість ідеї і практики, що пов'язувалися з громадян-

ськими правами, релігійною і етнічною терпимістю, верховенством права і закону, недоторканість особи і приватної власності — запізнавалися. Для України їх стримування пояснюється ще й з імперською політикою, яка не вбачала в українському народі окремого етносу, а також применшення ролі неросійських конфесій за рахунок насадження православ'я. Динаміка формування взаємовідносин була переривчастою і окреслювалася не лише розвитком держави, а й особистісним фактором, який впливав із розуміння кожним імператором потреб і вимог часу на консолідацію суспільства. Крім силових методів, державна влада багато уваги приділяла поширенню освіти, яка сприяла об'єднанню різних етносів в одній державі, адже лише російська мова ставала мовою навчання в гімназіях і університетах та знання якої давало право на державну службу.

Самодержавство здійснювало управління шляхом укладання законів та створення відповідних державних установ, кожна з яких отримувала положення з визначенням об'єму і меж повноважень, серед яких не в останню чергу слід назвати цензуру і поліцію. Якщо держава не справлялася із завданнями, вона активізувала суспільство, надаючи йому самоврядності, корегуючи її розміри з оглядкою на привілейованість станів та їх лояльність до верховної влади. Для Катерини II таким механізмом стала виборність місцевих органів влади, Олександр II додав до неї господарську сферу діяльності з правом формувати місцевий бюджет та головне, почав культивувати право, як регулятор взаємовідносин держави і спільнот. Як наслідок Великих реформ, у містах та й у містечках з'явилися громадські об'єднання професійної, художньої і наукової еліти, які вважали за свій обов'язок допомогти державі у подоланні селянської неписьменності, загальнокультурної відсталості нижчих прошарків суспільства. В Україні до їх діяльності влада віднеслась з великою підозрою аж до переслідування внаслідок того, що про-

світницьку роботу ті вели мовою, зрозумілою народу, й більше того, вдосконалювали її, плекаючи українську художню літературу й ставили перед владою вимогу запровадити нею навчання у школі.

Для відносин між державою і суспільством за винятком польських повстань та перманентними конфліктами із забороною української мови була характерною взаємодія, без різкого антагонізму, принаймні, до першої російської революції, яка з 1905 р. перервалася через невміння влади вирішити широке коло соціальних та національних проблем. Наслідком з'ясування конфлікту верховної влади з суспільством стала поява виборних Державної Думи і Державної ради — парламенту — як представницького органу при верховній владі. Йому довелося за короткий проміжок часу вирішувати основні проблеми державного управління та найменше вдалося у сфері національного питання. Поява в кінці XIX на початку XX ст. чисельних добровільних об'єднань і асоціацій з власними програмами та матеріальним забезпеченням сприяли заповненню порожнини, породженої неможливістю державних інституцій провадити освітньо-культурне дозвілля. І все ж, за незначний часовий проміжок суспільство неспромоглося виплекати стійких громадянських інституцій, які б протистояли поширенню ідей незаконного перерозподілу матеріальних багатств, тобто гасла з якими розпочалася смуга революційних подій в Росії.

¹ *Мальшева С.* «Еженедельные праздники, дни господские и царские»: время отдыха российского горожанина второй половины XIX — начале XX вв. // *Ab Imperio.* — 2009. — № 2. — С. 226, 228.

² *Мадариага де Исабель.* Россия в эпоху Екатерины Великой. — М., 2002. — С. 269.

³ Див. детальніше: *Шандра В.* Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII — середина XIX ст.). — К., 2011.

⁴ Скоробогатов А. Семиотика власти Павла I // *Ab Imperio*. — 2001. — № 1–2. — С. 181, 186.

⁵ Див. детальніше: Волков Н.Е. Двор русских императоров в его прошлом и настоящем. — СПб., 1900. — С. 22–41.

⁶ Уортман Р. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. — М., 2004. — С. 105.

⁷ Ось лише перелік основних законодавчих актів, схвалених Миколою I: статuti про призначену урядом цивільну та виборну служби, про пенсії та одноразову допомогу чиновникам, загальний наказ губернаторам, про губернське правління, про кримінальні та виправні покарання та інші.

⁸ Це він у записці управляючому Міністерством внутрішніх справ 1827 р. визначив роль Малоросії у створенні імперії і назвав її «колишнім ядром» Росії та назвав практично усі документи, згідно з якими польські королі і російські імператори наділяли українців шляхетними правами (Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856. — К., 2001. — С. 117, док. № 17).

⁹ Серед них такі як: генеральні — обозний, суддя, підскарбій, писар, есаул, хорунжий, бунчужний; полковники військового правління, бунчукові товариші, обозні полкові, есаули, хорунжі артилерійського правління, полкові есаули, хорунжі; сотники військового правління, отамани генеральної артилерії, військові товариші і полкові писарі статського правління (Указ от 20 марта 1835 г. «О малороссийских чинах, дающим право на действительное или потомственное дворянство» // 2ПСЗ. — СПб., 1836. — Т. 10. — Отд. 1: 1835. — № 7976).

¹⁰ 2ПСЗ. — СПб., 1835. — Т. 9. — Отд. 1. — № 6727.

¹¹ Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856. — К., 2001. — С. 303–304.

¹² Це дало привід сучасному російському досліднику Михайлу Долбілову назвати свою книжку про етноконфесійну політику імперії в Литві і Білорусії при Олександрі II так: «Русский край, чужая вера» (М., 2010).

¹³ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 23: С 1789 по 6 ноября 1796 г. — № 17108.

¹⁴ Будь які способи відвернення каралися позбавленням станових прав, засланням до Сибіру на каторжні роботи від 8 до 15-ти років (Уложение о наказаних уголовных и исправительных // Российское законодательство X–XX веков. — М., 1988. — Т. 6: Законодательство первой половины XIX века. — С. 214).

¹⁵ Тоді Папа звернувся до російського імператора з легендарною фразою, що Бог створив царів для блага народів, а не навпаки (Тихонов А.К. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII — начале XX в. — СПб., 2008. — С. 96).

¹⁶ ЗПСЗ. — СПб., 1908. — Т. 25. — Отд. 1: 1905. — № 26125: Об укреплении начал веротерпимости.

¹⁷ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 22: 1784-1788. — № 16391.

¹⁸ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 23: 1789 по 6 ноября 1796 г. — № 17 224: О сборе с евреев, записавшихся по городам в мещанство и купечество, установленных податей вдвое противу положенных с мещан и купцов христианского закона разных исповеданий.

¹⁹ Формування межі єврейської осілості практично закінчилося з впровадженням положення про євреїв від 13 квітня 1835 р., згідно з яким та поширювалася на 15 губерній, серед них українські: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Херсонська і Чернігівська (2ПСЗ. — СПб., 1836. — Т. 10. — Отд. 1:1835. — № 8054).

²⁰ 2ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 2: 1827. — № 1330: Устав рекрутской повинности и военной службы евреев. Вони її відбували нарівні з іншими підданими, але окремо від християн.

²¹ 2ПСЗ. — СПб., 1845. — Т. 19. — Отд. 1: 1844. — № 18546: Положение о подчинении евреев в городах и уездах общему управлению с уничтожением кагалов.

²² Трофімук Т.М. Рекрутська повинність єврейського населення у 1827–1874 рр. (на матеріалах Волинської губернії): Автореферат дисертації на здобуття ступеня к. і. н. — Луцьк, 2012.

²³ Тихонов А.К. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII — начале XX в. — С. 189–190.

²⁴ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 22: 1784–1788. — № 15988: О распоряжениях для открытия Таврической области, об определении в сию область к должностям жителей оной и об употреблении из статных сумм на присутственные места и другие заведения по усмотрению надобностей к оным.

²⁵ До земств переходили кошти і майно тих установ, які опікувалися місцевим господарством, зокрема приказів громадської опіки.

²⁶ Див. детальніше: Ярцев А.А. Земства и государственная власть в 1864–1904 гг. // Земский феномен: Политологический подход. — Сарго, 2001. — С. 88–95.

²⁷ 2ПСЗ. — СПб., 1884. — Т. 40. — Отд. 1: С 19 февраля 1880 по 28 февраля 1881 гг. — № 61288.

²⁸ ЗПСЗ. — СПб., 1893. — Т. 10. — Отд. 1: 1890. — № 6927. — Глава V: О порядке замещения земских должностей и условиях земской службы.

²⁹ Европейская хартия местного самоуправления. — Страсбург, 1985. Зокрема такими спільними положеннями, як окреслення території діяльності, демократичність та децентралізація, виборність, можливість мати власні кошти, діяльність у визначених державою сферах та ін.

³⁰ *Шара Л.* Чернігівська міська дума. — Чернігів, 2010. — С. 25.

³¹ *Писарькова Л.Ф.* Городские реформы в России и Московская дума. — М., 2010. — С. 183–185; *Глизь Ю.І.* Документи Центрального державного історичного архіву України, м. Київ про діяльність Київської міської думи // Архіви України. — 2012. № 6. — С. 64.

³² *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. — К., 2005. — С. 309.

³³ Историческая записка К.А. Военского по вопросу об ограничительных распоряжениях, касающихся малорусской письменности // Об отмене стеснений малорусского печатного слова. — СПб., 1905. — С. 87.

³⁴ *Міяковський В.* Ювілей цензурного акту 1876 року. — К., 1926. — С. 8.

³⁵ Подібна ситуація спостерігалася із латиськими і естонськими спектаклями. Так, 1908 р. драматична цензура дала дозвіл на постановку по одній п'єсі латиською і естонською мовою і шість — російською (Правительственный вестник. — 1908. — 22 июня (№ 136).

³⁶ Обрані дворянськими зібраннями для проведення межування поміщики відмовились їхати до Петербургу щоб укласти правила його проведення. Вони ж бойкотували роботу створеного для цього комітету і у Києві (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 809, спр. 165, арк. 9, 15).

³⁷ 2ПСЗ. — СПб., 1866. — Т. 38. — Отд. 1: 1863. — № 39928: О мерах к ускорению в губерниях Киевской, Подольской и Волынской прекращения обязательных отношений между помещиками и поселенными на их землях временнообязанными крестьянами посредством выкупа сими последними их надела по распоряжению правительства.

³⁸ *Бовуа Даниель.* Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). — М., 2011. — С. 574;

³⁹ *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. — К., 2005. — С. 302 та ін.; 2ПСЗ. — СПб., 1867. — Т. 40. —

Отд. 2: 1865. — № 42759: О воспрещении лицам польского происхождения вновь приобретать помещичьи имения в девяти Западных губерниях; о предоставлении высланным из Западного края владельцам секвестрованных имений права продавать или променять в 2-х годичный срок свои имения в этом крае лицам русского происхождения.

⁴⁰ *Кістяківський О.Ф.* Щоденник. — К., 1994. — Т. 1: 1874–1879. — С. 230.

⁴¹ 2ПСЗ. — СПб., 1867. — Т. 40. — Отд. I: 1865. — № 42264: О дозволеннии евреям механикам, винокурам, пивоварам и вообще мастерам и ремесленникам проживать повсеместно в империи.

⁴² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 56, спр. 89, арк. 1–2.

⁴³ Див. детальніше: *Тихонов А.К.* Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII — начале XX в. — СПб., 2008.

⁴⁴ *Гец Ф.* Школьное обучение у русских евреев // Журнал Министерства народного просвещения. — Новая серия. — 1914. — Ч. LI. — Кн. 5. — С. 3.

⁴⁵ По вопросу о способах образования крымских татар // Сборник документов и статей по вопросу об образовании инородцев. — СПб., 1869. — С. 85, 88, 99, 101.

⁴⁶ *Шмурло Е.Ф.* История России. 1862–1917 гг. — М., 1997. — С. 702–703.

⁴⁷ *Абрамов В.Ф.* Объединения российских земств // Земский феномен: Политологический подход. — Сарого, 2001. — С. 134–135.

⁴⁸ Про серйозність намірів верховної влади свідчить назва цього іменного указу: «О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка» // 3ПСЗ. — СПб., 1907. — Т. 24. — Отд. 1: 1904. — № 25495.

⁴⁹ *Грибовский В.* Государственное устройство и управление Российской империи. — Одесса, 1912. — С. 171.

⁵⁰ *Садовский В.* Украинский вопрос в Третьей думе // Украинская жизнь. — 1912. — Кн. 5. — С. 18, 21, 22.

⁵¹ *Вульпиус Р.* Украинский язык и школьное обучение в позднеимперский период // *Ab Imperio*. — 2005. — № 2. — С. 329.

⁵² Перебіг обговорення детально з'ясували: Бондаренко Д., Крестовская Н. Украинский вопрос в Государственной думе (1906–1917 гг.) // Россия — XXI. — 2001. — № 6. — С. 92–117.

⁵³ Див. детальніше: *Бредли Джозеф.* Общественные организации в царской России: наука, патриотизм и гражданское общество. — М., 2012. — С. 7.

⁵⁴ *Житецький І.* Київська громада за 60-тих років // Україна. — 1928. — Кн. 1. — С. 98.

⁵⁵ *Бредли Д.* Гражданское общество и формы добровольных ассоциаций: опыт России в европейском контексте // Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи: вторая половина XIX — начало XX века / Отв. ред. Б. Пиетров-Эннкер и Г.И. Ульянова. — М., 2007. — С. 90.

⁵⁶ ЗПСЗ. — СПб., 1909. — Т. 26. — Отд. I: 1906. — № 27479: О временных правилах об обществах и союзах.

⁵⁷ Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности 1869–1909. — М., 1911; Народный дом Киевского общества грамотности в Киеве. — К., 1902 та ін.

⁵⁸ В статуті, наприклад, київської «Просвіти» визначалась основна мета її діяльності, як сприяння розвитку української культури, головним чином, шляхом освіти українсько народу його рідною мовою.

⁵⁹ РГИА, ф. 1284, оп. 187 (1909), д. 260, л. 22; Газ. «Речь». — СПб., от 8 (21) февраля 1910 г., № 38. — С. 2.

Владислав Верстюк

Розділ VI.

ВЛАДА І СУСПІЛЬСТВО: РЕВОЛЮЦІЙНІ ВИКЛИКИ

Суспільство і влада в Російській імперії протягом кількох століть перебували в антагоністичному протистоянні. Спираючись на міць державних інституцій, на бюрократію, самодержавство жорстко контролювало суспільство, і в той же час не допускало створення постійно діючих механізмів впливу суспільства на владу. Царі вважали себе помазаниками Бога, а владу розглядали не як продукт суспільного договору, а як божу данність. Архаїчна система влади гальмувала суспільний розвиток і вела країну до потрясінь. Революційний рух став постійною складовою суспільного життя з другої половини XIX ст. А на початку наступного століття країна пережила дві революції. Одну вдалося владі вгамувати, але інша поховала самодержавство.

Революції — це вірна ознака держав і суспільств, які не досягнули мистецтва саморегуляції. Це — крайній спосіб зняти стихійно й вибухоподібно, через часткову чи повну руйнацію старого порядку нагромаджені суперечності. Це — спроба створити нову модель влади, яка б дозволила гармонізувати суспільний розвиток, додати йому динаміки. Соціальні революції, як правило, пропонують не одну модель оновленої влади, а набір різних, часто контрверсійних моделей. Вони ведуть не лише до оновлення інститутів влади, але й суттєво змінюють суспільство. Особливістю революцій є й те, що в їх ході історія ніби починається з нуля. Старий досвід, державний апарат, законодавство, суспільні ієрархії, політична еліта, навіть культура не просто ставляться під сумнів, а й відкидаються геть як такі, що не

витримали випробування часом. Спочатку нова суспільна організація лише вгадується, а тому революція завжди супроводжується завищеним порогом суспільних очікувань, ейфорією сподівань, які гаснуть в міру того, як на зміну сталому порядку приходить хвиля деструктивної людської енергії. Становлення нових форм влади відбувається в драматичних колізіях, із застосуванням збройної сили і громадянської війни. Революційне суспільство нездатне до компромісних політичних рішень. Опанування суспільної енергії — це іспит для нових політичних систем, які пропонуються революцією. Як правило, вгамувати розбурхане революцією суспільство одразу не вдається жодному політичному режимі.

Початку революції відповідають слабкі системи влади. Не маючи достатньої легітимності та сили, вони змушені спиратися на низові органи самоурядування, політичні партії, інші представництва народовладдя (з'їзди, громадські організації). В міру розвитку революції такі системи стають неефективними, нездатними швидко і кардинально міняти політичний курс. Їм на зміну приходять більш жорсткі політики, які не стільки шукають легітимності, скільки опори на збройну силу. В революціях військові завжди беруть на себе тягар політики. Революційна енергія мас згасає поступово, частково у боротьбі з політичними режимами, частково в буденній боротьбі за виживання. Нарешті, революцію виграє найжорстокіша і найцинічніша влада, яка не зупиняється перед крайніми засобами зміцнення самої себе, насамперед перед масовим терором. Ця нова влада часом виявляється гіршою за стару, дореволюційну, більш агресивною та авторитарною. Тому завершення революцій супроводжується суспільним розчаруванням, депресією і апатією. Принаймні так виглядав перебіг подій, покликаних до життя після падіння самодержавства в Росії.

24 лютого (ст.ст.) 1917 р. в столиці імперії Петрограді піднялася хвиля масового страйкового руху. Наступними

днями до страйкарів приєдналися частини столичного гарнізону, а Державна Дума стала у відкриту опозицію до уряду. 27 лютого самодержавство фактично впало. 2 березня цар підписав акт про зречення, і до влади прийшов новий уряд. Він назвав себе тимчасовим, оскільки не відчував достатньої легітимності свого становлення, а також не мав чіткої відповіді на питання про майбутню політичну систему Росії. «Нас вибрала російська революція // Ми не збережемо цієї влади ні хвилини після того, як вільно обрані народом представники скажуть нам, що вони хочуть на наших місцях бачити інших людей, які більше заслуговують їх довіри»¹, — заявив один з найвпливовіших членів уряду П. Мілюков. З іншого боку, Мілюков позиціонував себе і членів новоствореного уряду як прихильників парламентської конституційної монархії. Він добре розумів, що подібні погляди поділяла далеко не вся Росія. Тому в його промові була озвучена теза про необхідність скликання Всеросійських Установчих зборів, які, як демократично обране народне представництво, вирішать питання державного устрою. В першому офіційному зверненні Тимчасового уряду «До громадян Росії» 6 березня 1917 р. скликання Всеросійських Установчих зборів було визнане першим обов'язком уряду.

Падіння самодержавства викликало неймовірне суспільне піднесення. Революцію вітали всі і вся: старі і молодь, багаті і бідні, цивільні і військові, представники панівного етносу і пригноблених народів. Всі вони ентузіастично підтримали Тимчасовий уряд. У свою чергу, він оголосив, що вважає «своїм священним і відповідальним обов'язком здійснити прагнення народні і вивести країну на світлий шлях вільного громадянського устрою»². Уряд обіцяв негайно, «ще до скликання Установчих зборів, забезпечити країну твердими нормами, які б захищали громадянську свободу і громадянську рівність, щоб надати всім громадянам вільно проявляти свої духовні сили в творчій роботі на благо батьківщини»³.

Тимчасовий уряд розпустив старі органи влади, ліквідував жандармерію та поліцію. До середини березня імперська державна машина розтанула немов сніг під весняним сонцем. Пізніше в своїх спогадах член Тимчасового уряду П. Мілюков назвав ці кроки непродуманими і легковажними, які привели лише до того, що на місцях влада фактично зникла, розчинившись серед новоутворених громадських організацій. Головним винуватцем такої ситуації Мілюков вважав голову уряду і міністра внутрішніх справ Г. Львова, який не зміг створити сильної влади⁴. Насправді проблема полягала не в особі очільника уряду, а в обставинах і спричиненою ними логікою розвитку революції.

Одночасно з Тимчасовим урядом у Петрограді створилася Рада робітничих депутатів, склад якої визначали представники лівих соціалістичних партій, насамперед меншовиків та есерів. Це була авторитетна революційна організація, яка мала великий вплив на робітниче й солдатське середовище Петрограда. Рада розташувалася під одним дахом з Державною Думою — у Таврійському палаці, а в окремі райони столиці призначила своїх комісарів. Були вони і у військах столичного гарнізону. В першій відозві Ради до населення було сказано, що стара влада повинна бути «остаточно ліквідованою і поступитись місцем народному правлінню», а також, що «народ повинен створити свою власну владну організацію»⁵. З цією метою відозва закликала населення об'єднатися навколо Ради.

Таким чином, вже з самого початку революції в Петрограді утворилися два осередки нової влади: комітет Державної Думи і Рада. Не маючи достатньої легітимності, представники комітету почали 1 березня переговори з керівниками Ради про створення революційного уряду. Останні відмовились входити до складу уряду, вважаючи його, як і революцію, буржуазними, але висунули кільканадцять умов своєї підтримки урядової діяльності. Ці умови: проведення політичної амністії, скликання Установчих зборів, запровад-

ження громадянських свобод, ліквідація національних обмежень — були прийняті. Після цього виконком Ради 2 березня опублікував нову відозву до населення, в якій говорилося, що революційна демократія повинна підтримувати уряд тою мірою, якою він буде виконувати свої зобов'язання. Таким чином, уряд отримав не абсолютну, а ситуативну підтримку рад, що завжди змушувало його прислухатись до революційної стихії. В разі непопулярних рішень це приводило до урядової кризи та зміни складу уряду. Фактично з перших днів революції в країні встановилося двовладдя. Ці обставини робили владу Тимчасового уряду надзвичайно слабкою.

Ліквідація старих органів влади супроводжувалась суспільною практикою відмежування від усього «старого». У фокус цієї практики потрапила насамперед царська сім'я Романових. В офіційних установах зняли царські портрети, в поминальних молитвах перестали згадувати ім'я царя. Натомість в продажу з'явилась велика кількість критичної і сатиричної літератури, спрямованої проти сім'ї Романових, передусім царя, його дружини та дітей.

На території України органи царської адміністрації практично були ліквідовані 3–5 березня. Від губернаторів та повітових справників владу перебрали призначені Тимчасовим урядом губернські й повітові комісари. Ними стали голови губернських та повітових земських управ. В Києві губернським комісаром призначили М. Суковкіна, в Полтаві — С. Іваненка, в Чернігові — О. Бакуринського. Міністерство внутрішніх справ наказало своїм комісарам у повсякденній роботі спиратись, як на дорадчі органи, на «губернські, повітові, волосні, міські й селищні комітети, утворені зі складу громадських організацій»⁶. Ради об'єднаних громадських організацій почали активно творитись на місцях. 3 березня увечері в приміщенні Катеринославської губернської земської управи відбулася нарада представників громадських організацій, на яку прибув місцевий губернатор у супроводі начальника міського гарнізону, які заявили про перехід на

сторону нового уряду. Пізно вночі нарада обрала міський комітет громадських організацій, до якого увійшли і представники робітничих колективів⁷. Того ж дня в Полтаві на розширеному засіданні губернської земської управи та делегатів громадських організацій губернії та міста було створено громадський комітет із представників земства, міста, кооперації, професійних та інших організацій, а також по одному представнику від повітових громадських комітетів. Засідання визначило головним завданням комітету підтримку громадського порядку, інформацію населення про хід революційних подій, продовольче постачання населення та армії, забезпечення роботи промислових підприємств⁸.

Перемога революції відкрила широкі можливості для діяльності політичних партій. Першими про себе заявили загальноросійські партії, які вже в перші дні революції вийшли з підпілля і взялися за легальну роботу. Дещо згодом, за кілька тижнів поновили роботу і українські політичні партії. Передусім це були Українська соціал-демократична робітничая партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська радикально-демократична партія.

Як і в Петрограді, в Україні в першій декаді березня утворилися ради робітничих і солдатських депутатів. Насамперед вони з'явилися у великих містах, губернських центрах. Всього до середини 1917 р. в Україні виникло понад 250 рад робітничих депутатів та майже 50 рад військових депутатів. Нові органи влади та новостворені громадські організації розташовувались у старих адміністративних будівлях. І в цьому проглядалось щось символічне. У Києві в будинку ліквідованого жандармського управління осів штаб партії есерів, з'явилося кілька нових видавництв. В Маріїнському палаці, залишеному вдовою Олександра III імператрицею Олександрією Федорівною, оселилася Рада робітничих депутатів, а згодом і Рада військових депутатів.

Характерною особливістю революційної політичної системи 1917 р. стала демократизація місцевого самоврядування:

земств та міських дум, вибори в які у дореволюційний час мали жорстке цензове обмеження. Вже в березні 1917 р. почалась кооптація до них демократичного елементу, а влітку вперше в історії Росії на демократичній основі відбулися вибори до міських дум. Закон про міські вибори встановлював загальне, рівне, пряме і таємне голосування. Вибори відбувались за пропорційною системою на основі партійних списків. За такою ж системою були організовані вибори до Всеросійських Установчих зборів у листопаді 1917 р., а от земські вибори пройшли за мажоритарною системою.

Виборчі кампанії показали, що ні влада, ні суспільство ще не були готові до життя за демократичними процедурами. Особливо невдалими були земські вибори: селяни ставились до них з великим упередженням. Кількість виборців, які скористались своїм правом голосу, перебувала на рівні 15–20%. Значно успішніше приживались форми прямої демократії: мітинги, демонстрації, з'їзди.

У березні в губернських і повітових центрах України пройшли масові мітинги та демонстрації, учасники яких вітали повалення самодержавства і перемогу демократичної революції. 16 березня у Києві був проведений «День свята революції» — масова маніфестація, в якій окремою колоною під жовто-блакитними прапорами взяли участь українські національні організації. В цей день на Думській площі відбувся демонтаж пам'ятника вбитому 1911 р. у Києві прем'єр-міністру Росії П. Столипіну⁹. Публічний простір міст зазнав різючих змін. Він швидко ідентифікувався з революцією в два способи: насамперед відбувся демонтаж колишньої імперської символіки, а паралельно здійснювалася революційна візуалізація. Червоний колір став домінуючою барвою революції. Він супроводжував не лише мітинги та демонстрації десятками стягів, але й породив моду на червоні банти, які носили як жінки, так і чоловіки. В моду стрімко увійшов червоний одяг. Поряд з червоним набрали популярності кольори національних прапорів, передусім синьо-жовтого. До

змін забарвлення публічного простору треба додати його звукове оформлення. Як символ революції активно використовувався гімн Великої Французької революції — «Марсельеза». Без неї не обходилась жодна публічна акція. Поряд з російськими революційними піснями широкого вжитку набули «Ще не вмерла Україна» та «Заповіт».

В передовій газети «Киевлянин» від 5 березня говорилось про фактичну перемогу революції в Росії: «В країні не лише відсторонено старий уряд, але й змінено старий політичний лад». На чолі держави, далі писала газета, стала нова влада, а стара — загубила себе сама: «Стара влада і стара система управління показали стільки сліпоти, стільки нерозуміння сенсу подій і настроїв народу від самих верхів до низів його, що все, що відбувалося, не могло сприйматися по-іншому, як таке, що межувало з безумством»¹⁰.

Демократизація суспільства, що відбулася під впливом революційних змін, не могла не позначитися на українському русі. Його потенційна енергія, накопичена в народній гушці протягом десятиліть, ще шукала виходу, а провідники української інтелігенції вже з ентузіазмом вітали революційні зміни. 3 березня в клубі «Родина» Товариства українських поступовців (ТУП) зібралося понад 100 представників київських і деяких провінційних українських організацій. Саме на цих зборах народилася ідея заснування Центральної Ради, якій судилося відіграти ключову роль у розвитку революційних подій протягом 1917 р. 7 березня відбулися вибори керівного ядра Центральної Ради. Головою УЦР заочно обрали М.Грушевського, який перебував у засланні в Москві.

Створена на початку березня 1917 р. як київська міська громадська організація, УЦР спромоглася скликати і провести 6–8 квітня у Києві Всеукраїнський національний конгрес. На ньому делегати від різноманітних українських політичних, громадських, культурно-освітніх та професійних організацій, а також представники від територіальних громад і об'єднань задекларували найважливіші національні та

соціальні гасла. Насамперед конгрес визначив головним завданням українського революційного руху досягнення національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної Російської держави. Прагнення втілити в життя гасло автономії стало визначальним лейтмотивом діяльності переобраної конгресом Центральної Ради.

Досить стрімко, протягом кількох місяців, склад Центральної Ради збільшився до 798 мандатів, які потрапили до рук переважно солдат, селян і робітників. Центральна Рада стала джерелом нової морально-правової революційної влади. Це була прикметна ознака революційного часу, коли легітимність забезпечувалась не формальним законом, а моральним авторитетом, коли головною політичною фігурою ставали не окремі особи з високою політичною культурою та досвідом державної діяльності, а народна стихія, керована не так політичними принципами, як вибухом емоцій та колективним виявленням волі. Протягом весни–осені 1917 р. Україна пережила сотні різноманітних з'їздів — національних, партійних, військових, селянських, професійних, радянських.

Центральна Рада безумовно зазнала на собі сильного впливу національної стихії. Саме під тиском гострої резолюції Першого Всеукраїнського військового з'їзду (Київ, 5–8 травня 1917) — «вимагати від Тимчасового правительства та Ради солдатських і робітничих депутатів негайного оголошення особливим актом національно-територіальної автономії України»¹¹ — вона відрядила до Петрограда повноважну делегацію на чолі з В.Винниченком. Перед нею було поставлено досить помірковане завдання — домовитися з урядом про оприлюднення ним свого позитивного ставлення до автономії України.

Національне питання стало одним із наріжних каменів, об які спіткнулися Тимчасовий уряд і практично вся російська революційна демократія. Вони не змогли відмовитись від принципу неподільності Росії, хоч вимога національно-

територіальної автономії не ставила під сумнів єдність країни, вона лише виходила з необхідності її федералізації. Хто знає, якби Тимчасовий уряд наважився взяти на себе відповідальність весною 1917 р. у перетворенні Росії на федеративну республіку з широкими повноваженнями регіонів, чи отримав би наступний розвиток революції більшовицьке забарвлення.

Наслідком невдалих переговорів у Петрограді стало нове піднесення українського руху. 28 травня 1917 р. у Києві відкрився Всеукраїнський селянський з'їзд, на який прибуло понад 2500 делегатів. У залі лунали вимоги автономії, критика Центральної Ради за її нерішучість та осуд урядової політики. На цій хвилі Центральна Рада 10 червня звернулася до українського народу з Першим Універсалом. Написана мовою метафор, ця революційна декларація повідомляла, що перед «Українською Центральною Радою стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях»¹². Універсал закликав кожне село, волость, земську й міську управи до зміцнення організаційних зв'язків з УЦР та до розвитку національної свідомості народу з тим, щоб згодом узятися за опанування адміністративного апарату.

Універсал був зустрінутий українцями із захопленням, але вороже — Тимчасовим урядом й російською революційною демократією. Пішовши «шляхом dokonаних фактів», Центральна Рада 15 червня створила Генеральний секретаріат на чолі з В. Винниченком. Підтримка Універсалу українцями-вояками перетворила УЦР на політичну фігуру загально-російського масштабу, протистояння з якою не обіцяло нічого втішного для Тимчасового уряду. Одностайність у підтримці Універсалу та згуртованість українців навколо УЦР досить швидко змусили російську демократію і уряд переглянути свої позиції і знайти компроміс з українською стороною. Його досягнення було зафіксоване на початку липня 1917 р. II Універсалом.

Компроміс з урядом надав ознак правової легітимності владі Генерального секретаріату, але став причиною занепаду морально-публічної влади. Платформа II Універсалу змусила діячів УЦР сконцентрувати свою увагу на формальних, правових атрибутах влади, освоєнні її механізмів. Ця зміна уявлялася логічною, якби було виконане завдання консолідації української нації, її прилучення до організованого політичного життя. Як показали майбутні події, саме брак достатньої консолідованості національних сил, їхня слабка організованість, низький рівень самосвідомості, наростання радикалізації мас стали причиною поразок Центральної Ради. До всього, київський компроміс викликав в Петрограді урядову кризу й шалений опір ліберально-консервативних сил, внаслідок чого він незабаром втратив свою первісну форму.

Дискусії в стінах Центральної Ради навколо спроб налагодити конструктивну працю з Тимчасовим урядом відібрали кілька місяців, протягом яких політичні настрої суспільства значно змінилися. І лише наприкінці вересня стало зрозумілим, що союз з урядом не мав добрих перспектив. 29 вересня Генеральний секретаріат опублікував декларацію, в якій апелював до «волі народу», говорив, що його робота можлива лише в повному єднанні з революційно-демократичними силами, «що лише в довір'ї, співчутті та співробітництві з ними полягає весь успіх його діяльності»¹³. В декларації була виголошена ідея скликання Всеукраїнських Установчих Зборів. 13 жовтня Генеральний секретаріат у спеціальному меморандумі висловив негативне ставлення до урядової політики в Україні, вимагав круто змінити ситуацію, надати йому реальні важелі влади, пропонував програму виходу з кризи, а також застерігав, що «край знаходиться на останнім щаблі повного розладу»¹⁴.

Генеральний секретаріат мав повну рацію. З поразок на фронті, втрати Галичини та Риги почалася загальна криза Російської революції. Їй передувала урядова криза початку липня, коли незгодні з урядовою позицією з українського

питання уряд залишили міністри-кадети. З ними у відставку подався голова уряду князь Г. Львов. Новим очільником Тимчасового уряду став О. Керенський. Йому ж було довірено скласти новий склад уряду, який отримав назву «уряду порятунку Батьківщини та Революції». На створення нового коаліційного (буржуазія і революційна демократія) складу уряду пішло понад два тижні. Його склад був оголошений в пресі лише 25 липня. В урядовій декларації, підписаній лише О. Керенським, говорилося, що уряд «черпає свої сили в переконанні, що він зустрине допомогу і підтримку в розумі всіх народів Росії»¹⁵.

З метою посилення авторитету уряду та примирення лівих і правих політичних сил 14 серпня у Москві була скликана Державна нарада. Вона запам'яталась кількома блискучими промовами (О. Керенський, Л. Корнілов, І. Церетелі), але поставленої мети не досягла. Як згодом писав П. Мілюков, нарада «вочевидь показала те, що багато хто раніше лише відчував. Нарада показала, що країна поділяється на два табори, між якими не може бути примирення і угоди по суті»¹⁶. Іншим важливим наслідком було й те, що уряд не зміг визначитись, з яким з цих таборів йому йти далі. Вочевидь спробу уряду сидіти одразу на двох стільцях продемонстрував корніловський заколот.

Невдала спроба перевороту наприкінці серпня посилила кризу революції. Влада стрімко втрачала залишки революційного авторитету. Суспільство переповнювалось деструктивною енергією, яка раніше чи пізніше мала призвести до нового революційного вибуху. Радикалізація настроїв виявилася у посиленні впливу більшовицької партії в радах. У вересні Петроградська рада робітничих депутатів перейшла під контроль більшовиків. Це була знакова подія.

Одним із перших в Україні публічно про кризу революції заговорив С. Єфремов. Наприкінці серпня він опублікував в двох номерах газети «Нова Рада» велику статтю «Півроку», в якій використав піврічний ювілей революції для того, щоб

висловити гостре занепокоєння розвитком подій. Він був переконаний, що побудувати нову демократичну конструкцію держави в умовах війни неможливо. Його заклик до уряду був зрозумілий: «лише скінчивши війну негайно, можемо ще сподіватись і на врятування держави, хоч і з великим напруженням та труднощами»¹⁷. Півроку революції принесли величезний поступ в українській справі, писав публіцист, але загальний спад революції, який відбувся влітку, не міг не позначитись і на ній. Єфремов вважав, що український рух наприкінці червня пройшов точку свого зеніту, на якій не зміг втриматись із-за стихійного наростання в країні деструктивної суспільної енергії: безладдя, хаосу, анархічних виступів, погромів. Тому головним завданням було протистояти деструктивним явищам, щоб «хоч на місці вистояти»¹⁸.

Найяскравіші приклади суспільного паралічу демонструвала армія. Вона влітку вже перетворилася з воюючої у мітингуючу. Навіть відновлення смертної кари на фронті та запровадження воєнно-польових судів не могли нічого змінити. Озброєні солдати домагались від судів виправдальних постанов, а в противних випадках влаштовували розправи над суддями. Нормою стало зміщення солдатами своїх командирів. Нерідкими були вбивства офіцерів, які намагались вмовити солдат виконувати військовий обов'язок.

Після провалу корніловського виступу почався процес повного розпаду російської армії. До непослуху і відмови виконання наказів додався погромницький рух. Хвиля солдатського беззаконня та сваволі накрила собою практично всю Україну, і її амплітуда наростала по мірі наближення до фронту. 4 жовтня 1917 р. газета «Нова Рада» в передовій статті подала жахливу і вражаючу картину зростання розрухи в Україні: «Звідусіль, а найбільше з правого боку Дніпра, губерній Подільської, Волинської й Київської йдуть до Генерального секретаріату розпачливі телеграми про те, що настала страшна анархія, йдуть грабунки, нищення громад-

ського добра і різанина. Чинять бешкети, грабунки й насильства не тільки дезертирські загони, але й регулярне військо, що стоїть на Україні або проходить на фронт чи одходить в резерви в тил. Поле, хата, будинок, збіжжя та всяке господарське добро, навіть життя людське нищиться й плюндрується через брак представників влади з усею силою авторитету й оружно́ї допомоги. Край стає жертвою лиха, тяжкого, страшнішого од війни й пошесті».

Безумовно, не варто пояснювати втрату армією боєздатності лише падінням формальної дисципліни, втягуванням лівими силами, насамперед більшовиками, солдатських мас в боротьбу за владу, розбурханими нездоровими інстинктами та пристрастями. Все це мало місце, але були й причини іншого порядку. Тимчасовий уряд виявився нездатним кардинально вирішити проблеми країни і армії. В останній не вистачало ні зброї, ні амуніції, ні продовольства. Уряд не зміг вирішити аграрне питання, яке хвилювало мільйони солдат. Відтермінування його до Установчих зборів лише посилювало політизованість армійського життя, як і невирішеність питання про завершення війни. Необхідність припинення війни стала найвагомим імперативом, з яким солдатське середовище зверталось до уряду, до політичних сил країни.

9 вересня Всеукраїнська рада військових депутатів, виробляючи наказ своїм представникам на Демократичну нараду у Петрограді, зажадала від них домагатись створення нового соціалістичного складу уряду, припинення світової війни, проведення соціальних та національних реформ, які згодом будуть затверджені Установчими зборами¹⁹. Проведення Демократичної наради у Петрограді 14–22 вересня було останньою відчайдушною спробою об'єднати конструктивні сили країни і зупинити її стрімке сповзання в хаос. Ідея наради полягала в тому, щоб замість коаліційного уряду створити однорідний демократичний. Однак реалізувати цю ідею не вдалося через суперечності, які завели нараду в глухий кут. Створена з учасників наради Рада республіки

(передпарламент) була мертвонародженою дитиною. Вона мала лише дорадчі функції і виявила повну нездатність приймати рішення з важливих питань.

Криза революції позначилась на швидкій і масовій зміні політичних настроїв і очікувань, а також поведінці широких народних мас. Селяни, які ще влітку сподівались на урядові ініціативи у проведенні аграрної реформи, з кінця літа — початку осені перейшли до відкритого і несанкціонованого владою захоплення поміщицької землі. Аграрний рух набрав форм погромного характеру. Криза була передвісником падіння Тимчасового уряду. Його не довелося довго чекати.

Жовтневий більшовицький переворот у Петрограді поставив питання про владу в Україні. УЦР не висловила співчуття Тимчасовому урядові, але й не підтримала більшовиків. 27 жовтня було ухвалено резолюцію, в якій наголошувалося на необхідності переходу влади в Україні «до рук революційної демократії», а не до рад робітничих і солдатських депутатів²⁰.

Можна сказати, що на початку листопада в Україні не виявилось політичної альтернативи Центральній Раді. Завдяки зусиллям УЦР Київ перетворився на важливий політичний центр, навколо якого гуртувалися як українські політичні сили, так і організації російських і єврейських революційно-демократичних партій.

Повалення Тимчасового уряду дало новий поштовх до політичної дезінтеграції Росії, спричинивши утворення на її теренах регіональних урядів і проголошення автономних державних утворень. 7 листопада УЦР проголосила III Універсалом створення Української Народної Республіки, пов'язаної федеративними зв'язками з Російською державою. Як територія УНР визнавалися «землі, заселені у більшості українцями»²¹, тобто ті 9 губерній, на які дещо раніше було поширено владу Генерального секретаріату. Третій Універсал відкинув стару унітарну конструкцію державного устрою Росії. Генеральний секретаріат перестав бути проміжною

ланкою у вертикалі влади. Центральна Рада взяла на себе функції законодавчої влади.

Проголошення III Універсалу знаменувало відродження української державності, ліквідованої у XVIII ст. Це відкривало новий етап у діяльності УЦР — етап національно-державного будівництва. За переконаннями діячів Центральної Ради, в Україні мала бути збудована демократична держава, сувереном якої виступав народ і яка б забезпечила інтереси людей праці.

З цього погляду показовою була соціально-економічна частина III Універсалу, в якій декларувалися націоналізація землі, запровадження 8-го-динного робочого дня, встановлення державного контролю за виробництвом, поширення місцевого самоврядування, декларування свобод слова, друку, віросповідання, зібрань, союзів, страйків, недоторканність особи та її помешкання, скасування, смертної кари, проголошення амністії у політичних справах, рівність мов, забезпечення національно-персональної автономії для росіян, євреїв і поляків. Універсал визначив 27 грудня 1917 р. днем виборів до Всеукраїнських Установчих зборів, а 9 січня 1918 — днем їх відкриття.

З перших днів проголошення Української Народної Республіки Центральна Рада намагалася забезпечити законодавчі підвалини державного будівництва. Одним із перших, 10 листопада був затверджений принцип побудови судової системи, наступного дня — закон про вибори до Установчих зборів. Правом голосу наділялись усі дорослі громадяни УНР, окрім кримінальних злочинців та дезертирів. Найповніше демократичні підвалини УНР були розписані у проекті Конституції УНР, розробка якого завершилася на початку грудня 1917 р. За конституційним проектом, УНР була складовою частиною федеративної Російської республіки, але суверенне право на її території належало українському народові й здійснювалося через Всенародні українські збори — вищий державний законодавчий орган. Ці збори призначали вищу

виконавчу владу — Кабінет міністрів. Третю, судову гілку влади УНР мав очолювати Генеральний суд, який обирався спільно Всенародними зборами та судами земель України. Територія України оголошувалася неподільною. Складалася вона із земель, яким надавалось право самоврядування. Громадянам України гарантувалися широкі політичні права й свободи.

Звернемо увагу на федеративні принципи, яких дотримувалися керівники УНР. На наш погляд, вони не лише базувалися на ідейних переконаннях М.Грушевського та В. Винниченка, а й мали в ситуації кінця 1917 р. певний прагматичний підтекст. Останній полягав у тому, що федеративний принцип давав шанс на об'єднання зусиль національних окраїн Росії та її революційної демократії в боротьбі з більшовизмом, конфлікт із яким був неминучим. Після проведення виборів до Всеросійських Установчих зборів більшовики, які отримали підтримку лише 22,5% виборців, що взяли участь у голосуванні, виглядали узурпаторами влади. Фактично вибори можна було трактувати як вотум недовіри більшовицькій владі і віру у можливість створення народно-демократичної (однорідно соціалістичної) влади есерівського гатунку без крайнього лівого екстремізму. Однак більшовики поступатись владою не збирались і розігнали Всеросійські Установчі збори. Українсько-більшовицьке протистояння, що окреслилося в кінці листопада 1917 р., а через місяць переросло у відкритий збройний конфлікт, внесло значні корективи в стратегію державного будівництва УНР.

Повалення Тимчасового уряду, прихід до влади більшовиків означав не що інше як подальшу радикалізацію революційних настроїв, зростання соціальної агресії, деморалізацію моральної і правової свідомості мас. Епіцентром таких настроїв і тенденцій був Петроград з його збільшовизованим гарнізоном, за ним йшов фронт: розклад старої російської армії, вихід із світової війни шляхом братання з ворогом, запровадженого більшовиками, остаточно підірвали підва-

лини, на яких трималося суспільство. Червоногвардійська атака на капітал, розгром поміщицьких маєтків селянами, масове залишення фронту солдатами знаменували ланцюгову руйнівну реакцію у всіх сферах державного, політичного, економічного та соціального життя. Після розгрому більшовиками Всеросійських Установчих зборів суспільство втратило останню можливість мирного врегулювання проблеми влади.

Центральна Рада, як і більшість російської революційної демократії, засуджувала деструктивну руйнівну політику більшовиків. У заяві Генерального секретаріату від 30 листопада 1917 р. їх було названо безвідповідальними людьми, «...які розуміють революцію як ламання всякого організованого життя»²². Проте знайти опору в масах для протистояння більшовизму ставало дедалі важче. УЦР прагнула припинення війни правовими методами, а солдати, в тому числі й із так званих «українізованих» частин, чекали першого-ліпшого сигналу для залишення фронту. УЦР готувала земельну реформу, а підбурені ленінським декретом «Про землю» селяни ділили її самочинно, не чекаючи нового аграрного законодавства.

Для остаточного відсепакування від більшовицької Росії Центральна Рада в січні 1918 р. проголосила IV Універсалом повну самостійність УНР. М. Грушевський пояснив мотив цього рішення двома причинами: «дати нашому правительству змогу довести справу миру до кінця і захистити від усяких замахів нашу країну»²³. Під «змахами» Грушевський розумів війну, яку повів проти УНР більшовицький уряд з грудня 1917 р.

Проголосивши Україну незалежною суверенною державою, IV Універсал засвідчив значні зрушення в ідеології Центральної Ради. Вона нарешті відкинула ідеї автономії та федералізму, які не виявили на російському ґрунті достатньої продуктивності. Не можна не побачити, що ця суттєва зміна ідеологічних векторів й одночасно кульмінаційна мить

українського державотворення доби революції відбулася не в часи піднесення, а на хвилі спаду українського національного руху. Характеризуючи стан тогочасного українського суспільства, М. Грушевський змушений був констатувати: «Більшовицька агітація не минула без сліду. У війську і в тилу розграбовували і розкрадали військово майно, решту кидали на погибель і розходилися самочинно додому, в додатку грабуючи та розбиваючи часом і те, що стрічалось в дорозі (.) Грабування і нищення панських маєтків, фабрик і заводів приймало все більш масовий характер. Гинуло багатство краю, підтиналися його продуктивні сили»²⁴.

22 січня війська УНР під командуванням С. Петлюри та Є. Коновальця придушили більшовицький заколот у Києві, однак ця окремо взята перемога не змінила стратегічної ситуації. Наступ більшовиків тривав. 25 січня члени УЦР та Ради народних міністрів залишили Київ. Врятувати УЦР від остаточного більшовицького розгрому, на думку М. Грушевського, могла лише іноземна військова допомога. Ця обставина стала спонукальним мотивом підписання 27 січня (9 лютого за н.ст.) 1918 р. у Бресті делегацією УНР мирного договору з країнами Четверного союзу та звернення до них по військову допомогу.

Протягом весни 1918 р. зусилля УЦР та Ради народних міністрів були спрямовані на опанування ситуації, що склалася в Україні, налагодження адміністративного державного апарату та поновлення ліводемократичного курсу внутрішньої політики. В усіх ділянках державного життя уряд УНР не міг похвалитися помітними успіхами. У суспільстві зріло невдоволення урядовою діяльністю, а присутність 450-тисячного іноземного війська сприймалась холодно й насторожено. Німецьке та австро-угорське командування досить швидко зрозуміло слабкість Центральної Ради та безперспективність співробітництва з нею. У Берлін повідомляли: «Надія на те, до уряд, який складається лише з лівих опортуністів, зуміє zorganizувати міцну владу, досить сумнівна»²⁵.

В квітні 1918 р. німецьке командування почало пошук альтернатив Центральній Раді, а згодом почало підготовку «державного перевороту». Доба Центральної Ради завершилась. Вона продемонструвала як сильні, так і слабкі сторони Української революції. До перших слід віднести, за визначенням В. Винниченка, відродження нації, пробудження потужного національно-визвольного руху, який привів до проголошення Української Народної Республіки. До слабких — відсутність в українській еліті достатнього політичного та державного досвіду. Розв'язання війни з радянською Росією виявило як слабкість українських державних інститутів, так і неготовність до захисту завойованих здобутків народних мас, яким бракувало розвиненої національної та політичної свідомості, розуміння необхідності творення власної державності, гармонії в поєднанні власних, колективних і національних інтересів. До того ж суспільство було фізично і психологічно надломлене світовою війною.

29 квітня 1918 р. в Україні відбувся державний переворот. Центральна Рада була замінена гетьманським режимом П. Скоропадського. У датованій тим же числом гетьманській «Грамоті» йшлося про неспроможність попереднього уряду до державного будівництва, про бажання трудових мас за обставин, що загрожували національною катастрофою, мати державну владу, здатну «забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці». У зв'язку з цим Центральна Рада і всі земельні комітети розпускалися, міністри УНР і їх заступники звільнялись з роботи. УНР перейменовувалась в Українську Державу, її державно-політичний устрій мав невдовзі вирішити український парламент(сейм), який так і не зібрався. А до того часу вся верховна влада в країні — як законодавча, так і виконавча зосереджувалась в руках гетьмана. Його повноваження були розписані у «Законі про тимчасовий державний устрій України», оприлюднений разом з «Грамотою». Гетьман призначав отамана (голову)

Ради міністрів, затверджував і скасовував склад уряду, ніс представницькі функції у зовнішньополітичних справах, був верховним головнокомандуючим, мав право оголошувати амністію, а також воєнний чи особливий стан. При гетьмані була створена спеціальна адміністрація — Головна квартира гетьмана, керівництво якою здійснював спеціальний штаб²⁶. Усе це свідчило, що в Україні на зміну парламентській республіці з демократичною формою влади прийшов авторитарний консервативний режим, який підтримали великі землевласники, представники великого і середнього бізнесу. Соціальна база гетьманату була порівняно вузькою, склад уряду — переважно кадетський.

Очолив уряд багаторічний голова Полтавського губернського земства, великий землевласник Ф. Лизогуб. Структурно уряд не зазнав великих змін. Були ліквідовані міністерства у справах національних меншин та пошт і телеграфів, а також утворені нові — охорони здоров'я та віросповідань. До новацій гетьманської системи управління треба віднести створення варти, яка, будучи лише департаментом міністерства внутрішніх справ, мала широкі повноваження. Державна варта фактично виконувала роль дореволюційних поліції та жандармерії, здійснювала охорону громадського порядку, відповідала за організацію місцевих органів влади та контроль за ними, збирала інформацію про політичні настрої населення та діяльність політичних партій, профспілок, займалась придушенням страйків, ліквідацією повстансько-партизанських загонів.

Судова влада зазнала суттєвої реорганізації. Судовий устрій УНР був ліквідований повністю, натомість створений сенат, робота якого регламентувалась дореволюційними законами та підзаконними актами. Сенат виконував роль вищого судового органу, а на місцях діяли судові палати. Okремо працював військовий суд.

Влада на місцях належала губернським та повітовим старостам. На ці посади були призначені переважно або вій-

ськові, або чиновники дореволюційного часу, які не мали до революції жодних сентиментів.

Перехід влади до рук гетьмана і сформованої ним системи влади по своїй суті був спробою покласти край радикальним настроям, загасити полум'я революції, силою державної влади та поміркованих реформ спрямувати суспільне життя в річище правових норм переважно старого дореволюційного життя, відновити право приватної власності. В гетьманській грамоті декларувалось бажання відстоювати інтереси всіх соціальних верст. Проте реальне життя дуже швидко внесло в ці наміри суттєві корективи.

Консервативна ідея, покладена в основу нового режиму, спрацювала при поваленні УЦР, але для консолідації суспільства виявилась ще менш придатною, ніж ідея демократична. Як свідчать сучасні історичні дослідження, практика нового режиму вилилася в масштабну соціально-політичну реставрацію. «В галузі економічної політики повернення до примату права приватної власності, наміри здійснення ліберальних реформ інспірували соціальний реванш поміщиків щодо селян. Втягнення у цей процес на боці землевласників владних структур і окупаційних військ налаштувало проти Гетьманату наймасовішу соціальну верству — малоземельне та безземельне селянство. Невдачі проведення аграрної реформи не дозволили сформуванню потужний середній хліборобський клас — сподівану опору Гетьманату. У суспільній сфері задеклароване наведення ладу і спокою, соціальне партнерство усіх класів фактично вилилося в обмеження демократичних свобод, ліквідацію інститутів місцевого самоврядування, посилення репресивних функцій держави. Уряд пішов на свідомі преференції для правого сегмента політичних сил, водночас вдавшись до заборони селянських, робітничих, професійних з'їздів»²⁷.

Можливо, за більш сприятливих умов модель гетьманської влади, сперта насамперед на присутність іноземного військового контингенту, що виконував роль стабілізуючої сили,

могла б прижитися і вкорінитися в український ґрунт. Принаймні в глибинах української історії вона мала віддалені аналоги. Але на шляху такого вкорінення стали дві тісно пов'язані між собою перепони. Насамперед, Німеччина й Австро-Угорщина програвали світову війну, і на їх територіях спалахнули власні революції. Їхні війська в Україні швидко революціонізувалися, а тому позбулися стабілізаційної ролі. По-друге, революційний потенціал суспільства, лише притлумлений гетьманським режимом, з кінця літа 1918 р. розгорівся з новою силою і восени вибухнув антигетьманським повстанням. Розходження ідейних орієнтацій гетьманської влади та більшості суспільства були очевидними, в очах широких верств гетьман і його адміністрація не мали жодної легітимності. Консервативна політика, яка сприймалась більшістю як реставрація дореволюційних порядків, була неприйнятною для селян, робітників, інтелігенції, які керувались не стільки партійними програмами, скільки ідеями соціальної справедливості, відторгненням старого ладу, бажаннями жити в новому суспільстві. В опозиції до гетьмана знаходились практично всі українські політичні партії, які свого часу склали основу Центральної Ради. Влітку 1918 р. вони об'єдналися в опозиційний до гетьмана Національний союз. Саме з надр Національного союзу вночі 13 листопада вийшла Директорія, яка очолила антигетьманське повстання. До її складу увійшли добре знані з часів Центральної Ради В. Винниченко (голова) та С. Петлюра (головний отаман), а також менш відомі широкому загалу П. Андрієвський, А. Макаренко і Ф. Швець.

Позбувшись підтримки німецьких та австрійських військ, гетьманський режим нічого не зміг протипоставити повстанцям. 18 грудня Директорія урочисто прибула до Києва.

Падіння гетьманського режиму, відновлення Директорією Української Народної Республіки знаменувало повернення до влади політиків ліводемократичного спрямування. 26 грудня новостворений уряд УНР очолив український соціал-

демократ В.Чехівський, а міністри були репрезентантами УСДРП, УПСР, УПСФ та УПСС. Попри те, що всі зазначені партії тяжіли до соціалізму, досить швидко з'ясувалося, що їхні візії майбутнього політичного устрою УНР відчутно різнилися. Спроби узгодити їх через так званий «трудовий принцип», який мав поєднати кращі риси радянської та парламентської систем, успіхом не увінчалися. Ідея розколу панувала не лише між партіями, які входили до Українського національного союзу, а й у середовищі окремих партій. Ще 1918 р. на ліву та праву частини розкололась УПСР, а в січні 1919 в УСДРП утворилася фракція незалежних соціал-демократів. Були дві обставини, які прямо впливали на позиції політиків та до краю загострювали ситуацію в Україні Перша була пов'язана з розгортанням в Одесі, Херсоні та Миколаєві військового десанту Антанти, а друга — з новою ескалацією неоголошеної більшовицькою Росією війни проти УНР, захопленням червоними Харкова та наступом на Лівобережжя.

За таких умов провідні політичні сили УНР мали вирішити, з ким їм бути далі: із західною демократією проти більшовиків, чи з більшовиками — проти Антанти. Вистояти власними силами проти обох цих потуг не уявлялося можливим. Парламентарна західна демократична система, побудована на політичних свободах, рівності громадянських прав, низовому самоуправлінні імпонувала українській інтелігенції, яка вбачала в ній свою політичну мету, але така система погано узгоджувалася з політично нерозвиненою більшістю населення, одна частина якого жила поза політикою, керуючись стратегією виживання, а інша під впливом популістських гасел схилилась до радянських форм влади. Пошуки орієнтації розкололи українську політичну еліту на кілька таборів.

Червона агресія зміцнила позицію прихильників союзу з Антантою та антибільшовицькі настрої в Директорії. 16 січня вона оголосила стан війни з радянською Росією. 23 січня в

Києві відкрився Трудовий конгрес, на якому гаряче обговорювалися основи політичного устрою УНР. Основний підсумковий документ Конгресу — «Закон про форму влади на Україні» — віддавав перевагу демократичному ладу над пролетарською диктатурою й зобов'язував уряд УНР підготувати закон про вибори всенародного парламенту. Водночас цей закон усю повноту влади зосередив у руках Директорії, яка «мала бути верховною владою і видавати закони, необхідні для оборони Республіки»²⁸.

Важливим епізодом в роботі Трудового конгресу було схвалення Акту Злуки про об'єднання в одну державу східних і західних українських земель. Це була подія історичного значення. Ідея воз'єднання розділених кордонами двох імперій гілок одного народу була задекларована ще 1848 р. Відтоді вона стала складовою частиною української національної ідеї та ідейно-теоретичною підвалиною національно-визвольного руху. Після проголошення у жовтні 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки одразу ж на порядок денний було поставлено питання об'єднання. Згідно з Актом Злуки ЗУНР входила до складу УНР як Західна Область УНР (ЗОУНР), зберігаючи свої державні інститути, насамперед Національну раду та Державний секретаріат. Від об'єднання обидві сторони чекали більшого, ніж реально отримали. Як твердив М. Шаповал, злука була «більше теоретично-юридичною, ніж фактичною»²⁹.

Проголосивши курс на побудову парламентської республіки, керівництво УНР розраховувало в такий спосіб знайти підтримку у представників Антанти, але біда полягала в тому, що остання розглядала Україну тільки як південь Росії та виходила з принципу відновлення небільшовицької єдиної та неподільної Росії. Директорія також лякала Антанту своєю соціалістичною лівизною, яка їй бачилась як національний варіант більшовизму. Контакти між українськими та французькими представниками не мали особливого успіху, але українці не втрачали надії.

Нестримний наступ червоних військ змусив Директорію на початку лютого залишити Київ та перебратись до Вінниці. 9 лютого ЦК УСДРП відкликав із уряду й Директорії своїх представників. Скориставшись цим рішенням, голова Директорії В. Винниченко подав у відставку. Принципово інакше повівся С. Петлюра: він оголосив про вихід з УСДРП й неможливість для себе ухилитися від виконання державних обов'язків.

13 лютого Директорія призначила новий склад Ради народних міністрів. Очолив її безпартійний на той час С. Остапенко. До складу уряду ввійшли представники трьох партій — соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників та народних республіканців, які орієнтувалися на демократичні засади та держави Антанти.

Дві провідні соціалістичні українські партії (УСДРП та УПСР) добровільно відмовилися від влади. Здавалося, що в такий спосіб будуть зняті перепони, які стояли на шляху до порозуміння з Антантою. Але досить швидко виявилось, що це не був вихід із становища. В Україні стихійно ширилися прорадянські настрої, викликані ліквідацією приватної власності на землю в радянській Росії і тотальним зрівняльним поділом землі. Під впливом цих настроїв опинилася й армія УНР.

21 березня у Вапнярці командування Південно-Західного фронту, відрізаного від решти армій УНР внаслідок захоплення радянськими військами Жмеринки, створило Револьюційний комітет, який оголосив про перехід на радянську платформу. 22 березня в Кам'янці-Подільському під головуванням В. Чехівського з представників УСДРП та УПСР (центральна течія) утворився Комітет охорони республіки, який так сформулював свою програму: «1) охорона порядку і спокою; 2) переговори з Директорією про негайне припинення переговорів з французьким командуванням в Одесі й розгортання переговорів з радянським урядом України»³⁰. А коли війська Антанти під тиском Червоної армії змушені

були залишити спочатку Херсон і Миколаїв, а на початку квітня й Одесу, стратегічна помилка орієнтації на Антанту стала очевидною. «Саме в ту добу загальна анархія і хаос на українському фронті дійшли до найвищого щабля, — свідчив І. Мазепа. — За уряду Остапенка не було ні влади, ні контролю. Тому грубі мільйони, що видавались на різні нові формування, пропали марно. Зловживанню отаманів не було кінця: вони брали гроші, але при першій нагоді кидали фронт, зникали хто куди хотів, здебільшого в Галичину, і цим вносили ще більшу дезорієнтацію як на фронті, так і в запіллі»³¹.

9 квітня в Рівному члени Директорії С. Петлюра та А. Макаренко санкціонували створення нового соціалістичного складу уряду УНР, який очолив Б. Мартос. Призначення нового уряду свідчило про крах проантантівської орієнтації. Вона не забезпечила УНР зовнішньополітичної підтримки, більше того, призвела до значних соціальних ускладнень, ізолювала провід УНР від народних мас, дозволила більшовикам захопити владу над переважною частиною України. Реорганізація уряду стала відчайдушною спробою вибратися з політичної пастки, в яку потрапила Директорія.

12 квітня уряд Б. Мартоса оголосив свою програмову декларацію. В ній він закликав до об'єднання всі політичні та соціальні сили народу. Кабінет Б. Мартоса урочисто оголошував, що «не буде кликати собі на допомогу чужої військової сили з якої б то не було держави»³². Оголошуючи орієнтацію на власні сили, уряд обіцяв звернути особливу увагу на забезпечення армії та сімей військовослужбовців, оголошував себе прихильником зміцнення демократичного ладу, в системі якого віднайшов місце робітничо-селянським трудовим радам.

У декларації не містилося жодного слова про можливість ведення переговорів з радянським урядом України. Селянські повстанські виступи, що охопили Україну, і були спрямовані проти політики більшовиків, вселяли надію в уряд Б. Мар-

тоса. Саме на союз із повстанцями та політичними силами, які очолювали цей рух (українські ліві есери й соціал-демократи незалежники), уряд робив ставку, проголошуючи курс на власні сили. Однак і цього разу декларації розійшлися з реаліями життя. Українським політикам так і не вдалося об'єднати національні сили в єдиний фронт. Насамперед не було єдності в самій Директорії. 5 травня уряд Б. Мартоса змушений був залишити Рівне й евакуюватися до Радивилова; туди ж із Здолбунова переїхали члени Директорії С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко. 9 травня три названі члени Директорії обрали С. Петлюру її головою, а 13 травня на нараді з урядом П. Андрієвського були виключені зі складу Директорії.

У травні військово-стратегічне становище УНР стало ще гіршим. Армія УНР опинилася під обопільними ударами червоних та польських військ. Втрата Луцька, захопленого польською армією генерала Ю. Галлера, позбавила Директорію власної території — з рештками державних установ та армії вона змушена була перейти на територію Західної області Української Народної Республіки (ЗОУНР). Об'єднання двох частин України в одну державу мало величезний історичний сенс, але в конкретних умовах 1919 р. додало проблем урядам і УНР, і ЗУНР. Їм було надзвичайно важко узгодити свої інтереси та дії. Останні дні травня стали критичними для Директорії та уряду Б. Мартоса: поляки захопили Тернопіль, більшовики — Волочиськ. Передові загони обох армій розділяла смуга завширшки 10–20 км, на якій перебувала Армія УНР.

1919 рік був часом найвищого напруження у боротьбі за владу в Україні між різними політичними угрупованнями. Лінії фронтів стрімко пересувались то в одну, то в іншу сторону, бойові дії велись, як правило, вздовж залізниць, а більшість території перебувала чи то в стані перманентної зміни влади, чи безвладдя. Останнє сприяло поширенню

повстанських загонів, які виконували функції місцевої влади і самоохорони. Окремі повстанські загони контролювали територію кількох суміжних волостей або окремого повіту, за межі якої виходили лише за екстраординарних обставин на короткий час, маневруючи під натиском сильнішого ворога. Як тільки небезпека зникала, вони одразу поверталися назад. Отамани, як правило, здійснювали і виконавчу, і законодавчу, і судову владу на власній території. Більшість отаманів Правобережної України, значна частина Полтавщини та Чернігівщини сповідували уенерівську ідеологію, визнавали зверхність головного отамана С. Петлюри. Влітку 1919 р. на переговори з Директорією до Кам'янця-Подільського приїздив один з найавторитетніших повстанських отаманів Д. Терпило, широко відомий як отаман Зелений. Однак організувати якісну, масштабну взаємодію з повстанцями Армії УНР не вдалося.

Практично безвихідне становище змусило С. Петлюру вступити у переговори з поляками про перемир'я та спільні дії проти більшовиків. Укладене перемир'я дало змогу Армії УНР силами 15 тис. бійців вибити на початку червня червоні війська з Кам'янця-Подільського та південно-західного Поділля. Так був створений плацдарм для літнього наступу об'єднаних українських армій. Він став можливим після того, як під тиском поляків Українська галицька армія (УГА) змушена була перейти Збруч і приєднатися до Армії УНР.

До Кам'янця-Подільського переїхали й державні служби ЗОУНР. Ця обставина активізувала праві українські політичні сили. 15 липня вони оголосили про утворення Українського національно-державного союзу. На початку серпня Союз подав голові директорії С. Петлюрі програмну «записку», в якій різко критикував соціалістичний курс уряду Б. Мартоса. В умовах кінця літа 1919 р. уряд УНР перебував у вкрай скрутних умовах і був мало на що здатний. С. Петлюра став схилитися до необхідності зміни урядового курсу й поповнення уряду правими елементами.

12 серпня була оголошена нова урядова декларація, після чого Б. Мартос пішов у відставку. 27 серпня було сформовано новий склад кабінету міністрів, який очолив І. Мазепа. Вибір Мазепа на посаду голови уряду не був випадковим. Він був не лише прихильником правих соціал-демократичних поглядів, але й добрим організатором, людиною сильної волі, яка здатна була дати новий позитивний імпульс роботі уряду.

Для оперативного керівництва об'єднаними збройними силами 11 серпня було створено штаб головного отамана, який очолив генерал М. Юнаків. Загальне число бійців обох армій перевищувало 80 тис., з них 45 тис. припадало на УГА.

Наступ на більшовиків після об'єднання армій був успішним. Ще в липні Червона армія, яка одночасно вела бої і з армією генерала А. Денікіна, змушена була залишити Проскурів, Нову Ушицю, Вапнярку. На початку серпня українські частини взяли Жмеринку та Вінницю.

Після створення штабу головного отамана постало завдання спільного походу українських армій проти більшовиків. Спочатку похід розвивався вдало, й українські війська навіть на кілька годин захопили Київ, який потім без бою віддали денікінським частинам. Згодом між командуванням Армії УНР і УГА виникли принципові розходження. Армія УНР вступила у боротьбу з білогвардійцями, тоді як командування УГА підписало з ними угоду про перемир'я. В середині листопада уряд ЗОУНР на чолі з Є. Петрушевичем залишив Україну й виїхав до Відня.

Армія та державний провід УНР наприкінці листопада опинилися в районі Чорторії на Волині затиснутими з трьох боків червоними, білими та поляками. Порятунку із «трикутника смерті» для армії знайшли в партизанському поході по тилах білих і червоних. Пізніше він дістав назву Першого зимового походу.

Голова Директорії С. Петлюра виїхав до Варшави, де українська дипломатична місія на чолі з А. Лівіцьким вела переговори з поляками. Польща була чи не єдиною країною,

в інтересах якої лежало збереження УНР. Ю. Пілсудський добре усвідомлював небезпеку відновлення єдиної та неподільної Росії незалежно від того, буде вона білою чи червоною. Тому в його плани входило підтримати УНР, а також утворити федеративний союз із Литвою та Білорусією. Це давало певну перспективу С. Петлюрі, він міг розраховувати на спілку з поляками. Проте вони жорстко ставили питання про належність Східної Галичини та Західної Волині до Польщі. Піти на таку угоду було не просто, але й інших шансів продовжити боротьбу за державність України не існувало (до всього, західноукраїнські землі давно вже були окуповані поляками з дозволу Антанти). 22 квітня 1920 р. між Польщею та УНР була підписана таємна Варшавська угода, за якою українсько-польський кордон визначався лінією р. Збруч, а далі — східним кордоном Рівненського повіту аж до Прип'яті. Здобувши ці територіальні поступки, Польща визнала УНР суверенною державою, з якою підписала військову конвенцію про спільну Київську виправу.

25 квітня 1920 р. об'єднані польсько-українські війська відкрили бойові дії проти більшовиків. 7 травня до рук об'єднаних сил потрапив Київ. Це був найвизначніший успіх походу. Командування червоних терміново перекинуло в Україну Першу Кінну армію, що змінило співвідношення сил і дозволило червоним перейти у контрнаступ, який розбився лише об «стіни» Варшави.

Після «чуда над Віслою» почався новий етап війни, але він виявився нетривалим. Знесилені протистоянням польська й радянська сторони почали шукати шляхи до замирення. 12 жовтня 1920 р. у Ризі вони підписали прелімінарний, а 18 березня 1921 — мирний договір. Делегацію УНР до договірного процесу не допустили, зате радянська сторона складалася з представників РСФРР та УСРР. Це був показовий факт. Польща відмовилась від свого недавнього союзника й визнала УСРР. Західноукраїнські землі залишилися в складі Польщі.

Фактично Ризький мирний договір завершив добу УНР, боротьба за яку розтяглася на чотири роки. Застереження «фактично» спричинене тим, що весь 1921 р. Україна була охоплена масовим селянським повстанським антикомуністичним рухом. Діячі УНР поклали чимало надій на цей рух як на свою соціальну опору й союзника, але досвід показав, що перерости в щось позитивне та більше, ніж спорадичний і локальний спротив політиці «воєнного комунізму», він не спромігся.

Пошуки причин невдачі Української революції були чи не головним заняттям української політичної еміграції 20–30-х рр. Це був своєрідний відгомін недавнього минулого, спроба віднайти додаткові аргументи на свою користь та ще раз показати пальцем на справжніх винуватців катастрофи, якими вважали своїх політичних опонентів. Подібного роду історіографічна ворожнеча спричинилась до появи державницької школи в українській історіографії, яка протистояла старій народницькій історичній традиції. Змагання двох шкіл рухало українську історіографію вперед, але навряд чи сьогодні щось можна пояснити звинуваченнями Центральної Ради в соціалістичності її ідеології чи в нерозумінні ролі армії. Як видасться, пошуки пояснень у межах самих подій революції вже мало чого додадуть, хоч би як ми ці події не вибудовували. Потрібна значно ширша система аргументації, яка б включала в себе довготривалі явища, котрі вплинули на хід революції, але були започатковані задовго до неї, а також певний порівняльний контекст, принаймні в межах Центральної та Східної Європи. Цей контекст повинен допомогти знайти відповідь на близьке нашій темі запитання: чому в один і той самий час Польща, Чехословаччина, Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія дістали свою державність, а Україна, Білорусія, народи Кавказу — ні.

Тема «Влада і суспільство» дає можливість системного пошуку відповіді на це запитання. Вона, з одного боку, дозволяє подивитись на революцію як суспільний феномен,

певну аномалію суспільного розвитку. З іншого боку, вона створює об'єктивні умови для дослідження механізмів взаємодії державних інститутів і основних суспільних груп. Власне, подібна взаємодія і є історією революції.

Звертаючи увагу на дореволюційну історію, треба насамперед відзначити, що в цей час ідея української державності існувала лише з загальному вигляді в поодиноких публічних та партійних документах і не була подразником масової національної свідомості. Своєю чергою, й про масову національну свідомість до 1917 р. треба говорити дуже обережно. Український соціолог О. Бочковський, звертаючись до теми революції, відзначав, що «з національного боку український народ не був і не міг бути належно підготовлений до цього великого здвигу. В процесі історії, з причин від себе незалежних, український народ не розвинувся в модерну націю»²⁷.

Р. Шпорлюк висловив думку про те, що на причинах поразки Української революції головним чином позначилися великі прогалини в організації та мобілізації нації, примусово спинені царським самодержавством, яке заблокувало нормальний розвиток української освіти, науки, культури, а зрештою — й соціуму.

Характерною особливістю Української революції було тісне поєднання національного та соціального рухів. Це пояснювалося тим, що українці були гнобленим народом, неповною нацією, яка втратила у XVIII ст. власну еліту. Нерозв'язаність аграрної проблеми, селянське малоземелля й наявність в Україні великої кількості російських і польських поміщиків тісно об'єднували національний і соціальний рухи.

В зв'язку з цим звернемо увагу на дві обставини. Насамперед, українське селянство, загалом неписьменне і з невисоким рівнем національної свідомості, сприймало національну ідею не як самостійну та самодостатню, а як один із можливих шляхів вирішення аграрного питання. В силу свого культурно-політичного стану воно не мислило національно-

державними категоріями, але було надзвичайно радикально наставлене щодо поділу поміщицької землі.

Інша обставина полягала в тому, що молода українська новочасна еліта — інтелігенція була дуже тісно прив'язана до села й селянства. Її набута національна свідомість мала в своєму підґрунті українську селянську стихію, а розв'язання соціальних проблем селянства становило важливу частину політичного світогляду.

Отже, сценарій національної революції, а відтак і становлення національної державності значною мірою визначалися розвитком соціальних сюжетів. Детермінованість національного соціальним мала як позитивні, так і негативні наслідки, а також своєрідну діалектику, яка визначала перебіг Української революції. Спочатку, коли після повалення самодержавства створилися демократичні умови для розвитку національного руху, а державна влада ще мала контроль за ситуацією на місцях, соціальний компонент був приглушеним і лише посилював український національний рух. Національні сюжети домінували в розвитку Української революції, але в міру того, як державна влада на території Росії та України зазнавала щораз помітнішого морального занепаду, політичні настрої радикалізувалися, значення національного в революції дедалі більше поступалося соціальному.

За влади гетьмана П. Скоропадського, який намагався збудувати Українську державу на консервативних ідеях, поновив приватну власність на землю та дію дореволюційного законодавства, соціальні ідеї в настроях селянства зайшли в суперечність із національними. Селянство відмовилось підтримувати Українську Державу, яка відбирала в нього землю й хліб. Українська ідея була сильно здискредитована в очах селянства, яке восени 1918 р. підняло масовий рух проти гетьманської держави й знищило її.

Директорія, котра прийшла до влади на хвилі боротьби з гетьманським режимом і проголосила відновлення Україн-

ської Народної Республіки, так і не змогла цілком реабілітувати національну ідею. Остання мала шанс зміцнитися проголошенням соборності українських земель. Проте злука східної та західної частини України, урочисто продекларована й відсвяткована 22 січня 1919 р., залишилася формальним актом.

Звернемо увагу ще на одну проблему, коріння якої виходить за межі хронології революції. Це етнічна специфіка міст України, яка склалась у ХІХ ст. За переписом 1897 р., в підросійській Україні проживало 39 млн. осіб, абсолютну більшість яких — 31 млн. — становили етнічні українці. Проте в містах частка українців не перевищувала третини, а у великих промислових центрах — Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові — була ще нижчою (17%). Ще разючіше виглядала статистика працівників провідних галузей суспільного життя. Так, у державно-адміністративному апараті нараховувалося 47% росіян і тільки 30,8% українців, у торгівлі 48% становили євреї, тоді як українці — лише 13%²⁸. Десятиліття русифікаторської політики й фактичної заборони вільного розвитку української культури зробили міста України російськомовними, в них домінувала російська культура й російські громадські та політичні організації. Влітку 1917 р. під час виборів до міських дум українцям не вдалося виграти в жодному з міст України. Російська революційна демократія назагал ставилася негативно до українського руху, а про консервативні та ліберальні кола й говорити не доводиться.

Соціальна база українського руху в містах була дуже обмеженою. Можна говорити про відносну нечисельність української інтелігенції. Констатуючи цей факт, І. Мазепа писав: «після вибуху революції ми не мали змоги організувати міцного проводу ні за доби Центральної Ради, хоч фактично тоді існував у нас єдиний національний фронт, ні за влади П. Скоропадського (панували російські консервативні сили), ні за доби Директорії»²⁹.

Українська еліта була не лише малочисельною, а й належала до різних політичних партій, які не могли дійти згоди в питаннях соціальної та національної політики. З розвитком революції вони подробилися ще на менші міжпартійні групи та групки, що унеможливило справу керівництва революційними масами, посилювало стихійні революційні процеси, зрештою, призвело до того, що політичну ініціативу в Україні перехопили більшовики. Дуже показовим із цього погляду були події під Крутами. Туди на захист Києва від більшовиків виїхав невеликий військовий підрозділ, сформований із київської учнівської та студентської молоді. Інших захисників у переповненому військами й цивільним населенням місті не знайшлося. П. Христюк свідчив, що після проголошення Четвертого Універсалу УЦР «на очах відбувався поділ робітництва і інтелігенції Києва на два табори не стільки по класово-соціальних ознаках, скільки по національній приналежності: з одного боку творився антиукраїнський російсько-жидівський табір, з другого — все більше ізолювалися та зменшувалися сили української революційної демократії»³⁰.

Українській владі не вдалося за всі роки революції на довгий час закріпитися в жодному з великих промислових центрів України, Армія УНР неодноразово змушена була залишати Київ, Харків, Полтаву, Житомир, Катеринослав, Одесу. Отже, міста України виявилися нейтральними чи ворожими до українського руху, це змушувало його ще тісніше прив'язуватися до села.

Як відомо, з часів Б.Хмельницького Україні не таланило на харизматичних лідерів. Не стала винятком й революція. Можливо, найяскравішим харизматиком доби визвольних змагань був Нестор Махно, але йому не вистачило національної свідомості. Треба думати, що подібний стан справ не був випадковим. Селянська українська нація не могла в короткий революційний строк утворити розвинену політично та національно еліту, з якої мав би з'явитися загально-

національний лідер необхідного масштабу, натомість селянство у великій кількості продукувало великих і малих «батьків»-отаманів.

Селянський повстанський рух був найхарактернішою особливістю Української революції. Він ще раз нагадує нам про селянський характер української нації, про значення аграрного питання, про незначну роль міських елементів у революції, а також про те, що, очевидно, створення суверенної Української держави на початку ХХ ст. лежало поза об'єктивними можливостями нації та її проводу.

Фатальна невдача українського державотворення була захована не так у кон'юнктурних помилках політичного проводу, як в органічних структурних вадах українського націотворення. Ці вади виявились у деформованій соціальній структурі нації, її культурній та освітній відсталості, слабкій присутності в містах, недостатній національній свідомості й відмобілізованості.

Нарешті, повернемося до проблеми контексту Центральної та Східної Європи. Зазначені вище характерні риси української нації були тим або іншим чином притаманні й іншим «малим» чи «недержавним» народам. Ця обставина переводить розмову з теми «недорозвинутості» українців до пошуків причин, які виявились сприятливими для одних і несприятливими для інших. Історики вважають, що це були проблеми, пов'язані не з різницею у розвитку революційних процесів, а зумовлені ходом Першої світової війни й насамперед уявленнями країн-переможниць про післявоєнну політичну карту Європи. Польща, Чехословаччина, країни Прибалтики отримали свою державність завдяки підтримці країн-переможниць. Для УНР зовнішньополітичний фактор виявився катастрофічно несприятливим. Спроби українських політиків довести, що їхня країна є реальним суб'єктом післявоєнного перевлаштування Центральної та Східної Європи, зазнали невдачі. Українські аргументи на користь побудови незалежної держави не були взяті до уваги ні

країнами Четверного союзу, ні Антантою, ні більшовиками. Всі три сили бачили в Україні об'єкт, а не суб'єкт історичного процесу.

Якщо українська державність протягом революції не змогла ствердитись, то це ще не є підставою для тверджень про повну поразку революції, а тим більше — про катастрофу. Соціальні катастрофи неминуче призводять до суспільного занепаду. Ми ж можемо відзначити значні позитивні зрушення в стані української нації, які відбулися за роки революції. Можна говорити про потужний мобілізаційний вплив революції на національні сили. Вона сприяла зростанню національної консолідації, самосвідомості, росту еліти. Вона цілком і повністю знищила той принижений статус, який мали українці в царській Росії. Про це досить влучно сказав ще у березні 1917 р. М. Грушевський: «Українського питання вже немає. Є вільний, великий український народ, який буде свою волю в нових умовах свободи»³¹.

За роки визвольних змагань українська школа, наука, культура стали реально існуючими загальнонаціональними структурами, до них додалося створення власної Церкви. Діяльність політичних партій, громадських організацій, засобів масової інформації активізувала українців, сприяла росту національної самосвідомості. В роки революції почався процес культурного оновлення нації. Вона активно надолужувала те, чого не могла зробити в умовах самодержавства. Під час революції спостерігалось піднесення українського книговидання. Вітчизняна література збагатилася десятками нових прізвищ. Революція стала предметом літературного осмислення. Ці фундаментальні й надзвичайно потужні модернізаційні процеси змусили більшовиків до важливих поступок українцям. Першою з них було створення УСРР. Вона не була повноцінною державою, але, як порівняти з бездержавним статусом України до революції, це було певне просування вперед. Друга поступка стосувалася процесу українізації. Щоб не виглядати окупаційною владою, більшовики

змушені були українізувати (коренізувати) управлінський апарат.

Україна багато втратила від того, що великій кількості національної інтелігенції довелося емігрувати. Проте наявність української політичної еміграції стала важливим фактором наступного розвитку національно-визвольної боротьби й водночас інтеграції українства у світ. Осмислення еміграцією наслідків та досвіду революції стало наріжним каменем формування української націоналістичної та державницької ідеології.

¹ Февральская революция 1917 года: Сб. документов и материалов. — М., 1996. — С. 156.

² Там же. — С. 176.

³ Там же. — С. 177.

⁴ Милуков П.Н. Воспоминания. — М., 1991. — С. 474, 480.

⁵ Февральская революция 1917 года: Сб. документов и материалов. — С. 82.

⁶ Гайда Ф.А. Механизм власти Временного правительства (март–апрель 1917 г.) // Отечественная история. — 2001. — № 2. — С. 148.

⁷ Киевлянин. — 1917, 6 марта.

⁸ Державний архів Полтавської області. — Ф. 772. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 38–38зв.

⁹ Киевская мысль. — 1917, 18 марта.

¹⁰ Киевлянин. — 1917, 5 марта.

¹¹ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали. — К., 2003. — С. 279.

¹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — С. 105.

¹³ Там само. — С. 327.

¹⁴ Там само. — С. 344.

¹⁵ Милуков П.Н. История второй русской революции. — Минск, 2002. — С. 251.

¹⁶ Там же. — С. 339.

¹⁷ Нова Рада. — 1917 р. — 27 серпня.

¹⁸ Там само. — 29 серпня.

¹⁹ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали. — С. 757.

²⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — С. 363.

²¹ Там само. — С. 400.

²² Там само. — С. 488.

²³ Там само. — Т. 2. — С. 101.

²⁴ Цит. за: Історія України: нове бачення. — К, 2000. — С. 225.

²⁵ *Верстюк Владислав*. Українська Центральна Рада. — К, 1997. — С. 249.

²⁶ *Пиріг Р.Я.* Українська Гетьманська Держава 1918 року. Історичні нариси. — К., 2011. — С. 96.

²⁷ Там само. — С. 322.

²⁸ *Шаповал М.* Велика революція: 3 нагоди 10-ліття революції на Україні. — Прага, 1928. — С. 127.

²⁹ *Мазена І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921. Частина перша: Центральна Рада–Гетьманщина–Директорія. — 2-е вид. — Б.М. — 1950. — С. 95.

³⁰ Політична історія України. XX століття. — У шести томах. — Т. 2. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). — К. — 2003. — С. 339.

³¹ *Грушевський М.* Велика хвиля. // Грушевський М. Твори у 50-ти томах. — Т. 4. — Кн. 1. — Серія суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради). — Львів, 2007. — С. 7.

Розділ VII. ДЕРЖАВА І СУСПІЛЬСТВО В РАДЯНСЬКУ ДОБУ

Покоління, яке народилося в незалежній Україні, тільки вступає у доросле життя. Два попередніх тривалий час жили в радянські часи і по-різному ставляться до цього відрізка свого життя. В тому, що стосується недавнього минулого, історична пам'ять українського суспільства поділена приблизно навпіл. Половина громадян оцінює радянську добу різко негативно. Інша половина бере до уваги незаперечні докази масових злочинів, скоєних найвищими функціонерами держави, але все-таки оцінює її позитивно.

Дослідники ще не розібралися в причинах такого різноголосся. Мабуть, розгадка в тому, що вони бралися за дослідження після того, як ставали на платформу однієї із сторін. Щоб об'єктивно вивчити суспільно-політичну систему й відповідний їй соціально-економічний фундамент радянського ладу, потрібно відійти на максимально можливу відстань від позицій, продиктованих ідеологічними упередженнями.

Аналіз відносин між державою і суспільством мусить виявити істотну, на цивілізаційному рівні, розбіжність радянського способу життя від магістрального напрямку в розвитку людства. В історіографії подібний аналіз ще не здійснювався з належною глибиною. Розбіжність існує навіть у питанні про те, який лад існував в радянській Україні — соціалістичний чи комуністичний? Системний аналіз відносин між державою і суспільством доводиться починати з усталення термінології.

1. Соціалізм і комунізм у доктринальному вимірі

Професор Каліфорнійського університету (Берклі, США) Мартін Маліа мав рацію, коли зауважив: «У сучасному політичному словнику нема поняття, більш переобтяженого багатозначністю, ніж поняття “соціалізм”»¹. Цей термін (від лат. *socialis* — суспільний) в його відмінній від марксистського терміну «комунізм» інтерпретації уперше був використаний на поч. 1830-х рр. у журналістиці — англійській (для характеристики дій послідовників Р. Оуена) і французькій (для характеристики праць К.-А. де Сен-Сімона). Мислителі, які розробляли соціалістичні ідеї в системному вигляді (до названих слід додати Ш. Фур'є), вважали, що вони можуть бути втілені в життя шляхом поступового вдосконалення суспільства.

Зокрема, вони твердили, що успішні верстви суспільства, особливо підприємницькі кола, мусять не тільки підтримувати функціонування державних інститутів, але й турбуватися про ветеранів, інвалідів, удів, бездоглядних дітей тощо. Мова не йшла про благодійність, яка має добровільний характер. Вилучення частки підприємницького доходу на потреби малозабезпечених верств вони покладали на державу. Одночасно держава повинна була забезпечувати сприятливі умови для приватного підприємництва як джерела наповнення бюджету. Збалансована турбота про інтереси бідних і багатих мусила сприяти зменшенню соціальної напруженості і утвердженню класового миру.

У Німеччині, яка була політично роздроблена і економічно менш благополучна, ніж Велика Британія та Франція, встановлення соціальної справедливості пов'язувалося з більш радикальними заходами. Тут ставав популярним термін «комунізм» (від лат. *communis* — спільний). Комуністи вважали, що приватне підприємництво породжує всі негаразди, і тільки усупільнення засобів виробництва у формі націоналізації, конфіскації або реквізиції здатне радикальним

чином гармонізувати суспільні відносини. 24-річний Ф. Енгельс в лютому 1845 р. виступив на зборах в містечку Ельберфельд (де раніше навчався в гімназії) з пропозицією перетворити державу на всезагального власника. Він був цілком щирим, обґрунтовуючи цю пропозицію в таких виразах: «Комуністичний принцип є принципом майбутнього, за це говорить хід розвитку всіх цивілізованих націй, за це говорить швидко прогресуючий розклад усіх дотеперішніх соціальних установ, за це говорить людський здоровий розум і насамперед — людське серце»². Зрозуміло, однак, що реалізація комуністичної ідеї загрожувала суспільству класовою війною.

В лютому 1848 р., тобто напередодні європейських революцій з'явилася знаменита брошура К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії». Основоположники марксизму відкинули в ній попередній зміст терміну «соціалізм», який можна було вкласти в два слова: класовий мир. Відтоді в марксизмі цей популярний термін набув однаковий зміст з терміном «комунізм», тобто став означати ліквідацію приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку. Та всупереч сподіванням термін «комунізм» серед послідовників К. Маркса не прищепився. Через чотири десятка років у передмові до англійського видання «Маніфесту» Ф. Енгельсу довелось так пояснювати їхній з К. Марксом термінологічний вибір при написанні цього твору наприкінці 1847 р.: «Коли ми писали його, ми не могли назвати його *соціалістичним* маніфестом. У 1847 р. під назвою соціалістів були відомі, з одного боку, прихильники різних утопічних систем: оуеністи в Англії, фур'єристи у Франції, причому і ті і другі уже виродились у чистісінькі секти, які поступово вимирали; з другого боку, — всілякі соціальні знахарі, які обіцяли, без всякої шкоди для капіталу і прибутку, усунути всі соціальні лиха з допомогою всіляких латок. В обох випадках це були люди, які стояли поза робітничим рухом і шукали підтримки скоріше у “освічених” класів. А та частина робітничого

класу, яка переконалася у недостатності чисто політичних переворотів і проголошувала необхідність докорінної перебудови суспільства, називала себе тоді комуністичною. Це був грубуватий, погано обтесаний, чисто інстинктивний вид комунізму; проте він намацував найбільш основне і показав себе серед робітничого класу досить сильним для того, щоб створити утопічний комунізм: у Франції — комунізм Кабе, в Німеччині — комунізм Вейтлінга. Таким чином, у 1847 р. соціалізм був буржуазним рухом, комунізм — рухом робітничого класу... Для нас не могло бути ніякого сумніву в тому, яку з двох назв нам слід вибрати»³.

Основоположники марксизму не завжди вкладали однаковий зміст в поняття соціалізму і комунізму. У праці «Критика Готської програми» (1875 р.) К. Маркс уперше після «Маніфесту» звернув увагу на доктрину комунізму і виділив дві його фази, однотипні за відносинами виробництва та обміну, але різні за відносинами розподілу. При соціалізмі розподіл матеріальних і культурних благ мусив відбуватися за принципом «кожний по здібностям, кожному по труду», а при повному комунізмі — за принципом «кожний по здібностям, кожному по потребах». Ця праця була опублікована Ф. Енгельсом вже після смерті Маркса, в 1891 р. Навіть після того, як вона стала відомою, західноєвропейські марксистки користувалися тільки терміном «соціалізм», під яким розуміли суспільний лад, позбавлений приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку. Термін «комунізм» залишався для них за межами практичної політики, тому що тепер поєднувався з явно утопічною ідеєю розподілу матеріальних благ за потребами. Але в європейському суспільно-політичному русі термін «соціалізм» залишався популярним і в своєму первинному, тобто домарксистському значенні.

Революції 1848–1849 рр. були буржуазними, тобто протистоянням між капіталістами і феодалами. Але в них уже відчувалося протистояння між трудом і капіталом, пролетаріатом і буржуазією. Правлячі кола країн пореволюційної

Європи оцінили небезпеку і постаралися усунути її соціальними та економічними реформами. У середовищі робітничого класу, який з кожним десятиліттям ставав все численнішим і згуртованішим, така політика знаходила підтримку. Протилежні за економічними інтересами класи та їхні політичні сили шукали компроміс, і він виявився можливим на шляхах встановлення конституційної монархії і загального виборчого права.

Прагнучи заручитися суспільною підтримкою у справі об'єднання Німеччини, прусський канцлер О. фон Бісмарк пішов назустріч лідеру робітничого класу Ф. Лассалю і запровадив у 1867 р. загальне виборче право. Очолювані Б. Дізраелі британські консерватори в середині 1880-х рр. теж запровадили загальне виборче право. Опинившись в парламентах, соціалісти стали цінувати демократію, яка давала можливість законодавчим шляхом поліпшувати умови праці робітників і надавати підтримку слабозахищеним верствам суспільства. У провідних європейських країнах почали виникати контури держави, що намагалася організувати співробітництво класів. Соціалісти, у середовищі яких швидко поширювався марксизм, назвали себе соціал-демократами, щоб продемонструвати відданість демократії і соціальним реформам.

Лідери соціал-демократичних партій переконувалися, що краще рухатися в напрямі узгодження інтересів труда і капіталу, ніж тримати курс на знищення капіталу — рівноправного з робочою силою агента виробничого процесу. Економічну діяльність, пов'язану з використанням і примноженням капіталу, вони почали вважати таким же полем для прикладення інтелекту, як і діяльність у сфері науки, культури, релігії. У парламентах вони могли пропагувати посилення державного контролю за підприємництвом, перерозподіл бюджетних коштів на користь людей з низькими доходами або навіть націоналізацію засобів виробництва (як правило, з викупом). Залишаючись марксистами за світоба-

ченням, вони ставали в своїй практичній діяльності не тільки суперниками, але й партнерами політичних партій, які представляли інтереси капіталу. В Європі останньої чверті XIX ст. вже починалися процеси, яким тільки після Другої світової війни надали властиву термінологічну характеристику: перетворення капіталістичних держав на соціальні. Такі держави можна було б назвати соціалістичними, якби термін «соціалізм» не потрапив у комуністичну обгортку.

Започатковану європейськими революціями 1848–1849 рр. світоглядну еволюцію марксистів найбільш виразно озвучив один з керівників німецької соціал-демократії Едуард Бернштейн. Його ідеалом був класовий мир, а не війна класів, яка корінилася в основі марксистського світобачення. «Новий лад, — писав він в книзі “Історичний матеріалізм”, — принципово відмінний від буржуазного, повинен бути досягнутий шляхом творення, а не насилля, шляхом реформаторської праці з вдосконалення старого ладу»⁴. Будучи марксистом, Бернштейн вважав соціалізмом лад, позбавлений приватної власності, товарно-грошових відносин і вільного ринку. Як бачимо, він навіть не назвав соціалізмом той «новий лад», який мусив прийти на зміну старому. Посилаючись на успіхи у порозумінні класів, Бернштейн зробив заяву, яка найбільш виразно характеризувала його прагматичну ревізію марксизму: « Я відкрито заявляю, що знаходжу дуже мало смислу й інтересу в тому, що звичайно називають «кінцевою метою соціалізму». Ця *мета*, чим би вона не була, для мене — *ніщо*, *рух* — *це все*»⁵.

В. Ленін критично поставився до цієї еволюції західно-європейського марксизму. В умовах самодержавства, яке залишалося реліктом попередньої епохи, налагодити міжкласовий діалог було неможливо. Частина російської соціал-демократії, яка йшла за Леніним, проголосила відданість ідеям революційного марксизму доби «Маніфесту Комуністичної партії». Коли ж Лютнева революція покінчила з самодержавством, вождь більшовиків відчув, що створюється

сприятлива ситуація для завоювання влади його політичною силою.

Повернувшись з еміграції в революційну Росію, В. Ленін поставив перед більшовиками у «Квітневих тезах» триєдине завдання на період після взяття влади: перейменувати партію з соціал-демократичної на комуністичну й прийняти комуністичну програму, об'єднати партії в інших країнах з програмою революційного марксизму у Комуністичному інтернаціоналі і побудувати державу-комуни.

Своє розуміння комуністичної доктрини В. Ленін виклав ще до подій 1917 р.: «Наукова різниця між соціалізмом і комунізмом ясна. Те, що звичайно називають соціалізмом, Маркс назвав «першою» або нижчою фазою комуністичного суспільства. Оскільки *спільною* власністю стають засоби виробництва, остільки слово «комунізм» і тут можна застосовувати, коли не забувати, що це *не* повний комунізм»⁶. Отже, Ленін прийняв концепцію двофазного соціально-економічного ладу, який західноєвропейські соціал-демократи включили до свого теоретичного арсеналу після опублікування Марксової «Критики Готської програми». У доповіді про перегляд програми і зміну назви партії більшовиків Ленін не залишив сумнівів щодо того, як соціалізм переростатиме в комунізм: «Починаючи соціалістичні перетворення, ми повинні ясно поставити перед собою мету, до якої ці перетворення, кінець кінцем, спрямовані, а саме мету створення комуністичного суспільства, що не обмежується тільки експропріацією фабрик, заводів, землі і засобів виробництва, що не обмежується тільки суворим обліком і контролем за виробництвом і розподілом продуктів, але йде далі до здійснення принципу: від кожного по здібностям, кожному по потребах»⁷.

Не тільки непрофесіонали, але нерідко й фахівці дивляться на минуле очима сучасної їм епохи. Це явище, яке в теорії науки називають презентизмом, заважає оцінювати належним чином слова та дії історичних осіб. Зокрема, ми часто

оцінюємо праці В. Леніна під впливом тих уявлень про соціалізм, які склалися по факту. Тому слід підкреслити з особливою силою, що Ленін, як і всі інші керівники більшовицької партії, розглядав соціалізм по Марксу, тобто бачив різницю між соціалізмом і комунізмом тільки в сфері розподілу матеріальних і культурних благ. В галузі виробництва і обміну обидві фази комунізму були для нього тотожними. Соціалізмом він вважав соціально-економічний лад без приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку.

Услід за вождями більшовизму сучасні суспільствознавці здебільшого стверджують, що соціалістична революція почалася з моменту взяття влади партією Леніна у листопаді (жовтні за ст. ст.) 1917 р. Проте було б дивно, якби революція в країні, населення якої складалося переважно з дрібних власників, закінчилася перемогою тих, хто в принципі заперечував приватну власність і ринок. Більшовики прийшли до влади на чужих гаслах і почали власну, традиційну для Росії «революцію згори» тільки після зміцнення своєї влади. Коли саме?

31 березня 1918 р. у вузькому колі найближчих до вождя членів ЦК партії більшовиків обговорювалося питання: що робити далі? «Констатовано, — вказувалося на засіданні, — що період завоювання влади закінчився, іде основне будівництво»⁸. Оскільки в ході обговорення виникли різні думки, було вирішено скликати пленум ЦК. 7 квітня пленум ЦК РКП(б) доручив В. Леніну «виробити тези, що стосуються даного моменту, і подати в ЦК». Ленін продиктував стенографістці «Тези про завдання Радянської влади в теперішній момент» і роздав їх більшовицькому керівництву. На підставі тез і обміну думками в своєму найближчому оточенні він написав між 13 і 26 квітня велику статтю. Текст її обговорювався на засідання ЦК 26 квітня. Було ухвалено опублікувати її під назвою «Чергові завдання Радянської влади» в газетах «Правда» та «Известия ВЦИК», а також окремою брошурою. У 1918 р. в різних містах Росії вийшло

більше десяти видань цієї брошури. На підставі ідей, які в ній формулювалися, правляча партія опрацьовувала основні лінії своєї політики.

Виходячи з тексту брошури і резолюції IV Всеросійського з'їзду рад, який ратифікував Брест-Литовський мирний договір, більшовики приступили до «революції згори» навесні 1918 р. В резолюції цього радянського з'їзду говорилося: «З'їзд найбільш настирливим чином висуває перед усіма робітниками, солдатами і селянами, перед усіма трудящими і пригнобленими масами найголовніше чергове і необхідне завдання поточного моменту: підвищення діяльності і самодисципліни трудящих, створення всюди міцних і струнких організацій, що охоплюють по можливості *всі виробництва і весь розподіл продуктів* (курсив авт.), нещадну боротьбу з тим хаосом, дезорганізацією, розрухою, які історично неминучі, як наслідок болночої війни, але які однозначно становлять найпершу перешкоду справді остаточної перемоги соціалізму і зміцнення основ соціалістичного будівництва»⁹.

Волею випадку, а скоріше — завдяки надлюдській політичній спритності свого вождя партія більшовиків неочікувано опинилася на чолі багатой людськими і природними ресурсами країни, яка першою спромоглася вискочити з лабет світової війни. Ті, хто працював над резолюцією, були переконані, судячи зі стилістики процитованих фраз, у найшвидшій побудові першої фази комунізму. Вони говорили про виробництво продуктів, а не товарів, тобто робили наївну спробу будувати соціалізм за допомогою підміни термінів. Вони сподівалися шляхом створення «міцних і струнких» організацій забезпечити виробництво і розподіл матеріальних благ на безтоварній основі, без допомоги грошей і ринкового механізму.

Більшовицьке керівництво ухопилося за двофазну структуру Марксового концепту комунізму, вважаючи її надзвичайно практичною. Воно не вагалось використовувати методи насилля, аж до терору, щоб будувати комунізм, але

належним чином оцінювало й пропагандистські засоби впливу. «Тимчасові труднощі», якими супроводжувалося соціалістичне будівництво, можна було перетерпіти заради того, щоб наблизити «світле майбутнє» — розподіл матеріальних благ за потребами. Леніну було важливо запевнити усіх, що до «світлого майбутнього» доживуть молодше і середнє покоління будівників комунізму, тобто переважна більшість громадян радянської Росії. Тому у промові на Красній площі Москви 1 травня 1919 р. він оптимістично заявив: «Більшість присутніх..., що не переступили 30–35-річного віку, побачать розквіт комунізму, до якого нам поки ще далеко»¹⁰. Вожді КПРС передавали один одному започатковану Леніним естафету таких запевнень, щоб усі покоління радянських людей мали перед собою перспективу «світлого майбутнього».

Під час ленінської «революції згори» терміни «соціалізм» і «комунізм» використовувалися в офіційних документах з однаковою частотою. Адаже вважалося, що обидва поняття є синонімічними в тому, що стосується виробництва і обміну матеріальних благ. Лише після того, як голова Раднаркому був змушений припинити комуністичний штурм під впливом непереборних перешкод, з якими зустрівся, він уперше засумнівався в істинності Марксових передбачень. У виступі на VII Московській губпартконференції 29 жовтня 1921 р. Ленін визнав: «Якщо ви пригадаєте ті заяви, офіційні і неофіційні, які робила наша партія з кінця 1917 р. і до початку 1918 р., то побачите, що у нас було й тоді уявлення про те, що розвиток революції, розвиток боротьби може піти як шляхом порівняно коротким, так і дуже довгим і важким. Але при оцінці можливого розвитку ми виходили здебільшого, я навіть не пригадую винятків, з передбачень, не завжди, може, відкрито виражених, але завжди мовчазно припущених, — з передбачень про безпосередній перехід до соціалістичного будівництва»¹¹.

В ході комуністичного штурму, який спричинив громадянську війну, була експропрійована власність поміщиків та

буржуазії. Але партія В. Леніна зазнала невдачі, коли почали заганяти селян в залежні від держави виробничі об'єднання — комуни і одночасно перейшла до реквізицій їхньої продукції (продрозкладки). Усуваючи загрозу війни з усім селянством, Ленін у березні 1921 р. припинив штурм, а свої попередні дії замаскував терміном «воєнний комунізм». Воєнний комунізм, як стверджував він, був нав'язаний громадянською війною та іноземною воєнною інтервенцією і не мав нічого спільного з доктринальним комунізмом. Міняючи місцями причину (комуністичний штурм) і наслідок (громадянську війну), він рятував затверджену у 1919 р. комуністичну програму РКП(б) від звинувачень у злигоднях, яких зазнало суспільство за три роки штурму. Перетворення в «командних висотах» економіки зберігалися, але держава перейшла у взаємовідносинах з селянством на ринкові засади і скасувала заборону приватного підприємництва.

П'ятирічний досвід перебування при владі (три роки комуністичного штурму і два роки нової економічної політики) змусив В. Леніна відмовитися від усталеної візії «світлого майбутнього». Ревізія марксистських поглядів відбулася шляхом висунення ідеї «кооперативного соціалізму», яка у замаскованій формі передбачала залишити селянству приватну власність на основні засоби виробництва¹². Це означало, що всіма покинутий після атак смертельної хвороби вождь більшовиків відмовлявся від комуністичної доктрини.

У 1929 р. Й. Сталін відновив комуністичний штурм, цього разу під гаслами соціалістичного будівництва. За кілька місяців до вимушеного запровадження нової економічної політики Ленін почав підписувати декрети про заміну товарообороту продуктообміном. Про ліквідацію товарообороту і заміну червінців трудовими одиницями (*тромами*) говорили й провідні економісти на початку 30-х рр.¹³ Однак економічна криза колосальних масштабів включно із загальносоюзним голодом 1932–1933 рр. змусили Й. Сталіна, незважаючи на успішно проведену суцільну колективізацію сільського гос-

подарства, визнати продукцію, яка була вироблена в присадибному господарстві або одержана в громадському господарстві на трудовні, невідчужувану власністю селян. Це потягло за собою дозвіл реалізувати селянську продукцію за вільними цінами на колгоспних базарах.

Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. про перехід від контрактаційної системи з безрозмірним хлібозаготівельним планом до обов'язкової, на засадах натурального податку, поставки державі завчасно визначеної кількості зерна мала приблизно такий економічний ефект, як заміна продрозкладки натуральним податком у березні 1921 р. Й. Сталін та його наступники більше не робили спроб реалізувати доктринальний соціалізм у повному обсязі, тобто з цілковитою заміною товарообороту безгрошовим продуктообміном. Соціалізмом оголосили той соціально-економічний лад, який був збудований методом проб і помилок після двох комуністичних штурмів — ленінського і сталінського.

Доктрина вимагала, щоб наступні етапи в розвитку Радянського Союзу були позначені як перехід від соціалізму до комунізму. При затвердженні наступної програми КПРС М. Хрущов навіть наважився назвати конкретну дату переходу до розподілу матеріальних і культурних благ за потребами. Л. Брежневу довелось мобілізувати теоретиків «наукового комунізму» на обґрунтування об'єктивної необхідності тривалого проміжного етапу між соціалізмом і комунізмом, який нарекли розвинутим соціалізмом. Тільки таким способом держава зняла з себе химерний обов'язок розподіляти в суспільстві матеріальні і культурні блага за потребами.

2. Метаморфози власності в комуністичному будівництві

У «Маніфесті Комуністичної партії» була така знаменна фраза: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»¹⁴. Чи означало це, що «експропріація експропріаторів» призводила до появи

комуністичної, тобто спільної власності? Спільна власність в рамках країни, а в разі світової революції — в масштабі планети мусила бути загальнонародною, колективною.

Після появи «Маніфесту» К. Маркс прожив ще 35 років, а Ф. Енгельс — 47 років. Їхня творчість зайняла гідне місце в інтелектуальній скарбниці людства. Але обидва не знайшли часу, щоб роз'яснити головну загадку «Маніфесту» — специфіку, механізм, характер переростання приватної власності, на якій ґрунтувалася вся попередня історія людства, у власність колективну, загальнонародну, суспільну. Ніколи прямо не відмовляючись від висунутих в «Маніфесті» прогнозів, вони зосередилися на дослідженні сучасного їм суспільства, яке називали буржуазним. Можна сказати навіть більше: головна праця К. Маркса «Капітал» містила в собі фундаментальний постулат, який перекреслював революційне нетерпіння «Маніфесту»: «суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами». Маркс при цьому підкреслював, що розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, які він об'єднував в цілісну суспільно-економічну формацію, є природноісторичним процесом¹⁵.

Аналіз творів основоположників марксизму — від спільного для них «Маніфесту Комуністичної партії» до Марксового «Капіталу» і Енгельсового «Анти-Дюрингу» під кутом зору взаємовідносин держави і суспільства дозволяє встановити, в чому полягала їх трагічна помилка.

В розділі «Пролетарі і комуністи», який був ключовим в «Маніфесті», наступні кроки робітничого класу після встановлення його диктатури визначалися таким чином: «Пролетаріат використовує своє політичне панування для того, щоб видерти з рук буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва *в руках держави, організованої як пануючий клас* (курсив мій — С.К.) і якнайшвидше збільшити суму продуктивних сил». В цій фразі вражає визначення держави: «пролетаріат, організований як

пануючий клас». Адже ми знаємо: держава є частиною суспільства, але такою, що відділилася від нього і здійснює керівництво ним «згори». Якщо відштовхуватися від фрази, яка була «сухим залишком» викладених в «Маніфесті» ідей («комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності») і взяти до уваги визначення держави у вигляді «пролетаріату, організованого як пануючий клас», то можна зрозуміти, що передбачалася поява державної власності як перехідної від приватної до колективної.

Фразеологічний аналіз «Маніфесту» підводить до висновку, що комуністичне майбутнє людства Маркс і Енгельс пов'язували з поглиненням держави революційним пролетаріатом, який в ході розвитку великої машинної індустрії ставав основною частиною суспільства. Цей висновок може бути верифікований положеннями, які знаходимо в праці Ф. Енгельса «Анти-Дюринг»: *«Пролетаріат бере державну владу і перетворює засоби виробництва насамперед у державну власність. Але тим самим він знищує самого себе як пролетаріат, тим самим він знищує всі класові відмінності і класові протилежності, а разом з тим і державу як державу... Перший акт в якому держава виступає дійсно як представник усього суспільства, — є в той самий час останнім самостійним актом її як держави. Втручання державної влади в суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим, і само по собі засинає»*¹⁶.

Отже, Маркс і Енгельс були переконані, що функції держави візьме на себе суспільство. Комуністичний суспільно-політичний устрій вони характеризували як відмінну від традиційної держави *організацію робітників*. Постійний опонент К. Маркса Михайло Бакунін намагався уявити собі такий устрій, але даремно: «Під яким кутом зору не подивимося на це питання, завжди маємо той самий сумний результат: управління величезною більшістю народних мас з боку привілейованої меншості. Але ця меншість, кажуть

марксистів, складатиметься з робітників. Так, мабуть з *колишніх* робітників, але які, коли стануть правителями або представниками народу, перестануть бути робітниками»¹⁷.

Юристи визначають право власності фізичної або юридичної особи на майно як сукупність правомочностей — володіння, користування й розпорядження. Відносини власності кодифікуються відповідно до того, як формуються в суспільстві. Еволюція форм власності в часі і просторі постійно перебуває в полі зору правознавчої науки. У правовій освіті почесне місце посідає римське право — сукупність норм, якими користувалося населення Середземномор'я на початку нашої ери. Однак взаємозв'язок категорії власності з еволюцією самого суспільства — це вже поле досліджень істориків. Не маючи професійних знань з історії, навіть найвидатніші представники інших галузей науки можуть помилятися у висновках. Так трапилося з родоначальниками «наукового» комунізму. Наслідки помилки обернулися великими жертвами для багатьох народів. Мабуть, найбільше постраждав від комунізму через певний збіг обставин український народ.

Історик мусить мислити категоріями цивілізаційного масштабу. Для нього державна форма власності з усіма її різновидами — лише епізод в історії суспільних відносин. На першому плані — дві всезагальні форми володіння, користування і розпорядження засобами виробництва та природними ресурсами — колективна і приватна. Під колективною власністю слід розуміти аж ніяк не власність певного колективу, навіть нерозпайовану, тому що вона обертається приватною власністю щодо інших колективів або окремих осіб. Колективна власність в найбільш узагальненому вигляді — це власність всіх і кожного на все, що знаходиться в межах доступу. На зорі людства це була територія певного племені, в епоху глобалізації — вся планета. А поки людська спільнота поділена державними кордонами, колективна власність виглядає лише як логічний конструкт. Реальністю залишається приватна власність, хай навіть у вигляді державної.

Держава — це структурована організація, а власність організації є власністю конкретних осіб, які мають доступ до володіння, користування і розпорядження майном та ресурсами.

Іронізуючи над концептом диктатури пролетаріату, М. Бакунін запитував: «Що означає пролетаріат, возведений в пануючий стан? Невже весь пролетаріат стане на чолі управління?»¹⁸ Можна було скільки завгодно стверджувати, як стверджувалося в «Маніфесті Комуністичної партії», що в ході «експропріації експропріаторів» приватна власність ставала усуспільненою, тобто переходила в руки суспільства. Можна було запевняти, що націоналізована власність переходила в руки нації. Але нації, суспільства і класи позбавлені «рук». Натомість держава як ієрархізована структура мала «руки», за допомогою яких здійснювала владу, а також володіла, користувалася і розпоряджалася формально націоналізованими засобами виробництва. Колосальний вклад основоположників марксизму в розуміння того, як функціонує сучасне їм суспільство, поставив лідера російських анархістів у програвше становище в полеміці з ними. Критика М. Бакуніна стосувалася не сучасності, а майбутнього. Коли нове покоління революціонерів у Східній Європі озброїлося ідеями «Маніфесту Комуністичної партії» і поставило вимогу «експропріації експропріаторів» у практичну площину, ця критика уже забулася. Тепер ми заново вчитуємося в перестороги М. Бакуніна.

З викладеного вище стає зрозумілим, що звичне поняття «націоналізація» не означало переходу приватної власності в руки нації, а не менш звичний термін «усуспільнення» не призводив до появи суспільної власності. Що ж відбувалося насправді?

Суспільство як сукупність дрібних та великих власників виявилось цілком пролетаризованим. Вся власність переходила в руки держави. Щоправда, повністю пролетаризувати радянське суспільство владі не вдалося, уламки приватної

власності, які давали певні засоби для прожиття, в СРСР збереглися під маскувальним прикриттям особистої власності. Тим не менш, лєвова пайка знярядь виробництва, так само як і всі природні ресурси, стали власністю держави. Однак сама держава була лише сукупністю функціонерів — споживачів, а не виробників матеріальних благ. Вони могли привласнити фабрики і заводи під гаслом «експропріації експропріаторів», але не мали влади над такою об'єктивною й водночас нематеріальною субстанцією, як виробничі відносини між людьми. Не підлягає, однак, сумніву, що держава-комуна могла довільно визначати співвідношення між фондами нагромадження і споживання в національному доході. Так само вона могла зосереджувати в бюджеті та інших фондах вироблений продукт з його наступним використанням там і тоді, де і коли вважала за потрібне.

Один із засновників комуністичної Югославії Милован Джилас у 1956 р. оприлюднив свою знамениту книгу «Новий клас». В ній стверджувалося, що комуністичні перетворення призвели до трансформації приватної власності у колективну, якою став володіти новий клас державних функціонерів. «Якщо поняття власності, — стверджував він, — розглядати згідно з формулою, запозиченою наукою ще з римського права, тобто як володіння, користування і розпорядження (*usus, fructus, abusus*) матеріальним продуктом, то згадана комуністична політична бюрократія саме таким способом чинить з націоналізованим майном»¹⁹.

Після появи у 1980 р. талановитої книги шанувальника ідей М. Джиласа Михайла Восленського характеристика правлячої в СРСР номенклатури як правлячого класу стала на Заході досить популярною. Його книга перевидавалася різними мовами, у тому числі російською²⁰. Проте сам М. Джилас допускав твердження, які свідчили не на користь пропагованої ним ідеї. Наприклад, він чесно визнавав, що керівні працівники *не усвідомлювали* своєї приналежності до класу власників і *не вважали себе власниками*²¹. Він навіть

твердив, що «основоположником нового класу був, *сам того не відаючи* (курсив мій — С.К.) Ленін»²². Виходить, що концепт нового класу розглядався як логічний конструкт, а не реальне явище.

Твердження про те, що в комуністичній країні суспільство стає пролетаризованим, а всіма засобами виробництва і природними ресурсами володіє, користується і розпоряджається держава, не вимагає доказів, тут всі факти знаходяться на поверхні. Та чи існують уявлення про суть державної власності, відмінні від поширеної точки зору, яку уперше висловив М. Джилас? На жаль, фахівці гуманітарного профілю в пострадянських країнах задовольняються звичним конструктом «державна власність», не даючи собі труда задуматися над його глибинним змістом. Одним з небагатьох винятків є збірник статей під грифом Наукової ради РАН з проблем російської і всесвітньої історії, який вийшов у світ до 80-річчя акад. В.О. Виноградова²³. Власне, у численних статтях збірника нема думок на рівні відкриття, але заголовна стаття акад. РАН Веніаміна Алексєєва «Трансформація власності в контексті теорії модернізації (до постановки проблеми)» заслуговує на увагу. В. Алексєєву треба поставити в заслугу те, що він не називає власність на засоби виробництва, яка існувала в радянські часи, загальнонародною. Він підкреслює, що в ході Жовтневої революції 1917 р. (а насправді — в ході комуністичної «революції згори») власність стала одержавленою, хоча формально існувала в двох формах — державній і колгоспній²⁴. Слід погодитись і з такою тезою: «Якщо в ході капіталістичної модернізації від власності була відлучена значна частина населення (мова йде про формування робітничого класу — С.К.), то в ході радянської — практично всі»²⁵. Однак Алексєєв називає одержавлену власність «практично нічийною» і завершує розгляд цієї теми таким твердженням: «Інститут власності в умовах соціалізму фактично втратив своє колишнє значення»²⁶. Насправді відносини власності не можуть бути «втрачені».

Заслуговує на увагу і стаття Л. Нікіфорова з цього ж збірника. Варто процитувати два абзаци, щоб зробити невтішний висновок. Ось вони:

«Жовтнева (1917) антикапіталістична революція відкривала перед країною унікальну можливість усвідомленого, але тривалого і складного руху до суспільного устрою нового, посткапіталістичного типу на основі розвитку і взаємодії різних соціально-економічних відносин та укладів...

Використати цю можливість в першу чергу не дозволила політична система, що склалася на той час, яка спрямувала країну по шляху одержавлення народного господарства, всіх сторін суспільних відносин і в першу чергу — відносин власності»²⁷.

Як засвідчує другий абзац, автор може безпомилково і точно визначити наслідки комуністичної революції. Поза сумнівом, були одержавлені всі галузі народного господарства і всі сторони суспільних відносин, у тому числі відносини власності. Але ж одержавила їх та сама політична система, що сформувалася після жовтня (листопада за нов. ст.) 1917 р.

Отже, впливає такий висновок з розглянутого сюжету: «експропріація експропріаторів» усуває приватного власника, але не може покінчити з приватною власністю як такою. Щоб визначити, до кого конкретно потрапляє експропрійована власність, треба проаналізувати ту політичну систему, яка постала на руїнах Російської імперії.

3. Радянський суспільно-політичний устрій: форма і суть

К. Маркс і Ф. Енгельс не розрізняли людських спільнот з ієрархічною структурою (держави, партії) від спільнот без внутрішнього кістяка (суспільства, нації, класи). Внаслідок цього їхні заклики зосередити знаряддя виробництва в руках «держави, організованої як пануючий клас», не могли бути втілені в життя за будь-яких умов. Але «привид комунізму»,

який зник у Західній Європі після революцій середини XIX ст., матеріалізувався у Східній Європі. Матеріалізація відбулася під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. До перших слід віднести надзвичайну загостреність відносин між царизмом і суспільством, селянами і поміщиками, пролетаріатом і буржуазією, а також ситуацію тривалої світової війни з її постійно зростаючим негативним впливом на повсякденне життя суспільства. Мільйони розпорочених і політично неорганізованих селян були в ході війни мобілізовані в армію, тобто перетворені в організовану і озброєну силу, здатну протипоставити себе самодержавно-поміщицькому режиму. До суб'єктивних чинників слід віднести політичну силу, що керувалася платформою революційного марксизму доби «Маніфесту Комуністичної партії», а також її вождя, який зрозумів, як можна поєднати безструктурні і структурні людські спільноти в такий спосіб, щоб створилася критична маса для реалізації явно утопічної і спрямованої проти інтересів самих селян комуністичної доктрини.

У промові на Всеросійському з'їзді рад народного господарства, виголошеній 26 травня 1918 р., В. Ленін перелічив теоретичний багаж, з яким починав комуністичне будівництво, і зробив таке визнання: «Все, що ми знали, що нам точно вказували найкращі знавці капіталістичного суспільства, найбільші уми, які передбачали розвиток його, це те, що перетворення повинно історично неминуче статися по такій-то основній лінії, що приватна власність на засоби виробництва засуджена історією, що вона зазнає краху, що експлуататори неминуче будуть експропрійовані. Це було встановлено з науковою точністю... Це ми знали, коли брали владу для того, щоб приступити до соціалістичної організації, але ні форм перетворення, ні темпу швидкості розвитку конкретної реорганізації ми знати не могли. Тільки колективний досвід, тільки досвід мільйонів може дати у цьому відношенні вирішальні вказівки»²⁸.

Як досвідчений політик, Ленін знав, з чим треба виступати перед масами і що залишати при собі. Врахування «досвіду мільйонів» він резервував за собою, як і дачу «вирішальних вказівок». Але варто звернути увагу на висловлену в цій промові справедливу тезу: марксизм не мав окресленої стратегії комуністичного будівництва. Більше того, К. Маркс навіть не користувався поняттям «будівництво», коли йшлося про соціалізм і комунізм. Вираз «комуністичне будівництво» суперечив його уявленню про суспільний розвиток як природноісторичний процес.

Якщо сказаного недосить, щоб зрозуміти різницю між марксизмом і ленінізмом, то можна звернутися до ще одного визначення — безумовно щирого, тому що воно містилося в одній з передсмертних статей вождя: «Пригадується, Наполеон писав: «Спочатку треба вв'язатися в серйозний бій, а там уже видно буде». Ось ми і вв'язалися спочатку в жовтні 1917 року в серйозний бій, а там уже побачили такі деталі розвитку (з точки зору світової історії це, безсумнівно, деталі), як Брестський мир або НЕП і т.п.»²⁹.

Використовуючи як точку опори ради робітничих і солдатських депутатів, що з'явилися в Російській революції і за тиждень покінчили з самодержавним трьохсотрічним правлінням династії Романових, В. Ленін спромігся впродовж одного року повернути велетенську країну, яка не розуміла, що з нею роблять, на шлях будівництва комуністичного суспільства.

Привид комуністичної революції навис на Росію уже в квітні 1917 р., коли В. Ленін у «Квітневих тезах» висунув вимогу побудувати державу-комуни. У написаній в серпні-вересні 1917 р. праці «Держава і революція» він заявив: «До того часу, поки настане «вища» фаза комунізму, соціалісти вимагають найсуворішого контролю з боку суспільства і з боку держави над мірою праці і мірою споживання, та тільки контроль цей повинен початися з експропріації капіталістів, з контролю робітників за капіталістами і проводитись не

державою чиновників, а державою озброєних робітників»³⁰. Приступаючи до комуністичного будівництва у квітні 1918 р., він сформулював у полеміці з М. Бухаріним на засіданні ВЦВК головне для більшовиків завдання: «Створити державу комуни»³¹.

Держава комуни, держава-комуна, держава озброєних робітників — ці визначення цілком співпадали з формулюванням «Маніфесту Комуністичної партії»: «державна, організована як пануючий клас». Леніну не були потрібні підказки, яким чином можна поєднати безструктурну спільноту (клас) із структурною (державою). Точкою опори для нього стали ради. У перший день появи в революційному Петрограді він сформулював гасло «Вся влада — Радам!» Реалізувати комуністичну доктрину вождь більшовиків збирався перевіреною способом — «революцією згори». Російські царі насаджували капіталізм з метою модернізації країни, і він сподівався таким способом насадити комунізм.

Проте комуністична «революція згори» принципово відрізнялася від капіталістичної. Капіталізм був реальним соціально-економічним ладом, давно визрілим в країнах, які завдяки йому ставали сильнішими, в тому числі у воєнному відношенні. Комунізм був утопією, що народилася в головах купки соціал-демократів, які залишалися відданими революційному марксизму і відкидали саму ідею демократії. Уже в ранзі глави радянського уряду В. Ленін підкреслював на засіданні «більшовицького парламенту», — ВЦВК в грудні 1917 р.: «Держава, це — установа для примусу. Раніше це було насильство над усім народом купки багатіїв. А ми хочемо перетворити державу в установу для примушування чинити волю народу. Ми хочемо організувати насилля в ім'я інтересів трудящих»³². Через два тижні після того, як газета «Правда» надрукувала ці слова, голова Раднаркому заснував Всеросійську надзвичайну комісію — орган, якому судилося стати матеріалізованим втіленням диктатури комуністичних

вождів під різними назвами: ВЧК, ОДПУ, УДБ НКВС, МДБ і МВС, КДБ.

В. Ленін завжди був досить обережним у формулюваннях, але його колеги, як правило, відкрито називали терор способом будівництва нового суспільства. Свою книгу «Економіка перехідного періоду», що вийшла в світ у травні 1920 р., М. Бухарін починав з такого прославлення комунізму: «Той, хто уявляв собі революцію пролетаріату як мирний перехід влади з одних рук до інших, а переворот у виробничих відносинах як зміну у верхівках організаційних апаратів; той, хто *так* малював собі класичний тип революційного пролетаріату, з жахом відсахнеться від всесвітньої трагедії, яку переживає людство. Він не в змозі буде побачити в диму згарищ і гуркоті громадянської війни урочисті й величаві обриси майбутнього суспільства»³³.

Держава озброєних робітників повинна була служити інструментом комуністичного будівництва. Хто стояв за цією державою, тримаючи в руках всі важелі управління? Що являло собою в реальній дійсності красиве словосполучення «диктатура пролетаріату», сформульоване уперше в «Маніфесті Комуністичної партії»?

В. Ленін називав робітничий клас «класом в собі», який у власному середовищі може виробити тільки тред-юніоністську свідомість. Перетворити робітників в «клас для себе», тобто переключити його увагу з вимог про підвищення заробітної плати або поліпшення умов праці на здобуття політичної влади могла, як він запевняв, тільки організація революціонерів, керована різночинною інтелігенцією. Але такого поділу пролетарів на «клас в собі» і «клас для себе» в «Маніфесті» не існувало. Ленінський погляд на організацію революціонерів та її значення в робітничому русі ґрунтувався на ідеях народовольців. Пролетарським авангардом Ленін називав тільки власну партію, не визнаючи такої ролі навіть за своїми однопартійцями-меншовіками. Він визнавав їх марксистами, але вважав опортуністами, що відреклися, як і

західноєвропейські соціал-демократи, від ідей «Маніфесту Комуністичної партії».

«Державою озброєних робітників» мусила керувати партія більшовиків. В. Ленін називав її «партією нового типу» і мав рацію: на відміну від всіх існуючих тоді партій в основу її побудови був закладений принцип «демократичного централізму». У цьому словосполученні не було ані грана демократії в усталеному значенні терміну. Таке значенні відкидалося як «буржуазна демократія». Партійна маса мусила беззастережно коритися своїм керівникам, а ті — вождям.

Щоб виявити роль і місце рад в системі влади, яка нав'язувалася революційній Росії, треба звернути увагу на статтю В. Леніна «Наші завдання і ради робітничих депутатів», написану ще в листопаді 1905 р. В ній ми натрапляємо на дві дивні тези. По-перше, Ленін не бачив доцільності в тому, щоб Рада (мається на увазі Петербурзька рада робітничих депутатів) «примикала цілком до однієї якої-небудь партії». По-друге, він вважав «недоцільним вимагати від Ради робітничих депутатів прийняття соціал-демократичної програми і вступу до Російської соціал-демократичної робітничої партії». Головним для вождя більшовиків було те, щоб Рада робітничих депутатів розглядала себе як зародок тимчасового революційного уряду Росії або була націлена на те, щоб створити такий революційний уряд³⁴.

Не сумніваючись у постійній націленості Леніна на завоювання політичної влади, важко собі уявити, що він мав намір відсторонити свою партію від Ради, готової стати революційним урядом. Уже під час першої російської революції він розглядав ради як уряд, нерозривно поєднаний з диктатурою його власної партії. Як досягалася шукана нерозривність?

З одного боку, вимагалось організаційно відділити ради від партії більшовиків. З іншого боку, треба було забезпечити безроздільний контроль за радянським урядом з боку більшовицької партії. Це означало, що більшовики повинні були

витіснити з рад конкуруючі партії і наповнити їх членами власної партії та співчуваючими їм безпартійними депутатами. Внаслідок цього партія більшовиків починала існувати у двох різних іпостасях: по-перше, як політична партія, що здійснює під прикриттям диктатури пролетаріату свою власну диктатуру (а точніше — диктатуру компартійних вождів); по-друге, як ради, що мають вагомі управлінські функції, але позбавлені політичного значення. Диктатура вождів спиралася на міцну владу, що проростала з народної товщі, але була цілком незалежна від народу. Потрібна була лише переконаність в тому, що більшовики спроможні витіснити з рад конкурентні партії і перетворити їх на додаткову форму свого власного існування. Через три десятиріччя Й. Сталін винайшов іншу назву для такого тандему: блок комуністів і безпартійних.

В. Ленін був переконаний, що опанує ради. Народившись в ситуації гострої класової боротьби, ради не шукали варіантів класового миру. А більшовики були єдиною з соціалістичних партій в Росії, яка перебувала на екстремістській платформі «Маніфесті Комуністичної партії». Ситуативні і доктринальні екстремісти повинні були знайти один одного.

В діяльності компартійних комітетів, аж до Центрального, найбільш відповідальною ділянкою стало так зване «радянське будівництво», тобто творення мережі рад з контролем складом депутатів. Безпосередньо на себе парткоми брали обмежену частку державних функцій. Левова частка управлінської роботи покладалася на виконавчі комітети рад. Радянськими органами керували діячі другого ешелону, які знали, що у випадку необхідності їм доведеться брати на себе роль цапа-відбувайла. Чим більше вони засиджувалися на радянських посадах, тим менше у них залишалося шансів перейти з розряду виконавців в розряд розпорядників. Зате вони мали більше шансів на виживання. Голова ЦВК СРСР М. Калінін і голова ВУЦВК Г. Петровський на своїх посадах

виявилися політичними довгожителлями. Ті, хто займав найвищі посади в партійному апараті, ставилися до них з певною поблажливістю: у боротьбі за владу вони не були конкурентами. Л. Троцький згадував: «При обговоренні питань у Політбюро Ленін не раз звертався з дружелюбною іронією в бік Калініна: “Ну, а що скаже з цього приводу голова держави?”»³⁵

Завдяки розмежуванню функцій партія зберігала політичну владу, але не брала на себе відповідальності за поточні справи. Ради позбавлялися політичного впливу, але надіялися повним обсягом розпорядчих функцій. Можливі непорозуміння між партійним і радянським апаратами попереджувалися заміщенням відповідальних посад в радянських установах тільки членами партії.

Компартійно-радянський тандем не випадково здобув назву «Радянська влада» (слова «ради» у множині, «радянський» писали з великої літери). Через мережу рад диктатура вождів заглиблювалася у народні низи. Це досяглося наділенням мільйонів громадян реальними, хоч обмеженими управлінськими або контрольними функціями. В результаті створювалася ілюзія народовладдя. Сумніватися в народності такого політичного режиму було неможливо. Тим більше, що він брав свої кадри з народних низів. Робітничо-селянське походження стало знаком вищої соціальної якості, подібно до того, як раніше таким знаком вважалося дворянське походження.

Побудована на засадах «демократичного централізму» мережа партійних комітетів делегувала свою владу верхам, а верхи вже вирішували, чи давати їм вільну руку в тому чи іншому випадку. Тому існуюча під виглядом «диктатури пролетаріату» диктатура партії насправді була диктатурою партійних вождів. На подібних засадах «демократичного централізму» будувалися всі без винятку організаційні структури радянського суспільства. «Авангарду класу, тобто партії, — підкреслював Й. Сталін, — потрібно облягтися

широкою сіткою безпартійних масових апаратів, які є щупальцями в руках партії, за допомогою яких вона передає свою волю робітничому класу, — а робітничий клас з розпиленої маси перетворюється в армію партії»³⁶. Тут же Сталін називав механізм, завдяки якому партія (насправді ЦК РКП) поєднувалася з робітничим класом (насправді — з усім радянським суспільством) — передавальні паси». Далі він перераховував їх — профспілки, кооперативи, союзи молоді, делегатські збори робітниць, школи (від шкіл політграмоти до комуністичних університетів в мережі Головополітосвіти), газети і журнали, армію.

Створений більшовиками політичний режим уособлював владу партійної олігархії, якою були члени Центрального комітету РКП(б), з 1925 р. — ВКП(б). Це була сукупність діячів, кожний з яких відповідав за галузь, ділянку або функцію партійно-радянської роботи. У ЦК, обраному в квітні 1920 р. IX з'їздом РКП(б), налічувалося 19 осіб, у тому числі з України — Х. Раковський і Артем (Ф. Сергєєв). XI з'їзд (квітень 1922 р.) обрав 27 членів ЦК (з УСРР — Г. Петровського, Х. Раковського, М. Фрунзе і В. Чубаря). У 1919 р. В. Ленін утворив усередині ЦК два субцентри влади — політбюро і оргбюро. Політбюро ЦК за своїми повноваженнями було точною копією самого ЦК, засідання якого стали скликатися не так часто, як раніше. У цього органу не було функцій, відмінних від функцій ЦК. Тому називати його доцільно не одним словом, а словосполученням — політбюро ЦК, політичне бюро Центрального комітету. В цьому суборгані сходилися обидві вертикалі влади — компартійна і радянська. Формально підпорядкована радянським органам влади вертикаль державної безпеки фактично знаходилася у віданні партійних органів. Це означало, що саме вони вирішували питання про життя або смерть кожного радянського громадянина. Користуючись поняттям «диктатури пролетаріату» в «Маніфесті Комуністичної партії», К. Маркс і Ф. Енгельс не могли передбачити,

яким боком воно обернеться в руках російських шанувальників революційного марксизму.

Зосередження у верховному органі державної партії диктаторських повноважень висувало на передній план проблеми реального лідерства і наступності влади. Ці проблеми не могли бути розв'язані конституційним шляхом, тому що в конституціях РСФРР 1918 р. і УСРР 1919 р. не було згадки про існування політичної партії з державним статусом.

Як правило, диктатура потребує індивідуального носія — диктатора. Тому в олігархічній системі влади, яка є нестабільною за означенням, проблема реального лідерства розв'язувалася в боротьбі або за домовленістю основних політичних гравців. Після того, як В. Ленін змушений був покинути свій кремлівський кабінет за хворобою, у політбюро ЦК почалася боротьба за владу. Спочатку Л. Каменев і Г. Зінов'єв об'єдналися з Й. Сталіним, щоб політично знищити Л. Троцького, потім Сталін подолав «нову опозицію» в особі своїх недавніх союзників, надалі він одержав верх над об'єднаною опозицією (Л. Троцький, Л. Каменев, Г. Зінов'єв) і так званім «правим ухилом» в партійному керівництві (М. Бухарін, О. Риков, М. Томський). Після цього генеральний секретар ЦК ВКП(б) досяг в партії диктаторської влади. Проблема лідерства в олігархічній системі влади перестала існувати, поки новий вождь був здатний здійснювати диктатуру.

Мета перетворень, які почалися з весни 1918 р., полягала у досягненні цілковитого контролю над суспільством з боку верхівки правлячої партії, яка злилася з державою в єдине ціле. Більшовицькі вожді прагнули поставити в економічну залежність від створюваної ними держави кожну людину. Цю мету М. Бухарін сформулював одним коротким реченням: *«Політична диктатура робітничого класу повинна неминуче бути і його економічною диктатурою»*³⁷.

Обидві владні вертикалі — сама партія та її клон у вигляді рад наскрізь прошивали всю товщу суспільства, створюючи в ньому вертикальні структури, цілком залежні від себе, й

одночасно руйнуючи горизонтальні структури, які мали тенденцію виникати спонтанно, шляхом самоорганізації. Потрапляючи в павутиння вертикальних зв'язків, кожна людина позбавлялася права на недозволене центром спілкування. Було б півбіди, якби у людини залишалася власність, що давала їй засоби існування. Коли ж людина ставала залежною від держави не тільки політично, а й економічно, то це вже була справжня біда.

Сама партія поділилася на зовнішню і внутрішню. Багатомільйонна зовнішня партія була таким же «передавальним пасом» від влади до народних низів, як профспілки і всі інші організації. Внутрішня партія (номенклатура) являла собою управлінську верхівку всіх існуючих структур. Вона розпоряджалася (внаслідок своїх функціональних обов'язків) і користувалася (завдяки встановленим привілеям) засобами виробництва, але не володіла ними на правах приватної власності. Завдяки принципу «демократичного централізму», вмонтованому в партію і всі інші вертикалізовані структури, політична і економічна диктатура зосереджувалася на вершині владних вертикалей — в політбюро ЦК ВКП(б). Номенклатура була не носієм, а лише провідником влади, не власником, а тільки розпорядником. Людина, яка займала номенклатурну посаду, користувалася владою і власністю в межах, обумовлених саме цією посадою. Позбавлена посади, вона позбавлялася влади і пов'язаних з нею привілеїв.

Обґрунтовуючи концепт громадянського суспільства, політологи виділили два типи держав, які сформувалися після відмирання середньовічних монархій: демократичні, в яких суспільство на вільних виборах формувало органи влади, і тоталітарні, в яких держава панувала над суспільством. Прийнято вважати, що комуністичні держави є різновидом тоталітарних — таких, як нацистська Німеччина або фашистська Італія. Поширена тепер на Заході ревізія концепту тоталітаризму полягає тільки в тому, що держава, як говорять

ревізійністи, нездатна контролювати всі прояви суспільного життя.

Аналіз радянської держави-комуни підводить до висновку, що комуністичні держави краще було б вивести за рамки концепту тоталітаризму, але з іншої причини. Традиційні, демократичні і тоталітарні держави були функціонально відділені від своїх суспільств і мали одну спільну рису: в них існувала приватна власність підданих (в монархіях) або громадян (в республіках). Держава-комуна випадала з цього ряду з економічних причин. Відносини власності не піддаються ліквідації урядовим декретом, і тому приватна власність в державі-комуні не зникала. Але зосередження всієї власності на вершині піраміди влади було рівнозначне експропріації вже не окремих власників, а всього суспільства. Одночасно з економічним поглиненням держава-комуна знищила горизонтальні зв'язки між людьми і перетворила свої вертикальні структури на внутрішній кістяк суспільства, тобто зрослася з ним й політично. Слова і справи більшовиків далеко не завжди узгоджувалися між собою, але визначення радянської влади як влади робітничо-селянської відповідало дійсності. *Та В. Ленін реалізував на практиці таку систему народної влади, яка робила громадян недеіздатними.* Оскільки структури державосуспільства будувалися за принципом «демократичного централізму», олігархічна за своєю природою радянська влада могла перетворюватися на одноосібну владу верховного вождя. Тоді в убивчу залежність від вождя потрапляли як суспільство, так і держава.

Вивчаючи структуру держави-комуни, слід констатувати відносність понять верхів і низів. Ми звикли вбачати у верхах мільйонні суспільні верстви, а в багатонаціональних державах визначати пануючі і пригноблені нації. Але в ленінсько-сталінській державі верхи у вигляді купки вождів панували і над суспільством, і над державою. Разом з тим в державі-комуні існувала своєрідна демократія. Мільйони громадян наділялися державними або навколдержавними функціями,

щоб замість ліквідованих приватних власників контролювати хід виробництва. Ідентифікація радянської людини як господаря країни була елементом ідеології, але вона спиралася на реальну дійсність. Рядок популярної пісні звучав переконливо: «Человек проходит как хозяин необъятной Родины своей». Та коли співали цю пісню, у Кремлі знаходився верховний вождь, якого вожді другого ешелону поза очі фамільярно називали Хазяїном. Якраз він і був реальним господарем всієї країни, тільки він.

4. Національна політика більшовиків

Відокремленість парткомів від радянських органів влади визначила успіх більшовиків у відновленні імперії, що розпалася у 1917 р. Як правило, вони уникали прямого протистояння з національно-визвольним рухом і навіть прагнули використати в своїх інтересах протестний потенціал пригноблених народів. Проголошуючи радянську владу в національних окраїнах колишньої імперії, вони згодні були надати їм в разі необхідності навіть статус незалежної держави. Все одно по партійній лінії така «незалежна» держава підпорядковувалася єдиному центру. Подібна стратегічна лінія виявилася ефективнішою, ніж примітивний силовий курс на відновлення «єдиної і неподільної» Росії, який обрали білогвардійські генерали.

Більшовики будували Росію як федеративну країну, але в Конституції РСФРР 1918 р. поняття «федерація» використовувалося тільки в назві держави. Незалежний статус радянських республік поза межами Росії взагалі розглядався як тимчасовий. У прийнятій в березні 1919 р. програмі РКП(б) пріоритети національної політики визначалися доволі чітко: «Як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності партія виставляє федеративне об'єднання держав, організованих за радянським типом»³⁸.

Під час революції і громадянської війни лави більшовиків стрімко зростали. Однак надійною соціальною опорою партії Леніна міг бути лише невеликий контингент індустріальних робітників, та й то тільки в другому поколінні. Пролетаріат першого покоління мав ще селянську, тобто «дрібнобуржуазну», за уявленнями марксистів, психологію. Тому ідейних комуністів серед більшовиків було мало. Підбиваючи підсумки першого року «революції згори», В. Ленін у звітній доповіді VIII з'їзду РКП(б) 18 березня 1919 р. зробив висновок, який претендував на теоретичну довершеність, хоч насправді лише відбивав відірваність комуністичної доктрини від реального життя: «Доводиться руками наших ворогів створювати комуністичне суспільство. Це виглядає як суперечність, може бути, навіть нерозв'язна суперечність, але насправді тільки таким шляхом може бути розв'язане завдання комуністичного будівництва»³⁹.

В Україні, хоч її південні і східні губернії вважалися одним з найбільш розвинутих в Російській імперії регіонів, соціальна опора більшовиків була мізерною. Вони могли розраховувати тільки на неукраїнське в своїй переважній більшості населення міст. Серед української нації хліборобів політичною довірою користувалися партії, які створили Українську Народну Республіку. Коли ж ідейними комуністами себе зарекомендовували нечисленні серед українців члени партії більшовиків, керівництво РКП(б) дивилося на них скося. І справді, націонал-комуністи, якщо вони робили кар'єру в партії більшовиків, здебільшого були противниками централізованої держави і принципу «демократичного централізму» у побудові партії. Тому більшовицьке керівництво розглядало націонал-комуністів як потенціальну загрозу у лавах партії.

На початку 20-х рр. відновлена більшовиками Російська імперія (без Фінляндії, Польщі і трьох балтійських республік) фактично була унітарною державою з максимально можливим ступенем централізації влади. Формально ця країна без

назви складалася з дев'яти незалежних держав — Росії, України, Білорусії, Далекосхідної Республіки, трьох республік Закавказзя, Бухари і Хорезму. Всі вони з'єднувалися з імперською столицею двома способами: головним — через диктатуру керівної верхівки РКП(б), і додатковим — шляхом прямого підпорядкування радянському центру в Москві розташованих на периферії силових і деяких економічних структур.

Після встановлення в 1922 р. контролю над Далеким Сходом створена тут буферна республіка об'єдналася з РСФРР. Одночасно в Москві вирішили, що дальше існування країни без назви є незручним. Побоювання керівників партії в доволі відвертій формі висловив нарком РСФРР у справах національностей і генеральний секретар ЦК РКП(б). Й. Сталін в листі до В. Леніна від 22 вересня 1922 р.: «За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідових соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання ЦК РКП як обман і лицемірність з боку Москви. Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік»⁴⁰.

Суміщення країни з державою означало «втягнення» національних республік у кордони РСФРР, тобто перетворення їх на автономні республіки, позбавлені державного статусу. Авторство ідеї «автономізації» у науковій літературі приписується Сталіну, але такою була позиція всього більшовицького керівництва. Альтернативою могло бути тільки дальше існування національних республік як формально незалежних

від Росії держав. Інша альтернатива, яка народилася у В. Леніна, до її озвучення не могла прийти в голову будь-якому іншому політичному діячеві. Будучи діячем унікального масштабу, Ленін завжди прагнув гармонізувати відносини між державою і суспільством, аби вони не ускладнювали розв'язання головного завдання партії — побудови комунізму. Вождь вважав за краще не зачіпати інтересів товаришів по партії в національних республіках, яких він з іронією називав «незалежниками». Більше того, він волів взагалі відкинути геть «горезвісне питання про автономізацію», як висловився 30 грудня 1922 р. в листі керівникам РКП(б), і залишити відносини між республіками в попередньому стані⁴¹. З невдоволенням товаришів по партії можна було змиритися, але значно небезпечнішою для влади стала б хвиля обурення в національних республіках, яких позбавляли суверенітету. Відроджувалася де-факто «єдина і неподільна» Росія, яка відрізнялася від дореволюційної тільки тим, що деякі з її губерній ставали автономними національними республіками. Затиснуті у вузькі рамки автономій, народи, які пройшли через горнило національних революцій, рано чи пізно піднялися б на захист своїх прав.

Аби цього не трапилося, В. Ленін запропонував принципово інший, ніж «автономізація», вихід з ситуації, що склалася. Він волів будувати єдину централізовану державу не за радянськими, а за партійними органами влади. За цих умов суверенітет національних держав закріплювався в радянських конституціях, але зникав в невидимому силовому полі, що його генерувала диктатура вождів державної партії. Погоджуючись з тим, що існування однієї країни з кількома державами є незручним, він запропонував простий вихід з непростой ситуації: всі наявні в 1922 р. радянські держави — Російська й Закавказька федерації, Україна й Білорусія на рівних правах утворювали ще одну федеративну державу-федерацію «другого поверху». Росія повинна була на однакових з іншими державами підставах («разом і нарівні», як

він висловився) утворити нову федерацію. За кожною з республік, які утворювали Союз Радянських Соціалістичних Республік Європи і Азії (назва, запропонована Леніним), зберігалося право вільного виходу з нього, яке закріплювалося в конституціях.

Об'єднання радянських республік в єдину багатонаціональну державу стало б видатною історичною подією, якби на хвилину забути про наявність державної партії. Насправді ж 30 грудня 1922 р. відбулася лише протокольна подія, наперед розписана в регламенті оргбюро ЦК РКП(б). Подібно до того, як в Конституції РСФРР 1918 р. не прописувалися права суб'єктів федерації, які не підлягали оспоренню загальнофедеративним центром, в Конституції СРСР 1924 р. не визначався механізм виходу союзних республік з федерації «другого поверху».

Гарантом існування єдиної багатонаціональної держави, на думку членів центрального партійного керівництва, була Росія. Натомість таким гарантом, на думку В. Леніна, могла стати державна партія. Різниця в підходах, як показали події майбутніх десятиліть, була доленосною.

Щоб об'єднати радянські республіки в одну державу, Росія повинна була знищити державність національних республік. Це загрожувало у майбутньому міжнаціональними війнами, подібними до тих, що відбулися під час розпаду Російської імперії. Якщо функції гаранта єдиної держави брала на себе партія з невизначеним конституційним статусом, то розпад Радянської імперії ставав можливим в разі серйозної політичної кризи в партійному керівництві, тобто не загрожував війнами. Більше того, ініціатором розпаду могла стати сама державоутворююча республіка, тобто Росія. Політбюро ЦК РКП(б) визнало небезпечним утворення конкурентного державного центру в РСФРР. Партійний і радянський центри Росії стали загальносоюзними, а в самій республіці був створений тільки радянський центр, якому підпорядковувалися другорядні об'єкти управління. Російські

партійні комітети, так само як силові структури і головні економічні об'єкти знаходилися у прямому розпорядженні загальносоюзного центру.

Після утворення єдиної країни керівники державної партії повинні були знайти формулу інтеграції соціально-економічних і національних аспектів суспільно-політичного життя. Для втягнення в комуністичне будівництво всього неросійського населення багатонаціональної країни була запроваджена кампанія *коренізації* (у значенні — укорінення радянської влади). Представники неросійських національностей мусили брати участь у розбудові влади як сукупності взаємопов'язаних вертикалей — партійної, чекістської, радянської.

Паралельно з узагальнюючим виникли інші терміни — похідні від назви титульної нації в кожній національній республіці. Вони термінологічно поєднували завдання укорінення радянської влади з процесами національного відродження, які були головною метою демократичних держав, що виникли на руїнах Російської імперії. Для деяких істориків співпадіння різнопорядкових термінів з одним спільним знаменником — дерусифікацією стало справжнім головним болем, і вони почали брати радянську українізацію в лапки⁴². Та лапки, мабуть, тут не допоможуть. В процесі українізації треба розрізняти форму і зміст. Зміст процесу залежав від політичного режиму, а форма завжди була однаковою: розвиток мови і культури народу, який тривалий час піддавався асиміляційним впливам іззовні.

Якщо подивитися уважно на радянську українізацію, то можна побачити її істотну відмінність від коренізації влади в інших національних республіках СРСР. Ця відмінність простежується особливо виразно на тлі національної політики, яку раніше здійснювали російські імператори.

Імперія Романових славилася толерантним ставленням до підкорених народів. Інородців до влади не допускали, але їм дозволяли жити власним життям. Інородність не залишалася

пожиттєвим тавром. Варто було людині будь-якої національності перейти у православ'я (це — головне), здобути ознаки народності (передусім — володіння російською мовою, бажано — опанування російської культури) і, нарешті, довести відданість самодержцю, тобто вписатися у знамениту уваровську формулу «православ'я–самодержавство–народність», як її подальша кар'єра починала залежати передусім від природних здібностей. З українцями в Російській імперії було ще простіше, бо їх вважали етнографічною гілкою російського народу, а не іногородцями. Схвильовані вигуки про колоніальне становище українського народу в дореволюційну епоху не мають під собою ґрунту. Щоб встановити колоніальну залежність, потрібні, як мінімум, народ, відмінний від народу метрополії, і територія, відділена від неї. Українці вважали себе окремим народом, розселеним на тій території, де вони чисельно переважали мешканців всіх інших національностей, разом узятих. Якби подібної думки дотримувалися б й панівні кола імперії, то їх справді можна було б вважати колоніальним народом. Але імперія розглядала українців як росіян у вигляді малоросів і впритул не бачила України на географічній мапі. Одних українців заперечення їхньої самобутньої ідентичності навіть влаштовувало, але інші сприймали його як тиск, дошкульніший від колоніального. Словосполучення «українська інтелігенція» до революції було вибуховим. Здобуваючи вищу освіту, малороси мусили переходити на російську мову. Якщо вони відстоювали право свого народу на власну літературну мову, відмінну від російської вітчизняну історію і самобутню культуру, то ставали людьми, які зазіхали на привласнену Романовими середньовічну імперію Рюриковичів. Самим своїм існуванням українська інтелігенція утверджувала малоросів в якості окремої від великоросів нації, тобто економічно, організаційно і психічно згуртованої спільноти з орієнтацією на власну державність.

Після падіння самодержавства нечисленні представники української інтелігенції, яких імперські патріоти таврували як сепаратистів — «мазепинців», почали перетворювати свій народ в націю. Найдійовішим важелем у творенні національної державності стала українізація. Державні установи, створювані Центральною Радою, повинні були спілкуватися з народом його мовою, діти в школах — вчитися рідною мовою, солдати на фронтах — об'єднуватися в українські підрозділи. «Українізація багнета» дозволила Центральній Раді спертися на реальну силу у протиставленні з політичними силами центральної Росії — від монархістів до соціалістів. Ці сили не визнавали за малоросами права бути українцями, тому що національна державність підривала підвалини єдиної і неділимої Росії.

Здавалося, що керівники партії більшовиків знайшли вихід з цієї квадратури круга. Вони визнали радянську державність пригноблених до революції націй. Їх політичний режим залишався внаслідок партійної диктатури централізованим, хоч намертво пов'язані з партією радянські органи влади давали оманливе відчуття суверенної національної державності. Вони згодні були поділити історичну спадщину Рюриковичів на три частини, оскільки тепер у білорусів та українців існувала національна державність. Нарешті, вони оголошували війну шовінізму пануючої, тобто великоруської нації, тому що в багатонаціональній державі-комуні будь-який народ не мав реального суверенітету перед партією, будованою на засадах «демократичного централізму». Твердження про колоніальне становище України в Радянському Союзі так само не мають під собою ґрунту, але вже тому, що в державі-комуні не було метрополії в загальноприйнятому значенні цього терміну, а без метрополії втрачає сенс поняття колонії. Російська мова залишалася в статусі *lingua franca*, але Радянський Союз будувався на засадах політизації етнічності. Політизація етнічності перетворювала нації, не виключаючи й великоруської, в етноси, позбавлені реальних державних

прав. Права і привілеї громадян незалежно від їх національності і навіть від місця в ієрархії влади, якщо мова йшла про номенклатурних працівників, були узурповані центром, який звузився до кількох вождів — членів вищого партійного керівництва.

У світлі сказаного стає можливим виявити відмінність радянської українізації від коренізації в інших національних республіках СРСР. Як і всюди, українізація сприяла подоланню русифікації, зростанню національної самосвідомості народу, його державницьким устремлінням. Це були небажані для Кремля наслідки політики, яка здійснювалася з метою укорінення радянської влади. Але в Україні ці наслідки проявлялися сильніше. За територією, яку українці займали, у тому числі в сусідній Російській Федерації, за кількістю населення, за духовною поєднаністю із співвітчизниками в Польщі, Чехословаччині і Румунії, за поширеністю традицій визвольної боротьби вони не йшли у порівняння з іншими народами тих національних регіонів, які теж змушені були задовольнитися квазідержавністю у вигляді радянської республіки.

Кампанія коренізації була започаткована доповіддю Й. Сталіна «Про національні моменти в партійному і державному будівництві» на XII з'їзді РКП(б) 23 квітня 1923 р. Обґрунтовуючи життєву необхідність коренізації, доповідач вказував на дві обставини. По-перше, — на кількісне співвідношення між великоросами та пригнобленими раніше національностями у населенні Радянського Союзу. Воно становило в круглих цифрах 75 млн. осіб проти 65 млн. Багатонаціональний характер країни зобов'язував керівників правлячої партії здійснювати політику, яка б відповідала інтересам неруського населення. По-друге, Сталін вказував на небезпеку, яка виникла, на його думку, при переході до мирного будівництва в умовах непу. «У зв'язку з непом, — підкреслював він, — у внутрішньому нашому житті народ-

жується нова сила — великоруський шовінізм, який гніздиться в наших установах, який проникає не тільки в радянські, але й у партійні установи, який бродить по всіх кутках нашої федерації і веде до того, що коли ми цій новій силі не дамо рішучої відсічі, коли ми її не підсічемо в корені, — а непівські умови її вирощують, — ми ризикуємо опинитися перед картиною розриву між пролетаріатом колишньої державної нації і селянами раніше пригноблених націй, що означатиме підрив диктатури пролетаріату»⁴³.

Великоруський шовінізм не був «новою силою», пов'язаною із запровадженням непу. Він становив постійну загрозу для влади компартійних вождів у словесному оздобленні «диктатури пролетаріату». Для завоювання влади під час громадянської війни їм була потрібна підтримка національного руху пригноблених народів. В умовах мирного будівництва, так само пов'язаного з реалізацією передбачених програмою РКП(б) реформ, ця підтримка ставала особливо необхідною, і тут Сталін мав рацію. Після утвердження «диктатури пролетаріату» носіями великоруського шовінізму ставали вже не білогвардійські генерали, а радянські чиновники. Це під корінь знищувало ілюзію народності більшовицької влади у неросійського, переважно селянського населення.

Формула коренізації влади була викладена Сталіним у доповіді на XII з'їзді РКП(б) в таких словах: «Для того, щоб Радянська влада стала і для інонаціонального селянства рідною, — необхідно, щоб вона була зрозуміла для нього, щоб вона функціонувала рідною мовою, щоб школи і органи влади будувалися з людей місцевих, які знають мову, права, звичаї, побут неруських національностей. Тільки тоді і тільки остільки Радянська влада, яка до останнього часу була владою руською, стане владою не тільки руською, але й міжнаціональною, рідною для селян раніше пригноблених національностей, коли установи й органи влади в республіках цих країн заговорять і запрацюють рідною мовою»⁴⁴.

Основні положення доповіді Й. Сталіна увійшли навіть текстуально в резолюцію XII з'їзду РКП(б) з національного питання. Тон резолюції був наступальним і рішучим, тому що керівництво партії мусило переломити поширені у середовищі компартійно-радянських функціонерів шовіністичні настрої.

Кампанія українізації розгорталася в УСРР досить повільно. У червні 1923 р. Х. Раковський був усунутий з України, після чого першою особою в компартійно-радянському керівництві республіки став уже не голова уряду, а перший секретар ЦК КП(б)У. На цій посаді з квітня 1923 р. перебував Е. Квірінг. Він не прагнув подолати тихого саботажу українізації російськомовною більшістю в ЦК КП(б)У і губкомках партії, в уряді і губвиконкомках. Компартійно-радянський апарат не виявляв схильності до активних дій у цьому напрямі хоча б тому, що довелось б починати з себе. Становище змінилося, коли Квірінг був відкликаний в розпорядження ЦК РКП(б), і на початку квітня 1925 р. в Харкові з'явилася на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У довірена особа Сталіна — Л. Каганович*. У боротьбі за владу, яка точилася в Кремлі, генеральний секретар ЦК РКП(б) розраховував на підтримку українського суспільства. Каганович мусив забезпечувати таку підтримку, і тому дістав картбланш на проведення українізації максимально високими темпами. Новий український генсек по-чиновницькому ретельно став втілювати в життя постанову XII з'їзду РКП(б). Аби показати приклад, він почав вивчати українську мову, якої не знав, хоч народився в українському селі Кабани на Київщині. 30 квітня 1925 р. він створив Всеукраїнську комісію з українізації під своїм головуванням.

* Готуючи майданчик для свого висування, Й. Сталін у березні 1925 р. погодився перетворити посаду першого секретаря ЦК КП(б)У на посаду генерального секретаря ЦК. Вона існувала до 1934 р.

Перш за все Л. Каганович звернув увагу на українізацію КП(б)У. У спогадах він підкреслював, що робив це за прямою вказівкою Сталіна. Ситуація з національним складом того загону РКП(б), який перебував на території України, справді була невтішною для Кремля. За переєстрацією, проведеною наприкінці 1920 р., в Україні налічувалося 37 958 членів партії, у тому числі 61,1% росіян, 20,1% українців, 11,4% євреїв, 2,6% поляків⁴⁵. Партійний перепис 1922 р. теж продемонстрував неукраїнський характер КП(б)У: росіяни — 54%, українці — 23%, євреї, поляки та інші — 23%. Невелике збільшення питомої ваги українців пояснювалося тільки тим, що йшла демобілізація Червоної армії, і багато червоноармійців виїжджало за межі республіки. Зрозуміло, що це були, як правило, росіяни. Але й за переписом 1922 р. майже половина членів партії (48%) перебувала в лавах Червоної армії. Цей перепис показав, що українською мовою володіло лише 11% членів КП(б)У⁴⁶.

На початку 1924 р., тобто до масових наборів в партію кількість членів КП(б)У порівняно з 1920 р. майже не змінилася (39 884 особи), але масовий відплив у зв'язку з демобілізацією був перекритий прийомом нових членів в самій республіці. Внаслідок цього відбулася певна українізація партії: частка росіян скоротилася до 47,1%, а питома вага українців збільшилася до 29,8%. Ленінський призов 1924 р. і пізніші масові набори докорінно змінили ситуацію. У 1926 р. українці становили 45% від загальної чисельності КП(б)У, а в 1927 р. — 52%⁴⁷. Не менш різкі зміни сталися у національному складі радянського апарату.

Використання офіційного курсу на коренізацію в інтересах поширення української мови і прискореного розвитку національної культури було заслугою порівняно нечисленної групи відповідальних працівників КП(б)У, яких прийнято називати націонал-комуністами. Вони мали здебільшого боротьбистське минуле і гуртувалися навколо наркомів освіти — О. Шумського (1924–1927 рр.) і М. Скрипника (з березня

1927 р.). Їхня культурницька діяльність спрямовувалася на дерусифікацію, завдяки чому здобула широку громадську підтримку. Кращі представники національної інтелігенції, починаючи від М. Грушевського і С. Єфремова, які у минулому очолювали визвольний рух і будували демократичну державу українського народу, знайшли застосування своїм силам у галузі культури. Завдяки їхнім зусиллям були одержані вагомі здобутки у розвиткові освіти, науки, літератури та мистецтва.

Коли Й. Сталін боровся за владу, він був кращим другом національних республік. У боротьбі з суперниками генсек потребував підтримки найбільшої національної республіки — УСРР, найбільшої серед них республіканської партійної організації — КП(б)У. Коли ж він досяг абсолютної влади й потреба в підтримці відпала, на перший план для генсека вийшов інший чинник — потенціальна загроза сепаратизму, яку для Кремля являв сам факт існування потужного регіонального центру його власної влади в Харкові (з 1934 р. — в Києві). Партійну олігархію особливо тривожила поширеність критичних настроїв у ВКП(б). У грудні 1932 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про здійснення генеральної чистки партійних лав. Під час кампаній чистки, перевірки і обміну партійних документів, які продовжувалися з червня 1933 р. до весни 1937 р., чисельність партійної організації України скоротилася майже удвоє.

У січні 1933 р. Сталін надіслав у республіку П.Постишева з диктаторськими повноваженнями. Він мусив «втихомирити» українську інтелігенцію як потенціального носія сепаратизму. Виконуючи настанови вождя, його підручний (який зберігав до XVII з'їзду ВКП(б) свою посаду секретаря ЦК ВКП(б)) започаткував нещадну боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом». У концтабори потрапило багато видатних діячів національної культури. Жертвами чекістів стали практично всі, хто брав активну участь в Українській революції. Одночасно Постишев зробив кілька демонстра-

тивних акцій на користь «титульної нації» (зокрема, переведення столиці у Київ).

Не бажаючи ставати співучасниками злочинної групи, в яку перетворювалася компартійно-радянська верхівка після досягнення Сталіним диктаторської влади, значна частина функціонерів державного апарату почала шукати спосіб вправлення становища. Проба сил відбулася у січні 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б). Вибори членів Центрального комітету залишалися таємними, і делегати могли висловити негативне ставлення до Сталіна необранням його у склад ЦК, щоб вилучити таким способом з політичного життя. Але члени комісії, які рахували голоси, знали свою справу.

1 грудня 1934 р. були вбито керівника ленінградської партійної організації С. Кірова. Причетність Сталіна до вбивства документально не доведена, хоч в часи М. Хрущова розслідуванням займалася спеціальна комісія. Але ця смерть була вигідна тільки Сталіну. Одразу після вбивства були прийняті закони, які уможливлювали масові репресії. До чистки компартійно-радянського апарату ВКП(б) і всього суспільства від «ворогів народу» підключався Наркомат внутрішніх справ на чолі з М. Єжовим.

Зловісний 1937-й рік розпочався в Україні набагато раніше, ніж в інших регіонах СРСР, тобто відразу після приїзду П. Постишева в 1933 р. Однак найбільші масштаби репресій спостерігалися саме в 1937 р. Служіння Сталіну вірою і правдою не врятувало компартійно-радянське керівництво України. З 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом у червні 1937 р., 56 були звинувачені у ворожій діяльності. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10. Вижив тільки Г. Петровський, який перебував у відрядженні в Москві і знаходив різноманітні приводи, щоб подовжувати перебування за межами України. У січні 1938 р. в Київ приїхав М. Хрущов як виконувач обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У. Він зайнявся відтворенням вертикалей влади.

5. Радянська модернізація України

Відмова від ідеологічних цінностей, нав'язаних кільком поколінням радянських людей, на першому етапі відбувалася, як правило (винятки важко знайти навіть серед дисидентів), через протиставлення «поганого» Сталіна «доброму» Леніну. Однак чим більше вивчаємо ми коротку ленінську епоху, тим менше відмінностей знаходимо між нею і нескінченно довгою сталінською добою, хоч персональні характеристики В. Леніна і Й. Сталіна зовсім різні.

У 2009 р. професор сучасної історії Оксфордського університету Девід Пристланд опублікував ґрунтовну монографію з історії комунізму. Відштовхуючись від поняття сталінізму, він просунувся далі і поділив більшовицьку (тобто комуністичну) революцію на дві окремі: ленінську і сталінську. Сталінська модель комунізму, на думку Пристланда, сильно відрізнялася за світоглядними характеристиками і стилем правління від ленінської⁴⁸.

Автор не обґрунтовував твердження про світоглядну різницю між Леніним і Сталіним (стиль правління у них справді був різним, але ця риса не є характеристикою моделі). Власне, таке обґрунтування й неможливе, адже світогляд обумовлюється доктриною, а комуністична доктрина проста до примітивності: знищення приватної власності. Термін «сталінізм», якщо надавати йому рис ідеології, відмінної від ленінізму, стає безглуздом. Й. Сталін не вніс нічого нового в програму комуністичного будівництва, написану В. Леніним і затверджену як партійна програма VIII з'їздом РКП(б). Однак уроки ленінського штурму 1918–1920 рр. були враховані під час наступу, що розпочався з 1929 р. Сталін обрав іншу тактику просування до мети, позначеної в програмі РКП(б).

Спираючись на націоналізовані під час ленінського штурму «командні висоти» і на пролетаризовані верстви селянства, держава повинна була ліквідувати власність селян на засоби виробництва і прирівняти їх за статусом до еконо-

мічно залежного від неї робітничого класу. Колективізація індивідуальних господарств позбавляла селянство економічної самостійності і ставила сільськогосподарське виробництво під прямий контроль держави. У свою чергу, такий контроль давав державі можливість використовувати ресурси ще сільськогосподарської в основному країни в інтересах прискореної модернізації «командних висот».

Під популістським камуфляжем міжнародної пролетарської солідарності в діях кремлівського керівництва на міжнародній арені чітко простежувалася імперська риса гегемонізму. Проте гегемонізм повинен був спиратися на силу. Вожді ВКП(б) мали намір максимально використати переваги радянського ладу над країнами ринкової економіки у здатності концентрувати ресурси, щоб домогтися прискореної економічної модернізації і набути цю силу. Разом з тим спрямування ресурсів на розбудову військового потенціалу замість використання у споживанні слід було пояснити народу. Тому відділи агітації і пропаганди компартійних комітетів взяли на озброєння тезу про «капіталістичне оточення», в якому нібито перебувала країна. У свідомості громадян формувалося уявлення про те, що Радянський Союз є обложеною фортецею. З цього випливав висновок про необхідність зміцнення обороноздатності СРСР, передусім — шляхом розбудови воєнно-промислового комплексу (ВПК).

У плануванні, фінансуванні і постачанні промисловість була поділена на групи А (виробництво засобів виробництва) і Б (виробництво товарів народного споживання). На розвиток групи А виділялися основні фінансові ресурси. Галузі групи Б фінансувалися за залишковим принципом. Під пильним оком мобілізаційних осередків на підприємствах і відповідних органів в управлінських структурах промисловість групи А виробляла мінімум товарів народного споживання, а у промисловості групи Б вагома частка обмежених потужностей спрямовувалася на задоволення потреб підприємств групи А. З осені 1928 р. економіка стала розвиватися за

п'ятирічними планами. Перехід до форсованої індустріалізації супроводжувався інфляційним випуском паперових грошей, заборонаю вільної торгівлі, запровадженням карткової системи постачання міського населення, гіпертрофованою централізацією управління промисловістю. Велика промисловість України виявилася у розпорядженні загальносоюзних наркоматів.

Індустріальна гонитва призвела до різкого падіння життєвого рівня населення. Економічні труднощі були оголошені неминучими і цілком природними. Опір насильству над економікою вважався небезпечним опортунізмом. В офіційних документах заклики щодо необхідності нещадного викорінення опортунізму стали загальнозживаними. Це свідчило, що форсування темпів індустріалізації далеко не всі суспільні кола зустріли з ентузіазмом.

Проте держава мала ефективні важелі впливу на робітничий клас і могла піднімати маси на виробниче змагання навіть в умовах, коли були відсутні економічні важелі стимулювання ударної праці. У травні 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів». У ній зазначалося, що змагання — це не епізодична кампанія, а постійний метод роботи. Організація змагання покладалася на профспілки, а загальне керівництво ним — на партію.

Реконструйовані підприємства і новобудови вимагали робітничих кадрів, здатних працювати з новою технікою. Але на робочі місця приходили вихідці з села, які пройшли лише через короткотермінові курси. Вони часто псували машини, випускали браковану продукцію. Тому було вирішено організувати кампанію підготовки кваліфікованих кадрів у формі самодіяльного робітничого руху за оволодіння новою технікою. Газета «Правда» опублікувала статтю вибійника горлівської шахти «Кочегарка» Микити Ізотова, в якій він розповідав, як навчив своїй професії десятьох робітників. Так почав ширитися ізотовський рух.

У 1933 р. Й. Сталін оголосив про дострокове виконання першої п'ятирічки. На нову п'ятирічку (1933–1937) були запропоновані менш напружені темпи приросту промислової продукції. Це пом'якшило міжгалузеві диспропорції. З другої половини 1935 р. уряд скасував граничну межу у заробітках і розпочав кампанію пропаганди виробничих рекордів. У ніч на 31 серпня вибійник шахти «Центральна-Ірміне» в Кадіївці Олексій Стаханов застосував метод роботи, заснований на поділі виробничих операцій між вибійником і кріпильниками. Це дало йому можливість в 14,5 рази перевищити норму. Оскільки під виробниче змагання була підведена матеріальна база, услід за Стахановим почали штурм рекордів інші робітники. Стахановські рекорди стали підставою для істотного підвищення норм виробітку. Це призводило до перенапруження виробничого процесу і неминучих зривів, які розглядалися як саботаж або шкідництво. Звинувачені потрапляли в руки чекістів.

Пом'якшення міжгалузевих диспропорцій дало можливість ліквідувати з 1935 р. карткову систему постачання продовольства. Мережа державної торгівлі розгорнула вільний продаж хліба та інших продуктів. Істотно збільшився обсяг суспільних фондів споживання, які служили доповненням до індивідуальних заробітків робітників та службовців. Ці фонди забезпечували виплату пенсій, стипендій, різних видів соціальної допомоги.

Пропагандисти запевняли робітників, що їх добробут стане підвищуватися, як тільки новобудови перших п'ятирічок почнуть давати продукцію. Але за 1928–1937 рр. частка продукції групи А піднялася в українській промисловості з 51 до 68%⁴⁹. На початковому етапі індустріалізації співвідношення груп ще було ринковим, тобто відповідало попиту суспільства на товари, призначені для споживання, а також на продукцію, за допомогою якої вироблялися ці товари. Наприкінці 30-х рр. структура промисловості стала іншою. В ній уже переважала продукція, що призначалася для

держави, яка прагнула одержати в своє розпорядження максимальну кількість танків, літаків, артилерії.

Структурні зміни, що відбулися за десятиріччя, лише підтверджували незмінність набутої ще в дореволюційні часи спеціалізації України: по групі А — на комплексі руда–вугілля–метал, по групі Б — на харчовій промисловості. У нерозвинутому до революції машинобудуванні розвивалися переважно галузі, що виробляли продукцію для чорної металургії та вуглевидобутку. Новим явищем у промисловому розвитку України була поява електроенергетики і хімічної індустрії.

Стрімкий розвиток радянської індустрії пояснювався здатністю більшовицького керівництва приректи населення країни на «тимчасові труднощі». Середньорічні темпи приросту промислової продукції (по країні в цілому — 19,2% за 1928–1932 рр. і 17,1% за 1933–1937 рр., по УРСР — відповідно 19,4 і 17,4%) були найвищими в світі. Під час індустріалізації провідних країн Західної Європи середньорічний темп зростання промисловості дорівнював 3,7% (1870–1900). Найвищий темп під час індустріалізації США досягав 8,5% (1880–1885). У дореволюційній Росії він становив 9,2% (1895–1900)⁵⁰.

Успішний хід модернізації суспільного виробництва засвідчувала переконлива перемога великої машинної індустрії над кустарно-ремісничим виробництвом. Велика промисловість розвивалася прискореними темпами завдяки будівництву нових підприємств, докорінній технічній реконструкції заводів і фабрик, концентрації виробництва в кустарно-ремісничих закладах, яка здебільшого супроводжувалася модернізацією технічної бази. Однак розвитку дрібної промисловості теж приділялася увага. Вона нерідко була майже монопольним постачальником багатьох необхідних в побуті товарів. Як правило, після реконструкції великих заводів і фабрик залишалося старе, морально і фізично застаріле устаткування, яке не знищувалося, а утилізувалося на підприєм-

ствах дрібної промисловості. Кустарно-ремісничі заклади, в яких перед війною працювали сотні тисяч робітників, поглинали надлишок робочої сили в індустріально нерозвинутих районах, сприяли продуктивному використанню місцевих видів сировини і пом'якшували диспропорції між попитом і пропонуванням товарів народного споживання.

Україна випередила за рівнем розвитку галузей важкої промисловості ряд західноєвропейських країн. Вона зайняла друге місце в Європі (після Німеччини) за виплавою чавуну, четверте місце в світі за видобутком вугілля. За виробництвом металу і машин Україна випередила Францію та Італію, наздоганяла Велику Британію. Проте за блискучим фасадом індустріалізації радянського типу приховувалися невтішні економічні результати. Відірваність від кінцевого споживача зробила виробничі цикли всередині групи А самодостатніми. З року в рік нарощувалося видобування вугілля, щоб виплавляти більше металу, який йшов на виробництво машин, використовуваних знову ж таки у вуглевидобутку і металургії. Кінцевим споживачем усіх цих трудомістких та економічно шкідливих галузей був не ринок, який міг би забезпечити природні стимули розвитку, а воєнно-промисловий комплекс, що розвивався в основному за межами республіки. Зумовлене великими темпами капітального будівництва зростання промисловості майже не позначалося на матеріальному добробуті населення.

Модернізація сільськогосподарської сфери економіки здійснювалася шляхом примусового об'єднання селянських господарств в колгоспи — виробничі об'єднання, цілком залежні від районного начальства — секретаря райпарткому, голови райвиконкому і начальника районного відділення ДПУ. Радянська пропаганда зображала колективізацію сільського господарства як єдино можливий шлях до вирішального підвищення продуктивності праці й на цій основі — поліпшення життєвого рівня селянства. Насправді, однак, держава створила у вигляді колгоспного ладу надзвичайно

неефективну систему виробництва сільськогосподарської продукції. Неefективність колгоспів ставала просто-таки нестерпною по мірі того, як в країні зростала кількість споживачів і зменшувалася кількість виробників сільськогосподарської продукції. Починаючи з 60-х рр., Радянський Союз потрапив в гостру продовольчу залежність від інших країн через те, що став урбанізованою країною.

Метою колективізації було забезпечення нееквівалентного обміну між містом і селом, полегшення викачування селянських ресурсів в державний бюджет. Вступаючи в колгосп, селянин втрачав свої права на розпорядження виробленою продукцією. Через голову правління і районні інстанції державні установи діставали можливість визначати, скільки виробленої продукції треба залишити на задоволення потреб колгоспу і колгоспників, а скільки — вилучити у централізований фонд. У першу колгоспну весну, тобто з 1930 р. обмолочений хліб прямо з колгоспних ланів стали вивозити технікою машинно-тракторних станцій на державні зсипні пункти та елеватори.

У 1930 р. деградація колгоспного виробництва, що була викликана примусовим вилученням довільної кількості виробленої продукції, позначалася не стільки на її поставках державі, скільки на матеріальному становищі селян. У 1931 р. держава знову забрала майже все, що вироблялося в колгоспах. Проте обсяг реквізованої продукції уже був істотно меншим. Під час сівби, догляду за посівами, збирання і транспортування хліба селяни працювали без всякого ентузіазму і допустили величезні втрати зерна. Хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. тривали з осені до весни наступного року. У селян викачали практично всі запаси хліба, внаслідок чого у багатьох районах України в першій половині 1932 р. спалахнув голод з випадками канібалізму і загибеллю десятків тисяч людей. Замість того, щоб покінчити зі спотвореними виробничими відносинами, Сталін та його найближче оточення обрали шлях репресій. 7 серпня 1932 р. ВЦВК і

РНК СРСР ухвалили постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Згідно з нею розкрадання колгоспного майна каралося розстрілом, а за «пом'якшуючих обставин» — позбавленням волі на строк не менше як 10 років.

Щоб вилучити врожай 1932 р., Сталін послав в Україну надзвичайну хлібозаготівельну комісію на чолі з головою уряду СРСР В. Молотовим. Комісія викачала весь наявний хліб в рахунок хлібозаготівель, але не виконала плану. Тоді для покарання «боржників» були законодавчим шляхом запроваджені натуральні штрафи — м'ясом і картоплею. У селах, поставлених в листопаді–грудні 1932 р. на «чорну дошку», а в січні 1933 р. — по всій Україні і в землеробських районах Північного Кавказу почалися подвірні обшуки «розкраденого або прихованого від обміну хліба» (така формула звинувачення містилася в сталінській телеграмі від 1 січня 1933 р., адресованій українському селянству). Генсек знав, що великих запасів прихованого від обліку хліба в селі нема, оскільки переважна частина врожаю загинула внаслідок небажання колгоспників та одноосібників працювати на державу без матеріального відшкодування. Але він бажав покарати селян за саботаж державних хлібозаготівель і шляхом створення ситуації абсолютного голодування в уже голодуючій сільській місцевості попередити селянські повстання, подібні тим, що відбулися на початку 1930 р. (коли йому довелось на півроку припинити кампанію суцільної колективізації). Під час подвірних обшуків конфісковувалися запаси будь-якої їжі — не тільки м'яса, сала та картоплі, але й сухарів, солінь, цибулі, фруктової сушні тощо. Конфіскація продовольства подавалася як кара за «куркульський саботаж хлібозаготівель» і здійснювалася гласно, з висвітленням у районних газетах. Але масштаби конфіскації та її жахливі наслідки ретельно приховувалися. Організаторам голоду треба було вдавати, що його не існує. Навіть у стенографічних

звітах пленумів ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б), навіть у протоколах політбюро ЦК слово «голод» ніколи не згадувалося. Конкретні заходи партійних і радянських організацій, які пов'язувалися з голодом та його наслідками, проходили в документації через «особые папки» з особливим режимом використання і зберігання. Заборона на визнання голоду 1932–1933 рр. в СРСР трималася до грудня 1987 р.

Щоб вивести сільське господарство зі стану економічного колапсу й забезпечити умови для реалізації постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами», потрібний був певний механізм. Його утворили запровадженням на короткий час (до кінця 1934 р.) політичних відділів МТС — надзвичайних партійних органів. Це був один з нечисленних випадків, коли диктатура державної партії вийшла з-під тіні радянських органів влади.

Існування колгоспного ладу виявилось можливим при досягненні певного консенсусу між державою, яку уособлював Й. Сталін, і селянином. У кризовій ситуації обом сторонам довелося відступити від первісних позицій. Персоналіфікована Сталіним держава відмовилася від безрозмірної продрозкладки, яка прирікала селян на рабську працю у примусово створених колгоспах. У свою чергу, селяни відмовилися від бойкоту громадського господарства і змирилися з обов'язковими, але твердо зафіксованими поставками, які дозволяли їм вільно розпоряджатися залишком виробленої в громадському господарстві продукції. Сталін зрозумів, що економічний лад повинен влаштувати й селян. На Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників у лютому 1933 р. він висунув лозунг: «Зробити усіх колгоспників заможними!» І в другій п'ятирічці держава дійсно зробила чимало, щоб при загальній підпорядкованості інтересів сільського господарства інтересам промисловості зміцнити колгоспний лад.

Запровадження машинної техніки поступово набувало все більших масштабів. В Україні кількість МТС зросла з 592 в

1932 до 958 в 1937 р. (на кінець року). Якщо в 1932 р. вони обслуговували 48,2% колгоспів, то в 1937 р. — 97,3%⁵¹.

У середині 1937 р. в УРСР функціонувало 27 347 колгоспів, які об'єднували 3 756,8 тис. селянських дворів (96,1%). У господарствах налічувалося 7056,3 тис. працездатних, тобто менше двох на кожен двір, з них 702,7 тис. перебували у регульованому державою відході⁵². Переважна більшість нечисленних одноосібників утратила зв'язок з сільським господарством.

6. Українське суспільство в Другій світовій війні

Друга світова війна спалахнула після того, як А. Гітлер і Й. Сталін поділили між собою за пактом Ріббентропа-Молотова Польську державу. Пакт, за яким Сталіну надавалася свобода дій у Східній Європі, був засекреченим додатком до договору про ненапад.

Коли Сталін дістав свободу дій на західних кордонах Радянського Союзу, то зосередив увагу на країнах, втрачених після розпаду Російської імперії — Польщі, Фінляндії, Литві, Латвії, Естонії, Бессарабії. Винятком з переліку територій, які підлягали поверненню, була Північна Буковина. Прихоплення її на додаток до Бессарабії мотивувалося українським складом населення. Щоб не втягнути країну у війну на боці Німеччини, радянський уряд відмовився від польських етнічних земель, які припадали на його частку згідно з розмежувальною лінією, визначеною пактом Ріббентропа-Молотова. Щоправда, цю відмову Сталін компенсував переведенням Литви з німецької в радянську «сферу інтересів». Уряди Великої Британії та Франції, а услід за ними й польський уряд взяли до уваги мотив, оголошений в Кремлі під час вторгнення Червоної армії в межі Другої Річпосполитої — прагнення рятувати життя і майно єдинокровних народів Західної України та Західної Білорусії. Це було тим легше зробити, що у 1918–1922 рр. Антанта висловлювалася

за відродження Польщі в її етнічних кордонах, тобто без територій, населених українцями і білорусами. На додаток, у 1939 р. державні діячі колишньої Антанти не бажали мати перед собою в якості ворога Радянський Союз, який впродовж цілого десятиліття нарощував свій воєнний потенціал. Вони не вважали вичерпаною політику «каналізування» агресії Гітлера у східному напрямі, тим більше, що у Німеччині і Радянського Союзу після 1939 р. з'явився спільний кордон. Як виявилось, ці розрахунки не були побудовані на піску.

Чи стала переконливою офіційна версія подій 1939 р. для населення УРСР? Навесні 2009 р. до наукового обігу увійшов збірник документів з Галузевого державного архіву СБУ. У 18 його документах показано, як населення України реагувало на звістку про перехід радянсько-польського кордону Червоною армією. Це — чотири друкованих аркуші безцінної інформації, близько 300 висловлювань, зафіксованих агентами чекістської мережі між 17 і 18 вересня 1939 р. Вражає, що відверто висловлювалися навіть ті, хто знав, що перебуває під пильним наглядом. Необережність пояснювалася просто: агентами були ті, кому вони безмежно довіряли.

Представники інтелігенції, які знали, що Річ Посполита була поглинута сусідами в три прийоми у XVIII ст., не зговорюючись, назвали подію четвертим поділом Польщі. Коментуючи ейфорію, яка охопила населення Західної України у вересні 1939 р., робітник Полтавського цегельного заводу Козій пророчо сказав: «Зустрічають з квітами, а проводжатимуть камінням»⁵³. Позитивних висловлювань на тему возз'єднання було лише декілька. У деяких коментарях простежувалась впевненість щодо існування таємного договору між двома агресорами. Син Михайла Драгоманова, який працював перекладачем у видавництві «Мистецтво», заявив: «По суті, це — четвертий поділ Польщі, здійснений за домовленістю між Сталіним і Гітлером»⁵⁴.

З легкої руки колишнього офіцера-розвідника Володимира Різуна, який прибрав собі епатажний псевдонім Віктора

Суворова, у пострадянській історіографії з 1992 р. точиться малопродуктивна суперечка з приводу того, хто збирався напасти першим влітку 1941 р. Малопродуктивною цю суперечку треба назвати тому, що план стратегічного розгортання Червоної армії для війни з Німеччиною й досі є засекреченим. Зрозуміло, що засекреченість має логіку тільки в тому випадку, якби існував план вторгнення в Німеччину із встановленими датами просування по її території. Одне з останніх суджень на цю тему висловив директор Інституту всесвітньої історії РАН акад. О. Чубар'ян: «Співставляючи найбільш різноманітні факти і узгоджуючи їх з подіями, що трапилися пізніше, уважно вчитуючись у виступи і зауваги діячів найбільш різноманітного калібру, можна прийти до обґрунтованого висновку про те, що в кінці 1940 — на початку 1941 рр. в Москві прийняли рішення розпочати безпосередньо підготовку до великої війни»⁵⁵.

Однією з найбільш дискусійних у пострадянській Україні є назва війни, що з'явилася уперше в статті одного з ветеранів ВКП(б), голови Товариства старих більшовиків СРСР Омеляна Ярославського. Газета «Правда» 23 червня 1941 р. надрукувала його статтю під назвою «Велика вітчизняна війна». Тепер одні вважають цю назву лише радянською ідеологемою, від якої слід відмовлятися, а інші визнають справедливість такого визначення війни. Здається, однак, що крапку в дискусії поставило покоління радянських людей (не обов'язково — українців), яке воювало.

Чим можна пояснювати причини катастрофічних поразок 1941–1942 рр.? Перше пояснення з'явилося в наказі Ставки Верховного головнокомандування Червоної армії за № 270 від 16 серпня 1941р. і було недалеко від істини: зловмисне дезертирство. Наказ зобов'язував усіх начальників і червоноармійців, які перебували в оточенні, «битися до останньої можливості, щоб пробитися до своїх. І якщо такий начальник або частина червоноармійців замість організованої відсічі ворогові виберуть здачу в полон — знищувати їх усіма

засобами, як наземними, так і повітряними, а сім'ї червоноармійців, що здалися в полон, позбавляти державної допомоги»⁵⁶. Слідом за цим наказом 12 вересня 1941 р. з'явився наказ Й.Сталіна про створення у прифронтовому тилу заго-роджувальних загонів.

Та ефективність цих наказів була близькою до нуля. Червоноармійці здавалися в полон, коли потрапляли в «котли», але першопричиною постійного утворення великих і малих «котлів» був не страх перед могутнім противником, а небажання воювати — дефетизм, пораженство. Тема дефетизму в радянській історіографії була забороненою, а в пострадянській залишається небажаною, бо затьмарює перемогу, якою слід тільки пишатися. Але статистика військовополонених, яка велася обома воюючими сторонами, висвітлює масштаби дефетизму.

Звичайно ж, користуватися треба тільки німецькою статистикою. Наказом по Наркомату оборони від 17 листопада 1942 р. Й. Сталін без пояснень скасував радянські медальйони, які допомагали встановити особу загиблого⁵⁷. Пояснення може бути тільки одне: перешкодити правильному статистичному обліку втрат Червоної армії за трьома показниками: загиблі і поранені; військовополонені; пропали без вісті. Кількість військовополонених повинна була частково розчинитися серед пропалих без вісті і загиблих.

Французький вчений українського походження Володимир Косик подав таку динаміку радянських військовополонених за німецькими джерелами (в млн. осіб): грудень 1941 р. — 2,4; квітень 1942 р. — 3,6; листопад 1942 р. — 5,2; квітень 1943 р. — 5,3; жовтень 1943 р. — 5,5; січень 1944 р. — 5,6; листопад 1944 р. — 5,7%⁵⁸.

Починаючи з переломного листопаду 1942 р. кількість захоплених в полон радянських військовослужбовців збільшувалася незначною мірою і за 24 місяці воєнних дій зросла на півмільйона. Натомість сумарна кількість військовополонених за перші 16 місяців війни становила 5,2 млн., тобто

вдесятеро більше за істотно менший строк. Ця динаміка вимагає пояснення.

Загородзагони були запроваджені в перші місяці війни, але червоноармійці нерідко воліли не потрапляти під їх вогонь. Вони йшли назустріч ворогу із зброєю в руках і здавалися. Ці люди справді були в очах державних функціонерів зловмисними дезертирами, тому що не бажали відстоювати державу, здатну практикувати масові репресії, депортації і голодомори.

Ситуація стала змінюватися тільки тоді, коли радянські громадяни почали переконуватися в тому, що ворог загрожує фізичному існуванню народів, які опинилися на окупованій території. Призвана в Червону армію молодь, яка була вихована радянською школою, героїчно боролася з гітлерівцями в умовах катастрофічних поразок і допомогла виконати доленосне завдання першого року війни: не допустити блицкригу ворога. Але багатьох мобілізованих в армію громадян старшого покоління змусили так само боротися з ворогом тільки самі нацисти — своєю нелюдською політикою на окупованих землях. Мобілізовані в Україні червоноармійці старшого віку пам'ятали жорстоко-визискувальний режим «перших німців» у 1918 р., але тепер, як вони пересвідчилися, мова йшла не про хліб, який конфісковували окупанти, а про фізичне існування населення на території, яку А. Гітлер вже розраховував включити у склад Великонімеччини від Чорного до Балтійського і Північного морів.

Так само, як в наказі Ставки ВГК № 240 від 16 серпня 1941 р., знаменитий наказ наркома оборони СРСР Й. Сталіна за № 227 від 28 липня 1942 р. (неофіційна назва — «Ані кроку назад!») звинувачував у невдачах Червоної армії боягузів і панікерів. Так само в другому наказі повторювалися погрози першого. Але бійці і командири тепер брали до уваги ту аргументацію цього наказу, яка змушувала їх не відступати і не здаватися в полон: «Наші можливості не безмежні. Територія Радянської держави — це не пустеля, а

люди — робітники, селяни, інтелігенція, наші батьки, матері, дружини, брати, діти. Територія СРСР, яку захопив і намагається захопити ворог,— це хліб та інші продукти для армії і тилу, метал і паливо для промисловості, фабрики, заводи, які забезпечують армію озброєнням і боєприпасами, залізниці. Після втрати України, Прибалтики, Донбасу та інших областей у нас стало набагато менше територій, отже, стало набагато менше людей, хліба, металу, заводів, фабрик. Ми втратили понад 70 млн. населення, понад 800 млн. пудів хліба на рік і понад 10 млн. тонн металу на рік. У нас немає вже тепер переваги над німцями ні в людських резервах, ні в запасах хліба. Відступати далі — значить знищити себе і знищити разом із тим нашу Батьківщину. Кожний новий шматок залишеної нами території буде всіляко підсилювати ворога і всебічно ослаблювати нашу оборону, нашу Батьківщину»⁵⁹.

Війна з Німеччиною та її союзниками почала ставати вітчизняною для народів Радянського Союзу не з її першого дня, як сподівалися компартійні пропагандисти, а в міру того, як нацисти виявляли свою людиноненависницьку суть. Перелам в настроях радянського суспільства забезпечив перелам і в ході війни. Перехід Червоної армії в наступ у листопаді 1942 р. в районі Сталінграда знаменував собою перелам і в ході всієї Другої світової війни.

Дата, пов'язана з беззастережною капітуляцією нацистської верхівки — це свято, одне з небагатьох свят, які є вільними від праці днями для всіх громадян пострадянських країн. Вона присутня в історичній пам'яті народів й одночасно — у родинній пам'яті колишніх радянських громадян, їх дітей, онуків і правнуків. Ціна перемоги виявилася надто тяжкою для всіх тих, хто жив в ту добу.

Ця перемога є спільним надбанням народів Радянського Союзу. Однак після того, як колишні союзні республіки стали самостійними державами, у багатьох журналістів й навіть політиків виникло бажання поділити її на частки згідно з

власними міркуваннями. Такі спроби аж ніяк не поліпшують взаєморозуміння між сучасними поколіннями в різних пострадянських країнах.

Подібна ситуація часто виникає й тоді, коли визначається місце Великої Вітчизняної війни як складової частини Другої світової війни 1939–1945 рр. Для деяких істориків протистояння Червоної армії і Вермахту затьмарює собою вклад інших Об'єднаних Націй в перемогу над спільним ворогом. Інші історики майже не помічають воєнних дій на території Східної Європи. Та цифри і факти свідчать, що Східна Європа перетворилася на головний театр воєнних дій одразу після вторгнення Вермахту в Радянський Союз і залишалася ним до кінця.

Визначати вклад кожного народу в спільну перемогу над ворогом за кількістю військових і цивільних втрат — марна справа. Будучи двома з трьох країн антигітлерівської коаліції, які завдали вирішальної поразки ворогу, США і Велика Британія зазнали найменших втрат. Не в останню чергу це пояснювалося тим, що на їх території воєнні дії не велися. Та пам'ятаючи про це, ми все-таки повинні аналізувати людські втрати як показник ступеня впливу світової війни на ту або іншу країну. Так само важливо з'ясувати, які республіки Радянської Союзу найбільше постраждали від воєнних дій. Хоча й тут зрозуміло, що мова повинна йти про республіки, розташовані на західних кордонах СРСР.

Демографічні втрати СРСР в Другій світовій війні в різні часи оцінювалися по-різному. У підготовленій до 65-річчя перемоги Інститутом загальної історії РАН енциклопедії подаються відомі розрахунки Управління статистики населення Держкомстату СРСР, уточнені Центром з вивчення проблем народонаселення при Московському університеті. Згідно з ними загальні втрати оцінені в 26,6 млн. осіб. З них на окупованих нацистами та їх союзниками територіях, а також на примусових роботах в Німеччині загинуло 13 684 тис. цивільних громадян, понад 3 млн. — у при-

фронтових районах і блокадних містах⁶⁰. Прийнято вважати, що країни світу втратили внаслідок війни 55 млн. осіб. Це означає, що втрати СРСР наближаються до половини втрат всього людства.

Співвідношення наведених цифр вказує на те, що втрати Збройних сил СРСР оцінюються за роки війни величиною в 9,9 млн. осіб. Проте ця цифра не підтверджується розрахунками, здійсненими раніше у російському військовому відомстві.

Зокрема, у 1995 р. були оприлюднені розрахунки Міністерства оборони РФ, здійснені дослідницькою групою під керівництвом генерал-полковника Г. Кривошеєва. З них виникало, що безповоротні втрати Збройних сил становили 11 944 тис., а фронтові — 8 668 тис. осіб. До безповоротних втрат включалися 5059 тис. військовослужбовців, які пропали без вісті або потрапили в полон. З них загинуло або померло в полоні 2300 тис.⁶¹

Аналізуючи німецьку статистику радянських військовополонених, В. Литвин прийшов до висновку, що ця графа розрахунків Г. Кривошеєва не відповідає дійсності. За даними німецької статистики, сукупна кількість взятих в полон на Східному фронті червоноармійців до 31 грудня 1944 р. дорівнювала 5 231 057, з них загинуло 3 336 237, лишилося живими на цю дату — 1 054 820 і було звільнено з полону 816 230 осіб. Посилаючись на В. Косика⁶², В. Литвин зауважив, що від 800 тис. до 1 млн. радянських військовополонених вступили до Російської визвольної армії генерала А. Власова, допоміжних загонів охоронної поліції та інших німецьких збройних формувань. Очевидно, що розрахунки Г. Кривошеєва, в яких безповоротні втрати перевищувалися, мали на меті приховати цю обставину⁶³.

Тут виникає необхідність перервати цю сюжетну лінію і повернутися до наведеної вище цифри, якою визначалася кількість радянських військовополонених на кінець 1941 р. —

2,4 млн. осіб. Мільйонна різниця в цифрах на одну дату вимагає пояснень, які зробив той же В. Косик.

Невідповідність в цифрах пояснювалася головним чином практикою переведення військовополонених у цивільний стан. Гітлерівці справді розпускали по домівках полонених місцевого походження, що могло показатися ліберальним заходом. Фактично же переслідувалася прагматична мета — послабити опір противника (про такі факти повідомлялося в німецьких листівках, які скидалися з літаків на позиції Червоної армії). Але в ході стрімкого наступу вони розстрілювали тих, хто здавався в полон, сотнями тисяч прямо на полі бою⁶⁴. І розпуск, і розстріли пояснювалися одним: відсутністю тилових підрозділів, здатних упоратись з величезними масами червоноармійців, які здавалися в полон. Переведення полонених у цивільний стан було припинене у листопаді 1941 р. Пізніше з полону звільнялися лише фахівці за заявками окупаційних організацій цивільного профілю або ті, хто виявляв бажання вступити до німецьких воєнізованих формувань чи в армію генерала Власова⁶⁵.

Повертаючись до розглядуваного сюжету, слід зупинитися на останніх розрахунках дослідницької групи Генштабу Російської Федерації. Вони показали, що втрати Збройних сил СРСР за роки війни становили 9 168 тис. осіб⁶⁶. Ця цифра вже наближається до різниці між загальними втратами СРСР і втратами цивільного населення (9,9 млн.), яка впливала з раніше названих даних.

Найбільш рання оцінка безповоротних бойових втрат СРСР була оприлюднена Й. Сталіним в лютому 1946 р. — 7 млн. осіб. Ми бачимо, що втрати цивільного населення вождя зовсім не обходили. Однак сучасники подій усвідомлювали, що вони мусили бути величезними. Варто навести щоденниковий запис О. Довженка, який був присутній на Параді перемоги 24 червня 1945 р. в Москві: «Я учора був на Параді перемоги на Красній площі. Перед великим Мавзолеєм стояло військо і народ. Мій улюблений маршал Жуков

прочитав урочисту і грізну промову Перемоги. Коли згадав він про тих, що впали в боях у величезних, незнаних в історії кількостях, я зняв з голови вбрання. Ішов дощ. Оглянувшись, я помітив, що шапки більше ніхто не зняв. Не було ні паузи, ні траурного маршу, ні мовчання. Були сказані ніби між іншим дві чи одна фраза. Тридцять, якщо не сорок мільйонів жертв і героїв ніби провалились у землю або й зовсім не жили, про них згадали як про поняття»⁶⁷.

Підрахувати демографічні втрати по кожній з радянських республік важко за браком багатьох статистичних даних. В літературі, як правило, фігурують дуже показові дані про загальну кількість населення УРСР (без Криму і Закарпаття) на початок 1941 і 1945 рр. (в тис. осіб)⁶⁸.

	1941 рік	1945 рік	1945 рік у % до 1941 р.
Східні області (16)	31 570	21 534	68,2
Західні області (8)	9 397	5 849	62,2
Українська РСР (24 області)	40 967	27 383	66,8

Ці дані вражають, але вони дають уявлення не про втрати, а про ступінь спустошення території, викликаного багатьма чинниками: депортацією радянських німців в перші місяці війни, мобілізаціями в Червону армію, евакуацією в радянський тил, вивезенням людей на примусові роботи в Німеччину, втечею колаборантів під час відступу німецьких і румунських військ і, в першу чергу, втратами від голоду, епідемій, бомбардувань, боїв у прифронтових районах, планомірного винищення окупантами євреїв, військовополонених, партизанських «пособників» тощо. У перші повоєнні місяці населення України почало зростати за рахунок повернення демобілізованих військовослужбовців, репатріантів з країн Європи, евакуйованих зі східних регіонів. На 1 липня

1946 р. населення східних областей УРСР збільшилося до 25 429 тис. осіб, західних областей — до 6 670 тис., а всієї України — до 32 099 тис. (що становило 78,3% довоєнної кількості)⁶⁹.

Протягом перших місяців війни за рахунок мобілізованих, добровольців і бійців народного ополчення в лавах Червоної армії опинилося 3 184 726 громадян України. Після окупації всієї території УРСР були мобілізовані десятки тисяч українців з числа тих, хто евакуювався у східні регіони СРСР. Упродовж 1943–1945 рр. червоноармійцями стали майже 4 млн. українських громадян. Щоправда, певна частина мобілізованих (оточенці, відпущені німецькою адміністрацією з таборів для військовополонених місцеві жителі) призивалася до Радянської армії вже вдруге. Отже, загальну кількість громадян України, які воювали у складі Радянської армії, можна оцінити в 7 млн. осіб⁷⁰.

Яка частина з цієї кількості не дожила до Дня перемоги? За останніми даними, втрати військовослужбовців з числа українських громадян за роки війни становили близько 4,1 млн. осіб. Тут рахуються вбиті, загиблі у полоні, зниклі без вісті, померлі у госпиталях⁷¹. Безпосередньо на фронтах війни загинуло, за даними української «Книги пам'яті», 3 млн. громадян. Однак, як справедливо вказував проф. Михайло Коваль, за достовірність цієї цифри, яка була встановлена через багато десятиліть після війни, ручитися не можна⁷².

Загальні втрати цивільного населення в період окупації вираховуються, за даними «Книги пам'яті», в 4,5 млн. осіб (вбиті, померлі з голоду, жертви епідемії, пропали без вісті)⁷³. На підставі наведених вище даних можна вважати, що сукупні втрати України сягають 8,6 млн. осіб (з 26,6 млн. по СРСР в цілому), тобто приблизно третину загальносоюзних втрат. Ми не знаємо, однак, які підрахунки більше наближаються до істини — останні чи попередні. Тому треба зупинитись на попередніх розрахунках, які належать таким

знаним в усьому світі фахівцям, як М. Коваль (Інститут історії України НАН України) і В. Косик (Сорбонна).

М. Коваль оцінював загальну величину українських втрат у 8 млн. осіб⁷⁴. В. Косик вирахував цю ж саму цифру⁷⁵. Щоправда, ці розрахунки співпали тільки тому, що Косик на півмільйона зменшував фронтіві втрати порівняно з даними Ковалья, а Коваль збільшив на цю саму величину тилові втрати порівняно з даними Косика.

В. Косик не зміг обрахувати загальні втрати союзних республік, тому що не мав у розпорядженні республіканського розрізу даних по військових втратах. Він опублікував підрахунки втрат серед цивільного населення та серед військовополонених у такій послідовності (в тис. осіб): Україна — 5 515, Білорусія — 2198, Росія — 1781, Литва — 666, Латвія — 644, Естонія — 125⁷⁶. За останніми даними, військові (включаючи військовополонених) і цивільні втрати Російської Федерації оцінюються в 3 664 тис. осіб⁷⁷. Серед республік Радянського Союзу і серед держав, які брали участь в Другій світовій війні, Україна за втратами посідає перше місце. 9 травня 1945 р. для її громадян — це справді «свято зі сльозами на очах».

Двічі, з заходу на схід, а потім у зворотному напрямку по українській землі перекочувався фронт. Все, що піддавалося вивезенню, вивозилося тією стороною, яка відступала. Все, що не можна було вивезти, нищилося або робилося непридатним до користування. Тому продуктивні сили республіки виявилися вщент зруйнованими. Матеріальні втрати СРСР становили до 40% сукупних втрат, заподіяних всім учасникам Другої світової війни, разом узятих. Матеріальні втрати України дорівнювали приблизно 40 відсоткам загальносоюзних втрат. Співвідношення цих цифр теж висуває Україну на сумне перше місце серед країн, які постраждали від війни.

Впродовж всієї війни українці зберігали за собою друге місце після росіян за кількістю військовослужбовців у Червоній армії — 33,93% (росіяни — 51,78%)⁷⁸. 2,5 млн. укра-

їнців з числа 7 млн., які брали участь у війні, були нагороджені орденами і медалями за хоробрість і відвагу.

Свідченням визнання вкладу України в перемогу Об'єднаних Націй над світовим фашизмом стала її участь у заснуванні ООН. 22 червня 1945 р. в Сан-Франциско (США) відбулося урочисте підписання Декларацій: про створення Організації Об'єднаних Націй. Від імені України її підписав голова української делегації Д. Мануїльський.

Щоб демократичні держави Заходу прийняли Радянський Союз в свій табір в 1941 р., сталінський уряд мусив відновити дипломатичні відносини з емігрантським урядом Польщі. Угода, укладена з Польщею про союз і співробітництво у війні, починалася з декларації, опублікованої газетою «Правда» 31 липня 1941 р.: «Уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 р. стосовно територіальних змін у Польщі за такі, що втратили силу.» Це не означало відмови радянського керівництва від територій, здобутих під час «визвольного походу» 1939 р. Але радянська сторона була змушена визнати відсутність легітимної основи цих територіальних здобутків.

Щоб зробити СРСР надійним союзником, В. Черчілль на Тегеранській конференції запропонував визнати кордоном між СРСР і Польщею лінію Керзона. Вона більш-менш відповідала етнографічному розмежуванню Польщі, України і Білорусії. Як компенсацію за Західну Україну і Західну Білорусію, які повинні були відійти до СРСР вже на основі домовленостей лідерів Об'єднаних Націй, прем'єр-міністр Великої Британії готовий був віддати Польщі спадщину середньовічної королівської династії Пястів. Це були території, на яких проживало багато поколінь німецького населення — Східна Прусія, Західне Помор'я з Данцигом, Верхня Сілезія.

Питання про кордони Польщі було остаточно розв'язане в лютому 1945 р. на Ялтинській конференції глав трьох держав. Міцність нового кордону по лінії Керзона була забезпечена грандіозними депортаціями, здійсненими з ініціативи

Сталіна. Німців виселили з усіх територій, які відходили до Польщі, Чехословаччини і Радянського Союзу. Були здійснені також масові переселення вздовж лінії Керзона: поляків — з території західних областей УРСР у Польщу, українців — з території Польщі в УРСР. У Польщі залишилися, але вже без корінного населення, етнічні землі українського народу на захід від лінії Керзона, названі публіцистами в своїй сукупності Закерзонням (Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина).

Проблему Закарпатської України великі держави не обговорювали. Вона мала бути розв'язана за їх неофіційною домовленістю в ході двосторонніх переговорів між урядами СРСР і Чехословаччини. Переговори в Москві завершилися укладенням 29 червня 1945 р. договору про Закарпатську Україну. Возз'єднана з УРСР територія дістала статус області з центром в Ужгороді.

У складі 21 держави Україна взяла участь у Паризькій мирній конференції, що відкрилася 29 липня 1946 р. з метою обговорення проектів мирних договорів держав антигітлерівської коаліції з п'ятьма союзниками гітлерівської Німеччини — Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною та Фінляндією. 10 лютого 1947 р. міністр закордонних справ УРСР Д. Мануїльський уклав від імені України мирні договори з кожною державою, яка брала участь у війні на боці Німеччини. Уряди Угорщини та Румунії відмовилися від претензій на території з переважно українським складом населення, які раніше знаходилися в їх кордонах (Закарпатська Україна, Північна Буковина, Південна Бессарабія).

7. Повільний розклад радянського комунізму

Друга світова війна була рубежем, який відділяв індустріальне суспільство з його культом вугілля і сталі від якісно іншого, вже постіндустріального. На стадії індустріального суспільства можливість максимальної мобілізації ресурсів

для досягнення певної мети була єдиною, але вагомою перевагою комунізму над демократичними країнами з ринковою економікою. Через це Радянський Союз став головним переможцем у війні і однією з двох планетарних наддержав.

Й. Сталіну, авторитет якого незмірно зріс, перемога у війні здавалася переконливим доказом життєздатності створеної імперії, в яку тепер входили не тільки союзні республіки, але й напівсуверенні країни Центрально-Східної Європи. Не маючи уявлення про нові тенденції в цивілізаційному розвитку, він планував на перспективу в три п'ятирічки ті ж самі вугільно-сталеві параметри розвитку, які були властиві довоєнній індустріалізації СРСР⁷⁹. І справді, Радянський Союз залишався на індустріальній стадії розвитку, тоді як провідні країни Заходу уже входили в постіндустріальну епоху.

Централізація влади у повоєнні роки досягла свого максимуму. Сталін керував країною, тримаючи в руках три вертикалі влади одночасно: радянську, партійну і чекістську. Внаслідок того, що він очолював з довоєнних часів Радуміністрів СРСР, радянська вертикаль влади вийшла на перший план. Органи державної безпеки вийшли з-під партійного контролю і могли з санкції диктатора підготувати компрометуючі матеріали (з наступною ліквідацією) на політичного діяча будь-якого рангу, не виключаючи члена політбюро (президії в 1952–1965рр.) ЦК ВКП(б) (КПРС з 1952 р.). І все ж Сталін продовжував діяти в рамках створеної В. Леніним системи влади. Часткова втрата значення компартійної вертикалі влади означала тільки те, що диктатор підім'яв під себе не тільки суспільство, включаючи зовнішню партію, і не тільки внутрішню партію (номенклатуру), але й суверенного носія державної влади — Центральний комітет ВКП(б) — КПРС.

Щоб зберігати особисту владу у побудованій В. Леніним олігархічній системі, Сталіну треба було повсякчасно розколювати суспільство, нацьковуючи одні його групи на інші.

У довоєнні роки розкол відбувався переважно за соціальною, а після війни — за національною ознаками (за винятком західних областей України та інших нових регіонів, де здійснювалася прискорена і агресивна радянська організація). В епіцентрі переслідувань повоєнного часу опинилися євреї.

З Європи повернулися мільйони військовослужбовців, військовополонених і оstarбайтерів, які пересвідчилися в тому, що повсякденне життя в Радянському Союзі істотно поступалося за якістю закордонному. Небезпечність такого досвіду була головною причиною загострення державної ксенофобії. Євреї з їх згуртованістю у всесвітньому масштабі, впливом на зовнішню політику конкурентної наддержави і наявністю у значної частини радянських євреїв родичів за кордоном явно не вписувалися у просочене державною ксенофобією і побутовим антисемітизмом суспільно-політичне життя. Вся сукупність фактів перших місяців 1953 р. свідчила, що вождь готував нову чистку на зразок масових репресій 1937–1938 рр. Смерть диктатора поклала край цим замірам.

Суспільно-політичне життя в СРСР регулювалося не конституцією, а статутом державної партії. Демократична за формою і олігархічна по суті система влади була нестійкою за означенням і мала тенденцію вироджуватися в небезпечну навіть для держави одноосібну диктатуру. Викликана біологічним чинником ліквідація чвертьвікової сталінської диктатури негайно призвела до боротьби за владу в керівництві ЦК КПРС. Спираючись на партійний апарат, М. Хрущов в 1953–1955 рр. вийшов на провідні позиції в колективному керівництві, а потім зруйнував його і став одноосібним диктатором. Його безсумнівним політичним успіхом була організація XX з'їзду КПРС, який легітимізував відмову від масового терору. Одноосібна диктатура М. Хрущова не була схожою на сталінську через те, що не спиралася на масовий терор як важіль управління. Тому політичні діячі з його найближчого оточення дістали можливість організуватися (щоправда, на змовницьких засадах) і використати статутні

положення державної партії, щоб заявити йому в обличчя: політичні рішення, які приймаються одноосібно, є волюнтаризмом. Втративши підтримку суспільства внаслідок провалу більшості запроваджених реформ і позбавившись підтримки партійно-радянського апарату через нехтування його корпоративними інтересами, М. Хрущов у 1964 р. позбувся влади.

Вплив Хрущова на українське суспільство був великим навіть тоді, коли він перебував у складі «десятки» наступників Сталіна. Коли ж він завоював одноосібну владу, цей вплив посилювався. Внаслідок того, що Хрущов вважав український партійно-радянський апарат своїм персональним тилом, ставлення загальносоюзного центру до України виявилося протилежним сталінському.

І. Лисяк-Рудницький надрукував у 1956 р. в журналі «Культура», що видавався польською мовою в Парижі, статтю «Новий Переяслав», в якій аналізувався курс Кремля щодо українського суспільства після смерті Сталіна. Роздумуючи над еволюцією кремлівського курсу у зв'язку з передачею Україні Криму, він піднявся до широких узагальнень. Зокрема, він зробив висновок, що вся попередня політика центру зводилася до спроби зламати опір українського народу засобами фізичного насильства, але зі смертю Сталіна можливості для здійснення такого курсу вичерпалися. Україну доводилося тепер утримувати в межах імперії, спираючись більше на пропагандистські, а не на силові засоби. У кампаніях, що розгорталися у зв'язку з ювілеєм Переяславської ради і передачею Криму Україні, обігрувалася одна провідна тема — про доленосне для України значення її споконвічних зв'язків з Росією. «Сакраментальна формула про «великий російський народ», — писав І. Лисяк-Рудницький, — знайшла несподіване доповнення у фразі, що її доводилося чути в останніх часах, про «великий український народ». У відношенні до інших націй СРСР цього епітету не вживають»⁸⁰.

За 1953–1959 рр. Комітет державної безпеки і Прокуратура УРСР переглянули 4 263 тис. справ діючого та архівного оперативного обліку на 5 481 тис. осіб. Було знято з обліку, що означало фактичну реабілітацію, 2 684 тис. осіб, тобто 58%⁸¹. Не розглядалися з метою реабілітації колабораціоністи, активісти ОУН і УПА, жертви політичних репресій 20-х — початку 30-х рр. (до вбивства С. Кірова), а також діячі КПЗУ і КП(б)У та інтелігенція, репресовані за «український буржуазний націоналізм». Радянська держава не визнала себе винною у масових депортаціях селян під час колективізації, вибіркової депортації населення західних областей УРСР, депортації кримських татар, німців та інших етнічних груп з Криму.

У січні 1959 р. М. Хрущов заявив, що в Радянському Союзі більше не існує фактів притягнення до судової відповідальності за політичні злочини. Але слідчі прагнули тепер забезпечити правдивість таких декларацій високого начальства перекваліфікацією карних справ з політичних на кримінальні. ГУЛАГ був ліквідований, але мережа тюрем і таборів залишалася. За відсутності масового терору ставав можливим дисидентський рух. В тюрми, колонії і табори почали потрапляти перші радянські дисиденти.

Тенденції в розвитку світової економіки, яким не надавав істотного значення Й. Сталін, привернули пильну увагу його наступників. За їх дорученням експерти проаналізували півтора десятка основних напрямів в галузі науково-технічного прогресу і виявили, що, за винятком одного чи двох, країна відстає. В їх висновках на повну широчінь було поставлене поняття науково-технічної революції. У пресі воно почало використовуватися так часто, що здобуло свою аббревіатуру — НТР. Навесні 1955 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР звернулися до партійних організацій із закритим листом, в якому визнавався факт відставання СРСР від країн Заходу. Уперше за всю історію партії липневий (1955 р.) пленум ЦК КПРС вивчив назрілу проблему і заявив:

«Ми стоїмо на порозі нової науково-технічної і промислової революції, яка далеко випереджає за своїм значенням промислові революції, пов'язані з появою пари та електрики».

Справді, СРСР «стояв на порозі», це був точний вислів. Командна економіка не мала внутрішніх стимулів для того, щоб підвищувати технічний рівень. Для тих, хто нею керував, не існувало перепон у перерозподілі капіталовкладень в галузі, які вважалися пріоритетними. Проблема полягала в іншому: суспільство сподівалося, що держава врешті решт зверне увагу на необхідність зростання питомої ваги фонду споживання у національному доході. У партійного керівництва не залишалось аргументів, які виправдовували б наявність «тимчасових труднощів». Кошти на прискорений розвиток наукових досліджень і нових галузей промисловості треба було знаходити через перерозподіл фонду нагромадження.

Розв'язуючи проблему прискорення науково-технічного прогресу, М. Хрущов прийняв кілька принципових рішень, які визначили характер розвитку економіки на весь подальший період існування СРСР. По-перше, було скорочено фонд нагромадження в національному доході, щоб забезпечити фінансовими ресурсами активну соціальну політику. По-друге, змістилися акценти у розвитку військового потенціалу. Скорочення чисельного складу армії дало змогу спрямувати більше ресурсів на ракетно-ядерну зброю і пов'язану з нею космічну програму. По-третє, щоб не починати створення нових галузей «від нуля», було вирішено закуповувати новітню техніку за кордоном. Імпорт сучасного устаткування і технологій давав змогу подолати відставання від розвинених держав у перспективних галузях економіки. Водночас виникла імпортна залежність СРСР від країн НАТО. При НАТО був створений комітет, який стежив, щоб технічний рівень радянського ВПК не зростав за рахунок імпортованої техніки і технології.

Після XX з'їзду КПРС набули глибини і системності заходи, пов'язані з піднесенням матеріального добробуту

членів суспільства. Активізація соціальної політики після припинення масового терору ставала життєво важливою для диктаторського режиму. Люди бажали жити по-людські, і в умовах відсутності масового терору готові були за це поборотися. В країнах Західної Європи після подолання руйнівних наслідків світової війни і в результаті розгортання науково-технічної революції життєвий рівень населення стрімко зростав. Націлене на споживача масове виробництво пропонувало бажаним за низькими цінами досконалу за якістю і різноманітну продукцію. Соціальна держава забезпечувала широкий діапазон послуг через свої інститути — британську службу здоров'я, західнонімецьку взірцеву пенсійну систему, французькі служби масової побудови дешевого житла тощо. Керівники Радянського Союзу розуміли, наскільки швидко соціалізується європейська економіка і наскільки стрімко вона віддаляється від наскрізь мілітаризованої радянської економіки сталінського типу.

З 1956 р. керівники партії і уряду почали ліквідувати найбільш одіозні ознаки сталінської поліцейської держави. У березні з'явився указ Президії Верховної Ради СРСР про скорочення тривалості робочого дня для робітників і службовців на дві години у передвихідні та передсвяткові дні. У травні було встановлено шестигодинний робочий день для підлітків від 16 до 18 років. Президія ВР скасувала закони 1940 р. про заборону змінювати за своїм бажанням місце роботи і про суворі покарання за запізнення на роботу та прогули. Для селян, однак, зберігалось попереднє становище: не маючи паспортів, вони не могли залишити свій колгосп або радгосп. Втратив силу закон про примусовий набір у ремісничі училища дітей, які закінчили семирічку і не вчилися далі. Було збільшено тривалість відпусток, пов'язаних із вагітністю і пологами (з 77 до 112 календарних днів). У вересні була прийнята постанова Ради міністрів СРСР, ЦК КПРС і ВЦРПС «Про підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям». Для заохочення

постійної праці на одному місці у законодавство вводилося поняття безперервного робочого стажу, який стимулювався пільгами. Нарешті, в 1956 р. відбулася «пенсійна революція». Пенсійний вік знижувався до 60 років для чоловіків і 55 років для жінок. Значно збільшилися розміри нижчих пенсій і обмежувалися розміри високих.

З 1956 р. розпочався погалузевий перехід з восьми — на семигодинний робочий день. На підземних та інших роботах із шкідливими умовами праці робочий день скорочувався до шести годин. Від вересня 1959 р. підприємства, установи та організації УРСР почали переходити на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями при 8-годинному робочому дні.

Грошове і натуральне авансування колгоспників почало запроваджуватися ще до XX з'їзду КПРС, проте було нерегулярним і поширювалося в основному на тих, хто займався вирощуванням технічних культур. У березні 1956 р. була прийнята партійно-урядова постанова про щомісячне авансування колгоспників і додаткову оплату праці в колгоспах. У 1958 р. почалося запровадження гарантованої оплати трудодня. Фонди для гарантованої, тобто незалежної від підсумків господарського року, оплати праці створювалися, якщо це було потрібно, за допомогою держави.

У січні 1956 р. В. Молотов в якості першого заступника голови Ради міністрів СРСР здійснив поїздку по ряду промислових центрів України, після чого звернувся з доповідною запискою в президію ЦК КПРС. Перебуваючи в Дніпропетровську, він констатував украй низький рівень забезпеченості житлом і зробив такий висновок: «житлове питання з побутового перетворилося на політичне»⁸².

31 липня 1957 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР прийняли постанову «Про розвиток житлового будівництва». В ній наголошувалася нагальна необхідність ліквідації в найближчі 10–12 років нестачі житла. Поряд з розгортанням спорудження житла державою передбачалася організація

його будівництва за рахунок коштів населення. З цією метою відроджувалися житлово-будівельні кооперативи, які існували з 1924 по 1937 рр. Державне будівництво житла повинне було здійснюватися на вільних територіях, без знесення існуючих будівель і переважно великими масивами.

За рахунок відселення або вселення в нові квартири в Україні поліпшили свої житлові умови за 1956–1965 рр. 17,9 млн. осіб⁸³. Понад 3 млн. квартир, споруджених у містах і робітничих селищах за 10 років, істотно пом'якшили житлову проблему, хоч не розв'язали її повністю внаслідок високих темпів урбанізації. Хоч збудовані під час «житлової революції» п'ятиповерхові панельні будинки з невеликою площею потім презирливо назвали «хрущобами», вони були для жителів міст кращим варіантом, ніж бараки або пере-населені комуналки.

Конкурувати з потужною економікою Заходу радянська система господарювання не могла, тому що залишалася в рамках індустріального суспільства. Здебільшого практикувалося копіювання технологій, уже розроблених в країнах, які переходили до постіндустріального етапу розвитку. Копіювання не завжди було вдалим, як показала хрущовська програма створення «великої хімії». Побудований під ключ іноземними фахівцями цех капролактама на Сіверськодонецькому (Лисичанському) хімкомбінаті «доводився до розуму» впродовж багатьох років.

Криза, яка стала відчуватися в добу пізньої сталінщини, була призупинена реформами М. Хрущова. Деяка модернізація командної економіки дала змогу отримати позитивні результати в ракетно-космічному змаганні з США, розвитку науки, піднесенні народного добробуту. Проте жодна з реформ не заходила так далеко, щоб позначитися на внутрішній сутності комуністичного устрою й відповідної йому командної економіки. Ті реформи, які порушували цілісність держави-комуни, наступники М. Хрущова скасували. Політичний і соціально-економічний розвиток відбувався під знаком

наступу сталіністів, тобто тих державних діячів, які вважали будь-які реформи шкідливими.

Могутня державна машина пропаганди переконувала суспільство в тому, що все добре і країна розвивається прогнозовано. Та під поверхнею відносно стабільного життя вирували руйнівні процеси. Можливості подальшого кількісного зростання економіки поступово, але невідворотно згорталися. У суспільно-політичному житті, як свідчили засоби масової інформації, панував спокій. Проте у суспільстві нагромаджувався негативний потенціал, який не віщував нічого доброго.

Період в житті радянських республік між правліннями М. Хрущова і М. Горбачова публіцисти назвали «застоем». Цей термін досить точно відбиває основну рису доби Л. Брежнєва: одна за одною минали п'ятирічки, не залишаючись у пам'яті людей. Однак саме в ці відносно спокійні часи нагромадилися передумови подій, у результаті яких радянська наддержава разом з державною партією швидко зникла, залишивши пострадянському суспільству у спадщину важкорозв'язувані проблеми в усіх галузях життя.

Нові керівники Радянського Союзу відмовилися від багатьох новацій М. Хрущова, але зберегли курс на мирне співіснування держав з різними економіко-політичними системами. Альтернативою співіснуванню могла бути тільки ракетно-ядерна війна. Економічні ресурси СРСР мали спрямовуватися передусім на досягнення воєнно-стратегічного паритету з країнами НАТО. Почалося виснажливе змагання, яке Радянський Союз витримував два десятиліття підряд. Наслідки його були різними для суперників.

Колосальні ресурси радянської наддержави переміщувалися зі сфери споживання у сферу непродуктивного нагромадження. Переможні реляції щодо виконання п'ятирічних планів не містили в собі найістотнішої інформації: матеріальні і людські ресурси скеровувалися на виробництво продукції, не потрібної в кінцевому підсумку навіть вій-

ськовим, тому що кількість танків, гармат, боєприпасів багатократно перевищувала розумні межі. Ефективність ракетно-ядерного потенціалу, який збільшувався з особливою ретельністю, вимірювалася здатністю знищити вірогідного противника — спочатку один раз, а потім два, п'ять, десять разів.

Ринкова економіка була завжди націлена на задоволення потреб суспільства, хоча з готовністю виконувала вигідні оборонні замовлення держави. Унаслідок наявності незрівнянно більшого, ніж у СРСР загальноекономічного потенціалу країни НАТО мало постраждали від відвернення ресурсів зі сфери продуктивного нагромадження в сферу непродуктивного, тобто оборонних замовлень. Більше того, технічний прогрес в оборонних галузях майже негайно позначався на промисловості, яка задовольняла потреби суспільства. Натомість в радянських республіках і країнах Варшавського договору колосальний військовий бюджет руйнівню діяв на господарство. Неможливість підвищення життєвого рівня народу внаслідок безперервної гонки озброєнь загострювала напругу між державою і суспільством.

Будь-яка система політичної влади прагне стабілізуватися, щоб продовжити своє існування. Як сполучалися між собою елементи вищої ланки державної влади в ті роки, коли на вершині владної піраміди опинився Л. Брежнєв?

У пострадянські часи, коли були опубліковані щоденникові записи другого генсека (ліквідована Сталіним в 1934 р. посада генерального секретаря ЦК була відновлена в 1966 р.), багатьох вразила цілковита убогість змісту. Для учасників змови проти М. Хрущова інтелектуальний рівень цього 58-річного апаратника не був таємницею. Л. Брежнєва вважали тимчасовою фігурою. До влади рвалися інші — розумні й молоді.

Однак Л. Брежнєв пройшов довгу школу виживання у тяжких, часом смертельно несприятливих умовах. З'явившись ще в сталінському секретаріаті ЦК КПРС у 1952 р., він виявився неперевершеним майстром апаратної боротьби,

підступних інтриг, блискучих багатоходових політичних комбінацій. Як і Сталін, який був його другим патроном, він міг чекати бажаного роками. Поступово на високих посадах його стали оточувати не діячі, а виконавці. Він став необхідним для сірої апаратної маси, яка зайняла всі керівні посади і була стурбована тільки тим, щоб патрон якнайдовше залишався генеральним секретарем ЦК.

Першу номенклатурну посаду голови Дніпродзержинського міськвиконкому 30-річний інженер місцевого походження зайняв у травні 1937 р. Сталінський терор відкрив багато керівних вакансій, і енергійний висуванець з бездоганними анкетними даними швидко просувався щаблями номенклатури. Заповнюючи анкети, він тоді називав себе українцем, тому що представникам титульної нації в апараті надавалася перевага. М. Хрущов став його першим патроном, коли призначив у 1939 р. на посаду секретаря Дніпропетровського обкому партії.

Коли Л. Брежнєв став на чолі партії, він не дозволив собі, на відміну від Хрущова, керуватися у кадрових переміщеннях особистими уподобаннями. Вищих функціонерів тепер усували від влади з урахуванням їх інтересів і побажань — працевлаштовували на почесні синекури або урочисто проводжали на пенсію із збереженням звичного для них рівня життя. Після усунення М. Хрущова в політбюро ЦК КПРС уперше не виникло відкритої боротьби за владу. Впливовому члену політбюро ЦК, колишньому керівникові Компартії України М. Підгорному Л. Брежнєв віддав посаду голови Президії Верховної Ради СРСР, яку сам займав в 1960–1964 рр. Тільки у 1977 р. він дозволив собі усунути Підгорного з посади номінального глави держави й забрати її собі. З поєднанням цих посад в радянській історії уперше відбулося суміщення номінального і реального глави держави в одній особі.

За часів Й. Сталіна і М. Хрущова існувала якісна різниця між олігархами — членами політбюро (президії) ЦК КПРС,

які були носіями державної влади, і номенклатурою — трансляторами цієї влади у відомства та на периферію. За часів Л. Брежнєва відбувалося поступове стирання цієї різниці. Процес стирання пішов не через підвищення ролі ЦК КПРС як колективного органу влади. Генерального секретаря ЦК таке підвищення ролі ЦК й відповідно — політбюро ЦК не влаштувало.

З кінця 60-х рр. пленуми ЦК КПРС відбувалися, як правило, двічі на рік, і кожний з них тривав не більше одного дня. За цих умов Центральний комітет не мав можливості виявити себе як найвищий орган державної влади у перервах між партійними з'їздами. Пленуми ЦК тільки схвалювали рішення, що приймалися на політбюро і в секретаріаті ЦК, а готувалися в його апаратних відділах. Водночас зросла роль перших секретарів обкомів і ЦК компартій союзних республік. Ці керівники становили основний кістяк Центрального комітету КПРС, але вони діяли не на його засіданнях у повному складі (пленумах) як єдина корпорація, а індивідуально, через спілкування з апаратними відділами ЦК. Останні склалися з працівників, позбавлених політичного значення й цілком підпорядкованих генеральному секретареві та секретаріату ЦК в цілому. Отже, зростання політичної ролі членів ЦК — провідних представників компартійно-радянського апарату — не зачіпало повноти влади генерального секретаря.

Складний перерозподіл державної влади, який поступово й непомітно здійснювався Л. Брежнєвим, спрямовувався на зменшення політичної залежності генерального секретаря від його колег з рівними за статутом КПРС правами — членів політбюро ЦК. За нових умов явно послаблювалася небезпека повторного (після 1957 р.) виступу проти керівника секретаріату з боку більшості членів вищого партійного керівництва. Так само ставала малоймовірною небезпека виступу проти генерального секретаря всього складу ЦК КПРС, як це трапилося в 1964 р.

Довгі роки «застою» виявилися вкрай бідними на події, які б залишалися в пам'яті. Тому події створювалися штучно. Партійний апарат доклав багато зусиль, щоб урочисто обставити прийняття нової Конституції СРСР і конституції союзних республік. Організуючи ритуал всенародного обговорення, компартійний апарат поставив своєрідний рекорд: тільки в Україні в обговоренні проекту взяли участь майже 35 млн. осіб. У жовтні 1977 р. позачергова сесія Верховної Ради СРСР в урочистій обстановці прийняла нову Конституцію.

Конституція СРСР 1977 р. принципово не відрізнялася від Основного закону 1936 р. У ній збереглося декларативне положення про можливість виходу кожної союзної республіки зі складу багатонаціональної держави. Роль КПРС в житті радянського суспільства характеризувалася так само в публіцистичних виразах, а не мовою правових формул. Стаття 6 проголошувала: « Керівною і спрямовуючою силою суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу». Ці слова були позбавлені реального змісту і не розкривали механізмів диктатури компартійних вождів.

Постійне підкреслювання чинника колективності в керівництві не заважало Л. Брежневу провадити свою лінію, користуючись порадами і підтримками обмеженого кола колег у політбюро ЦК. Колективізм керівництва, як показував приклад з опрацюванням рішення про вторгнення в Афганістан, виявлявся на ділі досить умовним поняттям. Однак позиція керівників республіканського або регіонального рівня, які були членами ЦК КПРС, впливала на вироблення рішень, які стосувалися повсякденного життя.

Високопосадовці, які одержували від загальносоюзного центру мандат на управління національними республіками або регіонами Російської Федерації, повинні були спиратися на підтримку свого народу або хоча б бути популярними серед населення. Цими якостями визначалося їхнє становище

в ієрархізованій і замкнутій внутрішній партії. Втрата популярності загрожувала втратою посади. Але в першу чергу їм треба було налагоджувати відносини всередині свого клану — з людьми у колективному керівництві і з обслуговуючими їх апаратними працівниками у відділах ЦК КПРС.

Керівники СРСР спиралися на російський народ як народ державоутворюючий, а не на регіоналізовану Російську Федерацію. Однак під час розподілу ресурсів першочерговою увагою користувалася не російська «глибинка», яка була основою радянської імперії, а республіки Балтії, великі індустріальні міста, а також номерні міста, де зосереджувалася промисловість ВПК. Якщо на відносини між центром і периферією накласти звичну сітку «метрополія та її колонії», то до метрополії в Радянському Союзі треба було б віднести відомства, організації та підприємства загальносоюзного підпорядкування, а до колоній — всі інші незалежно від місця розташування. Максимальна зацентралізованість центральної влади та її цілковита незалежність від атомізованого, позбавленого горизонтальних зв'язків населення не дозволяє зробити висновок про те, що комуністична диктатура була виразником інтересів будь-якого народу, не виключаючи російського. Найбільш яскравий приклад давала зовнішньополітична діяльність очільників Кремля, які іноді грали долею радянського та всіх інших народів за межами СРСР балансуванням на грані ракетно-ядерної війни. У протоколі засідання президії ЦК КПРС від 1 липня 1962 р. є розділ «По Берліну». Присутні (Хрущов, Мікоян, Громико, Косигін, Брежнев, Сулов, Пономарьов) аналізували способи витіснення з міста військ західних держав і можливу реакцію Заходу на ці способи. Протокол обговорення закінчувався коротким страхітливим реченням: «Привчити населення, що атомна війна буде»⁸⁴.

Керівники комуністичної партії були здатні ліквідувати незалежні від держави громадські організації горизонтального типу або перетворити їх у вертикальні на засадах

«демократичного централізму». Але вони не могли ліквідувати організаційно не оформлених горизонтальних зв'язків — таких, як національна солідарність. Всупереч декларації примусово радянізованого Павла Тичини, «чуття єдиної родини» об'єднувало населення не за класовою, а за національною ознакою. Тому ставлення кремлівського керівництва до найбільшої національної республіки, якою була Україна, завжди залишалося настороженим. В. Ленін долав небезпеку українського сепаратизму побудовою централізованої держави в оманливій формі союзу рівноправних республік. Й. Сталін — голодомором і масовим терором, М. Хрущов — грандіозним святкуванням «возз'єднання» братніх народів і затягуванням українських керівників на високі посади в Москву. Діючи у своїй манері, Л. Брежнев зробив ставку на зміцнення залежної від Кремля національної номенклатури безпосередньо в Україні. За весь період перебування при владі він з власної волі включив до політбюро ЦК КПРС лише одного вихідця з України — свого давнього і доброго знайомого М. Тихонова. П. Шелест, а потім В. Щербицький ставали членами колективного керівництва з його санкції, але на формальних підставах — як керівники Компартії України. Інші вихідці з України, які були членами політбюро ЦК завдяки протекції М. Хрущова, залишалися на своїх місцях багато років, а А. Кириленко навіть пережив Брежнева. 76-річний Кириленко в 1982 р. знаходився уже в такому розумовому стані, що його попросили написати заяву про перехід на пенсію буквально через тиждень після смерті Брежнева.

Легенда стосовно автономістської політики П. Шелеста в Україні, яка поширювалася ним самим після виходу на пенсію, позбавлена підстав. Однак слід визнати, що дедалі ширші масштаби русифікації України, які інспірувалися московським центром у повоєнний період, обурювали його. Для політики русифікації Шелест не знаходив ані морального виправдання, ані практичного обґрунтування. На з'їзді письменників України у листопаді 1966 р. він заявив: «Ми

повинні плекати нашу чудову українську мову надзвичайно турботливо і шанобливо. Це наш скарб, наша велика спадщина, яку ми, а насамперед ви, наші письменники, повинні оберігати і розвивати»⁸⁵.

Українофільство П. Шелеста його колеги в Москві сприймали з підозрою. Але Брежнев і у цьому випадку дотримався своєї манери очікувати, поки ситуація не визріє остаточно. Адже Шелест цілком вписувався всією своєю діяльністю, ідеологією і навіть ментальністю в коло партійних керівників, до якого він належав організаційно — політбюро ЦК КПРС. Відмінність його від інших полягала тільки в тому, що він озвучував компартійну лексику не російською, а українською мовою. Лише в 1972 р. Шелесту була запропонована робота в Москві, одним із заступників голови Ради міністрів СРСР. Після цього скликаний в Києві пленум ЦК Компартії України обрав першим секретарем ЦК В. Щербицького.

Після від'їзду П. Шелеста в Україні почалася кампанія цілеспрямованої русифікації, якою керував новопризначений секретар ЦК з питань ідеології В. Маланчук. Надмірна любов до історії України і української мови почалася вважатися достатньою підставою для звинувачень у націоналізмі. Спираючись на безпосередню підтримку загальносоюзного центру, Маланчук розпочав ідеологічну чистку. В Україні відбулася заміна багатьох керівників ідеологічних і наукових установ. Чудово володіючи українською мовою, В. Щербицький під час офіційних виступів майже завжди користувався російською. Услід за ним на російську мову або скалічений суржик переходили партапаратники по всій Україні.

Тим часом економічний розвиток країни все помітніше гальмувався. Підвищення продуктивності праці або зменшення матеріаломісткості виробництва, тобто якісні чинники економічного зростання, відігравали, як і раніше, другорядну роль в економіці. Промисловість розвивалася переважно за

рахунок залучення додаткових кількостей сировини, нової робочої сили, створення нових потужностей. Новітню техніку доводилося «впроваджувати» (рос. мовою — «внедрять»): це дієслово вказувало на необхідність застосування силових засобів. В Україні падіння темпів економічного росту було особливо помітним. Починаючи з 70-х рр. для Держплану СРСР стали пріоритетними східні регіони. Кузбас не йшов у будь-яке порівняння з Донбасом за запасами високоякісного вугілля. Родовища нафти й газу в Україні вичерпувалися, а геолого-розвідувальні роботи згортали, тому що треба було розробляти нововідкриті родовища енергоносіїв у Західному Сибіру. Лише українська електроенергетика, особливо атомна, розвивалася стрімкими темпами. Нові потужності споруджувалися з розрахунком на задоволення потреб сусідніх країн Ради економічної взаємодопомоги.

Керманічі радянської наддержави цінували в плановій економіці лише одну її властивість: абсолютну підпорядкованість їхній волі. На непродуктивне нагромадження спрямовувалося все більше людських і матеріальних ресурсів. Коли стало можливим працювати з суворо засекреченими статистичними даними, то виявилось, що оборонна складова у 1989 р. дійшла до 52% виробленого валового національного продукту і 73% національного доходу⁸⁶.

У провідних країн Заходу фонд заробітної плати поглинав дві третини національного доходу, тоді як в СРСР — тільки третину. Але навіть за рахунок жорсткого обмеження життєвого рівня мілітаризація економіки в таких захмарних масштабах неминує призвела б до краху. Радянський Союз врятувала від краху енергетична криза, яка спалахнула у світі у 70-х рр. Керівникам радянської держави вдалося максимальною мірою використати кризу, щоб залатати дірки у витратній частині державного бюджету. Через побудовані нафто- і газопроводи до кордонів з європейськими країнами енергоносії пішли на експорт, що забезпечило мільярди «нафтодоларів».

Поряд з реалізацією «валютних» корисних копалин на світовому ринку дисбаланс між прибутками і видатками в державному бюджеті долався за допомогою небезпечних у соціальному і економічному відношеннях заходів. З 70-х рр. спостерігалося стрімке форсування реалізації горілки в державній торгівлі. Суспільство дедалі більше відчувало на собі негативні наслідки поширення алкоголізму. Споживання алкоголю набуло таких масштабів, що почало загрожувати генофонду населення.

Поряд з прибутком, сукупність якого в масштабах всієї радянської економіки становила національний доход, в прибуткову частину бюджету включалася частина витрат виробництва, а саме — амортизаційні відрахування, призначені для повного відтворення засобів виробництва. Кошти цієї частини амортизаційних витрат (реновації) нагромаджувалися в банках, щоб з часом створилася можливість купити на них нову техніку і списати на металолом вилучене з експлуатації спрацьоване устаткування. Проте держава як єдиний власник всіх засобів виробництва використовувала цю частину амортизаційних відрахувань (як правило, вона становила половину їх сумарної кількості) не обов'язково за місцем їх створення. Вона могла перекидати їх в інші галузі або використовувати в інших цілях. Пограбовані в такий спосіб підприємства користувалися тільки тією частиною амортизаційних коштів, яка була на їх банківських рахунках і призначалася для відтворення засобів виробництва шляхом поточних або капітальних ремонтів. Це означало, що фізично або морально застаріла техніка постійно відновлювалася за допомогою ремонтів і залишалася у виробництві.

Подібна практика існувала завжди, але з 70-х рр. вона набула особливого поширення. Вкрай негативно це позначилося саме на українській промисловості, тому що її питома вага в загальносоюзних капіталовкладеннях впала майже удвічі порівняно з 60-ми рр. У галузях, де масштаби нового капітального будівництва були невеликими, оновлення

машин і устаткування могло відбуватися тільки за рахунок реновації. Коли ж держава забирала її, щоб використати в інших регіонах або в інших галузях, технічний рівень пограбованих галузей стрімко знижувався. Умови виробництва в Донбасі погіршувалися не тільки через те, що основні капіталовкладення в розвиток вугледобутку Держплан СРСР скеровував у перспективний Кузбас. Частина утвореного в Донбасі амортизаційного фонду теж використовувалася в Кузбасі. Особливо низький технічний рівень був властивий легкій і харчовій галузям промисловості, які фінансувалися за залишковим принципом. На цукрових заводах України інколи працювали машини, виготовлені в ХІХ ст.

Ситуація в сільському господарстві погіршувалася швидше, ніж у промисловості. Щоправда, нові керівники країни після усунення М. Хрущова від влади звернули першочергову увагу саме на сільське господарство. У листопаді 1964 р. були скасовані укази 1958–1963 рр.: про заборону утримувати худобу громадянам, які проживали у містах, робітничих селищах; про обмеження норм утримання худоби в особистій власності сільських жителів, які не були членами колгоспу; про підвищене оподаткування власників худоби, які не займалися «суспільно-корисною працею»; про підвищені податки з громадян, які утримували худобу «з метою особистого збагачення».

Скасування цих указів свідчило про те, що вище партійне керівництво починало більш прагматично ставитися до присадибного господарства, яке задовольняло потреби міських жителів у продукції тваринництва, а селянам давала можливість підробітку. Лише у хворобливій уяві наскрізь ідеологізованого М. Хрущова могли виникнути побоювання щодо «особистого збагачення» селян, які одержували мізерні копійки за працю в колгоспах або радгоспах.

Сільське господарство України було традиційно розвинутим. Республіка давала більше ніж половину загально-

союзного виробництва цукру, майже половину соняшнику, близько третини фруктів та овочів. Частка капіталовкладень у сільське господарство істотно підвищилася порівняно з попереднім періодом. У дев'ятій, десятій і одинадцятій п'ятирічках вона становила в Україні 27-28 відсотків загального обсягу капіталовкладень. Це знаходило матеріалізоване відображення у зростаючому споживанні сільським господарством електроенергії (на виробничі й побутові потреби), мінеральних добрив, гербіцидів, використанні техніки. Споживання селом електроенергії зросло в 1981–1985 рр. порівняно з другою половиною 60-х рр. у 3,6 раза, поставки мінеральних добрив збільшилися в 2,6 раза. Істотно зросли поставки тракторів, вантажних автомашин, комбайнів⁸⁷.

Однак всі ці ресурси використовувалися нераціонально. Темпи зростання продовольчої продукції були значно нижчими, ніж темпи збільшення фондоозброєності села. Віддача кожного рубля використаних у сільському господарстві України основних і оборотних фондів зменшилася в одинадцятій п'ятирічці порівняно з восьмою майже на 60 відсотків. Колгоспи та радгоспи не могли нагодувати міського споживача, незважаючи на те, що держава витратила на них усе більше коштів. Зменшення фондівіддачі пояснювалося неефективністю самої системи колгоспного виробництва, яка була позбавлена реального господаря. Українські споживачі не мали жодних переваг у постачанні, хоч їхня республіка була найбільш розвинутою в сільськогосподарському відношенні.

Рік у рік становище з постачанням продовольства погіршувалося, аж врешті було вирішено запровадити авральні заходи: розробити державну продовольчу програму, забезпечити її фінансуванням і постійно контролювати хід виконання. Виступаючи у травні 1982 р. на пленумі ЦК КПРС, який мав затвердити продовольчу програму, Л. Брежнев змушений був обережно заявити: «попит на продукти харчування поки випереджає виробництво продовольства»⁸⁸.

Продовольча програма СРСР розглядалася як свідчення турботи Комуністичної партії про матеріальний добробут радянських людей. З року в рік засоби масової інформації висвітлювали хід її виконання і популяризували досягнення «маяків» сільськогосподарського виробництва. Сільське господарство стало пріоритетною галуззю в державній політиці капіталовкладень. Однак зростаючі капіталовкладення в електрифікацію, хімізацію, меліорацію і механізацію сільського господарства не давали належної віддачі. Безвідповідальність партійних і радянських інстанцій, які приймали рішення, помножена на економічну незаінтересованість відчужених від засобів виробництва безпосередніх виробників призводили до тяжких наслідків. Найродючіша в світі смуга придніпровських заплавних чорноземів перетворилася на дно штучних морів. Меліоровані ґрунти засолонялися або заболочували. Насичені хімікатами сільськогосподарські продукти ставали небезпечними для здоров'я.

Органічні недоліки в управлінні народногосподарським комплексом країни тяжко позначилися на її екологічному стані. Зростання масштабів використання недосконалої техніки призводило до погіршення екологічної ситуації. Це особливо відчувалося в Україні. Республіка була переважана підприємствами важкої промисловості, особливо з видобутку вугілля та руд, виплавки чорних металів. У 80-х рр. територія України забруднювалася відходами мінерально-сировинного комплексу в десять разів інтенсивніше, ніж СРСР в цілому. Щорічне вилучення з надр більш ніж 1 млрд. тонн корисних копалин супроводжувалося винесенням на поверхню 2,5 млрд. тонн гірничих порід.

Не маючи змоги домогтися від колгоспів високої врожайності, державні органи наполягали на постійному розширенні посівних площ. Надмірна розораність призводила до активізації ерозійних процесів. Чорноземні ґрунти, якими завжди славилася Україна, опинилися в жахливому стані.

Середньорічні темпи економічного розвитку України за п'ятирічками виглядали таким чином (у відсотках)⁸⁹:

	1966– 1970 рр.	1971– 1975 рр.	1976– 1980 рр.	1981– 1985 рр.
Валовий суспільний продукт	6,7	5,6	3,4	3,5
Національний дохід	6,7	4,6	3,4	3,7
Капітальні вкладення	6,8	6,4	2,1	3,1
Продуктивність праці	6,1	4,1	3,0	3,8
Промислова продукція	8,4	7,2	3,9	3,5
Сільськогосподарська продукція	3,2	3,0	1,6	0,5

Наведені дані показують, що внаслідок вичерпання можливостей екстенсивного розвитку всі показники господарювання в українській економіці неухильно погіршувалися. Економічна криза в Україні була частиною системної кризи комуністичного ладу, який не міг пристосуватися до параметрів постіндустріального суспільства.

Компартійно-радянське керівництво країни цілком щиро прагнуло підвищити життєвий рівень працюючих шляхом підвищення оплати праці і «отоварення» грошей на руках у населення, в тому числі за рахунок імпорту продовольства й товарів широкого вжитку. Надзвичайно високий рівень мілітаризованості економіки робив таке завдання непростим, але становище рятував видобуток «валютних» корисних копалин, особливо у малоосвоєних регіонах Російської Федерації. Постійно нарощуючи свій вклад у міжнародну торгівлю, Радянський Союз спеціалізувався на продажу енергоносіїв, напівфабрикатів та промислової сировини, які користувалися попитом і давали можливість звести кінці з кінцями у державному бюджеті.

За чверть століття розрив в оплаті праці між промисловістю і сільським господарством скоротився, а її рівень зріс. Проте держава постійно запізнювалася з «отоваренням» виплачених грошей. За 1971–1985 рр. грошова маса в обігу збільшилася в три рази, а виробництво товарів народного споживання (разом з імпортом) — в два рази. Це зумовило зниження купівельної спроможності рубля. У ринкових умовах воно проявилось б у вигляді інфляції. У плановому господарстві підвищення цін допускалося у виняткових випадках, ціни зростали в основному за рахунок появи у продажу нової продукції. Тому невідповідність товарної маси грошовій проявлялася у формі дефіциту товарів. Тривале очікування, коли товар «викинуть» у продаж, і довгі черги за дефіцитом стали найхарактернішою рисою побуту 70–80-х рр. Радянські люди звикли носити в кишені «авоську» (від рос. слова: авось), щоб у всеозброєнні зустріти чергу і зайняти в ній місце, навіть не питаючи одразу, що саме «викинули».

Дефіцит породив специфічний список престижних і не-престижних професій. Престижними стали професії людей, які виробляли, розподіляли або продавали дефіцит, а також професії, пов'язані з офіційно встановленими пільгами у придбанні дефіциту. У найсприятливішому становищі була номенклатура. Почала зростати мережа закритих магазинів, у яких за помірними цінами номенклатурні працівники одержували продукти харчування, виготовлені у спеццехах, а також овочі і фрукти, вирощені у спецгосподарствах без застосування хімічних добрив. Поширилася практика закупівлі за кордоном дрібних партій високоякісних товарів, призначених для керівної еліти.

Додатком до заробітної плати, яким користувалися переважно міські жителі, були суспільні фонди споживання. За конституцією громадяни СРСР мали право на безплатну освіту, охорону здоров'я, житло і т.п. Усі ці послуги мали свою об'єктивну ціну, але держава оплачувала їх, так би

мовити, з власної кишені, щоб створити в суспільстві оманливе уявлення про наближення часу, коли всі матеріальні і духовні блага задовольнятимуться за потребами.

Масштаби, яких надав житловому будівництву М. Хрущов, були майже збережені в добу «застою»⁹⁰:

	Збудовано квартир (в тис.)	Кількість осіб, які поліпшили свої житлові умови (в млн.)
Восьма п'ятирічка (1966–1970 рр.)	1987	8,9
Дев'ята п'ятирічка (1971–1975 рр.)	1912	8,6
Десята п'ятирічка (1976–1980 рр.)	1718	7,8
Одинадцята п'ятирічка (1981–1986 рр.)	1688	7,7
Всього за 1966–1986 рр.	7305	33,0

Однак, проблему житла цілком розв'язати не вдалося. Темпи урбанізації виявилися надто високими, і сотні тисяч громадян продовжували стояти в чергах на отримання квартири. Якість безплатного житла була низькою, а квартири — невеликими за площею й особливо — за кубатурою. Тільки в небагатьох новоселів або у тих, хто залишався в старій квартирі після виселення новоселів, кожний член сім'ї мав окрему кімнату.

Завжди підкреслювалося, що за чисельністю медичного персоналу та лікарняних ліжок у розрахунку на душу населення республіки Радянського Союзу займають перші місця в світі. Це справді було так. Однак пропагандисти не згадували, що охорона здоров'я фінансується за залишковим принципом і невігідно відрізняється від медичного обслуговування в інших країнах слабкою технічною оснащеністю.

Нестача коштів у цій сфері призводила до того, що країна «розвиненого соціалізму» витрачала на підготовку лікаря в 10 разів менше коштів, ніж високорозвинені держави Заходу. Вважалося за норму ставити ліжка для хворих навіть у коридорах непристосованих до лікарняних вимог приміщень. Проте медустанови, що обслуговували номенклатуру, розміщувалися в нових, спеціально спроектованих будівлях, які зводилися в паркових зонах, оснащувалися найновішим імпортним устаткуванням, комплектувалися висококваліфікованим і високооплачуваним персоналом.

8. Крах «соціалізму з людським обличчям»

В другому повоєнному десятилітті громадяни Радянського Союзу з оптимізмом дивилися у майбутнє. На контрасті з останнім десятиліттям сталінської диктатури доба М. Хрущова виглядала цілком позитивно. Суспільство уперше переконалося в тому, що держава може використовувати свої можливості й ресурси для поліпшення якості повсякденного життя. Громадяни зрозуміли, що вона здатна поважати основне право людини — право на життя.

Та в наступні два десятиліття оптимізм радянських людей змінився песимізмом. За винятком нечисленних дисидентів, вони не мали особливих претензій до держави, тому що були виховані нею. Та вони вже переконалися, а керівництво партії лише підтвердило, що «світле майбутнє» залишиться за горизонтом. Щоденна гонитва за дефіцитом, на який перетворювалися, перш за все, продовольчі товари, викликала у них глухе роздратування.

Державу, персоналізовану членами політбюро ЦК КПРС, радянські громадяни знали в обличчя. Двічі на рік, 1 травня і 7 листопада, вони брали участь в масових демонстраціях, несучи в руках транспаранти з актуальними гаслами і портрети членів колективного керівництва, які видавали їм під розписку райкоми партії. Ця держава демонструвала своїм

громадянам і всьому світу рідкісну політичну стабільність. Роки йшли за роками, а склад колективного керівництва майже не змінювався. Та колективне старіння перетворювало радянських олігархів на геронтократів. Не маючи перед собою життєвої перспективи, вони не задумувалися над тим, яке майбутнє чекає країну.

Кандидатура керівника держави могла визначитися тільки членами політбюро ЦК КПРС і тільки з числа тих, хто входив у вищий орган влади. Коли за два з половиною роки померло троє генсеків, цей синкліт відкинув, нарешті, претензії чергового претендента на верховну владу і поховальну церемонію, 71-річного керівника Московського міськкому КПРС В. Гришина. Генеральним секретарем ЦК КПРС у березні 1985 р. став 54-річний Михайл Горбачов. Серед своїх колег по колективному керівництву він був молодшим і за віком, і за стажем перебування в політбюро ЦК КПРС.

Суспільство чекало рішучих дій, та й сам М. Горбачов був налаштований на системні реформи, які назвав «перебудовою». Найбільш радикальні прибічники молодого й енергійного генсека закликали будувати «соціалізм з людським обличчям», тобто з обличчям, повернутим до суспільства. Цей вираз не став офіційним, тому що змушував керівників радянської держави признатися у нелюдському обличчі ленінсько-сталінського соціалізму. Але Горбачов не побоявся визначити оголошену ним «перебудову» революційною дією. Під час однієї з численних поїздок по країні він заявив: «Перебудова — містке слово. Я б поставив знак рівності між словами — перебудова і революція... Це справжня революція у всій системі відносин у суспільстві»⁹¹.

Проти визначення «перебудови» як революції нема переконливих аргументів, але потрібно враховувати її трансформацію. У хронологічних рамках 1985–1991 рр. «перебудова» поділялася на два якісно відмінні історичні етапи. Від весни 1985 р. до осені 1988 р. це була типова для Східної Європи «революція згори», тобто в даному разі — керована з Кремля

бюрократична кампанія. З кінця 1988 р. суспільство під впливом реформаторських зусиль М. Горбачова почало брати в свої руки керівництво процесом. Консерватори сприйняли цей поворот як катастрофу і назвали офіційний курс партійного керівництва на перебудову суспільних відносин «катастройкою» (від рос.: «катастрофа» і «перестройка»). Підтримані переважною більшістю суспільства, реформи Горбачова надали «перебудові» характер революційної дії. Внаслідок цього сам термін, яким визначалася ця коротка епоха, доводиться брати в лапки. М. Горбачов не раз повторював: «процес пішов». Та якщо цей процес спочатку справді виглядав як спроба перебудувати створений терором і пропагандою комуністичний лад, то потім виявилось, що застосовані ліки у вигляді демократичних реформ були смертельними для хворого.

На посаді генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачов перебував менше семи років. Це був час стрімких зрушень в усіх сферах життя — ідеологічній, політичній, економічній, соціальній, національній. Здатність радянської системи влади фокусувати свої невичерпні силові можливості на одній персоні становила, як показала сталінська епоха, величезну загрозу не тільки для суспільства, яке могло стати навіть об'єктом геноциду, але й для самої держави. Разом з тим колосальний обсяг повноважень, отриманий М. Горбачовим після вступу на посаду генерального секретаря ЦК КПРС, допоміг подолати опір суспільних верств і функціонерів держави, які не бажали змін.

Роки «перебудови» вмістили в собі величезну кількість історичних подій — швидко деградацію і падіння диктаторських режимів у Східній Європі, остаточний крах марксистсько-ленінської ідеології, припинення «холодної війни» між двома воєнно-політичними угрупованнями, утворення нової геополітичної ситуації у світі внаслідок розпаду комуністичних держав. Через лавиноподібний характер подій причинно-наслідкові зв'язки між ними не були осмислені

належним чином ні політиками, ні науковцями. Хоча доба «перебудови» вже віддалилася від сучасності на цілі десятиліття, побутують різні, часом протилежні оцінки тих самих явищ, процесів, фактів. Не викликає сумніву тільки те, що роки «перебудови» мали доленосне значення для українського народу. Бюрократична «перебудова» переросла в національну революцію — третю в історії українського народу після революцій середини XVII і початку XX ст.

Успіх політики реформаторів залежав від того, наскільки її підтримає суспільство. Воно повинне було зрозуміти, які виклики стоять перед країною, як на них треба реагувати. Отже, цю політику належало починати з інформації.

Першим елементом «перебудови» стала гласність. У дореволюційні часи під терміном «гласність» розуміли інформацію, що допускалася цензурою. Радянське суспільство за ступенем закритості інформації набагато випереджало дореволюційне, і до «перебудови» взагалі не знало терміну «гласність». Дозвіл радянської влади прилюдно обговорювати гострі проблеми був незвичайним і незвичним, але гласність залишалася дозованою. XIX конференція КПРС у липні 1988 р. опрацювала таку формулу: «гласність не повинна завдавати шкоди інтересам держави, суспільства і правам людини». На першому місці, як бачимо, були інтереси держави.

Суспільство завдяки гласності дістало можливість реально оцінювати ситуацію в тих сферах життя, які з дозволу вищого партійного керівництва ставали відкритими. Гласність підірвала сліпу довіру до друкованого або мовленого слова, давала змогу виробляти правильні судження і позбавлятися ідеологічних догм, що закладались у свідомість з дитинства.

Об'єктом гласності стали так звані «білі плями» в історії КПРС. По суті, М. Горбачов відновив розпочатий М. Хрущовим процес десталінізації, але в більш радикальній формі. На вістря гласності потрапили злочини сталінської доби, переважно щодо партії та її керівників.

Була обмежена сваволя основного цензурного органу — Головліту. Московські суспільно-політичні журнали, на відміну від провінційних (у тому числі — українських) з осені 1986 р. почали друкувати документи, мемуари і художні твори, які викривали сталінські репресії, економічні негаразди, номенклатурні привілеї тощо. Гострополітична журнальна та телевізійна публіцистика привертала увагу мільйонів людей. Проте вони важко відмовлялися від ідеологічних догм, що перетворилися на стереотипи мислення. Кожен член суспільства, включаючи вчених-суспільствознавців, мав особисто вистраждати злам стереотипів. Не всі могли або бажали зробити це, і рівень конфліктності в суспільстві зростав.

Боротьба між консерваторами і реформаторами точилася переважно в Москві. Україна у перші роки «перебудови» залишалася під цілковитим контролем консервативних сил, очолюваних В.Щербицьким. Повторюючи день у день ритуальні перебудовні гасла, Щербицький чинив опір радикальним змінам. Республіка була, як її охрестили журналісти, «заповідником застою». Тільки у вересні 1989 р., коли М. Горбачов санкціонував зміну влади у Києві, пульс політичного життя в Україні різко прискорився.

Консерватори в українській глибинці прагнули обмежити гласність, і це їм вдавалося. В московському журналі «Огонек», який на прохання Горбачова очолив український письменник В. Коротич, у липні 1988 р. був надрукований лист розгніваного читача з України. Відштовхуючись від роману М. Булгакова «Майстер і Маргарита», який тоді був надрукований і одразу став культовим, читач стверджував: «Вся ця гласність зосереджена десь там у вас у Москві. Для Києва це вже друга гласність. Для Черкас — третя, дуже вже скромна. А для Миргорода, Сміли та Конотопа залишається вже лише крихітка. Але ж «не буває осетрини другої свіжості». Якщо є Гласність — 1, Гласність — 2 і т.д., це означає, що гласності, на жаль, немає взагалі, а є лише видимість»⁹².

Зауваження точно передавало специфіку радянської гласності як проміжного етапу від несвободи до свободи слова. Проте дописувач помилявся. Журнал «Огонек» та інші радикальні видання розповсюджувалися у Конотопі та Миргороді. Ранкові черги в кіосках за пресою в українських містах стали звичним явищем.

Для державних порядків, які давно вже цементувалися не терором, а силою звички, навіть уривок вільного слова, фрагмент вільної думки, окрема телевізійна програма (найбільшу популярність завоювала у 1987 р. нова молодіжна програма Всесоюзного телебачення «Взгляд») були небезпечними. Пробуджуючи думку, вони руйнували підвалини комуністичного ладу, який тримався на демагогії. Чисельність людей, які вбачали гармонію між державою та суспільством, зменшувалася, марксистсько-ленінська ідеологія втрачала авторитет. Суспільство стрімко політизувалося, одночасно поляризуючись.

Людей, які не бажали змін в суспільному житті, дратували виплескувані на поверхню інтелектуального життя шокуючі факти. Не бажаючи поступатися стереотипами, зведеними в ранг принципів, вони відштовхували тих, хто став мислити по-іншому. Їм здавалося підозрілим, коли публічні політики, авторитетні письменники й талановиті журналісти, до яких прислухалося суспільство, починали стверджувати протилежне тому, що казали вчора. Тим часом під впливом інформаційної революції свідомість українських політиків та інтелектуалів зазнавала кардинальних змін.

Ознайомившись з архівними матеріалами, підготовленими до друку в Інституті історії партії при ЦК Компартії України про голод 1932–1933 рр., Л. Кравчук перетворився з ортодоксального на суверен-комуніста, сповненого рішучості позбавитися залежності від Москви. Пояснюючи свою трансформацію, він пізніше заявив журналісту: «Ви знаєте, тільки нежива людина може не відреагувати на таке. Я з часом зрозумів: усе, що робилося, була суцільна брехня. І партія цю

брехню утверджувала, обмежуючи в інформованості навіть тих людей, які повинні були «за службовим обов'язком» знати правду. Це був фарс, фальсифікація, злочин. І я повторюю: якби я знав усе це в 1958 році, я ні за що до цієї партії не вступив би. Ось що я коротко можу сказати про перелом у своїй свідомості»⁹³.

Інформаційну революцію, яка змінювала світогляд вихованої радянською владою інтелігенції, слід вважати фундаментом тих динамічних процесів, які в кінцевому підсумку перетворювали задуману М. Горбачовим «революцію згори» на «революцію знизу». І, звичайно ж, серед «білих плям» в історії державної партії та радянського суспільства громадян України найбільше вражала інформація про Голодомор 1932–1933 рр. Українська діаспора використовувала кожен його річницю для того, щоб правда про сталінський злочин стала надбанням широкої громадськості в усьому світі.

Особливо багато в Північній Америці було зроблено в 50-у річницю. В цей час вже існував при Університеті провінції Альберта в Едмонтоні (Канада) Інститут українознавчих студій, а в Гарвардському університеті (США) — Український дослідний інститут. За вивчення голоду 1932–1933 рр. в Україні взялися дипломовані фахівці.

Глава організації «Американці в обороні людських прав в Україні» І. Ольшанівський вивчив архіви комісії Конгресу США з Холокосту і запропонував створити ідентичну комісію з розслідування українського голоду. У листопаді 1983 р. відповідний законопроект був внесений в Конгрес, але Палата представників поставилася до нього пасивно. «Навіщо витрачати гроші американських платників податків на те, що сталось десь 50 років тому?» — питали конгресмени. Чинovníки з Державного департаменту підтримували їх, не бажаючи зайвий раз «гніввити Москву». Тоді по всіх штатах, де проживали українці, була організована акція під девізом «Коріння трави». До конгресменів і президента США Р. Рейгана пішли десятками тисяч індивідуальні і колективні

петиції. Ні раніше, ні пізніше такої велетенської за масштабами акції американські українці не влаштували.

Внаслідок цього проходження законопроекту в сенатській комісії не натрапило на перепони. У вересні 1984 р. Сенат прийняв його одногосно. Навпаки, Палата представників так і не подала законопроект, який лобіювали українські організації. Становище урятував сенатор Б. Бредлі. Користуючись своїм правом вносити поправки в бюджет, він в останній день роботи 98-ої сесії Конгресу «причепив» витрати на діяльність тимчасової комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні до Фінансової резолюції. Палата представників, яка мала право відкидати внесені сенаторами поправки, з цією поправкою все-таки погодилася, тому що законопроект був схвалений Сенатом, а часу на дискусію не залишалось: уряд повинен був мати бюджет. Р. Рейган без затримки підписав Фінансову резолюцію і у Конгресі США народилася комісія, виконавчим директором якої став викладач Гарвардського університету, один з небагатьох американських фахівців історії України радянського періоду Дж. Мейс.

Тим часом КПРС вже втрачала контроль над процесом «перебудови». Сталінське цензурне табу на згадування голоду, яке трималося п'ять з половиною десятиліть, почало слабнути. У московській і київській пресі промайнули перші глухі згадки про трагедію 1933-го року. М. Горбачов у доповіді на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю Жовтневої революції, жодним словом не торкнувся забороненої теми. Виступаючи в Києві з доповіддю, присвяченою 70-річчю проголошення радянської влади в Україні, В. Щербицький не наважився наслідувати приклад патрона. Тема голоду була надто болючою для України і тому в його доповіді з'явився неювілейний абзац про трагедію, спричинену нібито неврожаєм. Тим часом комісія Конгресу США почала друкувати перші результати своєї дослідницької роботи, в яких розкривалися жахливі картини Голодомору.

Офіційне визнання голоду дало можливість українським вченим, письменникам і журналістам звертатися до широкої громадськості з розповідями про цю «білу пляму» в недавній історії України.

Гласність, яка почала торувати собі дорогу і в економічному житті, несла з собою інформацію, що змушувала замислитись: а чи має командна економіка якості живого організму? Проте партійні комітети не збиралися відмовлятися від владних прерогатив у сфері управління виробництвом. Засади реформування економічного життя не виходили за межі звичних уявлень про вдосконалення управління підприємствами. Не дивно, що криза дедалі глибше охоплювала господарський організм країни. Становище особливо погіршилося після 26 квітня 1986 р., коли неподалік від Києва сталася найбільша в історії людства техногенна катастрофа. Тягар на економіку, пов'язаний із ліквідацією наслідків аварії Чорнобильської АЕС, становитиме для України, як підраховували експерти, 179 млрд. доларів США на період до 2015 р.⁹⁴

Реформатори з оточення М. Горбачова не прагнули приватизувати державні підприємства, тобто не зазіхали на комуністичну доктрину. Вони підійшли до реформування економіки з іншого боку — через надання державним підприємствам ширших прав господарювання. Проголошена червневим (1987 р.) пленумом ЦК КПРС політика економічних реформ надавала їм можливість самостійних дій. Вважалося, що основна ідея реформування полягала у поєднанні централізованого директивного планування з наданням підприємствам певної свободи. Ступінь свободи визначався трьома горбачовськими «с»: самостійність, самоуправління, самофінансування.

30 червня 1987 р. Верховна Рада СРСР затвердила закон «Про державне підприємство», в якому набули розвитку ідеї проголошених червневим пленумом ЦК КПРС реформ. Незабаром були прийняті партійно-урядові постанови про

перебудову планування, матеріально-технічного постачання і ціноутворення. Підприємства дістали змогу самостійно планувати виробничу діяльність у запланованих межах. Вони здобули право укладати контракти із своїми постачальниками і споживачами, встановлювати прями, без посередництва Держплану, зв'язки з іншими підприємствами. У деяких галузях їм навіть дозволялося вступати у прямий контакт з іноземними фірмами. Отже, вперше порушувався принцип монополії зовнішньої торгівлі.

В Україні було скасовано 103 республіканські органи управління, ліквідовано 14 міністерств і відомств. Дедалі ширше впроваджувалися орендні відносини і кооперативні форми виробництва. Розгорнулася робота із створення асоціацій, концернів, малих підприємств та інших небачених раніше організаційних структур. Почали діяти спільні з іноземними фірмами підприємства. У 1988 р. в Україні їх було 8, у 1989 р. — 75, а в 1990 р. — 156. На орендний підряд у 1989 р. перейшли 130 підприємств промисловості, 68 будівельних організацій, 41 підприємство роздрібної торгівлі⁹⁵.

Виявилось, однак, що в межах окремих підприємств реформа управління не діє. Підприємства справді стали більш самостійними, але почали ухилятися від виробництва тієї продукції, яка була не вигідною. Натомість нарощувалося виробництво вигідної, але непотрібної споживачам продукції. Реформа поглибила процеси розбалансування економіки.

Одночасно радянська держава зробила спробу вдосконалити функціонування колгоспно-радгоспної системи. Після XXVII з'їзду КПРС (лютий 1986 р.) і в розвиток його рішень була прийнята постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про подальше вдосконалення економічного механізму господарювання в агропромисловому комплексі країни». Однак «подальше вдосконалення» полягало лише в тому, що наскрізь забюрократизована конструкція державного управління сільським господарством доповнювалась ще однією надбудовою. Це був Держагропром СРСР з підвідомчими

установами до районного рівня. Вважалося, що система агропромів контролюватиме виробництво сільськогосподарської продукції від її вирощування в полі до зберігання і переробки на промислових підприємствах. Жорсткий контроль за колгоспами і радгоспами не дав, однак, бажаних результатів. Продовольча проблема дедалі більше загострювалася.

Реформатори спробували відкрити шлях приватному підприємству і в сільському господарстві. У березні 1988 р. було прийняте нове положення про колгоспи, яке допускало можливість існування орендних відносин. Окремим сім'ям надавалося право брати землю в оренду на тривалий термін (до 50 років) і розпоряджатися виробленою продукцією на свій розсуд. Однак серед колгоспників знайшлися лише одиниці, які зважилися на самостійне господарювання в умовах відсутності сільськогосподарської техніки і тієї інфраструктури, за допомогою якої можна було надавати вирощеній продукції товарний вигляд і реалізувати її. Місцева адміністрація та керівники колгоспів сприймали появу орендарів-фермерів як виклик своїй безконтрольній владі на селі і гальмували поширення орендних відносин.

Зосереджуючи у загальносоюзному бюджеті лівову частку доходів з усіх регіонів, загальносоюзний центр розподіляв їх на свій розсуд. Першочергова увага до розвитку добувної промисловості Сибіру і Далекого Сходу призводила до падіння частки України в загальносоюзних капіталовкладеннях (з 18 до 10 відсотків за 1970–1989 рр.)⁹⁶. Постійний дефіцит коштів на нове будівництво і реконструкцію прискорював моральне і фізичне старіння промислового потенціалу України.

Загальносоюзні капіталовкладення в українську економіку після 1987 р. скорочувалися уже не тільки у відносинах, а й в абсолютних величинах. Під впливом економічної кризи в загальносоюзному бюджеті утворився величезний дефіцит. У 1988 р. він вимірювався майже сотнею мільярдів рублів, що становило десяту частину валового національного продукту. Брак коштів відчувався навіть в галузях, які працювали на

ВПК. Радянський уряд змушений був звернутися до друкарського верстата. За оцінкою Держбанку СРСР, зайві гроші в обігу склали на початок 1990 р. 47 млрд. рублів⁹⁷.

Влітку 1989 р., коли виявилось, що економічна реформа стала каталізатором господарської кризи, було створено комісію на чолі з академіком Л.Абалкіним, яка вперше зробила спробу позбутися комуністичного господарського механізму і висунула ідеї роздержавлення економіки, плюралізму форм власності, переходу до ринку. У травні 1990 р. була опублікована програма комісії Л. Абалкіна, що передбачала поступовий перехід до ринкових відносин під контролем держави. Програма розглядалася Верховною Радою СРСР, але не була затверджена, оскільки спричиняла істотне підвищення роздрібних цін. Поряд з комісією Л. Абалкіна виникла альтернативна комісія під керівництвом академіка С. Шаталіна. Вона готувала більш радикальну програму переходу до ринку з усталеним строком — 500 днів. Тривалий час програма обговорювалася в парламенті, але М. Горбачов не наважився підтримати її.

Стрімке знецінення рубля поширило натуральний, так званий бартерний обмін. Підприємства відмовлялися одержувати за свою продукцію рублі, які стали презирливо називатися «дерев'яними». Свою продукцію вони направляли передусім за адресами виробників сировини, матеріалів, комплектуючих, енергоносіїв, щоб розплатитися з боргами. Державний план втратив значення директивного документу. Порушувалися й укладені самими підприємствами контракти. Влада тієї чи іншої області, де розміщувалися підприємства, погоджувалася на виконання ними своїх зобов'язань за планами і контрактами тільки після задоволення власних потреб. Наддержаву, яка вже розколювалася по периметру кордонів союзних республік, охопив господарський параліч. З осені 1990 р. в Україні було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з відривними купонами.

Розпад управління виробництвом і занепад галузей економіки зумовили нагальну потребу прийняття Верховною Радою УРСР 3 серпня 1990 р. закону «Про економічну самостійність». Цей документ проголошував самостійність республіки у визначенні економічного статусу і стратегії соціально-економічного розвитку, форм і методів господарювання та управління суспільним виробництвом.

Роки «перебудови» відзначалися дедалі зростаючою політичною активністю суспільства. Вона виявлялася у діяльності так званих неформальних груп і об'єднань. Неформальними їх назвали на відміну від формальних, які створювалися до «перебудови» під контролем парткомів і КДБ.

Ініціатива у створенні перших неформальних організацій належала колишнім політв'язням і неув'язненим владою дисидентам та шістдесятникам. У серпні 1987 р. вони разом із студентською молоддю створили у Києві Український культурологічний клуб (УКК). Проблеми, що обговорювалися на зборах УКК, не виходили за межі історії і культури, але членів цієї організації цікавили «білі плями» радянської історії. Через це вони неминуче ставали в опозицію радянській владі. У жовтні 1987 р. у Львові заявило про своє існування Товариство Лева. Воно об'єднувало творчу молодь, студентів, робітників, навіть деяких комсомольських лідерів. Тоді ж члени міжнародного «Пенклубу» І. Калинець, М. Осадчий, М. Руденко, Є. Сверстюк, І. Світличний та ін. створили Українську асоціацію незалежної творчої інтелігенції.

Реакцією на катастрофічні наслідки Чорнобильської катастрофи стало утворення в грудні 1987 р. екологічної асоціації «Зелений світ». Фундаторами об'єднання були Спілка письменників і Спілка кінематографістів України. Шефство над новою громадською організацією взяв Український комітет захисту миру на чолі з О. Гончаром. У березні 1988 р. на республіканському екологічному семінарі в київському Бу-

динку кіно головою «Зеленого світу» обрали письменника Юрія Щербака.

На основі Української Гельсінської групи (УГГ) сформувалася у березні 1988 р. організація республіканського масштабу — Українська Гельсінська спілка (УГС). Її лідером став Л. Лук'яненко, звільнений тільки в грудні цього року.

У 1987 р. відновилося видання журналу «Український вісник», який нелегально виходив у Львові до арешту в 1972 р. його редактора В. Чорновола. Він знову очолив журнал. Тепер це було перше в Україні легальне незалежне громадсько-політичне видання, що приділяло велику увагу публікації історичних документів, які раніше приховувалися. Після оформлення УГС журнал «Український вісник» став її офіційним друкованим органом.

Українські письменники особливо гостро сприймали припинення стан національної мови — «мовний Чорнобиль». На IX з'їзді письменників у червні 1986 р. в присутності В. Щербицького (який свою промову виголошував вишуканою українською мовою) вони стали на захист своєї мови.

27 грудня 1988 р. у Києві відбулася організаційна нарада осередків Товариства рідної мови, які вже існували у Львові, Дніпропетровську та ін. містах. Нарада обрала організаційний комітет, який скликав 11 лютого 1989 р. в Києві в Республіканському будинку кінематографістів установчу конференцію Товариства української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ). Його очолив Д. Павличко. Створене товариство визначило своїм першочерговим завданням домогтися від Верховної Ради УРСР позитивного розв'язання питання про державний статус української мови та забезпечення його реалізації.

Під тиском громадськості у жовтні 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон «Про мови в Українській РСР». Цим документом юридично закріплювався державний статус української мови. Було гарантовано рівноправність мов усіх народів, які мешкали на території України, і створено умови

для розширення сфери функціонування української мови як мови корінного населення.

Громадськість, яка надавала особливого значення «білим плямам» у радянській історії, прийняла рішення створити спеціалізовану організацію. У березні 1989 р. в Києві відбулася Всеукраїнська установча конференція добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал». Конференція звернулася до партійних і радянських установ, прокуратури, КДБ і МВС з проханням надати місцевим осередкам товариства потрібну допомогу. Верховній Раді УРСР було запропоновано визнати незаконними сфабриковані судові процеси (СВУ та ін.), скасувати вироки, винесені особам, котрих засудили у післясталінський період. Схвально були зустрінуті громадськістю і такі пропозиції, як увічнення пам'яті мільйонів жертв голоду 1932–1933 рр.

У жовтні 1988 р. на семінарі, що відбувався у Спільці письменників, письменник Ф.Бурлачук запропонував створити Народний фронт України. Якраз тоді у Вільнюсі відбувався установчий з'їзд, який скликала ініціативна група Литовського руху на підтримку перебудови «Саюдіс». Ідея Бурлачука не була підтримана, але трохи пізніше безпартійні літератори П. Мовчан і В. Терен домовилися з деякими науковцями Інституту літератури АН УРСР обговорити питання про створення народного фронту, подібного фронтам у республіках Балтії. Під тиском секретаря ЦК КПУ Ю. Єльченка письменники відмовилися створювати «фронт», але відстояли ідею організації, здатної підтримати здійснювану партією лібералізацію політичного життя. За аналогією з національно-визвольним рухом була запропонована назва — Народний рух. На звітно-виборчих партійних зборах Київської організації Спільки письменників була створена ініціативна група сприяння перебудові у складі І. Драча (голова), В. Маняка, О. Мусієнка, Ю. Мушкетика, Б. Олійника, П. Осадчука, Д. Павличка, В. Рогози, М. Слабошницького, С. Тельнюка і

В. Терена. Пленум правління СПУ доручив їй розробку проекту програми Народного руху.

У січні 1989 р. проект програми Народного руху України був готовий. В ній масова організація визначалася як нова форма блоку комуністів і безпартійних, як рух за дальше соціалістичне оновлення в усіх сферах державного, громадського й господарського життя в УРСР, нарешті, як загальнонаціональний вияв схвалення і підтримки революційної перебудови, що відбувається в СРСР. За цією звичною риторикою, однак, приховувалися ідеї, абсолютно незвичні для комуністичної держави. Рух ставив перед собою мету сприяти перетворенню Української РСР у правову державу, де суб'єктом і об'єктом права є народ, і де благо людини, вільний розвиток особистості є головною засадою розвитку суспільства. Сформульована таким чином мета повторювала перебудовну лексику М. Горбачова, але диявол корінився в деталях: Рух брав на себе не тільки підтримку «перебудови», а й контроль за тим, щоб усе відбувалося не на словах, а на ділі.

В. Щербицький доручив «розібратися» з письменниками завідуючому ідеологічним відділом ЦК КПУ Леоніду Кравчуку. Як це доручення виконувалося, Кравчук виклав в «аналітичному матеріалі», розісланому 27 лютого 1989 р. членам і кандидатам у члени політбюро ЦК КПУ і першим секретарям обкомів партії. Ініціативна група письменників була запрошена в ЦК КПУ і Л. Кравчук почав тиснути на неї, щоб вона відмовилася від свого наміру. Однак письменники не піддалися тиску і заявили, що виконують доручення пленуму Спілки — розробити і опублікувати установчі документи Народного руху України. «За цих умов, — зробив висновок Л. Кравчук, — виникла політична необхідність з метою відкритого викриття намірів ініціаторів створення НРУ опублікувати проект програми Руху в органі СПУ «Літературна Україна»⁹⁸.

16 лютого газета «Літературна Україна» опублікувала проект програми НРУ. Однак запланована В. Щербицьким і Л. Кравчуком викривально-засуджуюча акція з участю громадських організацій і трудових колективів втратила наступальність через втручання М. Горбачова. Перебуваючи в Україні, він погодився зустрітися з І. Драчем і Д. Павличком. Ідею створення широкої організації на підтримку перебудовної політики генеральний секретар ЦК КПРС не засудив, тільки наголосив на потребі зберегти єдність трьох слов'янських народів. Тобто він не побачив в діях письменників політичної небезпеки. Звітуючи 3 березня на політбюро ЦК КПРС про поїздку, він зазначав, що в Україні дуже сильні інтернаціоналістські прихильності, і глашатаям «самостійності» доводиться їздити за вірусом у Прибалтику⁹⁹.

Обговорення проекту програми органічно перейшло в розбудову структур НРУ на місцях. 8–10 вересня 1989 р. у Києві пройшов установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. Близько половини делегатів представляли західні, більше третини — центральні регіони республіки. Кількість членів Руху зі східних і південних областей була мізерною. Робітничий клас майже не брав участі у творенні нової організації. Делегати по-різному формулювали відповідь на основне питання: в якій формі має проявитися реальний суверенітет України? Однак різниця у поглядах, яку відзначив В. Чорновіл, не мала, на його думку, істотного значення на початковому етапі діяльності. «Від того, — вказував він, — що Лук'яненко чи Чорновіл бачать майбутню Україну незалежною, демократичною державою, а Драч і Яворівський хочуть більшого суверенітету її в реорганізованому Союзі, що перші обстоюють політичний плюралізм, а другі поки що воліють тільки лібералізації партії, до якої вони належать, — ще не підстава до роз'єднання. Якраз Народний рух і покликаний об'єднати всіх, кому болить доля України, для конкретних щоденних справ»¹⁰⁰.

У доповіді С. Головатого був сформульований важливий теоретичний висновок: неформальні, тобто незалежні від КПРС утворення у вигляді клубів, самодіяльних об'єднань та масових рухів слід розглядати як паростки майбутнього громадянського суспільства. Доповідач розумів, що народ, якому повернули право вибору своїх керівників, не зможе їх контролювати (на що й сподівалися реформатори Кремля), тому що він неорганізований. Органи державної безпеки слідували, застосовуючи індивідуальний терор (включно із профілактикою, тобто залякуванням), щоб між людьми не виникали горизонтальні зв'язки, бо в такому випадку вони могли б організуватися проти влади. Аналізуючи поточний момент, С. Головатий робив висновок, який здавався йому беззаперечним: створення громадянського суспільства є чи не найпершочерговішим завданням революційної перебудови¹⁰¹.

Беручи курс на перебудову, М. Горбачов спирався на ту політичну силу, яку очолював. Йому здавалося, що партію можна оздоровити кадровими переміщеннями і демократизацією середпартійного життя. Січневий пленум (1987 р.) ЦК КПРС висловився під його тиском за обрання делегатів на партійні з'їзди і конференції із застосуванням альтернативних кандидатур і обранням поміж них однієї кандидатури таємним голосуванням.

В ситуації економічного краху, що наближався, М. Горбачову довелось зробити наголос не на безнадійних спробах трансформувати економічну платформу, створену у свій час під політичний режим, а на пристосування режиму під нову ситуацію, яка сформувалася у світовій економіці після Другої світової війни. Генеральний секретар ЦК КПРС уперше з 1917 р. наважився торкнутися важелів влади. На його думку, в ході перебудови мала відбутися демократизація суспільно-політичного ладу. Йшлося про те, щоб залишити за Комуністичною партією «керівну і спрямовуючу» роль в суспільстві, але позбавити її директивних функцій і зосередити всю повноту влади в радах. Здійснення реформи такого

масштабу вимагало компетенції з'їзду або конференції, повноваження ЦК КПРС були недостатніми. Попередня партійна конференція відбулася в лютому 1941 р., тобто майже за півстоліття до XIX-ої.

На обговорення XIX конференції, яка працювала в червні–липні 1988 р., виносилося питання про «повновладдя Рад». «Керівна і спрямовуюча» роль партії мала реалізовуватися шляхом обрання партійних функціонерів до рад та їхньої подальшої роботи у виконавчих комітетах цих рад. Тобто у кожній ланці управління партапарат ставився під контроль не тільки ланки, яка стояла над ним згідно з принципом «демократичного централізму», а й виборців. Реформатори сподівалися у такий спосіб покінчити з відносинами особистої відданості, що існували між функціонерами різних ланок і перетворювали апаратну частину партії на замкнену бюрократичну організацію, позбавлену можливостей самовдосконалення і коренів у суспільстві. Розрахунок був на те, що КПРС як монопольна політична сила витримає випробування вільними виборами, збагатиться новими керівними працівниками, висунутими населенням, і посилить свій вплив на суспільство.

М. Горбачову на XIX партконференції вдалося переконати функціонерів вищої партійної ланки в доцільності реформи. Адже членство в радах — від районної ради для функціонерів райкомів партії до Верховної Ради СРСР — для перших осіб обласної ланки партапарату завжди було обов'язковим додатком до партійної посади. З якого крісла здійснювати керівництво — це питання їм здавалося другорядним.

Після затвердження конституційної реформи позачерговою XII сесією Верховної Ради СРСР (листопад–грудень 1988 р.) країна опинилася у новій політичній реальності, хоч цього не усвідомлювали ні функціонери державних структур, ні виборці. Суспільству повернули узурповане після більшовицького перевороту 1917 р. право наділяти владою своїх

керівників. Обсяг влади радянських органів кардинально змінився, тому що вони позбулися опікування з боку парткомів. Вищим законодавчим органом ставав, як і до запровадження Конституції СРСР 1936 р. і Конституції УРСР 1937 р., З'їзд народних депутатів. Але тепер цей орган влади формувався на вільних виборах і не мав над собою партійного патрона, який все вирішував. Аби члени ЦК КПРС і депутати Верховної Ради СРСР погодилися на реформу, Горбачов запропонував специфічну виборчу процедуру: дві третини депутатів (1500) обиралися на прямих виборах із довільним числом кандидатів на одне депутатське місце, а одна третина (750) висувалася офіційно зареєстрованими організаціями: КПРС, комсомолом, профспілками, науковими товариствами, творчими спілками тощо. Усі ці організації включно з партією будувалися на засадах «демократичного централізму», тобто перебували під контролем партійного керівництва.

У березні 1989 р. відбулися перші з 1917 р. вільні вибори в радянські органи влади. На всіх попередніх виборах висувався один кандидат від «блоку комуністів та безпартійних», якого ретельно відбирали в партійних комітетах. Селекціонери у відділах парткомів, які відповідали за виборчу кампанію, формували кандидатський, тобто депутатський склад за партійною, соціальною, національною і демографічною ознаками. Це були вибори без вибору. Тепер же, згідно із законом «Про вибори народних депутатів», прийнятим Верховною Радою СРСР в розвиток конституційної реформи, вирішальне слово у визначенні депутатів надавалося виборцям.

Вибори 1989 р. створили дворівневу парламентську систему у вигляді З'їзду народних депутатів СРСР і сформованої з його складу таємним голосуванням постійно діючої Верховної Ради СРСР. Залізна дисципліна у партії та профспілках дала можливість пройти в депутати тим апаратникам,

які прагнули позбутися випадковостей під час балотування у виборчих округах. Головою Верховної Ради СРСР став М. Горбачов.

Майже всі депутати від профспілок і переважна більшість депутатів від громадських організацій були комуністами, які не підтримували радикальні реформи. Багато депутатів, обраних прямим голосуванням у виборчих округах, також вважалися консерваторами. Здавалося б, партапарат нічого не втратив і нічим не поступився. У партійних структурах, аж до політбюро ЦК КПРС, і в радянських структурах, аж до Верховної Ради СРСР, були ті самі люди. Не існувало, як правило, персональної конкуренції між партійними і радянськими владними структурами, оскільки секретарі партійних комітетів ставали головами рад або виконкомів рад. Проте конституційна реформа розірвала ту зв'язку між парткоммами і виконкоммами рад, яка перетворювала державну владу у незалежну від виборців силу, що нависала над суспільством. КПРС набула рис політичної партії, тобто перестала бути державною структурою. Вона ще зберігала зовнішні ознаки диктаторської влади, але тільки за інерцією. Найбільш далекоглядні партійні функціонери поспішали здобути високі посади в радянській вертикалі влади.

По суті, здійснена М. Горбачовим конституційна реформа стала своєрідною «революцією згори», яка перетворювала радянський політичний режим з диктаторського на демократичний. Але ніхто з членів ЦК КПРС і депутатів Верховної Ради СРСР, які провели цю реформу, не уявляв собі, що вони позбавляють партію диктатури, на якій трималася зовнішня і внутрішня радянська імперія. Всі вони були стурбовані тільки тим, щоб не втратити персональну владу. Одні були переконані в тому, що в умовах монопольного становища КПРС в суспільно-політичному житті вибори в радянські органи влади матимуть очікувані результати. Ті, хто не бажав зустрітись з виборцями віч-на-віч, задовольнилися виборчою процедурою, яка дозволяла їм уникнути такої зустрічі.

Нерозуміння суті конституційної реформи в рік її прийняття чітко простежується у зауваженнях Л. Кравчука на відозву НРУ до громадян УРСР (січень 1989 р.). Реформа у відозві характеризувалася так: «Реформа політичної системи радянського суспільства — справа кожного громадянина. “Якщо політична система залишиться непорушною, без змін, — зазначив на XIX партконференції М.С. Горбачов, — то ми не впораємося із завданнями перебудови”. Але сама собою ця система не зміниться, її повинні зламати ми, рядові громадяни нашої великої країни. Саме для цього об’єднуються мільйони людей в різних республіках у народні фронти, інші громадські угруповання»¹⁰².

Цю тезу Л. Кравчук прокоментував так: «*Замість реформи* політичної системи, передбаченої рішенням XIX Всесоюзної конференції КПРС і запровадженої законами, прийнятими на позачерговій XII сесії Верховної Ради СРСР, пропонується її *злам, знищення*, здійснювані безпосередньо громадянами. Це або словесна еквілібростика, або заклик до застосування сили»¹⁰³. Отже, головний ідеолог УРСР не зрозумів, що злам політичної системи здійснив сам законодавець наданням громадянам права формувати персональний склад органів влади. Застосування сили непотрібне в рамках політичної системи, залежної від виборців.

Ситуація в Україні, а також в республіках Балтії і Закавказзя, де особливо стрімко розвивався національно-визвольний рух, після виборів народних депутатів СРСР у 1989 р. зазнала швидкої й невідвортної радикалізації. Користуючись послабленням центральної влади, національно-демократичні сили розгорнули кампанію проти відступів від демократичної виборчої процедури, на які погодилися реформатори з оточення М. Горбачова, щоб провести конституційну реформу. Основний акцент кампанії спрямовувався проти закону, що допускав обрання однієї третини депутатів поза виборчими округами. В Україні цю кампанію очолили Рух та демократично настроєні народні депутати СРСР від республіки,

об'єднані в Республіканський депутатський клуб. Восени 1989 р. було внесено важливі поправки до закону про вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад. Зокрема, закон обходив утворення за загальносоюзним прикладом монстра представницької влади у вигляді З'їзду народних депутатів. Передбачалися прямі й рівні вибори до Верховної Ради УРСР з висуванням будь-якої кількості кандидатів у депутати на одне місце, з повною свободою обговорення виборчих програм, які пропонувалися кандидатами, з можливістю реального контролю з боку громадськості за підрахунком голосів.

Для проведення виборчої кампанії сформувався Демократичний блок. До нього увійшли 43 громадські організації та групи (осередки НРУ, «Меморіал», УГС, «зелені» та ін.). У виборчому маніфесті були проголошені такі гасла, як досягнення реального політичного та економічного суверенітету України, створення багатопартійної системи, рівноправність усіх форм власності, розробка нової конституції, реальна свобода віросповідання.

4 березня 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад. Вони засвідчили, що компартійно-радянський апарат контролював ситуацію. Демократичний блок зазнав поразки. Номенклатура перемогла в усіх областях, за винятком Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської. Тут за кандидатів Демократичного блоку віддали свої голоси 85 відсотків виборців. Вперше виник такий дивний феномен, як антикомуністична радянська влада.

На початку 90-х рр. з'явилися перші політичні партії, альтернативні Компартії України. Власне, Українська національна партія (УНП) була утворена у Львові ще в жовтні 1989 р. Але вона навіть на початок 1991 р. налічувала лише півтори сотні членів. У квітні 1990 р. в Києві відбувся установчий з'їзд Української республіканської партії (УРП), а у Львові — Української християнсько-демократичної партії (УХДП).

Стихійно створювана багатопартійна система була специфічною. На початок 1991 р. всі партії, крім Комуністичної (їх було 13) мали сукупну чисельність в 30 тис. осіб, тоді як КПУ — 2964 тис.¹⁰⁴ Процес реформування КПУ в умовах гострої суспільно-політичної кризи не розпочинався, і активно діяти в нових умовах вона не могла. Майже всі комуністи виявилися пасивними спостерігачами подій, що розгорталися на їх очах.

15 травня 1990 р. Верховна Рада УРСР нового скликання вперше почала працювати в постійному режимі — як парламент. Перша сесія тривала понад два місяці, а не два-три дні, як раніше, коли Верховна Рада була декоративним псевдопарламентом, який штампував підготовлені її апаратом тексти законів, перед тим схвалених у секретаріаті КПУ. В ході роботи сформувалися два блоки депутатів — парламентська більшість і опозиція. Сесія Верховної Ради транслювалася по радіо і телебаченню, і полеміка між депутатами здійснювала безпосередній вплив на суспільство. У свою чергу, процеси, що відбувалися в суспільстві, впливали на діяльність Верховної Ради.

Робота Верховної Ради розпочалася за умов гострого протистояння політичних сил. Організаційну підготовку першої сесії провадив апарат попереднього скликання Верховної Ради, внаслідок чого більшість пропозицій про персональний склад таких керівних органів, як робоча президія і мандатна комісія, були спрямовані на забезпечення партапаратному блоку панівного становища. На посаду голови Верховної Ради прогнозовано був обраний перший секретар ЦК КПУ Володимир Івашко. Опозиція була названа Народною радою. Головою її став Ігор Юхновський. До Народної ради увійшли 125 депутатів, які представляли депутатські групи 21 області і Києва.

Березневі вибори 1990 р. засвідчили не тільки перемогу Компартії України, але й втрату нею монополії на владу. Змінився й сам характер радянської влади. Влада в Україні,

як і раніше, зосереджувалася в руках першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка. Але його становище в системі влади забезпечувалося тим, що він став головою Верховної Ради.

Законодавчі органи союзних республік і Союзу після конституційної реформи стали осередками вищої влади. Як і раніше, влада залишалася функціонально неподільною, незважаючи на наявність окремо існуючих виконавських, законодавчих і судових органів, які існували в класичній моделі радянської влади 1917–1989 рр. Це означало, що влада все ще не позбавилася своїх попередніх рис. Український парламент зразка 1990 р. мало нагадував парламенти демократичних країн. Проте він уже не був схожим на Верховну Раду попереднього скликання.

За парламентом стояв народ, який міг позбавити повноважень кожного народного депутата на наступних вільних виборах. За керівництвом парламенту стояли народні депутати, які могли змінити його в будь-яку мить. У дореформеній КПРС функція диктатури з'являлася завдяки її організаційній побудові на засадах «демократичного централізму». В її системі влади той, хто стояв вище в ієрархічній ланці, визначав персональний склад і посадову поведінку членів нижчої ланки.

Існуюча компартійно-радянська номенклатура чисельно переважала, але не панувала в парламенті. Делегати від НРУ і члени КПРС, обрані за списками Демократичного блоку, вміло використовували методи парламентської боротьби, щоб пропагувати свої цілі і нав'язувати їх політичному супротивникові, який перебував у стані паніки, тому що «революція зверху» на очах перетворювалася на «революцію знизу». Перипетії парламентської боротьби оперативно висвітлювалися засобами масової інформації. Парламентські дебати транслювалися у прямому ефірі. Всі громадяни мали змогу оцінювати те, що відбувалося в країні і у власній республіці.

Номенклатура трималася у Верховній Раді згуртовано, додержуючись тієї жорсткої дисципліни, в якій вона була вихована. Проте вона не мала стратегічної лінії і пристосовувалася до швидкоплинних змін у вируючому суспільстві, аби зберегти владу. За згодою більшості лідери опозиції взяли під свій контроль сім парламентських комісій — прав людини, культури і духовного відродження, зовнішніх справ. Чорнобильську, науки та освіти, економічної реформи (всього було створено 23 комісії).

Диктат КПРС над суспільством залишався іззовні непо-рушним, але тільки тому, що партійні функціонери звикли керувати, а радянські чиновники — бути керованими. Комуністична ідеологія, яка завжди була важливою підпорою диктатури, здійснювала все менший вплив на суспільство. Межі гласності розширилися, люди почали захлинатися під зливою сенсаційної інформації про злочини сталінської, а згодом і ленінської доби, про реальне становище в своїй країні у порівнянні з країнами, які вони звикли називати капіталістичними.

Хоч не відразу і не без боротьби, але М. Горбачов змушений був відмовитися на позачерговому третьому З'їзді народних депутатів СРСР у березні 1990 р. від зафіксованого в шостій статті Конституції СРСР положення про керівну і спрямовуючу роль КПРС у державі.

Посада голови парламенту виявилася для В. Івашка фізично несумісною з посадою першого секретаря ЦК КПУ. У червні 1990 р. XXVIII з'їзд Компартії обрав першим секретарем ЦК Станіслава Гуренка. Найбільш далекоглядні представники компартійно-радянської номенклатури почали розуміти, що треба шукати іншу, ніж КПРС, опору для особистої кар'єри.

Конституційною реформою М. Горбачов і його команда реформаторів довели, що готові йти на далекосяжні поступки, аби зберегти за собою політичну владу. Проте в галузі міжнаціональних відносин вони не були готові до

поступок. Ідеал національно-державного устрою втілювався для Горбачова в афоризмі «сильний центр — сильні республіки». Явно не йшлося про перетворення Радянського Союзу на справжню федерацію, тобто державу, де регіони мали б чітко окреслені конституційні повноваження, непідвладні центру. Радянські конституції, в тому числі чинний Основний закон 1977 р., демагогічно стверджували, що СРСР є федерацією. Проте вони не залишали суб'єктам федерації реальних прав, здійснюваних суверенно, без звертання за дозволом до центральних відомств. Це визнав і Горбачов. Виступаючи в Литві у січні 1990 р., він сказав: «Треба дати можливість кожному народу реалізувати свій потенціал, в усій повноті наповнити федерацію новим, реальним змістом»¹⁰⁵.

Уперте небажання центру поступитися часткою влади викликало протест у регіональних ланках компартійно-радянського керівництва. Дбайливо випещена московським центром, периферійна номенклатура усім своїм єством відчувала принизливість становища, коли її «наділяли» владою у політбюро ЦК КПРС. Прагнення регіональних політичних еліт до суверенітету особливо виявлялося у республіках Балтії, Закавказзя і в Україні. Проте у цих регіонах катализатором катастрофічних для наддержави відцентрових тенденцій ставав національно-визвольний рух.

У березні 1990 р. запровадженням «під себе» чужої в радянській політичній системі посади Президента СРСР М. Горбачов послабив небезпечне хитання влади між двома центрами — партійним і радянським. Однак вибори народних депутатів у союзних республіках породили одразу 15 нових центрів влади радянських органів, і один з них — безпосередньо в Москві. На чолі Верховної Ради РРФСР став безкомпромісний суперник М. Горбачова — Борис Єльцин.

Парадоксально, але прагнення до суверенізації найбільш яскраво проявилось не в національних республіках (за винятком Грузії і республік Балтії), а в Російській Федерації.

Становище Росії в Радянському Союзі завжди залишалося двоїтим. З одного боку, Росія була державоутворюючою республікою, і загальносоюзний центр відстоював передусім її інтереси. У неофіційній «табелі про ранги» росіяни були титульною нацією в масштабі всього Союзу, а не тільки Російської Федерації. Але російський центр не мав повноважень, якими володіли інші союзні республіки.

Б. Єльцин не зупинився перед наміром скористатися закладеними в Конституції СРСР і конституціях союзних республік нормами, щоб усунути від влади союзний компартійно-радянський центр і в такий спосіб ліквідувати двовладдя, що виникло в Москві після березневих виборів 1990 р. Тому, номенклатура в національних союзних республіках перестала розраховувати на підтримку Москви, де йшла боротьба між Горбачовим і Єльциним. Вона почала розуміти, що залежить не стільки від Кремля, хто б в ньому не сидів, скільки від власних виборців. Тому в середовищі номенклатурних працівників України стали множитися суверенкомуністи. Вони розглядали діячів Народного руху та інших опозиційних депутатів Верховної Ради не як противників, а як ситуативних союзників у справі суверенізації республіки.

12 червня 1990 р. З'їзд народних депутатів РРФСР ухвалив Декларацію про державний суверенітет Росії. За два тижні до цієї історичної події Б.Єльцин так виклав на прес-конференції своє розуміння російського суверенітету: «Ґрунтуючись на Декларації про суверенітет, яка буде прийнята, на необхідних законах, Росія буде самостійна в усьому, і рішення її повинні бути вище союзних»¹⁰⁶. Мова не йшла про негайний вихід зі складу СРСР. Однак ст. 7 Декларації засвідчувала намір Б. Єльцина йти до кінця у протистоянні з союзним центром: «РРФСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР у порядку, встановленому Союзним договором і заснованому на ньому законодавстві»¹⁰⁷.

Приклад Росії відкрив «парад суверенітетів», як іронічно назвали цей процес ті, хто намагався зберегти Радянський

Союз. 20 червня декларацію про суверенітет прийняв Узбекистан, 23 червня — Молдова. Черга була за Україною. 28 червня Верховна Рада УРСР почала розгляд цього питання. Через кілька днів у Москві відкрився XXVIII з'їзд КПРС, і група з 63 народних депутатів, які були його делегатами, виїхала до столиці СРСР. 5 липня від імені парламентської опозиції В'ячеслав Чорновіл запропонував негайно відкликати їх для участі у розгляді найбільш доленосного для України питання. Пропозиція була природною, її змушена була схвалити більшість членів парламенту. Уперше опозиція і більшість голосували солідарно.

Підкоряючись цьому рішенню, делегати з'їзду КПРС повернулися до Києва. Однак В. Івашко оголосив 11 липня сенсаційну заяву, в якій повідомляв про бажання піти у відставку, тому що він балотувався на посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС. Політичне капітулянтство голови Верховної Ради шокувало українське суспільство, деморалізувало комуністичну більшість у парламенті і полегшило опозиції прийняття радикального за змістом документа, який утверджував суверенітет України. Враховуючи історичне значення документа, депутати багато разів зважували кожне формулювання, кожне слово. 16 липня 1990 р. поіменним голосуванням Декларацію про державний суверенітет України було прийнято.

Коли постало питання про вибори нового голови парламенту, політична і психологічна ситуація, в яку потрапила КПУ після відставки В. Івашка, не дала змоги першому секретареві ЦК С. Гуренку взяти участь у балотуванні. За цих умов більшість депутатів, яка представляла інтереси номенклатури, віддала перевагу публічному політику Л. Кравчуку.

Блискавичний візит Б. Єльцина у Київ 19 листопада 1990 р., який ознаменувався підписанням українсько-російської угоди, істотно підвищив особистий авторитет Л. Кравчука, посилив вплив суверен-комуністів і послабив позиції ортодоксів. До кінця року Л. Кравчук уклав двосторонні

угоди з республіками Балтії, Білоруссю, Узбекистаном і Казахстаном.

Втрачаючи владу, М. Горбачов почав звільнятися від реформаторів і сперся на консерваторів, які наполягали на зміні політичного курсу. Голова Ради міністрів СРСР М. Рижков публічно оголосив, що «перебудова» провалилася. На четвертому З'їзді народних депутатів, який відкрився 17 листопада 1990 р., було ухвалене рішення про проведення всесоюзного референдуму у питанні збереження СРСР. Це питання Верховна Рада СРСР винесла на референдум у такому формулюванні: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?»

Організатори референдуму розраховували, що більшість громадян висловиться за збереження країни, в якій вони жили все своє життя. Заспокійливі словосполучення «оновлена федерація», «повною мірою», «суверенні республіки» не мали правового наповнення і тільки заколисували громадян. Водночас позитивна відповідь на таке запитання зводила до нуля значення прийнятих республіканськими парламентами декларацій про державний суверенітет.

Комуністична більшість у Верховній Раді УРСР схилилася до підтримки формули М. Горбачова, хоч деякі депутати з її середовища висловлювали серйозні застереження. Підсумовуючи дискусію, Л. Кравчук вказав: «Верховна Рада СРСР повинна була порадитися з Україною та іншими республіками. Вона цього не зробила. Є їхнє право, є наше право... Ми не можемо далі перебувати у стані послушниці, заплющуючи очі на те, що порушуються наші права і з нами не хочуть до кінця рахуватися. Нехай Верховна Рада СРСР знає, що є Верховна рада УРСР, яка має право говорити від імені українського народу, від народу України»¹⁰⁸. У результаті визріла пропозиція провести одночасно із загальносоюзним

референдумом республіканське опитування населення за такою формулою: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?»

17 березня 1991 р. громадяни України дали позитивну відповідь на обидва запитання переважною більшістю голосів. Отже, референдум не зупинив процес дезінтеграції СРСР. Більш-менш однорідна комуністична більшість у Верховній Раді розкололася, суверен-комуністи заручилися підтримкою народу. Тепер вони разом з Народною радою утворювали парламентську більшість у питанні про незалежність.

Коли владний потенціал останнього в історії КПРС генерального секретаря ЦК зійшов нанівець, М. Горбачов подбав про заснування поста Президента СРСР. У березні 1990 р. він став президентом, але припустився фундаментальної помилки, прагнучи дістати високі повноваження в найпростіший спосіб: через вибори на З'їзді народних депутатів СРСР. Б. Єльцин мав більше часу на роздуми, і провів через всеросійське опитування під час Всесоюзного референдуму про долю СРСР рішення про заснування поста Президента Російської Федерації, який мав обиратися всім населенням республіки. У червні 1991 р. він виборов цей пост у відкритій і гострій боротьбі. Це давало йому велику перевагу у відносинах з Верховною Радою РРФСР. Всенародне обрання мало вирішальне значення в умовах конституційної невизначеності президентських повноважень за фактичного переходу державної влади від партії до рад. Приймаючи через три тижні після президентських виборів в Росії ідентичний закон про заснування поста президента України, голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук теж наполіг на прямих виборах. 3 липня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла закони «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного закону) Української РСР», «Про Президента Української РСР» і «Про

вибори Президента Української РСР». Вибори Президента України призначалися на 1 грудня 1991 р.

Прийняті у липні 1991 р. закони про Президента України були великим досягненням в державотворчому процесі. Треба зважити, що вони розроблялися і приймалися в умовах, коли ні суспільство, ні державні функціонери чітко не усвідомлювали, заради чого запроваджується інститут президентства, якими мусять бути оптимальні параметри його функціонування.

Підготовлений в Москві проект Союзного договору Верховна Рада України зустріла без ентузіазму. Більшість депутатів, які брали участь в обговоренні, підкреслювали, що його зміст у принципових положеннях розходиться з прийнятою парламентом і схваленою під час Всеукраїнського опитування 17 березня Декларацією про державний суверенітет. Проект зазнав критики у питаннях розподілу сфер впливу республіки і центру, проблем власності, союзних податків, принципів організації та діяльності союзних органів. Тому спеціальною постановою Верховної Ради було прийнято рішення повернутись до розгляду проекту договору восени 1991 р.

У ніч на 19 серпня 1991 р. найближчі співробітники Президента СРСР, які обіймали головні посади у союзних структурах, ізолювали М. Горбачова на його кримській дачі і зробили спробу взяти всю повноту влади в свої руки. Вони не мали позитивної програми і прагнули лише одного: зупинити процес демократизації в усіх ланках суспільного життя, повернутися до становища, що існувало до 1985 р. Проте наступ неосталіністів наштовхнувся на опір народу, який підтримав Б. Єльцина. Президент Росії взяв на себе тимчасово функції союзного президента. Одночасно виявилось небажання армії, КДБ і МВС брати участь у розпалюваній путчистами громадянській війні. На третій день організатори перевороту визнали свою поразку.

20 серпня вже окреслилася нездатність заколотників діяти швидко і рішуче. Президія Верховної Ради України, яка зібралася вранці майже в повному складі, знову не виробила узгоджених рішень. Але Л. Кравчук у виступі по телебаченню назвав зміну влади в СРСР антиконституційною і заявив, що республіка буде відстоювати свій суверенітет.

24 серпня у Києві відкрилася позачергова сесія парламенту. З доповіддю про політичну ситуацію виступив Л. Кравчук, із співдоповідями — народні депутати О. Мороз та І. Юхновський. Кравчук запропонував найближчим часом визначити і створити всі структури суверенітету та механізм з його практичної реалізації. Драматичні події показали повну незахищеність республіки як від зовнішніх, так і від внутрішніх зазіхань. Тому голова Верховної Ради запропонував створити Раду оборони України, прийняти закон про статус військ, розміщених на території республіки, розв'язати питання про департизацію правоохоронних органів. На розгляд сесії були запропоновані заходи щодо забезпечення економічного суверенітету України.

Виступаючи від імені Народної ради, І. Юхновський запропонував проголосити акт, в якому мали бути зафіксовані незалежний статус України, абсолютний пріоритет її Конституції, законів та урядових постанов. Проголошення цього акта пропонувалося підтвердити наступним проведенням референдуму в республіці.

Конституційною більшістю голосів — 346 народних депутатів «за», 4 — «проти», при незначній групі тих, хто утримався, Акт проголошення незалежності України було схвалено. Референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України призначався на 1 грудня 1991 р., одночасно з виборами Президента України.

Ініціатива України, здійснена під безпосереднім впливом путчу, який загрожував втратою національного суверенітету і масовими репресіями, створила принципово нову ситуацію у питанні про Союзний договір. Стало зрозумілим, що «ново-

огарьовський процес» не пішов, компромісний проект договору безнадійно застарів і Радянський Союз неспроможний існувати.

Президія Верховної Ради 26 серпня видала указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України, а також про опечатування і взяття під охорону службових приміщень партійних комітетів для того, щоб забезпечити збереження майна і документів від розкрадання, руйнування і знищення. 30 серпня, коли створена Президією Верховної Ради комісія довела участь партапарату в підготовці та здійсненні путчу, Л. Кравчук підписав указ про заборону діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу на території України. Цим закінчилася насичена історичними подіями остання серпнева декада 1991 р.

Заколот 19–21 серпня 1991 р. прискорив здобуття Україною незалежності, але не більше. Відчайдушна спроба керівників союзної держави зупинити її розпад була приречена на невдачу від початку. Точкою неповернення до попередньої ситуації стала конституційна реформа, тому що саме вона започаткувала переростання «революції згори» на «революцію знизу».

1 грудня 1991 р. назавжди вкарбоване у багатостраждальну історію українського народу. Цього дня відбулися референдум і вибори Президента України.

Право брати участь у референдумі і виборах мали 37 885,6 тис. громадян, прізвища яких виборчі комісії внесли до списків для таємного голосування. У бюлетень з референдуму було включено текст Акта, прийнятого Верховною Радою 24 серпня, і запитання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» У голосуванні взяло участь 31 891,7 тис. громадян, тобто 84,2 відсотка загальної кількості включених до списків. Із них на запитання бюлетеня відповіли «Так, підтверджую» 28 804,1 тис. громадян, або 90,3 відсотка. Позитивну відповідь дало населення всіх областей України незалежно від їхнього національного

складу. Отже, за незалежність проголосували не тільки українці, а й представники інших народів, для яких батьківщиною є українська земля.

У голосуванні на виборах Президента України взяли участь 31 892,4 тис. осіб. До виборчого бюлетеня були включені шість кандидатів. За Л. Кравчука висловилися 19 643,6 тис. громадян, які взяли участь у голосуванні, тобто 61,8 відсотка. Отже, голову Верховної Ради підтримали більш ніж половина виборців.

Підтвердження Акта проголошення незалежності України більшістю населення республіки створило якісно нову ситуацію в Радянському Союзі. Через тиждень після українського референдуму Президент Росії Б. Єльцин, Президент України Л. Кравчук і голова Верховної Ради Білорусі С. Шушкевич зібралися під Мінськом у Біловезькій пущі і заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє існування. 8 грудня 1991 р. було підписано угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), до якої могли приєднатися як члени колишнього Союзу РСР, так і інші країни, які поділяли принципи цієї угоди. 21 грудня на зустрічі в Алма-Аті до СНД приєдналися ще вісім союзних республік. За цих умов М. Горбачову не залишилося нічого іншого, як оголосити про припинення виконання ним функцій Президента СРСР у зв'язку із зникненням самої держави.

Наприкінці 1991 р. закінчилася епоха, що тривала майже сім з половиною десятиліть. Відійшла у минуле радянська форма державності. Народилася нова, демократична Україна.

¹ *Маля Мартін*. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991. — К., 2000. — С. 28. Перекладачі, які готували книгу до перевидання в Україні, безпідставно спотворили прізвище автора.

² *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори. — Т. 2. — С. 522.

- ³ Маркс К. і Ф. Енгельс. Твори. — Т. 21. — С. 350–351.
- ⁴ Бернштейн Э. Исторический материализм. — СПб, 1901. — С. 325.
- ⁵ Бернштейн Э. Борьба социал-демократии и социальная революция // Сборник документов по истории рабочего и социалистического движения стран Европы и США. — М., 1985. — С. 37.
- ⁶ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 33. — С. 93–94.
- ⁷ Там само. — Т. 36. — С. 42.
- ⁸ Там само. — С. 558.
- ⁹ Съезды Советов РСФСР в постановлениях. — М., 1939. — С. 69.
- ¹⁰ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 38. — С. 325.
- ¹¹ Там само. — Т. 44. — С. 189.
- ¹² Див.: Кульчицький С.В. Концепція «кооперативного соціалізму» // Український історичний журнал. — 1995, № 2. — С. 3–17.
- ¹³ Див., наприклад: Вознесенский Н.А. Хозрасчет и планирование на современном этапе. — Детское Село, 1931. — С. 12, 16.
- ¹⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. — Т. 4. — С. 422.
- ¹⁵ Там само. — Т. 23. — С. 12.
- ¹⁶ Там само. — Т. 20. — С. 275.
- ¹⁷ Бакунин М.А. Философия, социология, политика. — М., 1989. — С. 483.
- ¹⁸ Там само. — С. 482.
- ¹⁹ Джилас Милован. Лицо тоталитаризма. — М., 1992. — С. 204.
- ²⁰ Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. — М., 1991. — 624 с.
- ²¹ Джилас Милован. Лицо тоталитаризма. — С. 220.
- ²² Там само. — С. 208–209.
- ²³ Собственность в XX столетии. К 80-летию академика В.А. Виноградова. — М., 2001. — 960 с.
- ²⁴ Там само. — С. 30.
- ²⁵ Там само. — С. 33.
- ²⁶ Там само. — С. 30.
- ²⁷ Никифоров Л.В. Отношения собственности на рубеже веков: направления трансформации // Собственность в XX столетии. К 80-летию академика В.А. Виноградова. — С. 416.
- ²⁸ Ленін В.І. Повне зібр. тв. — Т. 36. — С. 357–358.
- ²⁹ Там само. — Т. 45. — С. 362.
- ³⁰ Там само. — Т. 33. — С. 92–93.
- ³¹ Там само. — Т. 36. — С. 248.
- ³² Там само. — Т. 35. — С. 106.

- ³³ Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. — М., 1989. — С. 94.
- ³⁴ Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т. 12. — С. 56–57.
- ³⁵ Троцький Л.Д. Портреты революционеров. — М., 1991. — С. 235.
- ³⁶ Сталин И. Сочинения. — Т. 5. — С. 198.
- ³⁷ Бухарин Н.И. Избранные произведения. — М., 1988. — С. 20.
- ³⁸ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т. 2. — С. 45.
- ³⁹ Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. — М., 1919. — С. 20.
- ⁴⁰ Известия ЦК КПСС. — 1989, № 9. — С. 199.
- ⁴¹ Ленін В.І. Останні листи і статті. — К., 1989. — С. 16.
- ⁴² «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. — К., 2003. — 392 с.
- ⁴³ Сталин И. Твори. — Т. 5. — С. 235–236.
- ⁴⁴ Там само. — С. 237–238.
- ⁴⁵ Кульчицький С. Курс — українізація // Родина. — 1999, № 8. — С. 109.
- ⁴⁶ Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Итоги партийной переписи 1922 г. на Украине. — Харьков, 1922. — С, VII, IX, XII, 178–179.
- ⁴⁷ Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. — Запоріжжя, 2011. — С. 252.
- ⁴⁸ Пристланд Д. Красный флаг. История коммунизма. — М., 2011. — С. 234, 236.
- ⁴⁹ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — К., 1969. — С. 149.
- ⁵⁰ Основные закономерности построения социалистической экономики. — М., 1967. — С. 248.
- ⁵¹ Социалистическое сельское хозяйство Советской Украины. Статистический сборник. — К., 1939. — С. 253.
- ⁵² Історія колективізації сільського господарства Української РСР. — Т. 3. — К., 1971. — С. 617.
- ⁵³ Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 рр. Документи ГДА СБ України. — К., 2009. — С. 1028.
- ⁵⁴ Там само. — С. 999.
- ⁵⁵ Чубарьян А.О. Канун трагедии. Сталин и международный кризис. Сентябрь 1939 — июнь 1941 года. — М., 2009. — С. 439.
- ⁵⁶ 1941 год. В 2-х кн. — Кн. 2. — М., 1998. — С. 479.

⁵⁷ Великая Отечественная война. 1941–1945. Энциклопедия. — М. 2010. — С. 461.

⁵⁸ *Косик Володимир*. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. — С. 427.

⁵⁹ Живая память. Великая Отечественная: правда о войне. — Т. 1. — М., 1995. — С. 303–304.

⁶⁰ Великая Отечественная война. 1941–1945. Энциклопедия. — М., 2010. — С. 460.

⁶¹ Мировые войны XX века. — Т. 4. — М., 2002. — С. 528–529.

⁶² *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Львів, 1993. — С. 453.

⁶³ *Литвин В.М.* Україна у війнах і революціях XX століття. 1914–1945 роки. К., 2012. — С. 376.

⁶⁴ *Верт Николая*. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. — М., 2010. — С. 313–314.

⁶⁵ *Левикін В., Пастушенко Т.* По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. — Книга друга. — К., 2011. — С. 351.

⁶⁶ Великая Отечественная война. 1941–1945. Энциклопедия. — С. 460.

⁶⁷ *Довженко Олександр*. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник. — К., 1995. — С. 381.

⁶⁸ *Лисенко О., Перехрест О., Перехрест І., Іржавська А.* Демографічні втрати України в роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Книга друга. — С. 772.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвовність: українці на фронтах Другої світової війни. — К., 1997. — С. 37, 401.

⁷¹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. — К., 2000. — С. 561.

⁷² *Коваль М.В.* Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995. — С. 18.

⁷³ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. — С. 561.

⁷⁴ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — С. 120.

⁷⁵ *Косик Володимир*. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 454.

⁷⁶ Там само. — С. 626.

⁷⁷ *Перехрест О.Г., Іржавська А.П.* Демографічні втрати східних слов'ян унаслідок політики нацистського фізичного терору періоду

Другої світової війни // Гуржіївські історичні читання. — Черкаси, 2011. — Вип. 4. — С. 146.

⁷⁸ *Артемьев А.П.* Братский боевой союз народов СССР в годы Великой Отечественной войны. — М., 1975. — С. 59.

⁷⁹ *Сталін Й.В.* Промова на передвиборних зборах Сталінської виборчої округи м. Москви 9 лютого 1946 р. — К., 1996. — С. 22.

⁸⁰ *Лисяк-Рудницький І.* Історичне есе. — Т. 2. — К., 1994. — С. 291.

⁸¹ *Касьянов Георгій.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К., 1995. — С. 15.

⁸² Економічна історія України. — Т. 2. — К., 2011. — С. 44.

⁸³ *Ковпак Л.В.* Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. — К., 2003. — С. 48.

⁸⁴ Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Т. 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. — М., 2004. — С. 569.

⁸⁵ Див.: *Литвин Володимир.* Україна: два десятиліття «застою» (1966–1985). — К., 2004. — С. 58.

⁸⁶ *Быстрова И.В., Рябов Г.Е.* Военно-промышленный комплекс СССР // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. — М., 1997. — С. 206.

⁸⁷ *Лаас Н.О.* Становище в сільському господарстві // Економічна історія України. — Т. 2. — С. 471.

⁸⁸ *Брежнев Л.* Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 24 травня 1982 року. — К., 1982. — С. 7.

⁸⁹ *Кульчицький С.В.* Україна в період наростання системної кризи радянського ладу (друга половина 60-х — перша половина 80-х років) // Новітня історія України. 1900–2000. — К., 2002. — С. 489.

⁹⁰ *Баран В.К., Даниленко В.М.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). — К., 1999. — С. 181.

⁹¹ *Горбачев М.* Перестройка неотложна, она касается всех и во всем. Сборник материалов о поездке М.С. Горбачева на Дальний Восток, 25–31 июля 1986 года. — М., 1986. — С. 36.

⁹² *Лубенский А.* Слово читателя // Огонек. — 1988, № 28. — С. 5.

⁹³ Див.: *Чемерис В.* Президент. — К., 1994. — С. 119.

⁹⁴ 20 років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє. Національна доповідь. — К., 2006. — С. 6, 117, 119.

⁹⁵ *Алексеев Ю.М., Кульчицький С.В., Слюсаренко А.Г.* Україна на зламі історичних епох. — К., 2000. — С. 20–21.

⁹⁶ Там само. — С. 25.

⁹⁷ *Гайдар Егор*. Гибель империи. Уроки для современной России. — М., 2006. — С. 243.

⁹⁸ Провісники свободи, державності і демократії. Документи і матеріали. — К., 2009. — С. 49.

⁹⁹ Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М.С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства. — М., 2007. — С. 99.

¹⁰⁰ Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. — К., 2000. — С. 282.

¹⁰¹ Там само. — С. 74.

¹⁰² Провісники свободи, державності і демократії. — С. 19–20.

¹⁰³ Там само. — С. 41.

¹⁰⁴ Там само. — С. 49, 55.

¹⁰⁵ Союз можно было сохранить. — С. 119.

¹⁰⁶ Советская Россия (Москва), 1990. — 31 мая.

¹⁰⁷ История России XX века / Под ред. А.О. Чубарьяна. — М., 2003. — С. 342.

¹⁰⁸ Див.: *Кульчицький С.В.* Народження Народного руху України // Український історичний журнал. — 2010, № 1. — С. 18.

СУСПІЛЬСТВО ТА ВЛАДА: УРОКИ ІСТОРІЇ (замість післямови)

Спроба проаналізувати розвиток держави та її інститутів у взаємовідносинах із суспільством унаочнює думку відомої польської дослідниці Еви Доманської про те, що «знання про минуле стає знанням, зорієнтованим на майбутнє»*. На нашу думку, основний сенс у вивченні історії — це досягнення глибинних викликів, які постають перед громадою та владою, забезпечення їх інформацією для формулювання адекватних відповідей. Однак, якщо адекватні відповіді не даються або стають інструментом реалізації егоїстичних інтересів лише частини владної еліти, без врахування потреб широких верств та інших груп еліти, то виклики виникають знову й знову, але з все більшою гостротою, прориваючись на поверхню соціальної історії у вигляді революцій, громадянських війн, майданів.

Яскравим свідченням вищенаведених тез є український історичний досвід взаємин суспільства й влади, як це показало проведене нами дослідження. Зокрема, у добу Київської Русі у періоди, коли державні інституції виявлялися неієздатними, на авансцену виходила громада в формі віча. У XVII–XVIII ст. енергія мас проривалася у вигляді козацьких і селянських повстань та національної революції під проводом Богдана Хмельницького. XX століття пройшло у великій мірі під знаком державницьких змагань в умовах соціальної революції та громадянського протистояння. Після 1991 р. відносини влади та суспільства змінилися кардинальним чином. Останнє остаточно перестало бути «мовчазною більшістю». Цьому сприяли процеси демократизації, впро-

* Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. — К.: Ніка-Центр, 2012. — С. 173.

вадження засад ринкової економіки, включення України в глобальне постіндустріальне суспільство. На цьому тлі особливо проявилися вади новітньої української державності. Втім, вони у більшості своїй мали глибоке історичне підґрунтя; в їх основі лежали фундаментальні суперечності історичного процесу. Зупинимося на цьому детальніше.

Відносини українського суспільства та влади формувалися та розвивалися у двох площинах. Тривалий період історії на перший план виходили проблеми співіснування соціуму та імперських владних інституцій. Однак найбільш динамічними й одночасно трагічними були ті сторінки історії, коли українська спільнота намагалася сформувати власні державні структури. При цьому наскрізним сюжетом нашої минувшини була вимушеність влади доводити свою легітимність суспільству. Неодноразово виникала ситуація, коли чергова українська владна еліта, не маючи сталого опертя на безперервну державну традицію, ставала на слизький шлях популістської політики. Цим вона тільки послаблювала свої позиції, втрачала політичну волю і врешті решт була вимушена звертатися до зовнішніх сил за підтримкою. Платою за це було звуження свободи дії, а згодом й утрата незалежності.

Часто це супроводжувалося загостренням суперечностей між внутрішньополітичними та зовнішньополітичними установками суспільства та влади. Адже владна еліта, яка, природньо, глибше розуміла питання актуальної зовнішньої та військової політики, ніж маси, у реалізації своїх ініціатив наштовхувалася на інерційні ментальні установки громади. Це призводило до негативних наслідків — від втрати ефективності дій влади аж до громадянських війн. Таким же чином у фундаментальну суперечність вступали й поточні інтереси влади та довгострокові потреби суспільства (або навпаки).

З іншого боку, вітчизняний історичний процес демонструє, що різкий розрив елітарної традиції призводив до того,

що для нових можновладців, вихідців з контр-еліти (іншими словами, із самої спільноти), пріоритетним ставало створення власної економічної бази. І влада, управлінський апарат традиційно виступали інструментом досягнення цієї мети. Безперечно, це відбувалося найчастіше за рахунок широких верств суспільства та дискредитувало національну владу, особливо, на тлі більш потужних зовнішніх сил, які тимчасово могли дозволити собі демонструвати відданість «високим цілям» та показувати переваги «імперського образу життя».

Втім, історична наука не тільки здатна ставити питання та надавати інформацію для роздумів і прийняття рішень. Подеколи вона спроможна розробляти та пропонувати власні варіанти відповіді, базуючись на аналізі отриманого суспільством досвіду. Відомий історіограф Войцех Вжосек відзначає: «Історичне мислення встановлює наперед світ, як такий, що є можливим, і далі приймає, що цей світ може бути предметом досвіду (наприклад, за допомогою джерел). Далі визначає цей досвід як свідка власної рефлексії над ним, утверджуючи цю рефлексію як вірогідну, власне, завдяки, досвіду»*. Отже, науковий аналіз непростих відносин суспільства та влади на українських теренах дозволяє бодай контурно окреслити такі висновки.

Українське суспільство виживало у найважчі періоди історії, тоді як не ефективні владні інституції та егоїстичні еліти зносилися хвилями народного невдоволення або приходили у занепад і падали під ноги черговим загарбникам. Однак українська громада знаходила в собі нові сили постати з попелу. У той же час багатий й неоднозначний історичний досвід українського суспільства засвідчує ризикованість ігнорування розмаїтості політичного та культурного життя та зведення його до домінування якогось одного етносу. Періоди стабіль-

* *Вжосек В.* Історія–Культура–Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення: Монографія. — К.: Ніка-Центр, 2012. — С. 269.

ності в історії України часто співпадали з балансом у відносинах влади та основних етнічних груп, конфесійної та мовної толерантності. Навпаки, намагання перекроїти мовну, конфесійну, етнічну карту країни неодмінно призводили до соціальних катаклізмів.

Звідси випливає й наступний висновок. Українське суспільство має багатий досвід мирного співіснування з іншими народами у великих політичних спільнотах — ВКЛ, Речі Посполитій Російський та Австро-Угорський імперіях, СРСР. Тут не місце для дискусії, — чи був це «пропащий час», за виразом М. Драгоманова. Однак, незаперечним є те, що українська спільнота зробила вагомий внесок у розвиток зазначених політичних організмів (як і те, що ігнорування інтересів її спричинило занепад цих держав). За будь-якої історіографічної оцінки, цей досвід може бути використаний для виходу країни на шлях сталого розвитку. Зрозуміло, що зараз мова не йде до приєднання до якихось політичних проєктів, водночас глобалізація дозволяє досягати високих цілей, ефективно використовуючи різноманітні міжнародні об'єднання. У свою чергу, вітчизняна історія доводить, що українці можуть вирішувати амбітні завдання у значно ширших масштабах, аніж національний простір. Постановка цих завдань, яка має стати результатом компромісу всередині влади, спроможна консолідувати суспільство.

Крім цього, історичний досвід засвідчує перспективність темпорального та територіального розширення погляду політичної еліти на свої відносини з суспільством. Це передбачає передусім більш інтенсивний діалог з вихідцями з України, які живуть в інших країнах. Мова йде не тільки про достатньо організовану діаспору, утворену хвилями переселення першої половини ХХ ст., але й про наших співвітчизників, які виїхали після 1991 року.

Варто також звернути увагу на те, що перехід українських земель від однієї держави під владу іншої, як правило, супроводжувався, з одного боку, цілеспрямованою трансфор-

мацією соціальної структури під нові політичні, економічні, культурні запити, а з другого боку, спрощенням тих сфер суспільного життя, які перебували поза імперськими пріоритетами. Звідси виникала ситуація, коли одні українські таланти ставали окрасою імперських столиць, а інші губилися у безвісті в глухих провінціях. В умовах сучасної державності трансформаційні зміни відбуваються під впливом глобальної економіки та міжнародного розподілу праці, що призводить до поступового утворення диспропорцій в соціальній структурі. Усвідомлення владою історичного досвіду дозволить не залишати цей процес на самоплив, а навпаки, всебічно підтримати і зберегти необхідні для цивілізованого розвитку громади структури.

Сьогодні можливості конструктивної співпраці між владою та суспільством явно недооцінюються (причому, як владою, так і суспільством). На тому, що одне з ключових питань сьогодення є недостатньо артикульованим, позначилася, очевидно, й усталена історіографічна традиція, що традиційно особливу увагу зосереджувала на соціальних конфліктах та суперечках. Однак наше дослідження показало, що у вітчизняній історії мали місце тривалі періоди порозуміння всередині українства. Втім, в умовах XXI ст. варто вести мову про вдосконалення діалогу суспільства та влади в Україні, який інколи збивається на монолог. Здорові сили суспільства та влада мають спрямувати свої зусилля на знаходження балансу інтересів. Власне, результатом цього балансу і буде загальнонаціональний консенсус, на основі якого постане національна ідея.

Насамкінець хотілося б згадати думку Ежі Топольського, який порівнював історичну нарацію зі світловим спектром, «котрий лише частково доступний неозброєному оку»^{*}. Оче-

^{*} *Топольський Є.* Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. — К.: К.І.С., 2012. — С. 115.

видно, що для більш повного осягнення такої складної та різнопланової теми як відносини суспільства та влади вкрай необхідно долучити до історичної візії й погляди інших суспільствознавчих дисциплін.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ*

Абакумов С.А. Гражданское общество и власть: противники или партнеры? / Независимая организация «Гражданское общество», Нац. фонд «Общественное признание», Нац. Гражданский комитет по взаимодействию с правоохранительными, законными и судебными органами. — М.: Галерея, 2005. — 296 с.

Авдулов А.Н. Власть. Наука. Общество: система гос. поддержки научно-техн. деятельности: опыт США / РАН, Институт научной информации по общественным наукам. — М.: ИНИОН РАН, 1994. — 285 с.

Адашиц Л.І. Суспільство—політичні партії—влада: аспекти взаємодії // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. — Львів, 2008. — Вип. 1. — С. 91–99.

Александр Дж. Власть, политика и гражданская сфера // СоцИс: Соц. исслед. — 2009. — № 10. — С. 3–17.

Алексеев Ю.М., Кульчицкий С.В., Слюсаренко А.Т. Україна на зламі історичних епох. Державотворчий процес 1985–1999 рр. — К.: Екс-Об, 2000. — 296 с.

Алякринская М.А. Власть, общество и искусство: к проблеме культурной нормы // Научные труды Северо-Западного института управления. — 2011. — Т. 2. — № 1. — С. 262–272.

* Показчик підготовлений Центром науково-бібліографічної інформації Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського і авторським колективом.

Андрійчук Т. Урядова політика сприяння розвитку громадянського суспільства: ефективність реалізації // Сучас. укр. політика. Політики і політологи про неї . — 2011. — Вип. 25. — С. 174–181.

Арудов М.С. Диалог общества и власти, или поиск гражданского согласия // Уч. записки Таврич. нац. ун-та им. В.И. Вернадского. — Симферополь, 2004. — Т. 17 (56), № 2: Политические науки. — С. 45–55.

Ачкасов В.А. Легитимация власти в постсоциалистическом российском обществе / Ин-т «Открытое общество». — М.: Аспект Пресс, 1996. — 126 с.

Баймуратов М.А. Роль публичной самоуправленческой (муниципальной) власти в становлении и развитии гражданского общества в Украине // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. — Одеса, 2003. — Вип. 16. — С. 41–52.

Бакарджиев Я.В. Государственная и политическая власть: вопросы соотношения // Вестник Омского университета. Серия: Право. — 2011. — № 3. — С. 45–49.

Балабанова Н.В. Державні органи влади та суспільство: можливості взаємодії // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Соціол. дослідж. сучас. сусп-ва: методологія, теорія, методи. — 2000. — № 462. — С. 81–84.

Баликіна С.О. Імідж влади: моніторингове дослідження змін рівня довіри українців до соціальних інститутів суспільства // Наукові студії Львівського соціологічного форуму «Багатомірні простори сучасних соціальних змін»: зб. наук. пр. — Львів, 2008. — С. 422–424.

Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — 304 с.

Барбакова К.Г. Интеллигенция и власть: динамика взаимодействия. — Курган, 2007. — 302 с.

Бельська Т.В. Історико-правовий генезис відносин влади та громадянського суспільства на українських землях // Держава та регіони. Сер. Держ. упр. — 2010. — Вип. 2. — С. 185–189.

Бельська Т.В. Проблемні аспекти взаємовідносин органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства // Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації: пленар. засідання, рек. та матеріали підсумк. наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 31 жовт. 2008 р. — Одеса, 2008. — С. 31–33.

Бичков І.Г. Вплив Конституційного Суду України на процеси гармонізації відносин суспільства і влади в Україні // Політичні і правові проблеми становлення і розвитку держави на пострадянському просторі: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 26 черв. 2009 р. — Х., 2009. — С. 50–53.

Блиств Т. Вдосконалення владних відносин у процесі становлення громадянського суспільства в Україні // Наукові праці МАУП. — К., 2003. — Вип. 5: Актуальні питання політології. — С. 53–56.

Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). — М.: Новое литературное обозрение, 2011. — 1008 с.

Бойко В.В. Влада і масові соціально-психологічні явища в суспільстві // Україна і світ. Історія: минуле і сучасність: [Темат. зб. пр.]. — Тернопіль, 1995. — С. 122–126.

Бойчук М.А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії. — К.: Атлант ЮЕмСІ, 2007. — 207 с.

Бойчук М. Державна влада і громадянське суспільство в умовах становлення демократичного устрою // Вісник Інститут розвитку дитини. — К., 2011. — Вип. 15. — С. 31–37.

Бондарева А.И. Демократия и социально-политическая жизнь // Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М.А. Шолохова. История и политология. — 2012. — № 3. — С. 92–104.

Братенков Б.Г. Как нам обустроить и возвысить Россию?: Новая формула народовластия, эффект. гос-ва, гражд. о-ва. — М.: Права человека, 2005. — 78 с.

Братковський М.Л. Довіра як механізм реалізації публічної влади: монографія / Донец. держ. ун-т упр. — Донецьк: ВІК, 2010. — 286 с.

Бредли Д. Общественные организации в царской России: наука, патриотизм и гражданское общество. — М.: Новый хронограф, 2012. — 448 с.

Бугославський С. Україно-руські пам'ятки XI–XVIII ст. про князів Бориса та Гліба. — К.: Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1928.

Буланенко Л.С. Власть и общество на исходе второго десятилетия независимости Украины // Наук. вісн. Одес. держ. екон. ун-ту. — Одесса, 2010. — № 6. — С. 246–256.

Буренко В.И. Гражданское общество и власть в современной России // Культура. Политика. Молодежь. — М., 1999. — Вып. 3. — С. 24–36.

Бурлачук В. Десакралізація влади і сучасна політична криза в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 3. — С. 95–105.

Бурчуладзе М.Л. Институты гражданского общества против коррупции // Обозреватель — Observer. — 2012. — Т. 274. — № 11. — С. 34–44.

Бутирська Т. Взаємодія влади і громадянського суспільства: еволюція і сучасний стан // Інституційні перетворення як

передумова ефективного використання ресурсного потенціалу регіону: Матеріали щоріч. загальноінститут. наук.-практ. конф., 24 квіт. 2003 р. — Одеса, 2003. — С. 118–122.

Бутирська Т. Проблемний підхід у структурі взаємодії влади і громадського суспільства // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. — Одеса, 2003. — Вип. 2. — С. 8–16.

Бутирська Т.О. Регіональні аспекти взаємодії влади і громадського суспільства // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. — Х., 2003. — № 3 (18). — С. 253–259.

Василенко Л.А. Взаимодействие органов государственной власти и местного самоуправления с институтами гражданского общества / Рос. акад. гос. службы при Президенте Рос. Федерации. — М., 2010. — 289 с., ил.

Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством / [О.Й. Пасхавер, Л.Т. Верховодова, К.М. Агєєва]; Центр екон. розв. — К.: [Дух і літера], 2007. — 130 с.

Верстюк Владислав. Українська Центральна Рада. — К, 1997. — 343 с.

Верт Никола. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. — М.: РОССПЭН, 2010. — 447 с.

Вестов Ф.А. Отношения власти и личности в правовом государстве // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Социология. Политология. — 2011. — Т. 11, № 1. — С. 87–93.

Взаимодействие органов государственной власти с институтами гражданского общества: принципы, цели, технологии // Актуальные проблемы политики и политологии в России: Некоторые исслед. итоги. — М., 2003. — С. 249–312.

Взаимодействие общества и власти: борьба или партнерство // Профессионалы за сотрудничество. — М., 1999. — Вып. 3. — С. 163–207.

Винниченко В. Відродження нації. В трьох частинах. — К.; Відень, 1920.

Відкритість і прозорість української влади в умовах її реформування: експерт. круглий стіл, 30 листоп. 2007 р., Київ / Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки / Ред.: М.А. Ожеван. — К.: Фоліант, 2008. — 120 с.

Відкритість. Суспільство. Влада: від Нантського едикту до падіння комунізму: [зб. нарисів фр. істориків] / Авт.-упоряд. Емануель Ле Руа Ладюрі у співпраці з Гійомом Буржуа; [пер. з фр. Євгена Марічева; наук. ред. Т. Цимбал]. — К.: Ніка-Центр, 2008. — 262 с.: іл.

Вилкул Т.Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. — К., 2007.

Влада і суспільство: діалог через громадські ради: [монографія] / [Шайгородський Ю.Ж. та ін.; за заг. ред. Шайгородського Ю.Ж.]; USAID [та ін.]. — К.: [ПАЛИВОДА А.В.], 2011. — 147 с.

Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії: Курасів. читання — 2007 / Ред.: Ю.А. Левенець. — К.: Знання України, 2007. — 415 с. — (Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України; Вип. 36).

Власть, бизнес, общество в регионах: неправильный треугольник / Ахметов Р.Ш., Воронин О.Л., Герасименко Т.И. и др.; под ред. Петрова Н.В., Титкова А.С.; Моск. центр Карнеги. — М.: РОССПЭН, 2010. — 438 с.

Власть, государство и элиты в современном обществе: сб. науч. тр. / РАН. Социол. ин-т, Перм. гос. техн. ун-т. Центр

элитол. исслед.; под ред. Дуки А.В., Мохова В.П. — Пермь, 2005. — 218 с.

Власть–государство–общество: Из тр. мыслителей, философов, политиков / Евраз. центр стратег. исслед.; под ред. Балиевой З.Я., Валовой М.Д. — М., 2004. — 238 с.

Власть и народ в России: обновление повседневных практик и варианты универсализации институционального порядка / Айвазова С.Г., Гвоздева Е.А., Кертман Г.Л. и др.; РАН. Ин-т сравн. политологии. Центр полит. культуры и полит. участия. — М., 2003. — 171 с.

Власть и общество: непростые взаимоотношения: Страны Центр. и Юго-Восточной Европы в XX веке / Учреждение РАН, Ин-т славяноведения РАН. — М.: Институт славяноведения РАН, 2008. — 448 с.

Власть и общество в постсоветской России: новые практики и институты / Под ред. Афанасьева М.Н. — М., 1999. — 224 с.

Власть и общество в представлении левых общественно-политических движений / РАН. Ин-т всеобщ. истории; Редкол.: Дамье В.В. (отв.ред.) и др. — М., 2005. — 296 с.

Власть и общественность: Социальные аспекты взаимодействия / Волго-вятская акад. гос. службы; Сост. и науч. ред.: Савинова О.Н. — Нижний Новгород: Нижполиграф, 1997. — 148 с.

Власть, общество и реформы в России в XIX — начале XX века: исследования, историография, источниковедение / РАН. С.-Петербург. ин-т истории; отв. ред.: Цамутали А.Н. — СПб.: Нестор-История, 2009. — 393 с.

Власть, общество и человек в исторических и литературных источниках XVI–XX вв.: сб. науч. тр. / РАН, Сиб. отд-ние, Ин-т

истории; отв. ред. акад. РАН Н.Н. Покровский. — Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2012. — 262 с. — (Археография и источниковедение Сибири; вып. 30).

Власть-общество-реформы: Центр. и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века / РАН, Институт славяноведения; отв. ред. Э.Г. Задорожнюк. — М.: Наука, 2006. — 442 с. — (XX век в документах и исследованиях).

Власть и народ в России: повседневные практики и проблема универсализации институционального порядка / Патрушева С.В., Айвазова С.Г., Кертман Г.Л. и др. // Полития. — М., 2003. — № 2. — С. 54–79.

Власть, свобода и личность // Психология власти. — 2008. — СПб., 2008. — С. 132–254.

Вовканич С. Стратегічні виклики на шляху українського державотворення // Вісн. НАН України. — 2010. — № 11. — С. 12–21.

Войтович С.О. Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність / НАН України, Інститут соціології. — К.: [б.в.], 1998. — 120 с.

Воронкова В.Г. Гуманітаризація, гуманізація і гармонізація освіти, влади, суспільства // Гуманіт. вісн. Запоріж. держ. інж. акад. — Запоріжжя, 2006. — Вип. 24. — С. 15–32.

Воронкова В. Гуманізація освіти, науки, політики, влади, суспільства // Філософ. освіти. — 2008. — № 1/2. — С. 204–220.

Воронов І. Громадянське суспільство і влада // Людина і політика. — 2003. — № 1. — С. 31–41.

Воронов Ф.Ф. Крестьянское дело в Юго-Западном крае // Вестник Европы. — 1902. — Кн. 9. — 39–40.

Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. — М.: МП «Октябрь», «Советская Россия», 1991. — 624 с.

Вырщиков А.Н. Власть и общество: проблемы взаимодействия / Волгогр. гос. ун-т. — Волгоград, 2001. — 101 с.

Габрінець В. Проблема відкритості влади в умовах інформатизації суспільства // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. — Дніпропетровськ, 2005. — Вип. 2. — С. 25–31.

Гайда Ф.А. Механизм власти Временного правительства (март–апрель 1917 г.) // Отечественная история. — 2001. — № 2. — С.141–153.

Гайдар Егор. Гибель империи. Уроки для современной России. — М.: РОССПЭН, 2006. — 440 с.

Гендер и власть: семья, общество, государство / РАН. Ин-т Африки; Сост. и отв. ред.: Крылова Н.Л., Ксенофонтова Н.А. — М., 2008. — 430 с. — (Гендер. исслед.; Т. 10).

Герасимова Е.В. Формы взаимодействия власти и общества в пространстве коммуникации // Теория и практика общественного развития. — 2010. — № 4. — С. 141–143.

Головатий М. Діалог між владою і суспільством — важлива засада формування української державності // Політ. менеджмент. — 2011. — № 5. — С. 19–24.

Головатий М. Суспільство політичне // Етнократологічний словник / Ред.: О.В. Антонюк [та ін.]; Міжрегіональна академія управління персоналом. — К., 2007. — С. 506–507.

Головенько В.А. Взаємодія органів влади та організацій громадянського суспільства як важливий чинник пом'якшення проблем соціально-економічної нерівності. // Укр. соціум. — 2011. — № 1. — С. 177–192. — Бібліогр.: 16 назв.

Головка В.В. Влада / В.В. Головка // Енциклопедія історії України: в 5 т. / голова ред. кол. В.А. Смолій; НАН України, ін-т історії України. — К.: Наукова думка, 2003. — Т. 1. — С. 585.

Голубев С.В. Общество, власть, государство: принципы взаимосвязи. — М., 2005. — 179 с.

Горбачев В.П. Городская реформа 1870 г. в Украине: Монография. — Донецк: Донецкий юридический институт, 2008. — 320 с.

Гордієнко М.Г. Інституціоналізація громадянського суспільства як фактор легітимації державної влади в Україні // Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави: зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конф., 5–6 черв. 2008 р. — Черкаси, 2008. — С. 15–21.

Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — 69 с.

Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К.: Інститут історії України НАН України, 1998. — 325 с.

Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — 96 с.

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — 533 с.

Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К.: Критика, 2007. — 464 с.

Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 272 с.

Горобець В. Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. — Київ; Запоріжжя: Інститут історії України НАН України, 1997. — С. 33–43

Горобець В. Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устаревої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. Альманах. — К.: Смолоскип, 2000. — С. 40–61.

Городская власть и общественность: опыт мониторинга / Ред. В.П. Кипень; Донецкий ин-т социальных исследований и политического анализа. — Донецк: [б.и.], 2007. — 259 с.

Грамоты Великого Новгорода и Пскова. Под ред. С.Н. Валка. М., Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1949, 407 с.

Гребенник Г.П. Власть и общество в контексте макиавеллистского дискурса // Вісник / Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. — Одеса, 2004. — Т. 9, вип. 9: Соціологія і політичні науки. — С. 135–153.

Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. — К.: Генеза, 1996. — 361 с.

Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади в Україні: організація та проведення: практ. посіб. / О.В. Літвінов [та ін.]; Дніпропетр. обл. громад. орг. «Дніпропетр. координац.-експерт. центр з питань регуляторної політики». — Д.: Моноліт, 2010. — 180 с.

Грушевський М. До питання про правно-державне становище київських князів XV в. // Твори. — Львів, 2004. — Т. 6. — Серія «Історичні студії та розвідки». — С. 301–304, 598–599.

Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. — К.: Основи, 1996. — 224 с.

Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. — К.: Альтернативи, 1999. — 303 с.

Данилов А.Н. Проблемы власти в условиях системной трансформации современного общества // Социология. — 1999. — № 1. — С. 14–20.

Денисова О.С. «Четверта влада» в процесі формування правової свідомості суспільства // Захист прав, свобод і законних інтересів громадян України в процесі правоохоронної діяльності: Матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. — Донецьк, 2001. — С. 563–566.

Денисюк М.В. Правовий механізм контролю громадянським суспільством діяльності органів державної влади // Держава і право: зб. наук. пр. — К., 2011. — Вип. 53: Юридичні і політичні науки. — С. 91–96.

Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х — перша половина 2011 рр.): [збірник] / Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса; [упоряд.: Т.А. Бевз та ін.]. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2011. — 801 с.

Державне управління регіональним розвитком України: монографія / За заг. ред. В.Є. Воротіна, Я.А. Жаліла. — К.: НІСД, 2010. — 288 с.

Джилас Милован. Лицо тоталитаризма. — М.: Новости, 1992. — 544 с.

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр. Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. — К., 2006.

Діалог суспільства і влади: європейські правові стандарти та досвід : [зб. док.; пер. з інозем. мов] / Верховна Рада України, Ін-т законодавства, Нац. акад. наук України, Секція суспіл. і гуманіт. наук; заг. ред. Голови Верховної Ради України, акад. НАН України В.М. Литвина; [упоряд.: В.О. Зайчук та ін.; пер.: О.В. Київець та ін.]. — К.: Парламент. вид-во, 2011. — 480 с.

Діалог суспільства і влади: правові форми, виклики, перспективи [Текст]. — К.: [б. в.], 2012. — 122 с.

Діденко Н.Г. Управління, влада, держава: філософські аспекти взаємодії: Моногр.; Донец. держ. ун-т упр. — Донецьк, 2005. — 128 с.

Діденко Н.Г. Філософські проблеми взаємодії управління, влади і держави в управлінні суспільством // Сборник научных трудов / Донецкая гос. акад. управления. — Донецк, 2003. — Т. 4: Сер.: Государственное управление, вып. 19: Социально-гуманитарные проблемы менеджмента. — С. 130–139.

Дмитриев Ю.А. Соотношение понятий политической и государственной власти в условиях формирования гражданского общества // Государство и право. — 1994. — № 7. — С. 28–34.

Добіжа В.В. Культура політичної участі владної еліти у процесах інституціоналізації громадянського суспільства // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. — 2007. — Вип. 37. — С. 708–717.

Добіжа В.В. Проблеми взаємодії владної еліти і громадянського суспільства в Україні // Науковий часопис / Національний пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К., 2011. — Вип. 6. — С. 31–35.

Довбня О.М. Взаємовідносини між державною владою та громадськими асоціаціями у формуванні громадянського суспільства в Україні // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. — Харків, 2002. — № 555, вип. 4: Питання політології. — С. 52–58.

Долженков О. Феномен президентської влади в пострадянському суспільстві // Людина і політика. — 2001. — № 1. — С. 20–25.

Донченко О.А. Управлінська криза в суспільстві: проблема ідентифікації з політичною владою // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: Матеріали методол. семінару АПН України, 12 листоп. 1998 р. — К., 1998. — С. 48–56.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Том 1: Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — 437 с., ХХІ; Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. — Ужгород, 1930. — 424 с., LXXXV.

Драшкович А.І. Владне рішення як результат комунікативної взаємодії держави та громадянського суспільства у процесі модернізації України // Вісник / Севастопольський нац. техн. ун-т. — Севастополь, 2011. — Вип. 123: Серія: Політологія. — С. 199–202.

Древнерусские княжеские уставы XI–XIV вв. Изд. подг. Щапов Я.Н. М.: Наука, 1976. — 239 с.

Дубас О.П. Політико-комунікативний процес у системі «влада-суспільство» // Вісник / Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Харків, 2010. — № 885: Сер.: Питання політології, вип. 16. — С. 97–103.

Дудко І.Д. Еліта, влада, суспільство: тенденції взаємозв'язку (Україна у вимірі досвіду президентської влади США) // Інтелігенція і влада: матеріали П'ятої Всеукр. наук. конф., 24–25 груд., 2009 р. м. Одеса. — Одеса, 2009. — Ч. 2. — С. 52–57.

Дудоладова О.В. Гендер і влада // Вісн. Житомир. держ. ун-ту. — 2004. — № 19. — С. 238–242.

Дунаєва Г.О. Політична відповідальність у процесі взаємодії влади та суспільства: комунікативний вимір // Актуальні проб-

леми політики: зб. наук. пр. — Одеса, 2012. — Вип. 44. — С. 229–236.

Дунаєва Л.М. Створення оптимальної моделі співвідношення державної влади та місцевого самоврядування як необхідна умова трансформації українського суспільства. // Держава і право. Юрид. і політ. науки: Зб. наук. пр. — 2009. — № 43. — С. 704–709.

Дутчак В.В. Погляди Дж. Локка на устрій та функціонування системи влади правового суспільства // Філософія і соціологія в контексті сучасної культури: Зб. наук. пр. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 85–92.

Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К.: Видавництво АН Української РСР, 1959. — 532 с.

Економіка. Суспільство. Влада. Актуальні проблеми державного управління в умовах економічних і суспільних трансформацій [Текст]: матеріали методолог. семінарів, провед. у 2009 р. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Каф. екон. теорії та історії економіки, Всеукр. громад. орг. «Ін-т дослідж. економіки і сусп-ва 21 ст.»; [за заг. ред. В.Г. Бодрова]. — К.: НАДУ, 2011. — 89 с.

Економіка. Суспільство. Влада. Актуальні проблеми державного управління в умовах економічних і суспільних трансформацій [Текст]: матеріали методол. семінарів, провед. у 2010 р. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Каф. екон. теорії та історії економіки, Всеукр. громад. орг. «Ін-т дослідж. економіки і сусп-ва 21 ст.»; [за заг. ред. В.Г. Бодрова]. — К.: НАДУ, 2011. — 123 с.

Євтушенко О.Н. Державна влада і місцеве самоврядування в політичній системі суспільства: монографія. — Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2010. — 513 с.

Єрмеєв О.С. Проблема співвідношення влади і свободи в українському суспільстві: «помаранчева революція» — до та після // Наук. зап. / Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». Політичні науки. — К., 2006. — Т. 57. — С. 43–47.

Єрмолін В. Співвідношення місцевого самоврядування і державної влади в умовах формування громадянського суспільства в Україні // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (30 трав. 2001 р., Київ). — К., 2001. — Т. 3. — С. 239–242.

Єфіменко Г. Взаємовідносини влади та суспільства в радянській Україні 1920–1930-х років: до проблеми методології історичних досліджень // Пробл. історії України: факти, судження, пошук: Міжвід. зб. наук. пр. — 2003. — Вип. 8. — С. 83–98.

Жаровська І.М. Владно-правова соціалізація особи як характерна риса сучасного суспільства // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. — 2010. — Вип. 50. — С. 656–661. — Бібліогр.: 5 назв.

Журавлева, В.Ю. Политические партии США в институтах власти и в обществе // США. Канада: Экономика. Политика. Культура. — М., 2005. — № 4. — С. 53–71.

Закон Судный людем Краткой редакции. Ред. М.Н. Тихомиров. — М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. — 177 с.

Закон Судный людем Пространной и Сводной редакции. Ред. М.Н. Тихомиров. — М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. — 284 с.

Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. — Л.: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. — 752 с.

Зеленська В.І. Виконавча влада в політичній системі суспільства: проблеми становлення та удосконалення // Острозька

Академія. Наукові записки. — Острог, 1998. — Т. 1, ч. 2. — С. 207–210.

Земский Феномен: Политологический поход. — Саррого, 2001. — 200 с.

Зимин А.А. Правда Русская. — М.: Древлехранилище, 1999. — 421 с.

Зоткин А.А. «Львы» и «лисы» украинской политики / НАН Украины, Ин-т социологии. — К.: Наукова думка, 2010. — 344 с.

Зотов В.М. Гуманізм як соціально-культурологічний фактор формування взаємовідносин влади і суспільства // Матеріали Міжнародної наукової конференції пам'яті доктора юридичних наук, професора Стрельцова Льва Михайловича (1918–1979) «Проблеми національної державності», яка відбулась 26 березня 2010 року. — Одеса, 2010. — С. 33–37.

Зотова З.М. Власть и общество: проблемы взаимодействия. — М.: Омега-Л, 2001. — 346 с.

Іванцова Н.І. Публічна влада в конкурентному суспільстві: проблема дисперсії // Науково-практична конференція «Європейські та традиційні українські цінності очима сучасної української молоді»: м. Харків, 14–15 берез. 2012 р.: доп. та повідомл. — Харків, 2012. — С. 78–80.

Інформатизація та відкритість влади як засоби демократизації суспільства. Засідання № 1: зб. матеріалів «круглого столу» «Державна інформаційна політика — проблеми законодавчого забезпечення» / Наук. ред. О.В. Литвиненко. — К.: Альтерпрес, 2003. — 160 с.

Кагановська Т.Є. Контроль громадянського суспільства за органами державної влади України // Вісник / Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Харків, 2006. — № 735, вип. 1. — С. 5–7.

Калініченко М. Влада громадянського суспільства: Моногр. — Суми: Унів. кн., 2006. — 175 с.

Карачунова Л.В. Проблеми інформатизації державної влади та соціальної підсистеми суспільства // Картографія та вища школа: Зб. наук. пр. — К., 2004. — Вип. 9. — С. 59–61.

Катков Г.М. Февральская революция / Пер. с англ. — М., 2006. — 478 с.

Качан Л. Відкритість та прозорість органів державної влади як складова демократизації суспільства // Формування демократичного та ефективного державного управління в Україні: Матеріали наук.-практ. семінару за міжнар. участю «Досвід стажування держ. службовців у США та ЄС і його роль у становленні демокр. держ. упр. в Україні» (11–12 берез. 2002 р.). — К., 2002. — С. 93–103.

Керенский А.Ф. Русская революция. 1917 / Пер. с фр. — М., 2005. — 384 с.

Керенский А.Ф. Россия на историческом повороте: Мемуары. — М., Терра, 1996. — 512 с.

Кіндратець О. Українська інтелігенція і влада // Політ. менеджмент. — 2009. — № 2. — С. 46–55.

Кістяківський О.Ф. Щоденник. У 2 т. — К.: Наукова думка, 1994. — Т. 1. — 647 с.; Т. 2. — 584 с.

Князев Н. Наслідки системної кризи очима науковців: Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-економічні та демографічні наслідки системної кризи в Україні та шляхи їх подолання» (Київ, 26 листопада 2010 р.) // Вісн. НАН України. — 2011. — № 1. — С. 41–46.

Ковалевский А.П. Книга Ахмета Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Харків: Изд-во Гос. университета им. А.М. Горького, 1956. — 345 с.

Ковалевський В. Характер і особливості інформаційних інтеграцій інститутів влади, громадянського суспільства та громадянина у регіонах сучасної України // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. — 2006. — Вип. 30, кн. 2. — С. 132–145.

Коваль М.В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К.: Вища школа, 1995. — 194 с.

Ковбасюк Ю.В. Влада // Енциклопедія державного управління: у 8 т. / [наук. редкол.: Ю.В. Ковбасюк та ін.]; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. — К.: НАДУ, 2011. — Т. 1: Теорія державного управління / наук. редкол.: В.М. Князев [та ін.]. — 2011. — С. 90–92.

Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. — К.: Основи, 1996. — 317 с.

Козаков В. Ціннісні механізми функціонування державно-владної еліти в громадянському суспільстві // Ефективність державного управління: зб. наук. пр. — Львів, 2006. — Вип. 10. — С. 100–107.

Колчинский Э.И. Наука, власть и общество в периоды кризисов: историко-сравнительный анализ // Эпистемология & философия науки. — М., 2008. — Т. 15, № 1. — С. 132–148.

Кольба А.И. Управление конфликтами в системе отношений органов власти и гражданского общества на региональном уровне // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Социология. Политология. — 2012. — Т. 12, № 1. — С. 75–81.

Коляденко В. Інфокомунікаційні технології як засіб взаємодії органів влади і суспільства // Держава і право. Юрид. і політ. науки: Зб. наук. пр. — 2002. — Вип. 17. — С. 494–498.

Конквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. — К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. — 376 с.

Коновченко С.В. Власть, общество и печать в России. — Ростов н/Д, 2003. — 399 с.

Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий. Ред. Г.Г. Литаврин. — М.: Наука, 1989. — 493 с.

Конституційні акти України 1917–1920: Невідомі конституції України. — К., 1992. — 272 с.

Корнієвський О.А. Нерозвиненість громадянського суспільства як чинник безвідповідальності влади та посилення тенденції авторитаризму // Політологічний вісник: зб. наук. пр. — К., 2009. — Вип. 39. — С. 229–239.

Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ у Львові, 1993. — 660 с.

Костаки Г. Демократические преобразования общества и власти в переходном периоде: [монографія] / Под науч. ред. хабилитат права, проф. Гучак Ион; Акад. наук Молдовы, Ин-т истории, государства и права. — Кишинэу: [б. и.], 2011. — 392 с.

Костиріна В.В. Особливості формування владної вертикалі японського суспільства // Наук. зап. Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». — К., 2003. — Т. 22, ч. 2: Суспільні науки. — С. 305–306.

Костіна Н. Відносини між органами державної влади і громадянами в інформаційному суспільстві // Формування демократичного та ефективного державного управління в Україні: Матеріали наук.-практ. семінару за міжнар. участю «Досвід стажування держ. службовців у США та ЄС і його роль у становленні демокр. держ. упр. в Україні» (11–12 берез. 2002 р.). — К., 2002. — С. 318–321.

Кострюков С.В. Культура і влада: проблеми взаємодії (соціально-філософський аналіз): монографія. — К.: Знання України, 2009. — 355 с.

Костюк Н.П. Роль правозастосування виконавчої гілки влади у формуванні правової культури населення як умова створення основ громадянського суспільства // Проблеми освіти: Наук.-метод. зб.: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми проф. становлення молоді на основі духовно-моральних цінностей», 8–10 листоп. 2006 р., м. Вінниця. — К.; Вінниця, 2006. — Вип. 3 (спец.). — С. 139–143.

Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. — СПб.: Алетейя, 1998, 443 с.

Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси X–XIII вв. — К.: Наукова думка, 1985.

Котляр М.Ф., Ричка В.М. Княжий двір Південної Русі X–XIII ст. — К.: Наукова думка, 2008. — 357 с.

Кравченко В. Децентралізація влади і формування регіональних еліт в умовах демократичного оновлення суспільства // Розвиток громад і регіонів України. — К., 1999. — С. 133–153.

Краснов М.А. Ответственность власти (государство в открытом обществе) / Ин-т Открытое о-во; М.А. Краснов. — М.: Магистр, 1997. — 55 с.

Кратюк В.В. Громадянське суспільство та розвиток інститутів демократичної влади // Держава і право: Зб. наук. пр. — К., 2000. — Вип. 6: Юридичні і політичні науки. — С. 403–409.

Кресіна І.О. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: моногр. / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — К.: Логос, 2007. — 314 с.

Кривець А.П. К вопросу о гражданском контроле в современной России как механизме взаимодействия власти и общества // Научные ведомости Белгородского государственного

університета. Серія: Історія. Політологія. Економіка. Інформатика. — 2010. — Т. 19. № 16. — С. 216–223.

Кризина Н.П. Державна політика як організаційно-нормативна система владних дій та управлінських рішень, основний регулятор життєдіяльності суспільства (теоретико-методологічні засади) // Україна. Здоров'я нації. — 2008. — № 3/4. — С. 258–262.

Крикун М.Г. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII ст. // Записки НТШ. — Львів, 1994. — Т. ССХХVIII. — С. 88–118.

Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів: Світ, 1990. — 406 с.

Кром М.М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV — начала XVII вв.) // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* — Т. 3. — Київ, 1994. — С. 68–85.

Крэстева А. Власть и элита в обществе без гражданского общества // СоцИс.: Социол. исслед. — 1996. — № 4. — С. 19–29.

Кужельюк Ю. Влада, народ і громадянське суспільство // Громадянське суспільство як здійснення свободи: Центр.-східноєвроп. досвід: Зб. наук. пр. — Львів, 1999. — С. 329–348.

Кузьмин Н.Н. Типология отношений власти и общества: традиционная культура, модерн, постмодерн // Ученые записки / Таврический нац. ун-т им. В.И. Вернадского. — Симферополь, 2004. — Т. 17 (56), № 2: Политические науки. — С. 96–103.

Кукуруз О.В. Влада та опозиція в умовах демократизації українського суспільства // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. — 2007. — Вип. 37. — С. 733–739.

Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648. — К.: Темпора, 2006. — 496 с.

Куликова Е.А. Власть и советское общество 1960-х гг.: поиск основ взаимопонимания // Научные проблемы гуманитарных исследований. — 2012. — Вып. 2. — С. 52–60.

Купчин Н. Гражданское общество—власть—демократия // Обозреватель = Observer. — М., 2008. — № 10. — С. 45–52.

Куспяк І.С. Використання технологій електронного урядування для ефективнішої взаємодії інститутів державної влади та суспільства / І.С. Куспяк // Демократичне врядування: наука, освіта, практика: матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 29 трав. 2009 р.). — К., 2009. — Т. 3. — С. 108–110.

Куценко В. Роль середовища у формуванні соціального капіталу // Вісн. НАН України. — 2010. — № 12. — С. 25–35.

Ладиченко В.В. Гуманізм і народовладдя — основи організації державної влади в демократичному суспільстві // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. — 2005. — Вип. 30. — С. 40–47.

Ладиченко В.В. Гуманістичні основи організації державної влади: моногр. / Київ. нац. торг.-екон. ун-т. — К., 2007. — 407 с.

Лев Диакон. История. Под ред. Г.Г. Литаврина. — М.: Наука, 1988. — 237 с.

Левенець Ю.А. Держава у просторі громадянського суспільства: Гром.-політ. вид.; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. — К.: Освіт. кн., 2006. — 270 с.

Левенець Ю. Еволюція політичної влади в Україні // Вісн. НАН України. — 2011. — № 8. — С. 3–13.

Леп'явко С.Л. Політична система України доби Речі Посполитої // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. — К.: Ніка-Центр, 2008. — С. 83–121;

Лившин А.Я. Власть и общество: диалог в письмах. — М.: РОССПЭН, 2002. — 205, [2] с.

Липман М. Взаимодействие власти и общества // Пути российского посткоммунизма: Очерки. — М., 2007. — С. 163–233.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 2. — К.: Основи, 1994. — 574 с.

Литвин Володимир. Україна: два десятиліття «застою» (1966–1985). — К.: Видавничий дім «Літера», 2004. — 256 с.

Литвин В.М. Україна у війнах і революціях ХХ століття. 1914–1945. Закономірності національного державотворчого процесу. — К.: Наукова думка, 2012. — 400 с.

Личность. Общество. Федерация / Аринин А.Н., Ашин Г.К., Васильчук Ю.А. и др.; Редкол.: Аринин А.Н. и др. — М., 2000. — 235 с.

Лібанова Е. Соціальна орієнтація ринкової економіки як передумова консолідації суспільства // Вісн. НАН України. — 2010. — № 8. — С. 3–14.

Лоза О. Громадське суспільство й місцева влада: контури взаємодії // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. — Дніпропетровськ, 2002. — Вип. 2 (8). — С. 189–194.

Лозовий В.С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. — квітень 1918 р.). — Кам'янець-Подільський, 2008. — 480 с.

Лойко Л.І. Інформаційне суспільство і трансформації політичної влади // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. — 2010. — Вип. 50. — С. 606–609.

Мадариага Исабель де. Россия в эпоху Екатерины Великой. Пер. с английского Н.Л. Лужецкой. — М.: Новое литературное обозрение, 2002. — 976 с.

Мазепа І. Підстави нашого відродження. В двох частинах. — Ч. 1. — [Б.м.], 1946. — 180 с.; Ч. 2. — [Б.м.], 1949. — 163 с.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. В трьох частинах. — Частина перша: Центральна Рада–Гетьманщина–Директорія. — 2-е вид. — [Б.м.], 1950. — 210 с.

Мазурик В.С. Власть и общество в Правобережной Украине: верификация общественного идеала // Творчість, духовність, гуманізм в просторі освіти: Зб. доп. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 20–21 жовт. 1998 р.: [У 2 т.]. — Вінниця, 1998. — Т. 2. — С. 27–31.

Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. — Харьков, 1902.

Максименко О.І. «Електронний уряд» як засіб комунікацій влади та інститутів громадянського суспільства на загальнодержавному й регіональному рівні // Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації: пленар. засідання, рек. та матеріали підсумк. наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 31 жовт. 2008 р. — Одеса, 2008. — С. 191–193.

Мальшенко В.С. Общество и власть: европейский опыт и постсоветские реалии // Філософія, соціологія, політологія: зб. наук. пр. — Харків, 1998. — Вип. 2. — С. 38–42.

Малько О.О. Відкритість влади як критерій становлення громадянського суспільства в Україні в полі гуманітарної експертизи // Політологічний вісник: зб. наук. пр. — К., 2011. — Вип. 55. — С. 400–409.

Манн М. Общества как организованные сети власти // Современные социологические теории общества: [Сб. ст.]. — М., 1996. — С. 24–32.

Мартиненко І.В. Державна влада і громадянське суспільство: діалектика взаємин // Матеріали Міжнародної наукової конференції пам'яті доктора юридичних наук, професора Стрельцова Льва Михайловича (1918–1979) «Проблеми національної державності», яка відбулась 26 березня 2010 року. — О., 2010. — С. 47–49.

Марченко А.М. Соціальний престиж суб'єктів влади в українському суспільстві // Вісник / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. — Львів, 2009. — Вип. 3. — С. 75–83.

Матвеев М.Н. Власть и общество в системе местного самоуправления России в 1993–2003 гг. / Самар. гос. ун-т. — Самара: Самар. гос. ун-т, 2006. — 351 с.

Мацола М.І. Проблеми визначення природи влади у державно-організованому суспільстві // Держава і право. Юрид. і політ. науки: Зб. наук. пр. — 2006. — Вип. 33. — С. 82–89.

Машкаров Ю.Г. Показники моніторингу потреб суспільства і ресурсів для оцінки ефективності функціонування місцевих владних структур // Збірник наукових праць / Українська Академія держ. упр. при Президентові України. — Харків, 2001. — Вип. 2, ч. 2: Державне управління та місцеве самоврядування. — С. 94–100.

Медведев Р. Народ и власть // Свобод. мысль. — М., 1998. — Видавничий дім «Літterra», 4. — С. 11–26.

Мельник М.І. Демократизація українського суспільства через інформаційну відкритість органів державної влади та вищих посадових осіб (законодавчий аспект) // Європа, Японія, Україна: шляхи демократизації державно-правових систем: Матеріали міжнар. наук. конф., 17–20 жовт. 2000 р. — К., 2000. — С. 121–123.

Мельник О.О. Роль державно-владних інститутів у формуванні громадянського суспільства // Демократичне врядування:

наука, освіта, практика: матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 29 трав. 2009 р.). — К., 2009. — Т. 3. — С. 82–86.

Мещерякова Н.Н. Власть–общество: история непростых отношений // *Власть*. — 2012. — № 2. С. 14–17.

Милюков П.Н. Воспоминания. — М., 1991. — 528 с.

Милюков П.Н. История второй русской революции: Воспоминания. Мемуары. — Минск, 2002. — 752 с.

Модель И.М. Власть и гражданское сообщество России: от социального взаимодействия — к социальному партнерству / РАН. Урал. отд-ние. Ин-т философии и права. — Екатеринбург, 1998. — 155 с.

Молдован А.М. «Слово о законе и благодати» Илариона. — К.: Наукова думка, 1984. — 238 с.

Москвин Л.Б. Власть и общество: проблема доверия // *Власть*. — 2011. — № 9. — С. 14–17.

Муза Д.Е. Информационное общество сквозь призму власти: Нето-кратия или новый тоталитаризм? // *Філософські дослідження: зб. наук. пр.* — Луганськ, 2011. — Вип. 14. — С. 207–216.

Навальний С.В. Правовая культура общества в процессе легитимации государственной власти: (Филос.-правовой аспект) / Краснояр. гос. аграр. ун-т. — Красноярск, 2009. — 412 с.

Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993. — 414 с.

Назаренко А.В. Порядок престолонаследия на Руси X–XII вв.: Сеньорат, наследственные разделы и попытки десигнации (Типологические наблюдения) // *Из истории русской культуры*. — Т. 1: Древняя Русь. — М., 2000. — С. 500–519.

Назаренко А.В. Братское совладение, отчина, сеньорат: династический строй Рюриковичей X–XII вв. в сравнительно-историческом аспекте // Древнейшие государства Восточной Европы, 2005 год: Рюриковичи и российская государственность. — М., 2008. — 132–179.

Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У двох книгах. — Кн. 1. — К., 2012. — 463 с.; Кн. 2. — К., 2013. — 463 с.

Наврошвілі С.Г. Економічна влада та її місце в економічній системі суспільства // Політична консолідація державотворчих сил України: проблеми, перспективи: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 11 лют. 1998 р.). — К., 1998. — С. 88–90.

Никовская Л.И. Гражданское общество и протесты: что за ними стоит? // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. — 2012. — № 4. — С. 5–13.

Новак В.В. Партнерство громадянського суспільства та державної влади. // Демократичний розвиток України: матеріали конф.: м. Львів, Україна, трав. 2005 р. — К., 2006. — С. 187–191.

Новакова О. Розвиток державної влади як механізму самоорганізації суспільства // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. — 2004. — Вип. 25. — С. 115–127.

Об отмене стеснений малорусского печатного слова. — СПб.: Императорская Академия наук, 1905. — 96 с.

Общественное мнение и власть: механизм взаимодействия / АН Украины. Ин-т социологии; [Отв. ред. А.А. Ручка]. — К.: Наук. думка, 1993. — 135, [2] с.

Общество и власть. XX век / НИИ гуманитар. наук при Правительстве Респ. Мордовия; отв. ред. и сост. Юрченков В.А. — Саранск, 2006. — 236 с.

Общество и власть: механизмы взаимодействия / Барковский Д.А., Доманова О.В., Крючкова П.В. и др.; под общ. ред. Крючковой П.В.; Фонд «Нар. ассамблея». — М.: СПРОС-КонфОП, 2002. — 63 с.

Общество и власть: пути взаимодействия: Межрегион. исслед. / Архипова М.А., Бардиер Г.Л., Баханова О.Н. и др.; под ред. Бардиер Г.Л., Сунгурова А.Ю.; С.-Петербур. гуманит.-политол. центр «Стратегия». — СПб.: Норма, 2005. — 253 с.

«Общество и государство в Китае»: XXIX науч. конф. / РАН. Ин-т востоковедения; отв. ред. и сост. Свистунова Н.П. — М., 1999. — 325 с.

Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / 2-е доповнене вид. — Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. — 464 с.

Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. — Київ, 2011.

Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Вип. 2. — К., 1926. — С. 84–171.

Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Вип. 6. К., 1929. — С. 253–425.

Падалка С.С. Українська приватизація у системі відносин: влада–суспільство–індивід (1991–2011 рр.) // Укр. іст. журн. — 2011. — № 4. — С. 77–92.

Пайнс Р. Русская революция. В двух частях. — М., РОССПЭН, 1994.

Пасісниченко В.Л. Виклики громадянського суспільства та переосмислення навчання як прояву владних стосунків // Наук. вісн. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г.С. Сковороди. — Харків, 2007. — Вип. 24. — С. 11–19.

Пасісниченко В.Л. Громадянське суспільство та проблема легітимності влади // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. пр.: [у 2 т.]. — Х., 2006. — Т. 1. — С. 110–115.

Пастухов В.Б. Власть и общество на поле выборов, или игры с нулевой суммой // Полис. — М., 1999. — № 5. — С. 6–16.

Пасхавер О.Й. Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством / Центр економічного розвитку. — К.: Дух і літера, 2007. — 130 с.

Перегудов С. Гражданское общество, бизнес и власть: проблемы взаимодействия // Политика стран Запада: содержание, акторы, институциональные проблемы. — М., 2006. — С. 60–73.

Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921). — У 4-х ч. — Львів, 1927–1931.

Петров М.П. Исполнительная власть и общество в условиях административной реформы / Саратов. гос. акад. права и др. — Саратов, 2009. — 171 с., табл.

Петухов В. Общество и власть // Свобод. мысль — XXI. — М., 2001. — № 4. — С. 4–11.

Пилипенко В.Є. Владна еліта у контексті суспільного розвитку. — К.: Фоліант, 2008. — 156, [1] с.

Пиріг Р.Я. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Історичні нариси. — К., 2011. — 336 с.

Повесть временных лет. Ч. 1. Текст и перевод. Подг. текста Д.С. Лихачева, пер. Д.С. Лихачева и Б.А. Романова. — М.; Л.:

Изд-во Академии наук СССР, 1950 (перевидання: СПб.: Наука, 1996. — 667 с.; СПб, 1999).

Подлевський С. Громадська думка та політична влада в умовах трансформації суспільства // Політологічний вісник: зб. наук. пр. — К., 2008. — Вип. 35. — С. 157–165.

Подлевський С. Громадська думка та політична влада в умовах трансформації суспільства // Політологічний вісник: зб. наук. пр. — К., 2009. — Вип. 39. — С. 240–248.

Политические партии и общество в России 1914–1917 гг. — Сборник статей. — М., 2000. — 324 с.

Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / За заг. ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченка. — К.: НІСД, 2007. — 396 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 1: Лаврентьевская летопись. Вып. 1: Повесть временных лет. Под ред. Е.Ф. Карского. — Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1926. — 296 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись. Под ред. А.А. Шахматова. — СПб., 1908.

Полтавець С. Трансформація владних повноважень та її вплив на українське суспільство на початку української національної революції середини XVII століття // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. — 2007. — Вип. 36. — С. 376–385.

Попович Мирослав. Червоне століття. — К., 2007. — 888 с.

Послания митрополита Никифора / Подгот. Баранкова Г.С., сост. Мильков В.В. — М.: Институт философии РАН, 2000, 123 с.

Правда русская. Т. 1: Тексты. Под ред. Б.А. Грекова. — М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1940.

Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Ч.1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. — М.: РОССПЭН, 2004. — 1360 с.

Прилуцький С.В. Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава): монографія / Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — К.: [б. в.], 2012. — 317 с.

Проблемы взаимодействия власти и гражданского общества // Административная реформа: пути оптимизации взаимодействия органов власти и гражданского общества в полиэтническом регионе. — Ставрополь, 2007. — С. 139–184.

Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналіт. доп. / А.В. Єрмолаєв, Д.М. Горелов, О.А. Корнієвський [та ін.]. — К.: НІСД, 2012. — 48 с.

Протасов Л.Г. Всероссийское Учредительное собрание: история рождения и гибели. — М., 1997. — 368 с.

Публичное пространство, гражданское общество и власть: опыт развития и взаимодействия: [сб. ст.] / Рос. асоц. полит. науки; [редкол.: А.Ю. Сунгуров (отв. ред.) и др.]. — М.: РОССПЭН: РАПН, 2008. — 422 с.

Пухкал О.Г. Публічна політика в контексті взаємодії влади і суспільства // Демократичне врядування: наука, освіта, практика: матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, (Київ, 29 трав. 2009 р.). — К., 2009. — Т. 2. — С. 142–145.

Радченко О.В. Влада і вибори: інституційна взаємодія в демократичному суспільстві. — Харків: Видавництво ХарПІ НАДУ «Магістр», 2006. — 244 с.

Радченко О.В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення: монографія. — Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2009. — 380 с.

Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 рр. Документи ГДА СБ України. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — 1311 с.

Резнік О. Легітимація влади у слабоінтегрованому суспільстві: регіональні особливості // Українське суспільство, 1994–2005. Динаміка соціальних змін. — К., 2005. — С. 87–94.

Римский В. Граждане–предприниматели–власть: общество в России и на Украине // Вестн. обществ. мнения. — М., 2010. — № 2. — С. 62–79.

Ріктор Т.Л. Владна еліта в умовах нестабільності українського суспільства. — К.: Софія-А, 2007. — 271 с.

Ровнер Я.Я. Взаимодействие общества и власти в условиях политического транзита в России. — М., 2009. — 175 с.

Розвиток громадянського суспільства в Україні / уклад. Л. Шара [та ін.]. — К.: Фонд «Європа XXI», 2002. — 59 с.

Розенталь И.С. Москва на перепутье: Власть и общество в 1905–1914 гг. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. — 256 с.

Розин В.М. Право, власть и гражданское общество в контексте реформ и традиций российской культуры // Современные трансформации российской культуры. — М., 2005. — С. 135–195.

Розова Т.В. До проблеми взаємодії державної влади та інституцій громадянського суспільства // Єдність навчання і наукових досліджень — головний принцип університету: зб. наук. пр. звіт.-наук. конф. викладачів ун-ту за 2010 р., 9–10 лют. 2011 р. — К., 2011. — С. 247–249.

Розова Т.В. Громадянське суспільство: історія та сучасність: монографія / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — Одеса: Юрид. л-ра, 2010. — 342 с.

Романовский А.Г. Проблема аффилиации и власти в социальной жизни общества // Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. пр. — Харків, 2007. — Вип. 15–16 (19–20). — С. 288–294.

Романчук И.С. Местное самоуправление как институт гражданского общества в механизме воздействия на государственную власть (теоретико-методологическое исследование) // Вестн. Тюменского гос. ун-та. — 2011. — № 3. — С. 203–207.

Рубан Ю.Г. Проблема взаємодії влади і суспільства в сучасних вітчизняних наукових дослідженнях // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. — 2011. — Вип. 51. — С. 685–689.

Румянцева Е.С. Взаимоотношения власти и представителей поколений общества в современных политических процессах // Среднерусский вестник общественных наук. — 2012. — № 1. — С. 80–86.

Русина О. Міжконфесійні взаємини й суспільно-політичні рухи XV — початку XVI ст. на теренах України // Український історичний журнал. — 2006. — № 3. — С. 4–16.

Русина О.В. Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV–XVI ст. // Український історичний журнал. — 2003. — № 6. — С. 3–16.

Руткевич М.Н. Социология, власть, общественное мнение // СоцИс: Соц. исслед. — М., 1993. — № 7. — С. 3–14.

Саламатов В.А. Власть и общество: взаимоотношения между социальным институтом (по результатам опросов) // Розвиток демократії в Україні: Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 29 верес. — 1 жовт. 2000 р.). — К., 2001. — С. 725–756.

Саркісова К. Електронна демократія як форма політичної комунікації в сучасному суспільстві // Політ. менеджмент. — 2007. — № 1. — С. 66–74.

Світовий досвід для України: взаємовідносини великого капіталу з владою і суспільством: [аналіт. доп.] / Центр екон. розвитку; [підгот.: О. Пасхавер [та ін.]. — К.: [б.в.], 2007. — 68 с.

Северенчук О.В. Генеза влади та її роль у формуванні громадянського суспільства // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. — Харків, 2005. — Вип. 31. — С. 353–357.

Селіванов В. Державна влада як елемент державного упорядженого суспільства в Україні // Право України. — 2006. — № 9. — С. 10–16.

Сенченко М. Проблеми взаємодії і взаєморозуміння різних гілок влади і суспільства // Вісн. Кн. палати. — 1999. — № 7. — С. 3–5.

Сенюшкин Е.А. Взаимодействие органов государственной власти и институтов гражданского общества как фактор формирования и реализации публичной экологической политики // Ученые записки / Таврический нац. ун-т им. В.И. Вернадского. — Симферополь, 2008. — Т. 21 (60), № 2: Политические науки. — С. 21–30.

Серант А.Й. Зв'язки з громадськістю у системі місцевих органів влади: монографія. Львів. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. — Л., 2008. — 198 с.

Серьогін С.М. Державний службовець у відносинах між владою і суспільством / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Дніпропетр. регіон. ін-т держ. управління. — Д.: ДРІДУ НАДУ, 2003. — 456 с.

Сибиряков С.О. Соціальні мережі державних службовців у контексті взаємодії інститутів державної влади та громадянського суспільства // Демократичне врядування: наука, освіта, практика: матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 29 трав. 2009 р.). — К., 2009. — Т. 3. — С. 115–118.

Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбачан: трагедія українського державника. — К., 2004. — 416 с.

Смирнов В.М. Соціальна політика в Україні в період НЕПУ. Взаємовідносини влади і суспільства в сільській місцевості: монографія. — Харків: Харків юридичний, 2010. — 294 с.

Сміт Д. Роль законодавчої влади в ліберально-демократичних суспільствах / Пер. з англ. Р. Ткачук. — Х.: Центр освітніх ініціатив, 2001. — 104 с.

Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Вид. друге. — К.: Либідь, 1995. — 624 с.

Смолянук В.Ф. Суспільство // Юридична енциклопедія / ред. Ю.С. Шемшученко [та ін.]; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — К., 1998. — Т. 5. — 2003. — С. 728–729.

Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки): Всеукраїнська наукова конференція Київ, 21 січня 2009 р. / Інститут історії України НАН України. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — 230 с.

Собственность в XX столетии. К 80-летию академика В.А. Виноградова. — М.: РОССПЭН, 2001. — 960 с.

Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. — М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1997. — Т. 1. — 510 с.; Т. 2. — 761 с.

Соколов В.Н. Власть и общество. — Одесса: Маяк, 2003. — 180 с.

Соколов В.Н. Власть. Политика. Массы. — Одесса: Маяк, 2002. — 204 с.

Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — 976 с.

Солдатенко В. До питання про формування традицій взаємин української влади і суспільства (революційна доба 1917–1920 рр.) // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. — 2007. — Вип. 36. — С. 359–366.

Солонько І.В. Феномен концептуальної влади: соціально-філософський аналіз: Монографія. — Изд. 2-е, испр. и доп. — СПб.: СОЛО, 2010. — 202 с.

Сохань Л.В. Громадянське суспільство та еліта — два полюси системи влади // Актуальні проблеми державного управління: Наук. зб. — Х., 1999. — № 2 (4): спец. вып. — С. 50–55.

Старченко Н. «Постерегаючи прав, волностей и свобод наших»: боротьба за домінування на волинському сеймику 1593 року // *Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. К.: Laurus, 2012. — С. 259–276.

Стегній О.Г. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі за даними європейського соціального дослідження // Вісн. НАН України. — 2012. — № 11. — С. 24–31.

Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Укр. істор. журн. — 1995. — № 4. — С. 14–33.

Стратегическое партнерство власти, бизнеса и общества / Дрегалю А.А., Степанова В.В., Богданова А.С. и др.; Помор. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. — Архангельск: Помор. ун-т, 2010. — 343 с.

Суспільство, засоби масової інформації, влада: свобода слова і цензура в Україні: матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України, 4 грудня 2002 року / Верховна Рада України. Комітет з питань свободи слова та інформації. — Офіц. вид. — К.: Парламентське видавництво, 2003. — 93 с. — (Парламентські слухання).

Тарапов И.Е. Наше общество и власть: вопросы управления. — Харьков: Фолио, 1997. — 103 с.

Тихомиров М.Н. Исследование о Русской правде. Происхождение текстов. — М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1941. — 254 с.

Тихонов А.К. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII — начале XX в. — СПб.: Изво С.-Петербургского университета, 2008. — 368 с.

Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. — К.: Альтернативи, 1998. — 351 с.

Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К.: Наукова думка, 1992. — 221 с.

Толочко П.П. Власть в Древней Руси XI–XIII вв. — СПб., 2011. — 200 с.

Толочко А.П. Краткая редакция Правды русской: происхождение текста. К., 2009. — 135 с.

Толочко П.П. Власть в Древней Руси X–XII вв. — СПб.: Алетейя, 2011. — 200 с.

Толстоухов А. Самоорганізація суспільства і влада: екологічний аспект // Людина і політика. — 2003. — № 2. — С. 3–11.

Третьяк С.М. Вплив інститутів громадянського суспільства на здійснення державної влади в Україні // Вісн. Акад. праці і соц. відносин Федер. профспілок України. — 2002. — № 2, ч. 1. — С. 227–230.

Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. — К.: Редакція «Україна. Наука і культура», 2000. — 496 с.

Трипольський В.О. Демократія і влада. — К.: Парлам. вид-во, 1999. — 174 с.

Тян В.В. Эволюция власти в условиях политической модернизации общества: Теория, альтернатив. модели и векторы рос. преобразований / Моск. гос. акад. коммунал. хоз-ва и стр-ва. — М.: Экслибрис-Пресс, 2010. — 391 с.

Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / за заг. ред. А.В. Єрмолаєва. — К.: НІСД, 2010. — 528 с.

Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. — Книга друга. — К.: Наукова думка, 2011. — 944 с.

Україна: політична історія ХХ — початок ХХІ століття. — К., 2007. — 1028 с.

«Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. — К.: Інститут історії України, 2003. — 392 с.

Українська революція 1917 — початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). — Запоріжжя, 1998. — 264 с.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — К., 1996. — 589 с.; Т. 2. — К., 1997. — 423 с.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали. — К., 2003. — 1024 с.

Уортман Р. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. — М.: Новое литературное обозрение, 2004. — 520 с.

Усаченко Л. Взаємодія органів державної влади з неурядовими організаціями в процесі трансформації українського суспільства // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. — Одеса, 2007. — Вип. 4. — С. 152–158.

Февральская революция 1917 года: Сб. документов и материалов. — М., 1996. — 353 с.

Феномен неокорпоративізму: європейські реалії та тенденції інституціонування в Україні / І.С. Сало, О.О. Даниляк, Т.В. Джига / За заг. ред. В.М. Яблонського, С.О. Янішевського. — К.: НІСД, 2010. — 49 с.

Француз А.Й. Правове забезпечення взаємодії органів державної влади і громадянського суспільства в процесі демократизації політичної системи України // Вісн. Львів. ін-т внутр. справ. — Львів, 2003. — № 2. — С. 75–85.

Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта в УСРР (1917–1922 рр.): становлення і функціонування. — Запоріжжя: Прем'єр, 2003. — 448 с.

Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта в Україні: особливості існування в 1923–1928 рр. — Запоріжжя, Прем'єр, 2004. — 800 с.

Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта Радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. — Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2011. — 828 с.

Хевролина В.М. Власть и общество. Борьба в России по вопросам внешней политики. 1878–1894 гг. / РАН, Институт российской истории. — М.: [б.и.], 1999. — 316 с.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920. В 4-х книгах. — Відень: Укр. соціолог. інс-т, 1920–1922.

Цокур С. Етапи становлення громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення легітимності політичної влади // Політ. менеджмент. — 2009. — № 3. — С. 129–136.

Цокур Є.Г. Роль громадянського суспільства у процесі легітимації політичної влади // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2010. — Вип. 19. — С. 137–144.

Чапала Г.В. Публічна влада у громадянському суспільстві: підхід до проблеми // Державне будівництво та місцеве самоврядування: зб. наук. пр. — Харків, 2005. — Вип. 9. — С. 50–62.

Черепнин Л.В. Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская Правда // Древнерусское государство и его международное значение. — М.: Наука, 1965. — 473 с.

Чубарьян А.О. Канун трагедии. Сталин и международный кризис. Сентябрь 1939 — июнь 1941 года. — М.: Наука, 2008. — 476 с.

Чувардинський О. «Четверта влада» в структурі громадянського суспільства // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України. — 2006. — № 32. — С. 455–467.

Чухліб Т. Державна влада Речі Посполитої на землях України-Русі // Історія державної служби в Україні. — Т. 1. — К.: Ніка-Центр, 2009. — С. 95–140.

Шавкун І.Г. Влада і управління в громадянському суспільстві // Культурологічний вісник: наук.-теорет. щоріч. Нижньої Наддніпрянщини. — Запоріжжя, 2007. — Вип.18. — С. 107–113.

Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII — середина XIX ст.). — К.: Інститут історії України, 2011. — 266 с.

Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856. — К.: Інститут археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 2002. — 355 с.

Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст.. — К.: Інститут історії України, 2005. — 428 с.

Шаповал М. Велика революція: 3 нагоди 10-ліття революції на Україні. — Прага, 1928. — 324 с.

Шара Л. Чернігівська міська дума (70–90-і роки ХІХ ст.). — Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. — 224 с.

Шахматов А.А. Повесть временных лет. Т. 1. Вводная часть. Текст. Примечания. Пг., 1916.

Шевченко О.К. Феномен власти и её постижение в обществе трансформационных процессов // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та им. В.И. Вернадского. — Симферополь, 2005. — Т. 18/1 (57): Философия. Социология. — С. 132–144.

Шинелева Л.Т. Общественные неправительственные организации и власть. — М.: Изд.-торг. корпорация «Дашков и К'», 2002. — 217 с.

Шоркин А.Д. Условия диалога общества и власти // Ученые зап. Таврич. нац. ун-та им. В.И. Вернадского. — Симферополь, 2004. — Т. 17, № 2: Политические науки. — С. 73–79.

Шубин А.В. От «застоя» к реформам. СССР в 1917–1985 гг. — М.: РОССПЭН, 2001. — 768 с.

Щапов Я.Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси ХІ–ХІV веков. — М.: Наука, 1972. — 338 с.

Щапов Я.Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в ХІ–ХІІІ вв. — М.: Наука, 1978. — 291 с.

Щапов Я.Н. Государство и Церковь в Древней Руси, Х–ХІІІ вв. — М.: Наука, 1989. — 239 с.

Юшков С.В. Русская правда: Происхождение, источники, ее значение. — М.: Изд-во юридической лит-ры, 1950. — 378 с.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К.: Наукова думка, 1993. — 416 с.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-е, перероб. і допов. — К.: Критика, 2005. — 583 с.

Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К.: Основи, 1998. — 557 с.

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934. — 146 с

Якубовський О.П. Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії / Національна академія держ. управління при Президентові України, Одеський регіональний ін-т держ. управління. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2004. — 198 с.

Янин В.Л. Новгородские посадники. — М.: Изд-во Московского ун-та, 1962. — 386 с. (нове вид.: М.: Языки русской культуры, 2003).

Янукович В. Модернізація України — наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. — К.: НІСД, 2011. — 432 с.

Яременко О. Аспекти взаємовідносин місцевих органів державної виконавчої влади та політичних партій в умовах побудови громадянського суспільства // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. — Дніпропетровськ, 2000. — Вип. 3 (3). — С. 243–248.

Alqadhafi Saif Al-Islam. The role of civil society in the democratization of global governance institutions: From ‘Soft Power’ to Collective Decision-Making? (A thesis submitted to the Department of Philosophy of the London School of Economics for the degree of Doctor of Philosophy, London, September 2007)

available at http://www.motherjones.com/files/saif_dissertation_lse.pdf (last visited Feb. 15, 2013)

Androschchuk Fedir. Vikings in the East. Essays on Contacts along the Road to Byzantium A.D. 800–1100. — Uppsala: University of Uppsala, 2013. — 243 p.

Bardach J., Lesnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego / Wyd. trzecie poprawione. — Warszawa: Wyd-wo Prawnicze PWN, 1996. — 654 s.

Czapliński W. O Polsce siedemnastowiecznej. Problemy i sprawy. — Warszawa: Państw. Instytut Wydawn., 1966. — 291 s.

Czapliński W. Proby reform państwa w czasie najazdu szwedzkiego // Polska w okresie drugiej wojny północnej. 1655–1660. — T. 1. — Warszawa: Państw. Wyd. Naukowe, 1957. — S. 204–246.

Cervero Ronald M., Wilson Arthur L., Cervero Ron M. Power in Practice: Adult Education and the Struggle for Knowledge and Power in Society. — San Francisco, CA: Jossey-Bass Inc., 2000. — 303 p.

Cohen Abner. Two-Dimensional Man: An Essay on the Anthropology of Power and Symbolism in Complex Society. — Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1977. — 168 p.

Collingwood Vivien. Non-governmental organizations, power and legitimacy in international society (*Review of International Studies* (2006), 32, 439–454), available at http://www.un-ngls.org/orf/pdf/Non-governmental%20organisations_power%20and_legitimacy_in_international_society.pdf (last visited Feb. 15, 2013).

Dean Mitchell M. Governmentality: Power and Rule in Modern Society. 2nd Edition. — [London]: SAGE Publications LTD, 2010. — 304 p.

Duczko Wladislaw. Viking Rus'. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe. — Leiden and Boston: Brill, 2004. — 290 p.

Dvornik Francis. Byzantine Political Ideas in Kievan Russia // *Dumbarton Oaks Papers* 9. — 1956. — P. 73–121.

Elkington John, Hartigan Pamela, Schwab Klaus. The Power of Unreasonable People: How Social Entrepreneurs Create Markets That Change the World. — Boston: Harvard Business Review Press, 2008. — 272 p.

Flyvjerg Bent. Rationality and Power: Democracy in Practice (Morality and Society Series). — Chicago: University of Chicago Press, 1998. — 304 p.

Fox Jonathan. Civil Society and Political Accountability: Propositions for Discussion (Presented at: «Institutions, Accountability and Democratic Governance in Latin America» The Helen Kellogg Institute for International Studies University of Notre Dame, May 8–9, 2000), *available at* <http://kellogg.nd.edu/faculty/research/pdfs/Fox.pdf> (last visited Feb. 15, 2013).

Franklin Simon and Shepard Jonathan. The Emergence of Rus. 750–1200. — London and New York: Longman, 1996. — 450 p.

Grala H. Kołpak Witoldowy czy czapka Monomacha? Dylematy wyznawców prawosławia w monarchii ostatnich Jagiellonów // *Katolicyzm w Rosji i prawosławie w Polsce (XI–XX w.)*. — Warszawa, 1997. — S. 51–67.

Halperin Ch. Omissions of National Memory: Russian Historiography on the Golden Horde as Politics of Inclusion and Exclusion // *Ab Imperio*. — 2004. — № 3. — P. 131–144.

Harrison Brigid C. Power and Society: An Introduction to the Social Sciences. 12th edition. — Boston: Wadsworth Publishing, 2010. — 448 p.

Hawkins David R. Power vs. Force (Revised Edition): The Hidden Determinants of Human Behavior. — Hay House: Veritas Publishing, 2012. — 370 p.

Klaniczay Gabor. Holy Rulers and Blessed Princesses: Dynastic Cults in Medieval Central Europe. — Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2002. — 490 p.

Korczak L. «Monarcha i poddani»: System władzy w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie wczesnojagiellońskim — Kraków, 2008.

Ledhill John. Power and Its Disguises. Second Edition: Anthropological Perspectives on Politics (Anthropology, Culture and Society). — London: Pluto Press, 2000. — 353 p.

Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. — Warszawa: Semper, 2000. — 224 s.

Manczak A. Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej. — Warszawa: PIW, 1986. — 326 s.;

Manczak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. — Warszawa: Semper, 1994.

Mills C. Write. The Power Elite. (New Edition. With a new afterword by Alan Wolfe) available at http://www.watchmenfaithministries.com/images/The_Power_Elite_-_New_Edition_first_full-scale_study_of_structure_and_distribution_of_power_in_USA_2000_.pdf (last visited Feb. 15, 2013).

Mills C. Write. The Structure of Power in American Society (The British Journal of Sociology, Vol. 9, No. 1 (Mar., 1958), 29–41) available at

<http://www.csub.edu/~akebede/SOC502Mills2.pdf> (last visited Feb. 15, 2013).

Moksnes Heidi and Melin Mia, editors. *Global Civil Society: Shifting Powers in a Shifting World*. — Uppsala: Uppsala Centre for Sustainable Development, Uppsala University, 2012. Available at <http://www.csduppsala.uu.se/devnet/CivilSociety/Outlookserien/2011,GlobCiv/GlobalCivilSociety2012.pdf> (last visited Feb. 15, 2013).

Moksnes Heidi and Melin Mia, editors. *Power to the People: (Con-)Tested Civil Society in Search of Democracy*. — Uppsala: Uppsala Centre for Sustainable Development, Uppsala University, 2010. Available at <http://www.csduppsala.uu.se/devnet/CivilSociety/Power%20to%20the%20People.pdf> (last visited Feb. 15, 2013).

Ochmann S. *Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r.* — Wrocław: Wydaw. Uniwersyt. Wrocławskiego, 1985. — 302 s.

Ochmann S. *Sejmy lat 1661–1662: przegrana batalia o reforme ustroju Rzeczypospolitej.* — Wrocław: Wydaw. Uniwersyt. Wrocławskiego, 1977. — 280 s.

Opaliński E. *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie.* — Warszawa: Wydaw. Sejmowe, 1995. — 344 s.

Opaliński E. *Sejm srebrnego wieku 1587–1652: między głosowaniem większościowym a liberum veto.* — Warszawa: Wydaw. Sejmowe, 2001. — 280 s.

Pelenski J. *Muscovite Russia and Poland-Lithuania, 1450–1600: State and Society — Some Comparisons in Socio-Political Developments // State and Society in Europe from the Fifteenth to the Eighteenth Century: Proceedings of the First Conference of Polish and American Historians (May 27–29, 1974).* — Warsaw, 1985. — P. 93–120.

Perlas Nicanor. *Shaping Globalization: Civil Society, Cultural Power and Threefolding.* — Gabriola Islands/BC, Canada: New Society Publishers, 2003. — 300 p.

Rusina E. La similitude du dissemblable: la Russie et la grande principauté de Lituanie (XIVe — milieu du XVIe siècle) // Cahiers du Monde Russe. — Vol. 46/1–2 (Janvier–juin 2005). — P. 39–49.

Siefkes Martin. Power in society, economy, and mentality (Author's copy), available at <http://siefkes.de/dokumente/Siefkes%20-%20Power.pdf> (last visited Feb. 15, 2013).

Stone D. The Polish-Lithuanian State. 1386–1795. — Seattle; London, 2001.

Tolbert William R. The Power of Balance: Transforming, Self, Society, and Scientific Inquiry. — [London]: SAGE Publications, Inc, 1991. — 304 p.

Tolochko. Oleksiy. Problems of Religious Legitimization of the Rurikids of Rus' // Monotheistic Kingship. The Medieval Variants, ed. by Aziz Al-Azmeh and Janos M. Bak. — Budapest: Central European University Press, 2004. — P. 249–268.

Westwood Sallie. Power and the Social. — London; New York: Routledge, 2002. — 176 p.

Наукове видання

Влада і суспільство в Україні

Історичний контекст

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 21.02.2013 р. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 29,4. Обл. вид. арк. 21,06.

Тираж 300. Зам. 01. 2013.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4